O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INOVATSIYLAR VAZIRLIGI

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

Z.D. NIYOZOV

PUL VA KREDIT

DARSLIK

SAMARQAND -2024

UO‘K: 336.74(575)(075)
N 55
KBK: 65.9(5O‘z)26ya75

Z.D.Niyozov.
PUL VA KREDIT [Matn]: darslik / Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: “STEP-SEL” MCHJ nashriyoti, 2024-400bet.

“Pul va kredit” fanidan tayyorlangan o‘shbu darslikda iqtisodiy kategoriya sifatida pul, kredit va banklarning mohiyati, funksiyalari, vazifalari, bozor iqtisodiyoti sharoitida ularning yangi mazmuni, pul-kredit, valyuta munosabatlarining va Respublika bank tizimining o‘ziga xos xususiyatlari, Xalqaro moliya institutlari va ularning turlari bayon etilgan.

“Pul va kredit” fani dasturi asosida tayyorlangan bo‘lib sodda va ravon yozilgan. Unda pul, kredit, valyuta munosabatlari, banklar haqida aniq ma’lumotlar berilgan, chizmalar va jadvallar tarzida fikrlar oydinlashtirilgan, fanga taalluqli hayotiy ma’lumotlardan misollar keltirilgan.

Darslikning har bir bo‘limida tegishli test savollari tuzilgan. Mavzular bo‘yicha asosiy tushunchalar berilgan, mavzuni mustahkamlash uchun mustaqil fikrlashga doir topshiriqlar, savollar tayyorlangan, foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati, glasariy, ilovalar kiritilgan, bu talabalarning mustaqil tayyorgarlik ko‘rishlari, o‘zlashtirish bilim darajalarini boyitish va aniqlashlariga imkoniyat beradi.

Taqrizchlar:

Karimova A.M. - SamISI “Bank ishi” kafedrasi mudiri, i.f.d.dosent.

Tursunov J.P. - O‘R.Bank-moliya akadymiyasi “Moliya” kafedrasi mudiri, i.f.d. dosent.

Darslik institut Kengashining 2024 - yil 31 - maydagi majlisda muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (10-sonli majlis bayoni).

ISBN: 978-9910-720-84-0

© Z.D.Niyozov, SamISI. 2024 y.
©“STEP-SEL” MChJ nashryoti. 2024 y.

MUNDARIJA

KIRISH 7
1-BOB: “PUL VA KREDITAR” FANIGA KIRISH 11
1.1. “Pul va kredit” fanining predmeti va vazifalari, fanning boshqa iqtisodiy fanlar bilan o‘zaro aloqadorligi 11
1.2. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida fanning maqsad va vazifalari. Fanning tarkibiy tuzilishi 13
2-BOB: PULNING PAYDO BO‘LISHI, ZARURLIGI VA FUNKSIYALARI 18
2.1.Pulning kelib chiqishi va mohiyati. Jamiyat taraqqiyotida tovar ishlab chiqarish va pulning zarurati 18
2.2.Pulning paydo bo‘lishi va uning qiymat shakllari rivojlanishi bilan bog’liqligi 20
2.3. Pulning (funksiyalari) vazifalari 24
2.4-chizma. Tovarning qiymatiga ta’sir etuvchi omillar. 25
2.4. Pulning turlari 31
3-BOB. PULNING NAZARIYALARI 62
3.1.Pulning metallilik nazariyasi 62
3.2.Pulning nominallik nazariyasi 63
3.3. Pulning miqdoriylik nazariyasi 64
4-BOB. PUL AYLANMASI VA UNING TARKIBI 75
4.1. Pul aylanishi tushunchasi, uning asosiy shakllari va strukturasi. 75
4.2. Naqd pul aylanishi va uning faoliyat etish sohalari 76
4.3. Naqd pulsiz hisob-kitoblar tushunchasi, ularni joriy etish zarurati va afzalliklari 79
5-BOB. PUL MASSASI VA PUL AGREGATLARI 90
5.1. Pul muomalasi qonuni va uning mohiyati 90
5.2. Pul massasi va uning tarkibiy qismlari 91
5.3. Pul muomalasini tartibga solish usullari 95
6-BOB. PUL TIZIMI: MAZMUNI, TURLARI VA ELEMENTLARI 102
6.1. Pul tizimi tushunchasi va uning turlari 102
6.2. Pul tizimining tarkibiy qismlari 102
7-BOB. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA PUL TIZIMI VA UNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI 108
7.1.Milliy pul tizimi elementlarining shakllanishi 108
7.2.Milliy valyuta so‘mning muomalaga kiritilishi tarixi 110

7.3. O‘zbekiston Respublikasi pul tizimining subyektlari va ularning vazifalari. Pul tizimi barqarorligini ta’minlash yo‘llari 118
8-BOB. INFLYATSIYA VA UNGA QARSHI KURASHISH ... 122
YO‘LLARI 122
8.1. Inflyatsiyaning mohiyati va uning kelib chiqish sabablari..... 122
8.2. Inflyatsiya turlari 124
8.3.Inflyatsiyaning oqibatlari, uning aholi turmush darajasiga, iqtisodiyotga va bank tizimiga ta’siri 127
8.4.Inflyatsiyani tizginlash borasida amalga oshiriladigan tadbirlar 129
9-BOB. PUL ISLOHOTLARI..... 136
9.1. Pul islohotlarini amalga oshirishning zarurligi. Pul islohotlarini amalga oshirish shart-sharoitlari 136
9.2. Pul islohotlarini amalga oshirish usullari 140
9.3. Denominatsiya va uni amalga oshirish tartibi. Nullifikasiya va uni amalga oshirish tartibi 141
10-BOB.KREDITNING ZARURLIGI, MOHIYATI VA FUNKSIYALARI 146
10.1. Kreditning kelib chiqishi, uning mohiyati va ijtimoiy ishlab chiqarish taraqqiyotidagi o‘rni 146
10.2.Kreditlash tamoyillari..... 147
10.3. Kredit subyektlari va obyektlari, resurslari va manbalari 150
10.4. Kredit shakllari va ularning xususiyatlari 152
11-BOB. KREDIT BO`YICHA FOIZ STAVKALAR VA ULARGA TA`SIR QILUVCHI OMILLAR 177
11.1. Ssuda foizi tushunchasi va uning vazifalari 177
11.2. Ssuda foizi turlari 178
11.3. Ssuda foiziga ta’sir etuvchi omillar..... 179
12-BOB. BANKLARNING KELIB CHIQISHI VA BANK TIZIMI 186
12.1. Banklarning paydo bo‘lishi va ularning pul-tovar munosabatlarini rivojlantirishdagi o‘rni..... 186
12.2.Dastlabki banklarning paydo bo‘lishi va ularning operatsiyalari188
12.3. Bank tushunchasi. Bank bo‘limlari (filiallari) va vakolatxonalari. Banklarning kredit tizimidagi o‘rni va asosiy vazifalari 192
13-BOB.O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK TIZIMI VA UNING TARKIBI 197
13.1. Bank tizimi tushunchasi. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi

..... 197
13.2. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlari..... 199
13.3.O‘zbekiston Respublikasi banklari (Assotsiatsiya) Uyushmasining tashkil etilishi, uning asosiy maqsadlari va bank tizimini isloh qilishdagi o‘rni. 202
14-BOB. MARKAZIY BANK VA UNING FUNKSIYALARI.. 209
14.1. Markaziy banklarning vujudga kelishi va rivojlanishi..... 209
14.2. Markaziy banklarning asosiy vazifalari 211
15-BOB. MARKAZIY BANKNING MUSTAQILLIGI..... 217
15.1. Markaziy bankning mustaqilligi va uni belgilovchi mezonlar. O‘tish iqtisodiyotida markaziy banklar. 217
15.2.Xorijiy davlatlarda markaziy bankning mustaqilligini belgilovchi indekslar. Ularga qiyosiy tavsif..... 222
15.3. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining mustaqilligi .. 226
16-BOB. TIJORAT BANKLARI VA ULARNING FUNKSIYALARI..... 233
16.1 Bank faoliyatini tashkil qilishning iqtisodiy va huquqiy asoslari 233
16.2.Tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi 238
16.3. Tijorat banklarining funksiyalari..... 241
17-BOB. TIJORAT BANKLARNING OPERATSIYALARI.... 246
17.1. Tijorat banklarning passiv operasiyalari 246
17.2.Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari 252
18- BOB. NOBANK MOLIYA - KREDIT MUASSASALAR... 265
18.1. Nobank moliya kredit – muassasalar, ularning iqtisodiy mohiyati 265
18.2. Nobank moliya kredit tashkilotlari, ularning turlari..... 265
19-BOB. BANK INQIROZLARI..... 278
19.1. Bank inqirozi tushunchasi va uning mohiyati 278
19.2. Bank inqirozini belgilovchi mezonlar 279
19.3. AQSHda yuz bergan bank inqirozlari. Skandinaviya davlatlarida, Lotin Amerikasida, Rossiya va Sharqiy Yevropa, Yaponiya va Sharqiy Osiyo mamlakatlarida yuz bergan bank inqirozlari 281
20-BOB. PULNING XALQARO MUNOSABATLARDAGI HARAKATI..... 287
20.1.Pulning xalqaro munosabatlardagi harakatini yuzaga keltiruvchi

omillar 287
20.2. Erkin ishlatiladigan valyutalar. Xalqaro rezerv valyutalar. Qattiq valyutalar. Yumshoq valyutalar. Xalqaro valyuta bozori 290
20.3. Valyuta kurslari. Valyuta kursiga ta’sir qiluvchi omillar. Valyuta kursi rejimlari 293
20.4. Savdo balansi, to‘lov balansi va ularning holati 296
21-BOB. XALQARO MOLIYA INSTITUTLARI, ULARNING MAQSADI VA FUNKSIYALARI 302
21.1. Xalqaro moliya va valyuta-kredit tashkilotlari hamda ularning jahon xo‘jaligi taraqqiyotidagi o‘rni 302
21.2. Xalqaro moliya va valyuta – kredit tashkilotlari hamda O‘zbekiston Respublikasining ular bilan o‘zaro hamkorligi..... 303
TESTLAR 310
GLOSSARIY 342
FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI..... 377

O‘zbekiston Respublikasi o‘zining yagona moliya, pul va bank tizimiga ega.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi XXVI bob. 147-modda.

KIRISH

Mustaqillik arafasida bank tizimi oldida bir qator jiddiy muammolar turar edi. Xususan, bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun zarur texnologiyalar va hattoki oddiy kompyuter texnikasiga talabning yuqoriligi, bozor tamoyillariga asoslangan bank tizimi faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar va me’yoriy hujjatlarning mavjud emasligi, nodavlat kapital va resurs bazasining zaifligi, ayniqsa, yangi tartibda samarali faoliyat ko‘rsata oluvchi yuqori malakali bank sohasi rahbar va mutaxassislarning taqchilligi kabi o‘tkir masalalar mavjud ediki, ular faqat davlatimiz rahbarining e’tibori asosida muvaffaqiyatli hal etildi.

Bu sohani isloh qilish bo‘yicha amalga oshirilgan ishlar so‘nggi uch yilda banklar kapitali 1,8 baravarga, yillik kredit ajratish hajmi 2 baravarga ko‘paydi. 4 ta bank ilk bor “evrobond” chiqarib, xalqaro kapital bozorlaridan 1 milliard dollar resurs olib keldi. Ipoteka-bankka strategik xorijiy investor jalb qilindi. 13 ta yangi xususiy bank tashkil etildi, Vengriya, Qozog‘iston va Gruziyaning nufuzli banklari yurtimizda faoliyat boshladi. Onlayn bank xizmatlari hajmi 2,7 barobarga oshdi.

So‘nggi yillarda iqtisodiyotimiz qariyb ikki barobar o‘sdi. 2023 yil yakuni bo‘yicha bu o‘sish 6 foizni tashkil qildi. Inflyasiya 9 foizgacha pasaydi. Savdo aylanmasi ko‘rsatkichlari muttasil oshmoqda. Valyuta bozori va oltin-valyuta zaxiralari barqarorligi saqlab qolinmoqda.

Oxirgi yillarda mamlakatimizda 60 milliard dollardan ziyod xorijiy investitsiyalar o‘zlashtirildi. Xalqaro moliya institutlarining 14 milliard dollardan ortiq mablag‘lari ijtimoiy va infratuzilma sohalariga jalb qilindi.

Tizimli islohotlarni davom ettirish, kuchli va farovon davlat qurish maqsadida “O‘zbekiston – 2030” strategiyasini qabul qildik. Bu muhim hujjatda barqaror iqtisodiy o‘sishga erishish, ijtimoiy himoya, sog‘liqni saqlash va ta’lim tizimlarini isloh qilish, qonun ustuvorligini ta’minlash bo‘yicha 100 ta aniq vazifa o‘z aksini topgan.

2030 - yilga borib, aholi daromadlarini ikki barobar oshirish va ushbu ko‘rsatkich bo‘yicha o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar qatoriga kirishni maqsad qilib qo‘yilgan.

Iqtisodiyotda chuqur transformatsiya jarayonlarini, qulay investitsiya va biznes muhiti hamda sanoatda yuqori qo‘shilgan qiymatni yaratishni izchil davom ettiriladi.

Shu o‘rinda 2024 - yil 4 - may kuni O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev uchinchi Toshkent xalqaro investitsiya forumidagi nutqida manfaatli hamkorligimizni kengaytirish bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlarga alohida to‘xtalib o‘tdi. Jumladan; ***Ikkinchi yo‘nalish: bank-moliya sohasda to‘xtalib.*** **“**So‘nggi yillarda mamlakatimizda ko‘plab xususiy banklar ochildi. Bozorimizga Evropaning etakchi banklari kirib keldi. Qator raqamli banklar o‘z faoliyatini amalga oshirmoqda.

Forum doirasida Evropa tiklanish va taraqqiyot banki bilan O‘zbekistonning yirik banklaridan biri bo‘lgan “Asakabank”ni xususiylashtirish bo‘yicha bitim imzolandi. Shuningdek, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Osiyo taraqqiyot banki bilan boshqa yirik banklarimizning transformatsiyasi va xususiylashtirish jarayonlari faol olib borilmoqda.

Moliyaviy resurslarga talabni qondirish uchun kapital bozorini rivojlantirish bo‘yicha yondashuvlar qayta ko‘rib chiqilmoqda.

O‘zbekistonda xalqaro moliyalashtirish instrumentlarini rivojlantirish ustida ish olib borilmoqda. Xorijiy sarmoyalar oqimi bir necha barobar ortishi, korporativ boshqaruv sifati oshishi, yangi etakchi bank-moliya institutlari kirib kelishini kutib qolamiz.”[1]deb etirof etib

[1] Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Учинчи Тошкент

oʻtildi.

Ushbu darslik Samarqand iqtisodiyot va servis instituti “Bank ishi” kafedrasi oʻqituvchilari yordamida tayyorlangan boʻlib, oliy oʻquv yurtlari, texnikum va malaka oshirish kurslarining “Bank ishi”, “Buxgalteriya hisobi”, “Moliya”, “Iqtisodiyot” va boshqa mutaxassisliklarda oʻqitilayotgan «Bank ishi asoslari», «Bank ishiga kirish»,«Bank ishi” “Pul va kredit” va boshqa fanlarini oʻzlashtirishni oʻz oldiga maqsad qilib oladi.

Darslikda Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari toʻg’risida”gi bir qator qarorlarida oliy ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasidagi ustuvor vazifalarga mos holda, kadrlar tayyorlashning ma’no-mazmunini tubdan qayta koʻrib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratish maqsad qilib qoʻyilgan. Shu borada mamlakatimiz iqtisodiyotini modernizatsiyalash va yangilashni izchil davom ettirish borasida qoʻlga kiritilayotgan yutuqlar, ustuvor yoʻnalishlar, mavjud muammolar va ularni hal etish yoʻllari toʻg’risida “Pul va kredit” faniga daxldor masalalar atroflicha yoritilgan.

Darslikning pulga daxldor mavzulari qismida pulning kelib chiqishi va mohiyati, uning bozor iqtisodiyotidagi oʻrni, pulning vazifalari, turlari va ularning rivojlanishi, pul aylanishi va uning asosiy shakllari, pul tizimi, Oʻzbekiston Respublikasining pul tizimi va uning tarkibiy qismlari, inflyatsiyaning mohiyati, kelib chiqish sabablari, turlari va oqibatlari, unga qarshi kurash usullari yoritib berilgan.

Darslikning kreditga daxldor mavzulari qismida kreditning kelib chiqishi, uning mohiyati va ijtimoiy ishlab chiqarish taraqqiyotidagi oʻrni, kreditning vazifalari, kreditlash tamoyillari. Kredit turlari va shakllari. Kredit xavf-xatari va uni boshqarish, foiz xavf-xatari. Ssuda foizi va uning iqtisodiy mohiyati. Kredit berish tartibi, rasmiylashtirish

va qaytarish bosqichlari yoritib berilgan.

Darslikning valyutaga daxldor mavzulari qismida xalqaro iqtisodiy aloqalar va ularning milliy iqtisodiyot taraqqiyotidagi o‘rni, asosiy shakllari, xalqaro valyuta munosabatlari va valyuta operatsiyalari, shuningdek, xalqaro hisob-kitoblar va xalqaro kredit kabi mavzular yoritilgan.

Darslikning banklarga daxldor mavzulari qismida banklarning paydo bo‘lishi, rivojlanishi va ularning asosiy vazifalari, kredit, bank tizimi va banklar uyushmasi faoliyati, markaziy bank va tijorat banklarining vazifalari, hamda operatsiyalari, xalqaro moliya-kredit tashkilotlari faoliyati to‘g’risida batafsil ma’lumotlar keltirib o‘tilgan.

Unda O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligi voqeligiga katta e’tibor berilgan. Markaziy bank normativ-me’yoriy hujjatlari hamda vaqtli matbuot materiallaridan keng foydalanilgan.

Muallif ushbu darslikni tayyorlashda institut talabalarining yoshi, qiziqishlari va o‘zlashtira olish qobiliyatlarini e’tiborga olgan holda soda, hayotiy jarayonlarda sodir bo‘layotgan voqyalar asosida yoritishga intilgan. Unda bir qator mavzular rasmlar, chizmalar, jadval ma’lumotlari va diagrammalar hamda savol va topshiriqlarni bajarish qiziqarli bo‘lishligiga intilgan, o‘quvchining mustaqil fikirlashiga davat etilgan.

Darslikning yana bir ahamiyatli jihati shundaki, unda har bir o‘tilgan mazular doirasida topshitiqlar, savillar, testlar, hayotiy misollar chizmalar, rasmlar, ilovalardagi manbalardan foydalanish asosida o‘quvchini mustaqil fikirlash va ishlashga undaedi.

Undan iqtisodiyot sohasi bilan endi tanishayotgan kishilar ham foydalanishlari mumkin. Darslik oddiy va ravon tilda, qisqa va tushunarlii tarzda yozilgan.Ushbu darslik muallifining mazkur sohadagi o‘zgacha urinishlari bo‘lib, tabiiyki, ayrim xato-kamchiliklar va nuqsonlardan xoli bo‘lmasligi, shuningdek undagi ayrim fikrlar bahs – munozaraga sabab bo‘lishi tabiiy.

Muallifga bildiriladigan fikr-mulohazalarni mamnuniyat bilan qabul qiladilar va tashakkur izhor etadilar.

1-BOB: “PUL VA KREDITAR” FANIGA KIRISH

1.1. “Pul va kredit” fanining predmeti va vazifalari, fanning boshqa iqtisodiy fanlar bilan o‘zaro aloqadorligi

O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g’risida”gi va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to‘g’risida”gi Qonunlariga asosan, hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g’risida”gi[2], “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlari ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g’risidagi”[3] Prezident Qarorlari va “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va uning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g’risida”[4]gi qabul qilingan qarorlarida mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha ustuvor vazifalarga muvofiq kadrlar tayyorlashning mazmunini tubdan qayta ko‘rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlashga zarur shart-sharoitlar yaratish vazifalari belgilangan.

Mazkur hujjatlarga binoan oliy ta’lim darajasini sifat jihatidan oshirish va tubdan takomillashtirish, oliy ta’lim muassasalarining asosiy maqsadlaridan biridir.

Yaqin va uzoq istiqboldagi iqtisodiy rivojlanish nuqtayi nazaridan bizga qaysi soha uchun qanday mutaxassis kerak bo‘ladi? Shu masalani hozirdan chuqur o‘ylashimiz, zamon talabi, islohotlar shiddatiga mos kadrlarni tarbiyalashimiz kerak. Bu masala bizning kelajagimiz, bizning ertangi kunimiz.[5] Deb etirof etganlar.

Shu jihatdan mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi uchun pul, kredit va banklar tizimi samarali faoliyat ko‘rsatishlari lozim. Chunki, ular davlat korxonalarini iqtisodiy va moliyaviy jihatdan

---

[2] O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi "Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to’g’risida"gi PQ-2909-son.

[3] O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 iyuldagi “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlari ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to’g’risidagi” PQ -3151 sonli

[4] O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5- iyundagi PQ-3775-son “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va uning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo’yicha qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi

[5] O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev O`zbekistonga jdal islohotlar sur`atiga mos ilg`or kadrlar kerak. 2018 yil. dekabr

qo‘llab-quvvatlaydi, yuridik va jismoniy shaxslarni kreditlaydi hamda davlatning pul-kredit siyosatini amalga oshishini ta’minlaydi.

“Pul va kredit**”** fani fundamental, nazariy fanlarning biri bo‘lib, boshqa iqtisodiy va mutaxassislik fanlarni chuqur o‘rganishda asos bo‘lib xizmat qiladi.

Pul, kredit, valyuta va banklar uzoq muddatli ijtimoiy rivojlanishning natijasi bo‘lib, zamonaviy sivilizatsiyaning muhim ajralmas qismi hisoblanadi. Ularning amal qilishi ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste’mol qilish jarayonlarining uzluksizligini ta’minlash imkonini beradi. Shu sababli, pul, kredit, valyuta va banklarni alohida fan sifatida **o‘rganish zarurati** yuzaga keldi.

Pul va kredit fanining **maqsadi** talabalarga pulning zarurligi, mohiyati, pul nazariyalari va pul aylanmasi, kredit va kredit munosabatlari, banklar va bank tizimi, valyutalarning xalqaro miqyosdagi harakatini tashkil qilish bo‘yicha chuqur nazariy va amaliy bilimlar berishdan iborat.

Pul va kredit fanining **vazifasi** pulning kelib chiqishi va zarurligi, pulning mohiyati va pul muomalasi qonunlari, pul aylanmasi va pul tizimi, kreditning mohiyati va prinsiplari, kreditning shakllari va turlari, bank tizimining mohiyati, xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilish va tartibga solish asoslari xususidagi nazariy va amaliy bilimlarni o‘rgatishdan iborat bo‘lib “Moliya bozori”, “Bank faoliyati statistikasi va tahlili”, “Banklarda operatsion texnika va buxgalteriya hisobi”, “Bank menejmenti va marketingi” va boshqa bir qator asosiy va tanlov fanlar bilan bog’liqlikda o‘rgatadi.

“Pul va kredit” fani pul, kredit, valyuta va bank tizimlarining jamiyatimiz rivojlanishidagi o‘rni va munosabatlarini samarali tizimini o‘rganish fanning **predmeti** bo‘lib hisoblanadi.

“Pul va krpedit” o‘quv fanini o‘zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida talabalar qo‘yidagi bilimlarga ega bo‘ladilar:

-pulning kelib chiqishi va mohiyati, uning bozor iqtisodiyotidagi o‘rni, pulning vazifalari, turlari pul haqida nazariy qarashlar va ularning rivojlanishi, pul aylanishi va uning asosiy shakllari, pul tizimi, O‘zbekiston Respublikasining pul tizimi va uning tarkibiy qismlari, inflyatsiyaning mohiyati, kelib chiqish sabablari, turlari, oqibatlari va

bartaraf etish yo‘llari;

- kreditning kelib chiqishi, uning mohiyati va ijtimoiy ishlab chiqarish taraqqiyotidagi o‘rni, kreditning vazifalari, kreditlash tamoyillari. Kredit turlari va shakllari. Kredit xavf-xatari va uni boshqarish, foiz xavf-xatari. Ssuda foizi va uning iqtisodiy mohiyati. Kredit berish tartibi;

- xalqaro iqtisodiy aloqalar va ularning milliy iqtisodiyot taraqqiyotidagi o‘rni, asosiy shakllari, xalqaro valyuta munosabatlari va valyuta operatsiyalari, shuningdek, xalqaro hisob-kitoblar va Xalqaro kredit;

-banklarning paydo bo‘lishi, rivojlanishi va ularning asosiy vazifalari, kredit, bank tizimi va banklar uyushmasi faoliyati, Markaziy bank va tijorat banklarining vazifalari, hamda operatsiyalari, nobank kredit tashkilotlari, xalqaro moliya-kredit tashkilotlari faoliyati;

- topshiriqlarni bajarish, manbalarni qidirib topish, mustaqil fikrlash, jadvallar va chizmalarni to‘ldirish, ilovalardagi ma’lumotlarga ega bo‘lish orqali bilimlarini boyitib boradilar.

1.2. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida fanning maqsad va vazifalari. Fanning tarkibiy tuzilishi

Bank bozor munosabatlarining boshqa subyektlaridan farqli o‘laroq, pul bilan ishlovchi, vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag’larini o‘zida yig’uvchi, uni pul zarur bo‘lgan subyektlarga vaqtincha foydalanishga berib turuvchi va bu pul mablag’larini samarali ishlatish asosida o‘z faoliyatini olib boruvchi muassasa hisoblanadi. Bank ishini qonun va qoidalar asosida aniq va samarali olib borish nafaqat bank faoliyatini samarali qiladi, balki butun jamiyatning ravnaq topishiga, iqtisodiyotning rivojlanishiga va jamiyat a’zolarining ham boyishiga, turmush farovonligining oshishiga olib keladi. Odatda, iqtisodiyotning holati banklar faoliyati bilan aniqlanadi. Banklar bozor munosabatlarining boshqa subyektlaridan farqli ravishda iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi muassasa hisoblanib, moddiy ishlab chiqarishni tashkil qilish va olib borishda vositachi sifatida, kapital aylanishining uzluksizligini ta’minlash, bo‘sh pul mablag’larini yig’ish va ularni pul zarur bo‘lgan subyektlar o‘rtasida taqsimlash bo‘yicha faoliyat olib boradi.

“Pul va kredit” fanida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining

“Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g’risida”gi bir qator qarorlarida oliy ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasidagi ustuvor vazifalarga mos holda, kadrlar tayyorlashning ma’no-mazmunini tubdan qayta ko‘rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratish maqsad qilib qo‘yilgan. Shu borada mamlakatimiz iqtisodiyotini modernizatsiyalash va yangilashni izchil davom ettirish borasida qo‘lga kiritilayotgan yutuqlar, ustuvor yo‘nalishlar, mavjud muammolar va ularni hal etish yo‘llari to‘g’risida “Pul va kredit” faniga daxldor masalalar atroflicha yoritilgan.

“Pul va kredit” faninig pulga daxldor mavzulari qismida pulning kelib chiqishi va mohiyati, uning bozor iqtisodiyotidagi o‘rni, pulning vazifalari, turlari va ularning rivojlanishi, pul aylanishi va uning asosiy shakllari, pul tizimi, O‘zbekiston Respublikasining pul tizimi va uning tarkibiy qismlari, inflyatsiyaning mohiyati, kelib chiqish sabablari, turlari va oqibatlari, unga qarshi kurash usullari yoritib berilgan.

“Pul va kredit” faninig kreditga daxldor mavzulari qismida kreditning kelib chiqishi, uning mohiyati va ijtimoiy ishlab chiqarish taraqqiyotidagi o‘rni, kreditning vazifalari, kreditlash tamoyillari. Kredit turlari va shakllari. Kredit xavf-xatari va uni boshqarish, foiz xavf-xatari. Ssuda foizi va uning iqtisodiy mohiyati. Kredit berish tartibi, rasmiylashtirish va qaytarish bosqichlari yoritib berilgan.

“Pul va kredit” faninig valyutaga daxldor mavzulari qismida xalqaro iqtisodiy aloqalar va ularning milliy iqtisodiyot taraqqiyotidagi o‘rni, asosiy shakllari, xalqaro valyuta munosabatlari va valyuta operatsiyalari, shuningdek, xalqaro hisob-kitoblar va xalqaro kredit kabi mavzular yoritilgan.

Darslikning banklarga daxldor mavzulari qismida banklarning paydo bo‘lishi, rivojlanishi va ularning asosiy vazifalari, kredit, bank tizimi va O‘zbekiston Respublikasi banklari uyushmasi faoliyati, markaziy bank va tijorat banklarining vazifalari, hamda operatsiyalari, nobank moliya-kredit tashkilotlar ularning faoliyati, xalqaro moliya-kredit tashkilotlari faoliyati to‘g’risida batafsil ma’lumotlar keltirib o‘tilgan.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

<u>1-topshiriq.</u> Ta’rifni to‘g’ri yozing.

Bank ishi fani pul, kredit, valyuta va bank tizimlarining jamiyatimiz rivojlanishidagi o‘rni va munosabatlarini samarali tashkil etish fanning ..... bo‘lib hisoblanadi.

Vazifasi,
Maqsadi
Predmeti
obekti

<u>2-topshiriq.</u> Fikringizni bildiring.

Nimalar sababli, “Pul va banklar”ni alohida fan sifatida o‘rganish zaruriyati yuzaga keldi?
Pul, kredit, valyuta va banklar uzoq muddatli ijtimoiy rivojlanishning natijasi bo‘lib, zamonaviy sivilizatsiyaning muhim ajralmas qismi hisoblanadi. Ularning amal qilishi ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste’mol qilish jarayonlarining uzluksizligini ta’minlash imkonini beradi. Shu sababli, pul, kredit, valyuta va banklarni alohida fan sifatida ……. …….. yuzaga keldi. o‘rganish zarurati ajralmas qismi mahsulotni ishlab chiqarish

3<u>-topshiriq.</u> Chizmani to‘ldiring

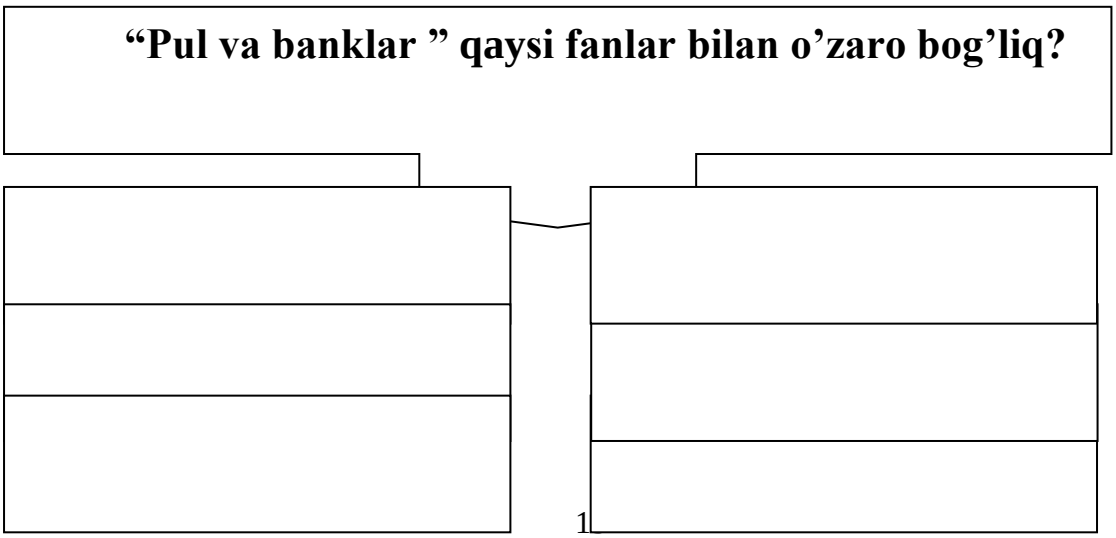

4-topshiriq. Javobingizni izohlang.

Fanni o‘qitishdan maqsad.....	

5-topshiriq. “Pul va kredit” o‘quv fanini o‘zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida talabalar qanday bilimlarga ega bo‘ladilar? (fikirlarni davom ettiring)

-pulning kelib chiqishi va mohiyati, uning bozor iqtisodiyotidagi o‘rni, pulning vazifalari, turlari va ularning rivojlanishi, pul aylanishi va uning asosiy shakllari, pul tizimi,…;

- kreditning kelib chiqishi, uning mohiyati va ijtimoiy ishlab chiqarish taraqqiyotidagi o‘rni, kreditning vazifalari, kreditlash tamoyillari. Kredit turlari va shakllari…;

- xalqaro iqtisodiy aloqalar va ularning milliy iqtisodiyot taraqqiyotidagi o‘rni,…;

-banklarning paydo bo‘lishi, rivojlanishi va ularning asosiy vazifalari, kredit, bank tizimi va banklar uyushmasi faoliyati, markaziy bank va tijorat banklarining vazifalari, ….

- topshiriqlarni bajarish, manbalarni qidirib topish, mustaqil fikrlash, jadvallar va chizmalarni to‘ldirish, ilovalardagi ma’lumotlarga ega bo‘lish orqali bilimlarini boyitib boradilar.

«Pul va kredit» fanni:

- *mustaqil fan;*
- *mustaqil predmetiga ega;*
- *mustaqil metodiga ega;*
- *noto‘gri javob yo‘q.*

«Pul va kredit» fani:

- *banklarni tashkil etish va ularning faoliyatini tugatish tartibini o‘rganadi;*
- *kreditning zarurligi, mohiyati va muhimligini o‘rganadi;*
- *pul tizimi hamda pul muomalasini tashkil etish qoidalarini o‘rganadi;*

- *noto‘gri javob yo‘q.*

Asosiy tushunchalar: pul, kredit, bank, xalqaro iqtisodiy aloqalar, kredit, buxgalteriya hisobi, bank ishi, moliya, fanning predmeti, fanining maqsadi, fanining vazifasi, xususiylashtirish, jalb qilingan mablag’lar.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1.Fanning maqsadi, vazifalari va predmeti.

2. Fanning boshqa iqtisodiy fanlar bilan o‘zaro aloqadorligi.

3. “Pul va kredit” o‘quv fanini o‘zlashtirish jarayonida talabalar qanday bilimlarga ega bo‘ladilar?

4. Bank bozor munosabatlarining boshqa subyektlaridan nimalar bilan farqlanadi?

5.” Pul va kredit”ni alohida fan sifatida o‘rganish zarurati yuzaga keldi sababi nimada?

Pul – bu jahon tarixining, insoniyat tarixining bir qismidir.
Demak, har bir inson tarixining bir bo‘lagidir.
Bekzod Musurmonov

2-BOB: PULNING PAYDO BO‘LISHI, ZARURLIGI VA FUNKSIYALARI

2.1.Pulning kelib chiqishi va mohiyati. Jamiyat taraqqiyotida tovar ishlab chiqarish va pulning zarurati

Hozirda jamiyatni pulsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Pul ilmiy muloqotlarning predmeti, oddiy oilaning orzusi, biznesmenning bosh og’rig’i, mafiyaning yo‘lchi yulduzi. Pul jamiyatni kambag’al va boylarga ajratadi, baxt va kulfat olib keladi, amalga ko‘taradi va jahannamga yetaklaydi. Bernard Shou o‘z vaqtida “Kambag’allikning asosiy ildizi pulning kamchiligiga borib taqaladi” deb o‘tgan edi. Unda nima uchun davlatda “haddan ko‘p pul” bo‘lsa, barcha iqtisodchilar vahimaga va odamlar norozichilikka tushadilar?

Pul o‘zi nima? Uning jamiyatdagi o‘rni qanday? Pul yordamida davlatning iqtisodiy rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatish mumkinmi? Shu va shu kabi savollar ilm dunyosida juda qizg’in muzokaralarga olib keladi. Bunday savollarga javob berish uchun pulning kelib chiqish tarixiga bir nazar solsak[6].

Siz hayotni pulsiz tasavvur eta olasizmi?

Bir ko‘z oldingizga keltirib ko‘ring-chi! Siz kitob sotib olmoqchisiz, do‘kondor esa sizdan pul o‘rniga bir bog’ o‘tin so‘raydi. Non olish uchun bug’doy, sut olish uchun xashak olib borish kerak. Agar avtobusga chiqsangiz yo‘l kira o‘rniga yoqilg’i, poyabzal do‘konida esa teri talab qilishsa! Kulgilimi? To‘g’risini aytganda, hatto tasavvur ham qila olmaysiz.

Insoniyatning eng buyuk kashfiyotlaridan biri bo‘lgan pul qachon, qayerda va qanday qilib paydo bo‘lgan?

Pul juda qadim zamonlarda paydo bo‘lgan va uning kelib chiqishiga quyidagilar sabab bo‘lgan:

1-sabab. Qadimgi qabilalarda vaqti-vaqti bilan o‘z ehtiyojlaridan ortiqcha mahsulotlar paydo bo‘lgan va ularni boshqa mahsulotlarga

[6] Г.Елизаветина “Пулнома”.“ЁШ ГВАРДИЯ” нашриёти Тошкент -1979 й.210 бет

almashtirish imkoniyati tug’ilgan. Masalan, daryo bo‘yida yashovchi kishilarning ovi baroridan kelib, juda ko‘p baliq ovlangan. Ular ortiqcha baliqni qo‘shni jamoaga don, tuz yoki boshqa mahsulotlarga almashtirganlar.

Buyuk vatandoshimiz Abu Rayhon Beruniy o‘zining «Javohirlar» kitobida javohirlar bilan bog’liq bo‘lgan voqealarni ham keltirib o‘tadi. U natural almashuv to‘g’risida shunday bir voqeani hikoya qiladi: Kunlardan bir kun notanish orolga kelib qolgan sayyoh u yerlik odamning qo‘lida o‘zi uchun kerakli narsani ko‘rib, bir oltin dinor beradi. Mahalliy odam dinorni olib aylantirib ko‘radi, so‘ngra hidlaydi va ta’mini bilmoqchi bo‘ladi. Dinorda hech qanday foydali belgilarni va ta’mni sezmaydi, uni egasiga qaytarib beradi:

«Sen bergan narsaning men uchun hech qanday foydasi yo‘q ekan» - deydi.[7] Ana shu hikoya orqali Abu Rayhon Beruniy qadimiy davrlarda odamlar o‘z mahsulotlarini faqat o‘zi uchun zarur va ehtiyojli bo‘lgan buyumlar bilan ayirboshlaganini ko‘rsatadi.

Yoki boshqa bir misol, o‘rmonda yashovchi va ovchilik bilan shug’ullanuvchi jamoa o‘zidagi ortiqcha hayvonlarni yoki go‘shtni boshqa jamoalarga kiyim-kechak yoki baliqqa almashtirganlar.

Dastlabki davrlarda mahsulotlar bir - biriga bevosita almashtirilgan va tasodifiy hollarda ro‘y bergan. Shunday qilib, kishilarning o‘z ehtiyojlaridan ortiqcha mahsulotlarni o‘zaro ayirboshlashlari pulning vujudga kelishiga dastlabki turtki, ya’ni, sabab bo‘lgan.

2-sabab. Asta - sekinlik bilan jamiyatda kishilarning bir qismi chorvachilik, boshqalari esa dehqonchilik, so‘ngra hunarmandchilik bilan shug’ullana boshlaganlar. Masalan, kulol o‘z mahsulotlari – kosa, lagan, ko‘za, xum kabilarni bozorga olib borib, bug’doyga almashtirgan, kimga qanday idish kerak bo‘lsa (kosami, xummi) o‘shani bug’doyga to‘ldirib to‘kkan, don kulolniki, idish esa dehqonniki bo‘lgan. Yoki tarozining bir pallasiga guruch, ikkinchi pallasiga esa bug’doy solib almashtirgan. Ular endi faqat o‘z ehtiyojlarini qondirish uchungina emas, balki o‘z mahsulotlarini ayirboshlash, ya’ni, sotish uchun ham yetishtira boshlaganlar. Boshqacha qilib aytganda, ular **«natural xo‘jalik»** yuritishdan tovar ishlab chiqarishga o‘ta boshlaganlar.

---

[7] Г.Елизаветина “Пулнома”.“ЁШ ГВАРДИЯ” нашриёти Тошкент -1979 й.210 бет

Inson, yolg’izlikda yashasa va ishlab yursa pulga ehtiyoj sezmaydi. Kimsasiz orolda cho‘kayotgan kemadan narsalarini va ayniqsa, pullarni qutqarib qolgan Robinzon Kruzo ko‘pam shodlanmagan edi. Va haqiqatan ham tovar ayirboshlanmasa pulga ehtiyoj sezilmaydi.

Doimiy ayirboshlash uchun uch xil sharoit bo‘lishi shart.

- *mehnat taqsimoti,*
- *xususiy mulk va taqqoslama baho,*
- *imkoniyat va o‘zaro o‘lchov birligi.*

Agar kishilar o‘z ehtiyojlari uchun zarur bo‘lgan barcha mahsulotlarni o‘zlari yetishtirsalar, ya’ni, hech narsa sotib olmasalar va sotmasalar, bunday xo‘jalik yuritish natural xo‘jalik yuritish deyiladi. Va nihoyat, insonlar o‘zlarining mehnat mahsullarini tovarni tovarga o‘zaro ayirboshlaydilar, ya’ni, “barter”ni sodir etadilar.*

Barter - bu tovarlarni tovarlarga pul vositasisiz ayirboshlashni amalga oshirilishidir (T-T).

Biroq aholining o‘sib borishi, iqtisodning tobora chuqurlashishi, barter ayirboshlash makonining kengayishi juda ko‘p vaqt va mehnat xarajatini keltirib chiqaradi. Bunday sharoitda samarasiz bo‘lgan barter pulni paydo qiladi.

Sotish uchun ishlab chiqarilgan mahsulot - **tovar** deyiladi. Tovar kishilarning u yoki bu ehtiyojlarini qondiradi. Har qanday tovar mehnat sarfi natijasida yaratiladi. Tovarga sarflangan mehnat - **tovarning qiymati** deyiladi. Tovarni yaratishda qanchalik ko‘p mehnat sarflansa, uning qiymati shuncha yuqori va aksincha, tovarga qanchalik kam mehnat sarflansa, uning qiymati shuncha past bo‘ladi. Shunday qilib, pulning paydo bo‘lishiga asosiy sabab bo‘lib, **tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash** hisoblanadi.

2.2.Pulning paydo bo‘lishi va uning qiymat shakllari rivojlanishi bilan bog’liqligi

Tovarlar qiymati ularni o‘zaro taqqoslash, o‘lchash va almashtirish imkoniyatini beradi.

Dastlab, har bir tovar boshqa bir tovarga bevosita almashtirilgan, masalan

1 qop tuz = 1 bosh quy
1 ta po‘stin = 1 ta arava
1 ta bolta = 1qop bug’doy

Keyinroq o‘zaro kelishilgan holda, bir tovar bir necha tovarlarga almashtiriladigan bo‘lgan, ya’ni,

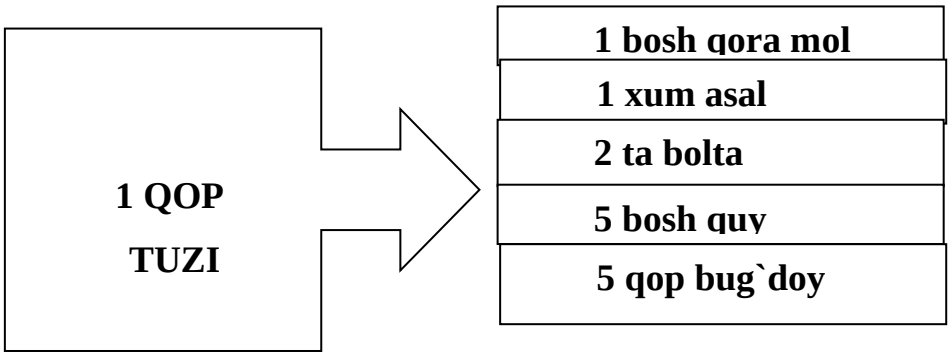

2.1-chizma. Bir tovarning boshqa tovarlarga bo`lgan tenglik.

Asta - sekinlik bilan tovarlar orasidan barcha tovarlarga ayirboshlana oladigan va hamma tovarlar qiymatini o‘zida ifoda eta oladigan maxsus tovar ajralib chiqqan. Bu tovar har bir mamlakat yoki hududda iste’mol uchun eng zarur tovar bo‘lgan va barcha mahsulotlar uchun **umumiy ekvivalentga** aylangan, ya’ni,

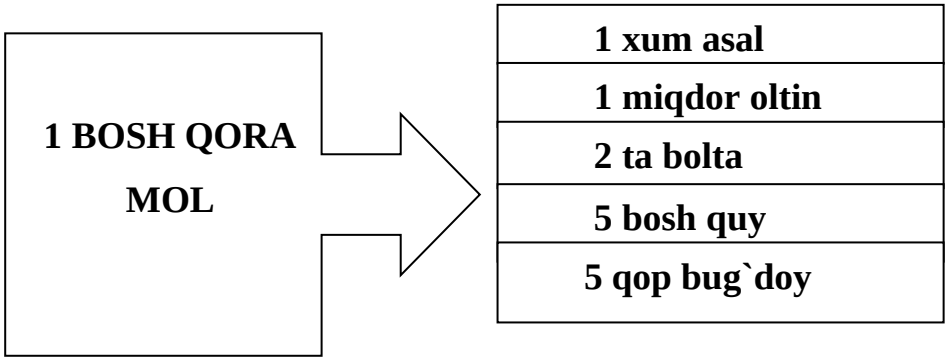

2.2-chizma. Bir tovarning boshqa tovarlarga bo`lgan tengligi.

Umumiy ekvivalent vazifasini turli mamlakatlarda turli tovarlar - qoramol, tuz, don, mo‘yna va boshqalar bajarganlar. Tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonining tobora rivojlanib borishi hududlar hamda mamlakatlar o‘rtasida savdo-sotiq va tovar ayirboshlash zaruratini yuzaga keltirgan.

Turli mamlakatlarda turli tovarlar umumiy ekvivalent hisoblanganligi esa bu jarayonga to‘sqinlik qila boshlagan.

Natijada butun tovarlar dunyosidan shunday tovar ajralib chiqqanki, u barcha

hudud va mamlakatlarda umumiy ekvivalent sifatida qo‘llanila boshlagan. Bu vazifani qimmatbaho metallar, avval **mis** va **kumush**,

keyinchalik esa **oltin** bajaradigan bo‘lgan.

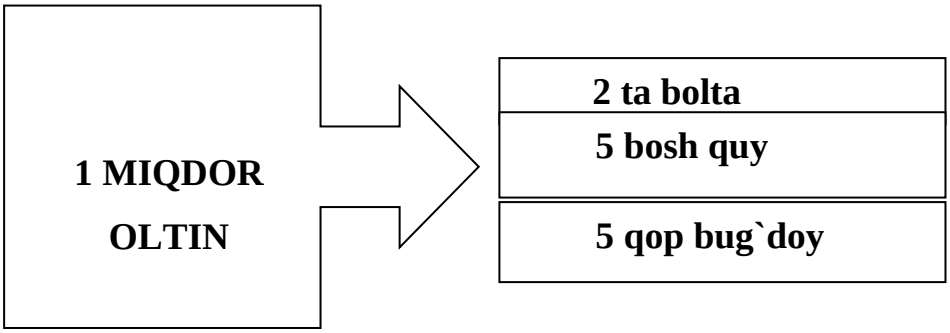

2.3-chizma. Bir tovarning boshqa tovarlarga bo`lgan tengligi.

Oxir –oqibatda oddiy tovar ko‘rinishdagi umumiy ekvivalent o‘rniga pul shaklidagi ekvivalent maydonga keldi. Bunday oltin (dinor), kumush (dirham), mis (fulus) oddiy tovar emas, balki o‘ziga xos maxsus tovar bo‘lib, unda ayirboshlashning natura shakli bilan ekvivalent shakli birlashib ketgan.

Ana shunday qilib, **pul tovar ishlab chiqarish va ayirboshlashning uzoq vaqt rivojlanishi natijasida vujudga kelgan**.

Pul - bu shunday maxsus tovarki, u hamma boshqa tovarlar uchun umumiy ekvivalent vazifasini bajaradi va barcha tovarlarni sotib olish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Pul har qanday buyumga aylanish sehriga qodir.

Pul – bu ko‘plab badiiy asarlarning, xalq ijodiyotining mavzusidir. Arxeologiya, etnografiya, tarix, falsafa, sotsiologiya, huquqshunoslik va iqtisodiyot kabi ko‘plab fanlar pul bilan shug’ullanadi.

Asrimiz boshlarida hisoblab ko‘rishsa, pul haqida 6000 dan ziyod maxsus ilmiy kitoblar yozilgan ekan. Shundan buyon bu miqdor necha-necha marta oshgan va yana davom etmoqda.

Pul haqida har xil fikr yuritiladi. Sinfiy jamiyat mutafakkirlari pulni yovuz narsa, xalq boshiga falokat, odamlar orasiga nifoq soluvchi qabohat deb bilganlar.

«Oltin va saxovat, - degan edi grek faylasufi Platon, (eramizdan oldingi 428-348 yillarda) - tarozining ikki pallasiga o‘xshaydi, bulardan biri ko‘tarilmay turib ikkinchisi pastga tushmaydi». Insonda oltin qancha ko‘paysa, saxovat shuncha kamayadi.

Biroq, hatto sinflarga bo‘lingan jamiyatda ham pul faqat yovuzlik keltiribgina qolmaydi, u odamlarga bebaho xizmat qiladi.

Pulni iste’molga kiritilishi insoniyat taraqqiyoti uchun bug’

mashinasini, temir yoʻl yoki telefonni kashf etishdan kam ahamiyatga ega emas. Pul koʻp mehnat va vaqtni tejaydi. Hech qanday mashina bunchalik koʻp ishni bajara olmaydi va inson kuchini, hamda vaqtini bunchalik tejay olmaydi.

Pul xalqlar oʻrtasida mehnatni taqsimlashga imkon berdi hamda iqtisodiyot va turli mamlakatlar oʻrtasidagi aloqani rivojlantirdi.

Pul odamlarni bir joyga mixlanib qolishdan ozod etdi, hayot uchun kerakli boʻlgan narsalarni mehnat qilsa boʻladigan, ayirboshlash va savdo qilish mumkin boʻlgan har qanday yerdan topish imkonini berdi.

“Pul oʻzidan ketgan janobdir,

Biroq qobil xizmatkor juda”. B e k o v.

Kishilar har doim pul topishga harakat qiladilar, pul esa ular uchun xizmat qiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul-tovar munosabatlarining oʻrni va rivojlanishi.

Aytishadi-ku, bozorda gap emas, pul kerak deb...

Gerod (eramizdan III asr oldin)

Pul bozor iqtisodiyotining eng muhim omillaridan biri boʻlib, iqtisodiyotning «qoni»dir. Iqtisodiyot pul bilan tirik. Pul boʻlmagan joyda bozor iqtisodi boʻlishi mumkin emas. Bozor iqtisodiyotida tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishdan tortib, to iste’molchiga yetkazib berishgacha pul vositasida amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish resurslari, ya’ni, xom-ashyolar, jihozlar va mashinalar hamda ishchi kuchi bozorda pulga sotib olinadi. Ishlab chiqarish natijasida yaratilgan tovarlar yana pulga sotiladi. Pul koʻrinishida olingan daromad taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Pul bozor iqtisodiyotining «tili»dir. Har bir iqtisodiy axborot, tovarlar va xizmatlar bahosi, toʻlovlar, daromad-u xarajatlar, moliyaviy talablar va majburiyatlar, iqtisodiy aloqalar faqat pulda ifodalanadi.

Har bir korxona, tashkilot, muassasa, tadbirkorlar, alohida - alohida fuqarolar faoliyati natijasi ham pul bilan hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini tashkil etish, pul ayirboshlash, ularni saqlash, taqsimlash, boʻsh pulni qarzga berish, pul vositasida moliyaviy hisob-kitoblarni amalga oshirish kabi iqtisodiy munosabatlar yanada kuchayib, murakkablashib boradi.

2.3. Pulning (funksiyalari) vazifalari

Uzoq tarixiy davrlardan boshlab pul o‘zining boshlang’ich besh funksiyasining xususiyatlarini bajarib kelgan, qiymat o‘lchovi, muomala vositasi, to‘lov vositasi, jamg’arma to‘plash va jahon puli. Ular doimiy rivojlanishda bo‘lgan. Ularning mohiyatlari tarixiy davrlarda goh ko‘tarilib, gohida tushib turgan (ayrim hollarda to “0” darajagacha).

Pulning boshlang’ich vazifalaridan (funksiyalaridan) eng asosiylari qiymat o‘lchovi va muomala vositasi bo‘lgan.

Hozirgi iqtisodiy adabiyotlarda pulning vazifalari to‘g’risida turli qarashlar mavjud. Ayrim iqtisodchi olimlar pulning 5 ta vazifasini tan olsalar, ayrimlari 4 tasini, boshqalari esa faqat 3 tasini e’tirof etadilar. Biz esa pulning barcha vazifalari qiymat o‘lchovi, muomala vositasi, to‘lov vositasi, jamg’arma to‘plash va jahon puli to‘g’risida to‘xtalib o‘tamiz.

Pulning qiymatini bilmoqchimisan? qarz berib ko‘r.[8]

Avval ta’kidlaganimizdek, har qanday tovar mehnat mahsuli natijasida yaratiladi. Tovarga sarflangan mehnat miqdori uning qiymatini belgilaydi. Pul esa barcha tovarlarning qiymatini belgilash va ularning bahosini aniqlashda vositachi bo‘lib xizmat qiladi.

Tovar qiymatining pulda ifodalanishi **baho yoki narx** deyiladi. Ana shu sababli turmushda u yoki bu tovarning **qiymati** deyilmaydi, balki **bahosi** yoki **narxi** deb aytiladi. Tovar qiymati qancha yuqori bo‘lsa, uning bahosi shuncha qimmat va aksincha, qancha past bo‘lsa, bahosi shuncha arzon bo‘ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar bahosi uning qiymati asosida shakllanadi, ya’ni, tovar bahosi uning qiymatiga teng bo‘lishi kerak. Ammo tovar bahosiga uning qiymatidan tashqari juda ko‘p omillar, shu jumladan, bozordagi talab va taklif, raqobat, tovarning foydaliligi kabilar ta’sir etadi, ya’ni,: 2.4-chizma.

Bu omillarning biri tovar bahosini ko‘tarsa, boshqasi pasaytiradi. Masalan, qiymatning pasayishi narxni arzonlashtiradi, talabning ortishi esa uni qimmatlashtiradi. Foydalilikning yuqori bo‘lishi baland narxni taqozo etsa, raqobat kurashi hamda taklifning ko‘payishi uni

[8]Benjamin Franklin o’gitlari (Abdulla A’zam Amerika millatining otasi. Tafakkur, 2000 y. 3-son.)

pasaytiradi.

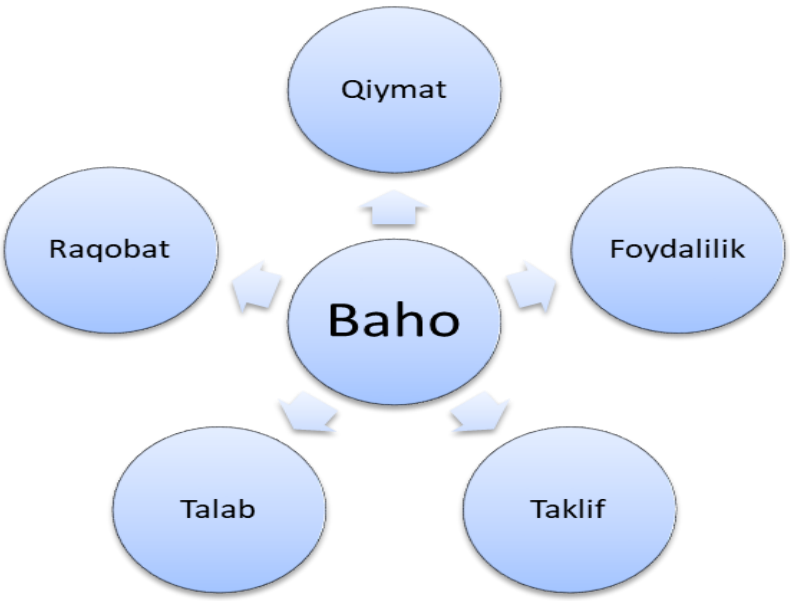

2.4-chizma. Tovarning qiymatiga ta’sir etuvchi omillar.

Pul - muomala vositasi.

***Naqd pulim bo‘lmasa, narsa sotib olmayman*[9].**

Iqtisodiyotda tovarlar harakati pul harakatini keltirib chiqaradi va aksincha, pul harakati tovarlar harakatini ta’minlaydi. Pul yordamida tovarlar oldi-sotdi qilinadi.

Pulning muomala vositasi ekanligi tovarlarni naqd pulga sotilishi jarayonida namoyon bo‘ladi. Bu vazifani banklar tomonidan muomalaga chiqariladigan banknotlar va tangalar bajaradi. Bunda tovar harakati pul harakatiga mos keladi, ya’ni, bir vaqtning o‘zida pul to‘lanadi va tovar sotib olinadi.

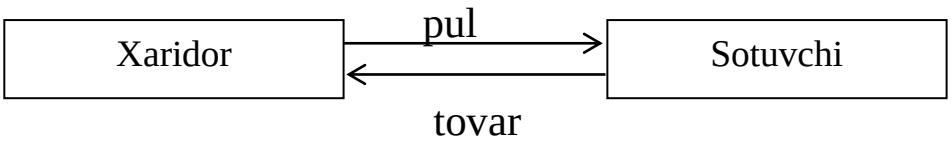

2.5-chizma. Pul va tovarlarning harakati.

Masalan, talaba do‘konga kirib pul to‘lab kitob yoki daftar sotib oldi.

- Pul muomala vositasi sifatida quyidagi xususiyatlarga

[9] Муҳаммад пайғамбар алайҳис салом қиссаси. Ҳадислар. Тошкент: Камалак, 1991.

ega:

- bu vazifani faqat naqd pullar bajaradi;
- tovar va pul o‘zaro qarama-qarshi yo‘nalishda harakat qiladi;
- tovar va pul harakati bir vaqtda yuzaga keladi;
- tovar sotuvchi va sotib oluvchi o‘rtasidagi munosabat tugallanadi,
- tomonlar tovarga yoki pulga ega bo‘ladilar.

Pul ishtirokisiz tovarni tovarga almashtirish **barter** deyiladi. Barter ma’lum kelishilgan narxlarda amalga oshiriladi.

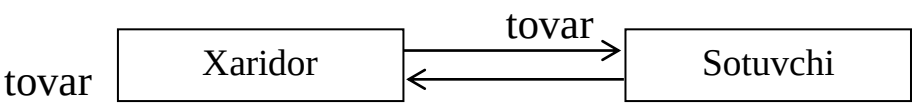

2.6-chizma. Tovar va tovarning harakati.

Barter bozor iqtisodiyotiga to‘g’ri kelmaydi, shu sababli pul qadrsizlangan, tovar topish mushkul bo‘lgan sharoitda amalga oshiriladi.

Tarixga nazar: Mamlakatimiz tarixida pul muomalasi deyarli to‘xtab qolgan vaqtlar ham bo‘lgan. U paytlar harbiy kommunizm davrida Sovet mamlakatining barpo etilishining dastlabki yillarida qishloq xo‘jaligi vayron bo‘lgan, zavodlar va fabrikalar to‘xtab qolgan, aholiga sotish uchun tovarlar juda kam ishlab chiqilgan. Boylar va olibsotarlarda qog’oz pullar juda ko‘p to‘planib qolgan edi.

Ana shunday sharoitda arzon bahoda tovar chiqarilsa, ularni darhol sotib olishardi va bunday tovarlar ozchilikning qo‘liga o‘tib qolardi. Narxni oshirib sotish mumkin emas – mehnatkashlar sotib ololmaydi, yana o‘sha pulni ko‘plar sotib olishadi. Shu sababli Sovet hukumati 1920-yili mehnatkashlarga oziq – ovqat mahsulotlarini pulsiz berishga qaror qildi. Bundan tashqari, transport, pochta-telegraf aloqasi, kommunal xizmatdan bepul foydalanish haqida dekret chiqqan edi. Bozorda pul kasodga uchray boshladi. Uning qadri ketdi va aholi uni olmay qo‘ydi, oddiy ayirboshlashni afzal ko‘rdi. 1919- yilda 1 qadoq sovun - 2 qadoq sokka; 22 qadoq kerosinni -15 qadoq no‘xatga; 1 shinelni -10 qadoq yormaga; 3 qadoq tuzni - 30 qadoq suliga; 1 juft etikni - 30 qadoq qora bug’doy yormasiga almashishardi.

Ko‘p asr muqaddam bo‘lganidek, tovar-pullar paydo bo‘ldi.Ular

har xil edilar. Ko‘pincha un va tuz shu vazifalarni o‘tar edi. 1 pud javdari unga:

30 qadoq kerosin;

10 qadoq sovun,

100 gaz chit berardi[10].

Pul-to‘lov vositasi. Pulning to‘lov vositasi ekanligi nasiyaga sotilgan tovarlar va ko‘rsatilgan xizmatlarga ularning haqi to‘langanda, kredit qarzga olingan mablag’lar qaytarilganda namoyon bo‘ladi.

Narsani qarzga berishlik, uni sadaqa qilishdan ham yaxshiroqdir.[11]

Tovarlar har doim ham naqd pulga sotilavermaydi. Tovar sotuvchi tovarni sotish uchun olib chiqqan vaqtda, iste’molchining shu tovarni sotib olish uchun yetarli miqdorda naqd puli bo‘lmasligi mumkin. Natijada tovarni nasiyaga sotishga zarurat tug’iladi, ya’ni, tovarning pulini to‘lash muddati kechiktiriladi. Iste’molchi sotib olgan tovari uchun uning pulini to‘lov muddati kelgandan keyingina to‘laydi. Bu holda tovarlar harakati bilan pul harakati bir vaqtning o‘zida sodir bo‘lmaydi. Tovar harakati sodir bo‘lgandan so‘ng ma’lum muddat o‘tgach pul harakati amalga oshadi.

Masalan, 10-avgustda tovarlar yetkazib berildi, puli esa 20-avgustda to‘landi.

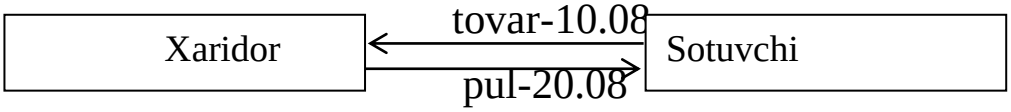

2.7-chizma. Pul va tovarlarning harakati.

Aksariyat hollarda tovar uchun avvaldan avans (bo‘nak) to‘lanadi, so‘ng tovarlar yetkazib beriladi. Ma’lum muddat o‘tgach esa, oxirgi hisob - kitoblar amalga oshiriladi.

Masalan, 1-avgustda tovarlar uchun bo‘nak to‘landi, 10-avgustda tovarlar yetkazib berildi, 20-avgustda esa oxirgi hisob - kitoblar qilindi.

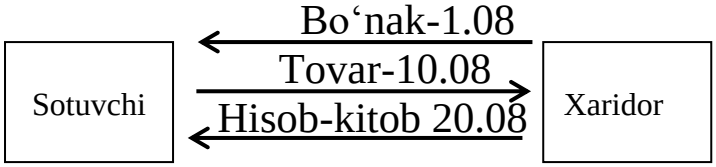

2.8-chizma. Pul va tovarlarning harakati.

[10] З.Г.Елизаветин “Пулнома ” . “ЁШ ГВАРДИЯ” нашриёти Тошкент -1979 й.

[11] Муҳаммад пайғамбар алайҳис салом қиссаси. Ҳадислар. Тошкент: Камалак, 1991.

Pulning to‘lov vositasi ekanligi iqtisodiyotda naqd pulsiz hisob-kitoblarni keltirib chiqaradi. Pulning to‘lov vositasi ekanligi quyidagi hollarda ko‘rinadi:

- korxonalar va tashkilotlar o‘rtasida yetkazib berilgan tovarlar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun haq to‘langanda;
- davlat byudjetiga soliqlar to‘langanda;
- banklardan olingan qarzlar qaytarilganda, foizlar to‘langanda;
- ish haqi, nafaqa, stipendiya va boshqalar to‘langanda;
- boshqa har xil qarzlar va majburiyatlar to‘langanda.

Pul to‘lov vositasi vazifasini bajarganda to‘lovlar naqd pul yoki naqd pulsiz amalga oshirilishi mumkin.

Pul - jamg’arma to‘plash vositasi. Kishilarning olgan daromadlari qilgan sarf-xarajatlaridan ko‘p bo‘lsa, daromadning qolgan qismini jamg’arib borishlariga imkoniyat tug’iladi. Ular o‘z jamg’armalari hisobidan turli moddiy boyliklar (kvartira, dala hovli, avtomashina yoki uy jihozlari) sotib olishlari, to‘y-ma’raka qilishlari, sayohatga borishlari, davolanishlari mumkin.

Inson o‘z aqlini o‘ndan birini pul topishga, qolgan o‘ndan to‘qqizini esa pulni sarflashga ishlatishi lozim[12].

Agar tovar ishlab chiqaruvchi tovarni sotgandan so‘ng, ma’lum muddat davomida boshqa tovar sotib olmasa, pul jamg’armaga aylanadi, ya’ni,, harakatdan ma’lum muddatga chetga chiqadi va bo‘sh turib qoladi.

Pulning jamg’arma va boylik to‘plash vositasi bo‘lishiga asosiy sabab, unga xohlagan vaqtda, juda tez fursatda xohlagan tovarni sotib olish, uni har qanday to‘lovni to‘lashga ishlatish mumkin. Pul boylik jamg’arishning eng qulay vositasi hisoblanadi, chunki u yuqori **likvidlik** darajasiga ega.

Kishilar o‘z boyliklarini pulda emas, balki boshqa shakllarda, masalan, oltin, qimmatbaho metallar va toshlar, san’at asarlari, noyob buyumlar, uy-joy, yer, mashina, asbob-uskuna, davlat yoki korxonalarning qimmatli qog’ozlari va boshqalarda mujassamlashtirishlari mumkin. Ammo ularni pulga aylantirmasdan turib, boshqa maqsadlarda sarflab bo‘lmaydi.

---

[12] Муҳаммад пайғамбар алайҳис салом қиссаси. Ҳадислар. Тошкент: Камалак, 1991.

Kimdir o‘z pulini uyida, kimdir esa bankda saqlaydi. Bu borada O‘zbekiston Respublikasining “Fuqarolarning banklardagi omonatlarni himoyalash kafolatlari to‘g’risida”gi Qonuni qabul qilinganligini alohida qayd etish zarur. Yaratilgan kafolatlar aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlarning bank tizimiga bo‘lgan ishonchini yanada oshirmoqda va ularning banklardagi depozitlar hajmini yuqori sur’atlarda o‘sishi kuzatilmoqda.

Xususan, faqat aholining omonatlari hajmi 2000-yilda 18,2 mlrd. so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 2005-yilga nisbatan qariyb 25 barobar oshib, 449,5 mlrd. so‘mni, 2010-yilda esa mazkur ko‘rsatkich 2000-yilga nisbatan 244 barobarga oshib, 4 446,9 mlrd. so‘mni tashkil etgani yuqorida qayd etilgan fikrlarni tasdiqlab turibdi. Pul mablag’larini banklarda **omonatlar** shaklida saqlashning qulayliklari quyidagilardan iborat:

- ishonchli va bexavotir saqlanadi;
- ishlab chiqarishga sarflash va iqtisodiyotni rivojlantirishga imkoniyat yaratiladi;
- foiz ko‘rinishida daromad keltiradi, ya’ni, o‘z-o‘zidan ko‘payib boradi.

Pulning jahon pullari vazifasi. Agar tarixga nazar tashlasak, mamlakatlar o‘rtasida savdo-sotiq, xalqaro iqtisodiy aloqalar va kredit munosabatlari asta-sekin rivojlanib borgan. Bu jarayon barcha mamlakatlar tomonidan tan olinadigan va qabul qilinadigan yagona jahon pulini keltirib chiqargan. Bu vazifani asrlar davomida oltin bajarib kelgan. Ya’ni,, mamlakatlar o‘rtasidagi hisob-kitoblar, tovarlar va xizmatlar uchun to‘lovlar bir mamlakatdan boshqa mamlakatga quyma shaklidagi sof oltin to‘lash vositasida amalga oshirilgan.

1867-yildan boshlab oltin davlatlar o‘rtasidagi yagona jahon puli sifatida rasman qabul qilingan.

Oltin standarti o‘zining uch rivojlanish bosqichini boshidan kechirdi (uch shaklda ko‘rindi): oltin tanga, oltin quyma, oltin deviz.

Birinchi bo‘lib oltin tanga standartiga Angliyada (1774 y.) o‘tilgan. keyinroq :

1871 y. – Germaniya;

1872-1876 yy. – Skandinaviya davlatlari;

1875 y. – Niderlandiya;

1878 y. – Fransiya;

1879 y. – Avstriya-Vengriya;
1897 y. – Yaponiya va Rossiya;
1900 y. – AQSh.

Oltin tanga standarti davrida oltin tangalar pul birligi bo‘lib hisoblangan. Bundan tashqari, muomalada nominaliga qarab oltinga almashtiriladigan qog’oz banknotalar, hamda mayda chaqalar bo‘lgan.

Oltin tanga standarti to birinchi jahon urushi davrigacha faoliyat yuritgan (1914-1918 yy.). Uning o‘rniga oltin quyma standarti kirib keldi, unda oltin faqat hisoblash vazifasini o‘tab keldi va muomala vazifasini o‘tamadi. Oltin kuyma shaklida Markaziy bankda saqlanib kelingan, muomalada esa kursga qarab almashtirib beriladigan banknotalar va tangalar ishlatilgan.

Oltin quyma standartiga:

- Filippinda 1903 y.;
- Hind Britaniyasida 1906 y.;
- Avstriyada 1922 y.;
- Germaniyada 1924 y.;
- Angliyada 1925-yilda kiritilgan.

1929-yildan boshlab esa bu tizimga 84 mustaqil davlatlardan 80 tasi qo‘shilgan.

Oltin quyma standartining ustunliklari shundan iborat bo‘lganki, oltin tangalar zarb qilinishi iqtisod qilinadi. Oltin tangalarning muomala jarayonidagi ishqalanishdan yemirilmaydi (mutaxassislarning hisoblariga ko‘ra oltin tanganing muomala jarayonidagi yo‘qotilishi yilda 1 tonna oltinga teng bo‘lgan, ya’ni, yemirilgan). Davlatlarning oltin zaxiralari bir joyda markazlashtirilgan, bu pul muomalasini mo‘tadillashtirgan.

1922-yildan e’tiboran AQSh dollari va Angliya funt sterlingi oltinning o‘rinbosari sifatida e’lon qilindi, hamda xalqaro to‘lovlarda qo‘llanila boshladi. 1944-yildan keyin jahon puli vazifasi oltinda qoldirilgan holda, xalqaro to‘lovlarda AQSh dollaridan ko‘proq foydalanishga imkoniyat yaratildi.

1970-yildan boshlab xalqaro to‘lovlarda Xalqaro Valyuta Fondi tomonidan kiritilgan maxsus hisob va to‘lov birligi **SDR «Maxsus qarz olish huquqi» (SDR)** qo‘llanila boshlandi.

1976-yilda Xalqaro Valyuta Fondiga a’zo mamlakatlar oltindan jahon puli sifatida foydalanishni bekor qildilar. Hozirda oltindan

xalqaro zaxira sifatida foydalanilmoqda.

1979-yildan Yevropaning bir qator mamlakatlarida xalqaro hisob-kitoblarni olib borish uchun xalqaro hisob birligi **EKYu (YeKU)** qo‘llanila boshlandi.

1999 yildan e’tiboran Yevropa Ittifoqiga kiruvchi 12 mamlakatda, yagona pul birligi sifatida **YeVRO (YeVRO)** naqd pulsiz hisob – kitoblarda, 2002-yil 1-yanvardan esa naqd pul sifatida ham qo‘llanila boshladi.

Xalqaro to‘lovlarda SDR va YeVRO bilan bir qatorda iqtisodiy qudratli va rivojlangan mamlakatlarning milliy pul birliklaridan ham foydalanilmoqda. Ular jumlasiga AQSh dollari, Euro — Yevropa Ittifoqi, Kanada dollari, Angliya funt sterlingi, Yaponiya iyenasi, Xitoy yuani, Rossiya rubli va boshqalar kiradi.

2.4. Pulning turlari

Buyum shaklidagi «natural pullar».

Kishilik jamiyati o‘z taraqqiyotining dastlabki davrlaridan boshlab, toki hozirgi kungacha mahsulotlar ayirboshlashda u yoki bu turdagi pullardan foydalanib kelgan. Asrlar davomida pul turlari rivojlanib borgan va bugungi ko‘rinishgacha etib kelgan. VIII-VII asrlarda muomalaga kiritilgan. Pul turlarini quyidagicha tasniflash mumkin: 2.9-rasm.

Pul turlarining tasnifiga binoan haqiqiy pullarga oltin, kumush, mis tangalar bo‘lib ularning nominali va qiymati, y’aniy og’irligi teng bo‘lgan. Haqiqiy pul o‘rinbosarlariga qog’oz va tanga pullar hamda kredit pullar bo‘lib ularga, banknotalar, cheklar, vetksellar, kredit kartalar hamda zayomlar kirgan.

O‘zbekiston qadimdan tovar-pul munosabatlari rivojlangan davlatlardan biri bo‘lganligi uchun bu hududda siyosiy, iqtisodiy mustaqillik ramzi bo‘lgan tanga pullar bundan taxminan 2500 yillar muqaddam zarb qilingan.

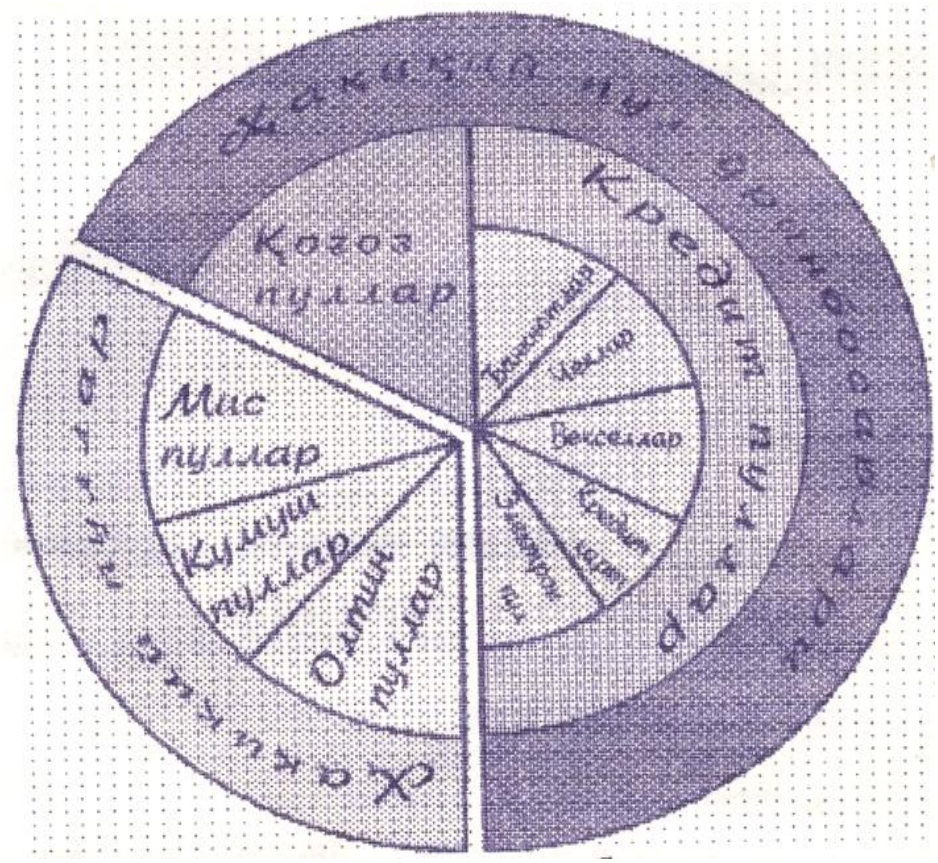

2.9 - rasm. Pul turlarining tasnifi[13]

Tanga pullar eramizdan avvalgi VII asrdan to XIX asr o‘rtalarigacha tovar- pul munosabatlarini amalga oshirgan. Dastlab kishilar pul o‘rnida turli buyum va narsalardan umumiy ekvivalent sifatida foydalanishgan. Bunday buyum va narsalar **«natural pullar»** deb yuritiladi. Masalan, qadimgi Yunoniston va Rimda, shuningdek, arab va hind qabilalarida pul vazifasini hayvon bajargan. Tinch Okeani va Afrika qit’asi xalqlarida qimmatli chig‘anoqlar, Markaziy Afrikada fil suyagi, Qadimgi Misrda-bug‘doy, Xitoyda-tuz, Mo‘g‘ilistonda–toshchoy, Qadimgi Shumer davlatida-asal, Qadimgi shimol xalqlarida-mo‘yna va movutdan pul sifatida foydalanilgan. Qadimgi Sparta, Karfagen va Skandinaviya xalqlarida pul vazifasini hayvon terisi o‘tagan.

Shuningdek, pul o‘rnida ichimliklar, qullar, taqinchoqlar va ipakdan, hatto temir omoch va mixdan ham foydalanishgan. Karolina orollarida tegirmon toshidek tosh pullar ham bo‘lgan.(*rasmga*

[13] Muallif ishlanmasi

qarang)

Asta - sekinlik bilan muomalaga natural pul sifatida temir, mis, bronza, kumush va oltin kabi metallar kirib kelgan. Bu metallardan avvaliga uy-roʻzgʻor buyumlari va qurollar - bolta, pichoq, juvoldoʻz, mix, kamon oʻqining uchi, nayza, idishlar yasaganlar. Ularga hamma tovarlarni almashtiraverganlar. Ammo, bora-bora ulardan baʼzilarigina alohida tovar, yaʼni pul boʻlib qolgan. Nemislarda tova, Sharqda pichoq, Meksikada «T» harfi shaklidagi mis parchasi, Hindi-Xitoyda yoʻgʻon mis chiviqlar, Shimoliy Amerikada qoʻrgʻoshin soqqachalar, Afrikada taqaga oʻxshash temir parchasi, Kombodjada temir rombchalar pul xizmatini oʻtagan.

Tanga pullar

Dunyoda eng qadimiy birinchi tanga pullar Yunoniston, Midiya (Kichik Osiyo) va Xitoyda miloddan avvalgi ayirboshlashda muomalada boʻlgan. Tangalar oltin, kumush va mis kabi metallardan turli shakllar va vaznlarda tayyorlangan.

Hozirgi oʻzbek tilidagi “tanga” soʻzi qadimgi turk tilidagi “tamgʻa” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, qadimda har bir hukmron hokimlar turli metall, oltin, kumush, mislarga oʻz tamgʻasini bosib muomalaga chiqarganlar va bu pullar “tamgʻa” pul deb yuritilgan, keyinroq borib bu “tanga” soʻziga aylanib qolgan. Rus tilidagi “Dengi” soʻzi ham “tanga” soʻzidan olingan.

Baʼzi tadqiqotchilar rus tilidagi “kopeyka” (tiyin) soʻzi Markaziy Osiyoda hukmronlik qilgan Chigʻatoy xonlaridan Kepakxon (1318-1326 y.) nomi bilan bogʻliq deb tushuncha beradilar.

(Irpon Toʻxliev) (13 b.)

Dastlab tangalar uchburchak, toʻrtburchak, romb, halqa va tuxum (oval) shaklida yasalgan. Tangalarni turli shakllarda yasash uzoq vaqt davom etgan va nihoyat muomala uchun eng qulay boʻlgan, yaʼni gardish shaklida yasay boshlaganlar.

Tanga lotincha **moneta** boʻlib, uning old tomoni - **avers**, orqasi-**Revers** va qirrasi-**gurt** deyiladi.

avers

revers

gurt

Tarixiy ma’lumotlarga ko‘ra birinchi tangalar bundan 26 asr avval Lidiya va Xitoyda, VII asrlarda Markaziy Osiyo davlatlarida, IX-X asrlarda Kiev Rusida zarb qilina boshlagan.

Ma’lumki, har bir hukmdor taxtga o‘tirgach, o‘z nomidan tanga zarb qildirgan. Tanganing old tomonida hukmdorning rasmi yoki nomi, ayrim hollarda shiori, orqa tomonida esa tanganing qiymati tasvirlangan. Masalan, Amir Temur tomonidan zarb qilingan tangalarning old tomonida uning uch halqali belgisidan iborat tamg‘asi bilan birga «Allohdan boshqa tangri yo‘q», «Muhammad Allohning Rasuli», to‘rt xalifa: Abu Bakr, Umar, Usmon, Ali nomlari bitilgan. Tangalarning orqa tomoniga esa «Amir Temur Ko‘rogon» degan so‘zlar, tanga zarb etilgan yil va shahar nomi bitilgan.

Tangalar asosan oltin va kumushdan zarb qilingan bo‘lib, qonunda belgilangan shakl va vaznga ega bo‘lgan. Tangalar muomalada uzoq vaqt pul vazifasini bajargan.

Tanga pullarning afzalliklari bilan birga bir qator **kamchiliklari** ham bo‘lib, ular quyidagilardan iborat:

- tangalar uzoq vaqt muomalada bo‘lishi, qo‘ldan - qo‘lga o‘tishi natijasida yemirilgan va vazni kamaya borgan;
- ayrim hukmdorlar tangalar vaznini sun’iy ravishda kamaytira boshlaganlar yoki uning tarkibini buzib, boshqa qotishmalarni ham qo‘shganlar;
- kapitalistik sanoatning rivojlanishi bilan tovar ishlab chiqarish shiddatli ravishda ko‘payib borgan. Ammo tovar ayirboshlash uchun etarli miqdorda tangalar zarb qilish uchun zarur bo‘lgan nodir metallarni qazib olish tovar ishlab chiqarishdan nisbatan orqada qolgan.

Ana shu sabablarga ko‘ra muomalaga tanga pullar o‘rniga qog‘oz pullar kiritila boshlagan.

Qog‘oz pullar

Tarixiy manbalarda qog‘oz pullar dastlab Xitoyda XII asrda chiqarilgan deb ko‘rsatiladi. Lekin, tarixiy ma’lumotlarga asosan Buxoro davlatida 700 – yillarda muomalaga kumush tangalar chiqarilgunga qadar, qog‘ozdan pul sifatida foydalanilgan ekan.

Qog‘oz pullar Yevropa va Amerikada XVII-XVIII asrlarda chiqarilgan.

Qog‘oz pullar deb, hukumat tomonidan byudjet taqchilligini qoplash uchun chiqarilgan, muayyan kursi belgilab qo‘yilgan pul belgilariga aytiladi. Dastlab qog‘oz pullar ma’lum miqdordagi oltinni o‘zida ifodalagan, ya’ni **oltin bilan ta’minlangan**. Asta – sekinlik bilan qog‘oz pullarni oltin bilan ta’minlash darajasi pasayib borgan va nihoyat bekor qilingan.

Qog‘oz pullar mamlakat Moliya vazirligi yoki Markaziy banki tomonidan chiqariladi. Ular o‘z tabiatiga ko‘ra qadrsizlanishga, ya’ni **inflyatsiyaga** moyil bo‘ladi.

Pul muomalaga tovar aylanishi ehtiyojiga qarab chiqarilishi lozim. Amalda esa, qog‘oz pullar bundan tashqari byudjet taqchilligi va davlatning boshqa xarajatlarini qoplash uchun ham chiqariladi. Natijada, muomalada tovarlar bilan ta’minlanmagan pul paydo bo‘ladi. Bu o‘z navbatida narx-navoning o‘sishiga, ya’ni pulning qadrsizlanishiga olib keladi.

Sobiq SSSR davrida muomalaga hukumat tomonidan chiqarilgan 1, 3, 5 rubllik **xazina biletlari** amalda bo‘lgan.

Hozirgi davrda xazina biletlari ko‘rinishidagi qog‘oz pullar jahondagi 10 mamlakatda – AQSH, Hindiston, Indoneziya va boshqalarda saqlanib qolgan, xolos.

Muomalaga qog‘oz pullarning chiqarilishi natijasida ularni **qalbakilashtirishdan himoyalash** muammosi paydo bo‘ladi. Hozirgi qog‘oz pullar turli darajada himoyalangan. Ular maxsus oliy nav qog‘ozdan qilinadi, qog‘oz orasiga yorig’ga tutilganda ko‘rinadigan belgilar ishlanadi. Qog‘oz pul betini qoplaydigan murakkab suratlar, yozuvlar, mayda to‘r bezaklar chiziladi. Pul tayyorlashda maxsus bo‘yoqlardan va kimyoviy elementlardan foydalaniladi.

Masalan, Angliyada pul tayyorlashda qog‘ozga yupqa, egiluvchan metall ip yopishtirib, presslab yuboriladi, suv belgilari chiziladi. Yaponiya iyenalarini tayyorlashda esa, nusxa ko‘chirish apparatlarida chiqarib bo‘lmaydigan maxsus bo‘yoqlar ishlatiladi. Kanada pullaridagi bo‘yoqlar turli tomonlardan qaralganda, o‘z ranglarini o‘zgartirib turadi. (*ilovaga qarang*)

Quyida AQSH dollarini himoyalanishi choralarini ko‘rib chiqamiz:

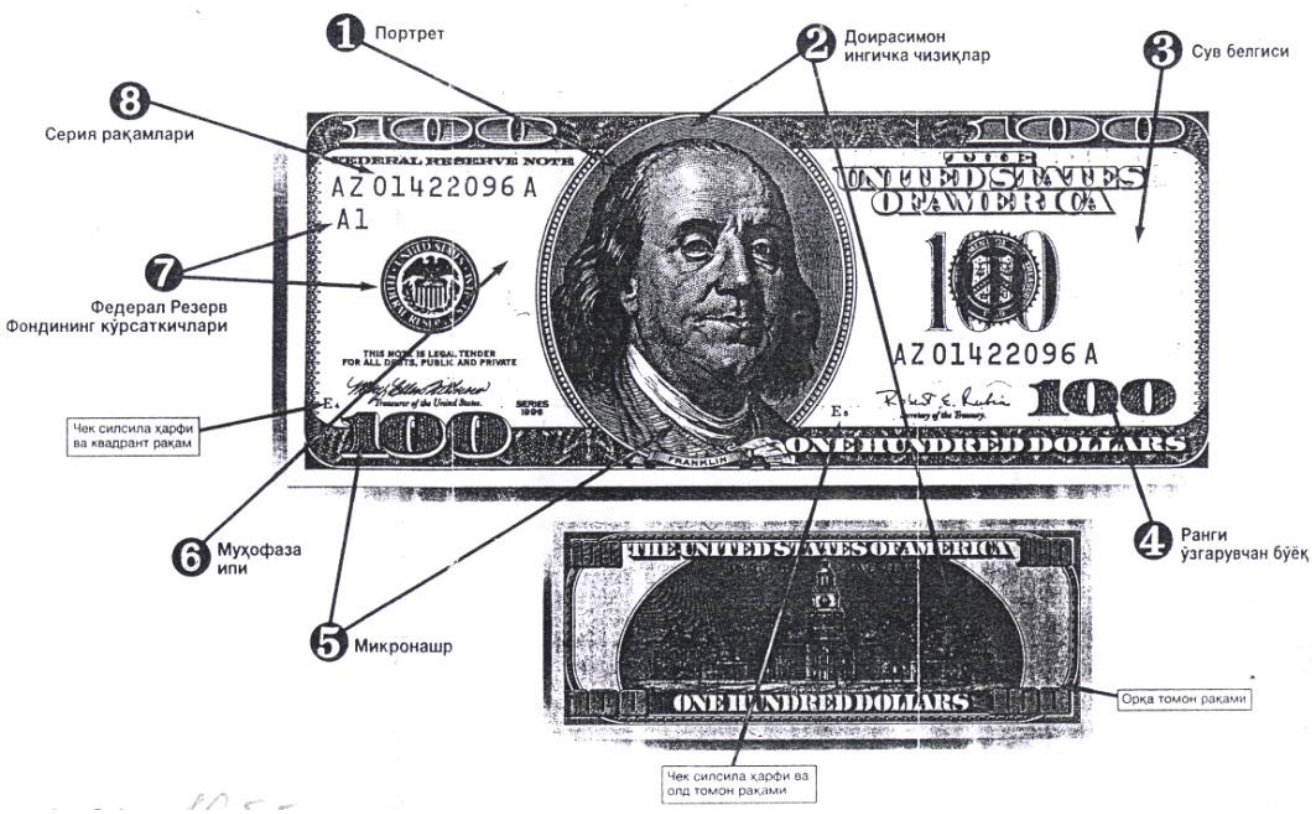

Kredit pullar

Ishlab chiqarish va tovar ayirboshlashning rivojlanishi, metall pullarning etishmasligi kredit munosabatlarining rivojlanishiga olib keldi. Tovar va to‘lov aylanishi ehtiyojini qoplash maqsadida muomalaga oltin, kumush tangalar bilan bir qatorda kredit vositalari,

chek, veksel va banknotlar chiqarilgan.

ПРОСТОЙ ВЕКСЕЛЬ

Серия 0000001 *

на сумму _____
(сумма цифрами, рублей)

Дата и место составления векселя _____

Предприятие (лицо) _____

(полное наименование и юридический адрес векселедателя)

обязуется безусловно уплатить по этому векселю денежную сумму в размере _____

(сумма прописью, возможная процентная оговорка)

непосредственно предприятию (лицу) _____

(полное наименование и адрес получателя)

или по его приказу любому другому предприятию (лицу).

Этот вексель подлежит оплате в следующий срок: _____

(По предъявлении, по истечении ... времени от предъявления или составления, к определенному дню)

Местом платежа является: _____

(город, банк и т. п.)

Руководитель предприятия векселедателя _____

М.П.

ДЛЯ АВАЛЯ *(вексельное поручительство)*

За кого выдан _____

Кем выдан _____

Дата _____ *Подпись авалиста*

М.П.

Kredit pullar deb, kredit munosabatlari asosida yuzaga keluvchi, to‘lov vositasini bajaruvchi qiymat belgilariga aytiladi. Kredit pullar qog‘oz pullardan farq qilib, ular bir vaqtning o‘zida qiymatni ifodalaydi va kredit hujjati bo‘lib, qarz beruvchi va qarz

oluvchi o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni aks ettiradi.

Kredit pullari quyidagicha rivojlanish yo‘lini bosib o‘tgan: Veksel, banknot, Chek, Kredit kartochkalari, elektron pullar.

Veksel- nemischa **Vechsel** so‘zidan olingan bo‘lib, dastlab XII-XIII asrlarda Italiyada paydo bo‘lgan. **Veksel-**bu qarzdorning ko‘rsatilgan summani, kelishilgan muddatda, belgilangan joyda to‘lashi to‘g‘risidagi yozma majburiyatidir. Veksel, sodda qilib aytganda, qarzdorlik to‘g‘risidagi tilxatdir.

Vekselning quyidagi turlari mavjud: tijorat veksellari- oddiy va o‘tkazma veksellar, moliyaviy veksel, xazina vekseli, bank vekseli, muddatli veksel va boshqalar.

Banknot – kredit pullarining yetakchi turlaridan bo‘lib, Markaziy banklar tomonidan veksellarni hisobga olish yo‘li bilan chiqarilgan. Banknotlar dastlab, XVII asr oxirlarida chiqarilgan bo‘lib, u paytda banknotni xohlagan vaqtda bankiga topshirib, o‘rniga unda ko‘rsatilgan summaga muvofiq oltin yoki kumush olish mumkin bo‘lgan. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Germaniya, Rossiya va AQSH da banknotlarni oltin bilan ta’minlanganligi 30-50%ni tashkil etgan. Bugunga kelib hech qaysi mamlakatda banknotlar oltin yoki kumush bilan ta’minlanmagan.

Hozirda mamlakatlarning Markaziy emissiya banklari qat’iy belgilangan nominalga ega bo‘lgan banknotlarni muomalaga chiqarmoqdalar. Bu banknotlar mamlakatda milliy pul birligi bo‘lib hisoblanadi. Xususan, O‘zbekiston Markaziy banki ham muomalaga turli nominalga ega bo‘lgan banknotlarni chiqargan, masalan:

Iqtisodiy adabiyotlarda **Cheklar**–dastlab 1683-yilda Angliyada qo‘llanila boshlagan, deb yozilgan. Holbuki, Ovropa siyosiy iqtisodchilaridan 4 asr muqaddam savdo-sotiq ishlarining davlat uchun juda katta daromad manbai ekanligini yaxshi bilgan Amir Temur davlat ichkarisida va tashqarisidagi savdo ishiga keng yo‘l ochib bergan va savdogarlarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlagan. Samarqand to‘qimachilik va boshqa hunarmandchilik turlari rivojlangan xalqaro savdo-sotiq markazi hisoblanar edi. Klavixoning yozishiga ko‘ra, hatto Iskandariya bozorlarida ham bu erdagi narsalarni topib bo‘lmasdi. Dashti Qipchoq va mo‘g‘ul yurtlaridan teri, Chindan ipak, Xo‘tandan olmos, yoqut kabi qimmatli toshlar keltirilardi.

“Hozirda hammaning og‘zida bo‘lgan Chek tizimi dastlab o‘sha uzoq zamonlardayoq joriy qilingan edi. Chek (chak) tushunchasi aslida yevropaliklarga biz orqali kirib borgan bo‘lib, savdogarlar yirik savdo tadbirlarini amalga oshirayotganlarida yonlarida katta mablag‘ni olib yurmasdan, har bir shaharda mavjud ishonchli sarroflar (pul maydalab beruvchilar, almashtiruvchi)larga naqd pul topshirib, shu haqda hujjat, ya’ni chek olganlar. Mo‘ljaldagi shaharga borib xuddi shunday sarroflarga yoki yirik savdogarlarga chekni ko‘rsatib, o‘z rejalarini amalga oshirganlar.Shunisi diqqatni tortadiki, Mahmud Qoshg‘ariy lug‘atida chek aslida ip-gazlama turlaridan biridir, deb yozilgan. Mahmud Qoshg‘ariy keltirgan chek gazlama turi bilan savdo muomalasida ishlatilgan chek o‘rtasidagi bog‘liqlikka shubha qilmasa ham bo‘ladi. Zero, bundan ming yil burun yozuv obyekti o‘rnida qog‘oz bilan bir qatorda gazlama parchalaridan foydalanilgan” – deb yozadi Azamat Ziyo o‘zining “O‘zbek davlatchilik tarixi” asarida.

Demak, savdogar va tadbirkorlar bir shahardan ikkinchi shaharga og‘irdan-og‘ir tilla, kumush tanga pullarni ko‘tarib yurmay o‘zaro “Chek” bilan hisob-kitob qilishgan bo‘lib, bu ham ularning ishini yengillatish uchun qilingan qulay chora-tadbirlardan biri edi. (I.T.) (37-38 b.)

Chek mijozning o‘z bankiga unda ko‘rsatilgan mablag‘ni naqd pulda berilishi yoki boshqa hisob raqamiga (schyotiga) o‘tkazilishi to‘g‘risidagi buyrug‘idir.

Chekning quyidagi turlari mavjud:

- muayyan bir shaxs nomiga yozilgan chek;
- orderli chek;
- ko‘rsatuvchiga beriladigan chek;
- hisob-kitob cheki;
- akseptlangan Chek va boshqalar.

Kredit kartochkasi – bu bank yoki maxsus kredit (savdo) muassasa tomonidan bir kishi nomiga berilgan pul hujjati bo‘lib, unda pul egasi hisobidagi summa ko‘rsatiladi. Bu kredit kartochkasi o‘z egasiga chakana savdo tarmoqlarida naqd pulsiz tovarlar va xizmatlar xarid qilish huquqini beradi. Kredit kartochkasiga binoan xaridor hisobidagi pul summasi uning ixtiyoridan olinib, tovar sotgan korxona hisobiga o‘tkaziladi.

Dastlabki kredit kartochkalari XX asr boshlarida AQSH da qo‘llanila boshlangan. Hozirda jahondagi aksariyat mamlakatlarda, shu jumladan, O‘zbekistonda ham joriy etilmoqda.

Banklar faoliyatida elektron hisoblash mashinalarining qo‘llanilishi elektron pullardan foydalanish imkoniyatini berdi.

Elektron pul - elektron kartochka bo‘lib, uning xotirasiga egasining hisobidagi pul summasi yozilgan bo‘ladi. Pul to‘lash uchun elektron kartochka EHM ga kiritiladi, kartochkadan avtomatik ravishda to‘lanishi zarur bo‘lgan pul summasi o‘chiriladi va bu summa pul oluvchi elektron hisobiga yozib qo‘yiladi.

Hozir O‘zbekistonda faoliyat ko‘rsatayotgan qator tijorat banklari o‘z amaliyotlarida elektron kartochkalardan

foydalanishmoqda: Shuningdek, aholiga to‘lovlarni amalga oshirishda qulayliklar yaratish va pul muomalasi barqarorligini yanada mustahkamlash maqsadida debet plastik kartochkalari muomalasi yo‘lga qo‘yildi. Ushbu jarayon 2002-yil avgustidan boshlangan edi.

Plastik kartochkalardan foydalanishni rivojlantirish orqali bank tizimida aholiga ko‘rsatilayotgan zamonaviy bank xizmatlari turlarini kengaytirish, naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimini keng joriy etish bo‘yicha aniq chora-tadbirlar ko‘rib borilmoqda.

Amalga oshirilgan ishlar natijasida, bugungi kunga kelib, 2020-yil 1-iyul holatiga banklar tomonidan 7,8 mln.dan ziyod plastik kartochkalar muomalaga chiqarilib, savdo va xizmat ko‘rsatish obyektlarida 89,9 mingta terminallar o‘rnatildi.

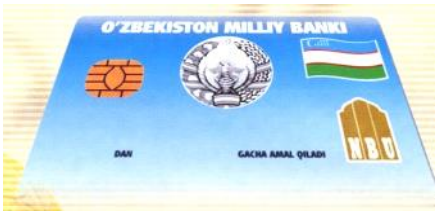

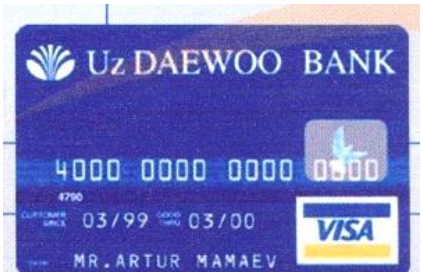

O‘z navbatida, plastik kartochkalar va terminallar yordamida amalga oshirilgan o‘tkazmalar hajmi yildan –yilga yuqori sur’atlarda oshib bormoqda. Misol uchun, 2020-yilda plastik kartochkalar orqali 5,7 trln. so‘mlik o‘tkazmalar amalga oshirilib, ushbu ko‘rsatkich avvalgi yilga nisbatan 2,5 barobardan ko‘proqni tashkil etadi. 21-asrda esa pul bilan bog‘liq ikkita o‘ziga xos tendensiya ommalashdi: elektron to‘lovlar va kriptovaluta. Endilikda nomoddiy elektron pullar odamlarning og‘irini yengil qilmoqda. Virtual puldan foydalanish qog‘oz banknota ishlatishdan ko‘ra qulayroq, mablag‘ni virtual shaklda saqlash xavfsizroq sanaladi.

Bugungi kunda butun dunyoda plastik kartochkalar orqali to‘lov tizimi keng tarqalgan. Ular to‘lov vositasi sifatida supermarketlarda,

magazinlarda, xizmatlar sohasidagi korxonalarda, uyali aloqa kompaniyalarida, avia va temir yo‘l kassalarida, avtomobillarga yoqilg’i quyish shahobchalarida va boshqa joylarda qabul qilinadi. Kartochkalar orqali plastik kartochkalar bo‘yicha to‘lovlar qabul qiluvchi elektron terminallar bilan jihozlangan istalgan savdo punktida to‘lash mumkin.

Plastik kartochkalarining afzalliklari:

- hisob-kitoblarning tezkorligi hamda aniqligi;
- havfsizlik;
- mablag’larni jamg’arish.

Plastik kartalar yordamida quyidagi amaliyotlarni amalga oshirish mumkin:

- Kartochkaga pul mablag’ining butunlay qismini yoki ma’lum bir qismini yuklash;
- Pul mablag’larini yopiq qoldiqdan ochiq qoldiqqa o‘tkazish (ochiq qoldiqdagi mablag’larini sarflashda parol talab qilinmaydi);
- Kartochka parolini o‘zgartirish, jumladan, terminal yordamida;
- Pul mablag’lari harakati haqida, shu jumladan terminal yordamida ham, ma’lumot olish;
- Karta balansi haqida, shu jumladan terminal yordamida ham, ma’lumot olish;
- Naqd pul olish.

Plastik kartochkalarning naqd pullarga nisbatan yana bir qo‘shimcha afzalligi shundan iboratki, uni yo‘qotish mumkin emas. Butun dunyoda plastik kartalarni ishlatishning qulayligi, oddiyligi va ishonchliligi munosib baholangan. Bank kartalari – bu zamonaviy, qulay va Sizning pulingiz havfsizligini kafolatlovchi elektron hamyondir.

2008 yilda ishlab chiqilgan bitkoin – eng mashhur kriptovaluta bo‘lib turibdi. Hozirga kelib, dunyodagi jami pullarning 0,4 foizi bitkoindan iborat. 1 bitkoin 9400 dollar yoki 96 mln so‘mga yaqin qiymatga ega.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

1-topshiriq. To‘g‘ri javobni ko‘rsating?

A) tovar ayriboshlanmasa pulga ehtiyoj sezilmaydi.

B) tovar ayriboshlashlanmasa pulga ehtiyoj seziladi.

V) tovar ayriboshlashlanmasa pulga ehtiyoj kamroq seziladi.

2-topshiriq. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

..... bu tovarlarni tovarlarga pul vositasisiz ayriboshlashni amalga oshirilishidir (T-T).

Sotish uchun ishlab chiqarilgan mahsulot ..... deyiladi.

Tovarga sarflangan mehnat ..... deyiladi.

3-topshiriq. Chizmani to‘ldiring

PULNING KELIB CHIQISH SABABLARI:

1- sabab	**2- sabab**

4-topshiriq. Noto‘g‘ri javobni belgilang.

Tovarlarning qiymati qanday imkoniyatlarni beradi?

A) o‘zaro taqqoslash

B) o‘lchash

V) almashtirish

G) sanash

5-topshiriq. Tovarni boshqa bir tovarga **bevosita almashtirishga** misollar keltiring:

6-topshiriq. O‘zaro kelishilgan holda, **bir tovar bir necha tovarlarga almashtiriladiganga** misollar keltiring:

7-topshiriq. Barcha mahsulotlar uchun **umumiy ekvivalentga** aylangan **tovarlarga** misollar keltiring:

8-topshiriq. Barcha hudud va mamlakatlarda umumiy ekvivalent sifatida qo‘llanila boshlangan jismlarga misollar keltiring:

“PUL SANASH”

-Suyaklar og‘rig’ini qoldiradi;

-Qon bosimini me’yorga soladi;

-Tish va bosh og‘rig‘ini to‘xtatadi;

-Ko‘rish qobiliyati, ishtaha, tashqi ko‘rinish va yashash tarzini yaxshilaydi.

(Ushbu mashqni tez-tez bajarib turish hammamizga doimo nasib etsin)

10-topshiriq. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

Bernard SHou o‘zining vaqtida “.....” deb o‘tgan edi.

11-topshiriq. Bekovning fikrini yakunlang.

Kishilar har doim pul topishga harakat qiladilar, pul esa ular uchun xizmat qiladi.

“Pul o‘zidan ketgan janobdir,
.....”

B e k o v.

12-topshiriq. Amaliy misolda yoriting.

Bozor iqtisodiyotida tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishdan tortib, to iste’molchiga etkazib berishgacha pul vositasida amalga oshiriladi.

Pul	**Resurslar**	**ishlab chiqarish**	**pul***

13-topshiriq. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

Aytishadi-ku, bozorda gap emas, …… ……. ……..

Gerod (eramizdan SH asr oldin)

14-topshiriq. T-jadvali yordamida ”*Pul haqida ijobiy va salbiy fikrlar*”ni ajrating.

Ijobiy fikirlar	Salbiy fikirlar

15-topshiriq. Chizmani to‘ldiring.

Uzoq tarixiy davrlardan boshlab pul o‘zining boshlang‘ich besh funksiyasining xususiyatlarini bajarib kelgan, ya’ni

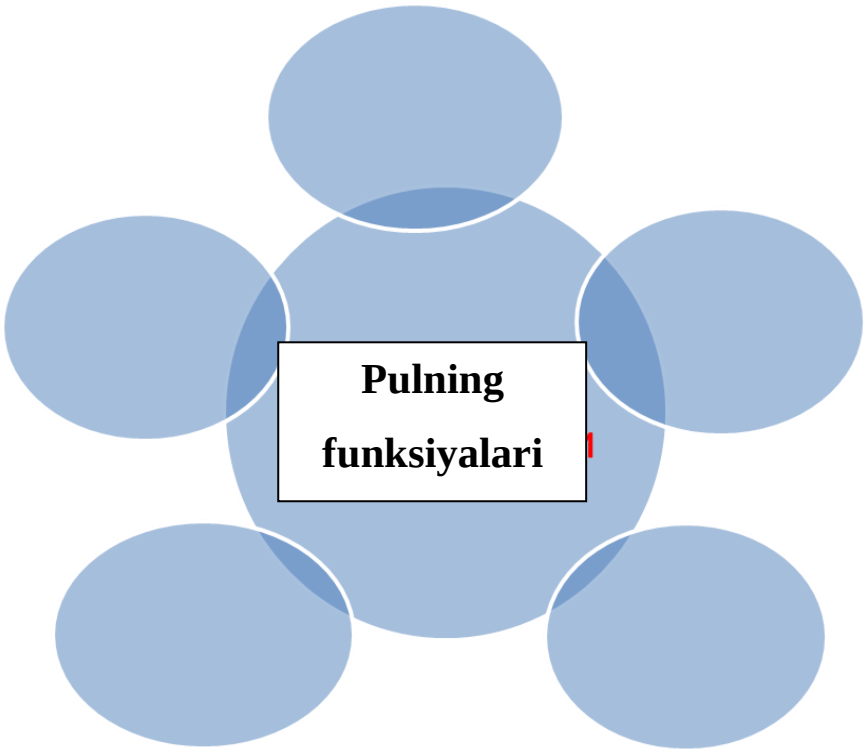

16-topshiriq. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida (*qanday iqtisodiy munosabatlar*) ....., ..., ..., ..., ..., ...

.....kabi iqtisodiy munosabatlar yanada kuchayib, murakkablashib boradi.

Pulning qiymat o‘lchovi funksiyasi.

17-topshiriq. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

1. Pullar umumiy ekvivalent sifatida..... .....qiymatini o‘lchaydi.

2. Masofani, vaznni, bosimni, suyuklikni, vaqtni, baho, ball va x.k.. o‘lchaganga o‘xshab ne’matlar va xizmatlarning qiymati..... .....solishtiriladi va o‘lchanadi.

3.Tovarning pullarda ifodalangan qiymati……..... .....deyiladi.

4..... tovarlarni ishlab chiqarish va sotish uchun zarur ijtimoiy mehnat xarajatlari bilan belgilanadi.

18-topshiriq. “*Mahallada duv-duv gap*” O‘zbekfilmdagi lavhani ko‘z o‘ngingizga keltiring va izohlang.

Кинофильм "Об этом говорит вся махалля".
В роли Арслан -Рахим Пирмухамедов, Ойпошша -Марьям Якубова.
1960 г.

19-topshiriq. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

Pulning qiymatini bilmoqchimisan? ....

Benjamin Franklin o‘gitlariga amal qiling.

20-topshiriq. *Klaster usulida muhokama eting.*

Tovarning qiymatiga ta’sir etuvchi omillar.

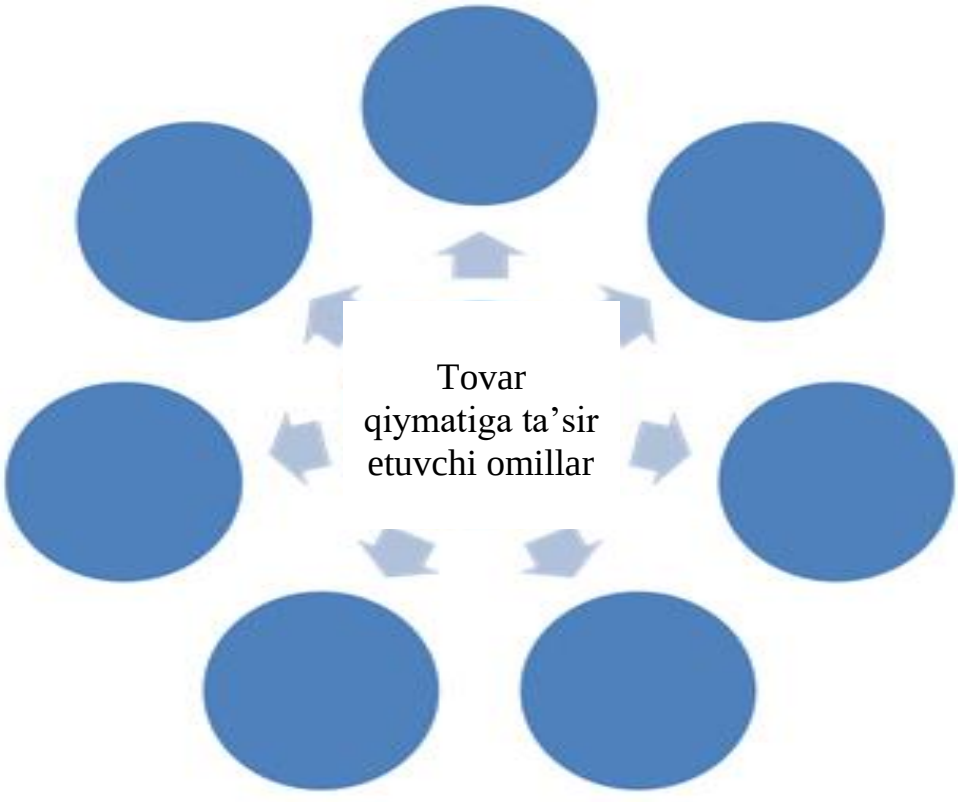

Pullarning muomala vositasi sifatidagi funksiyasi.

21-topshiriq. Pulning muomala vositasiga ta’rif bering va quyidagi chizmaga binoan misollar keltiring va izohlang.

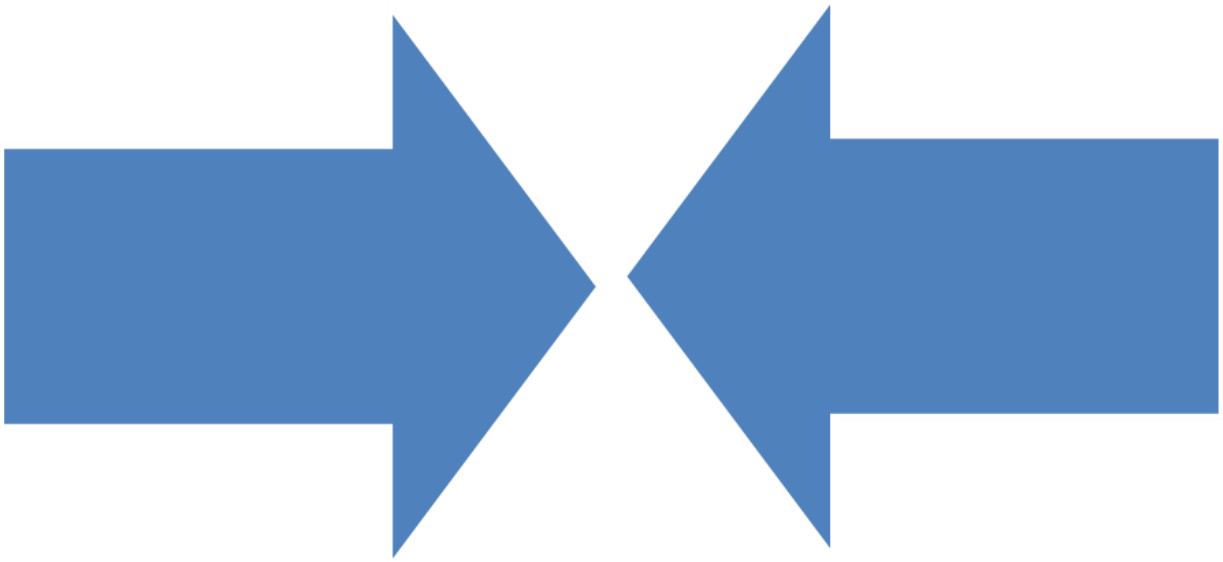

22-topshiriq. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

Pul ishtirokisiz tovarni tovarga almashtirish .....deyiladi. ..... ma’lum kelishilgan narxlarda amalga oshiriladi.

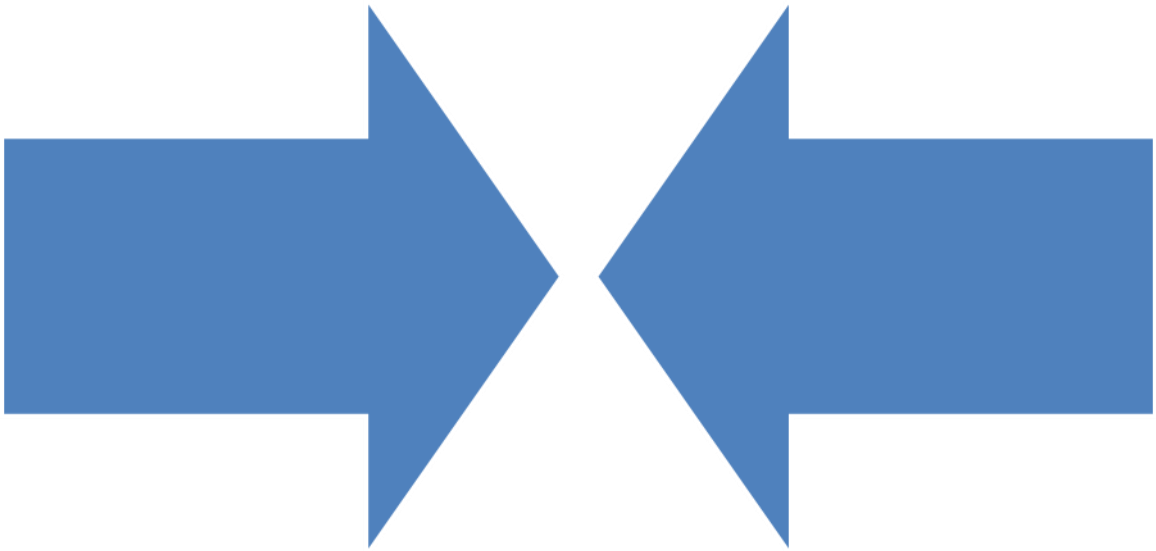

-

23-topshiriq. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

Barter bozor iqtisodiyotiga to‘g‘ri kelmaydi, shu sababli .....(*qanday*?) sharoitda amalga oshiriladi.

24-topshiriq. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

To‘lov aylanishida qanday (.....*)* *pullar*ning joriy qilinishi to‘lovlarning .....yordam beradi.

25-topshiriq. Oltin standart o‘zining uch rivojlanish bosqichini boshidan kechirdi.

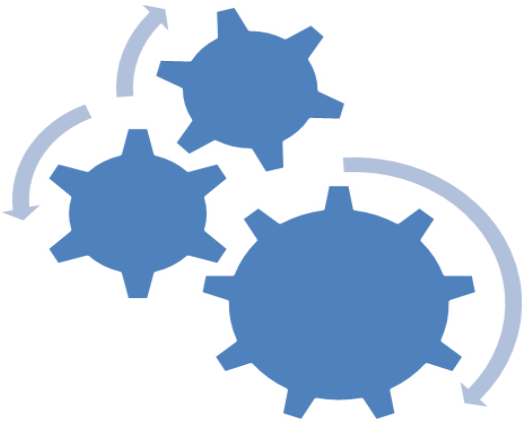

26-topshiriq. Birinchi bo‘lib oltin tanga standartiga Angliya (1774 y.) o‘tilgan. keyinroq ..... qachon va qayerda o‘tilgan? (*jadvalni to‘ldiring*)

	Qachon	Qayerda

27-topshiriq. Oltin tanga standarti .....davrigacha faoliyat yuritgan (.....). Uning o‘rniga oltin quyma standarti kirib keldi, unda oltin faqat.....vazifasini o‘tab keldi va .....

28-topshiriq. *Jadvalni to‘ldiring.* Oltin kuyma standartiga: qachon

va qayerda o‘tilgan?

	Qachon	Qayerda

29- topshiriq. Qaysi yildan (.....) e’tiboran qaysi mamlakatlarning (.....) oltinning o‘rinbosari sifatida e’lon qilindi, hamda xalqaro to‘lovlarda qo‘llanila boshladi. Qaysi (.....) yildan keyin jahon puli vazifasi oltinda qoldirilgan holda, xalqaro to‘lovlarda (.....) ko‘proq foydalanishga imkoniyat yaratildi.

30-topshiriq. Xalqaro to‘lovlarda SDR va YEVRO bilan bir qatorda iqtisodiy qudratli va rivojlangan mamlakatlarning milliy pul birliklaridan ham foydalanilmoqda. Ular jumlasiga (.....) va boshqalar kiradi.

Buyum shaklidagi «natural pullar».

31-topshiriq. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

Dastlab kishilar pul o‘rnida turli ……dan umumiy ekvivalent sifatida foydalanishgan. Bunday buyum va narsalar **«……»** deb yuritiladi.

Masalan:

№	Qadimgi qaysi xalqlar	pul vazifasi
1		Hayvon
2		qimmatli chig‘anoqlar
3		fil suyagi
4		Bug‘doy
5		Tuz
6		Toshchoy
7		Asal
8		mo‘yna va movut
9		hayvon terisi
10		tegirmon toshi

Shuningdek, pul o‘rnida.....ham foydalanishgan.

Tegirmon toshidan ham qayerda pul o‘rinida foydalanishgan?

Asta - sekinlik bilan muomalaga natural pul sifatida ....., ..., ..., ..., ..., ... kabi metallar kirib kelgan.

Ammo, bora-bora ulardan ba’zilarigina alohida tovar, ya’ni pul bo‘lib qolgan.

Masalan:

№	**Xalqlar**	***Metall jismlar***
1	Nemislarda	
2	Sharqda	
3	Meksikada	
4	Hindi-Xitoyda	
5	SHimoliy Amerikada	
6	Afrikada	
7	Kombodjada	

32-topshiriq. ***Pul turlarining rivojlanishini tariflang:***

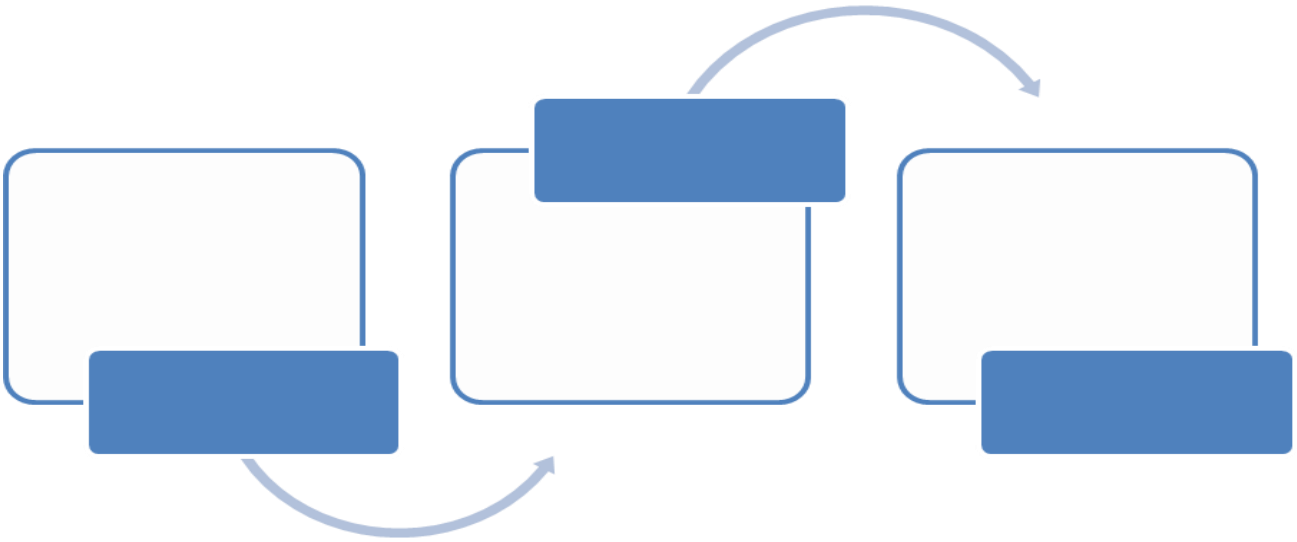

Tanga pullar.

33-topshiriq. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

Dunyoda eng qadimiy birinchi tanga pullar ....., ... (..... .....) va ..... miloddan avvalgi VIII-VII asrlarda muomalaga kiritilgan.

34-topshiriq. ***To‘g‘ri javobni belgilang.***

Hozirgi o‘zbek tilidagi “tanga” so‘zining qadimgi lug‘aviy ma’nosi nimani anglatadi?

A) “tamg‘a”

B) “tanga”

V) “dengi”

G) “kopeyka”

35-topshiriq. Javobingizni izohlang.

Tanga pullarning afzalliklari bilan birga bir qator **kamchiliklari** ham bo‘lib, ular nimalardan iborat bo‘lgan?

-tangalar uzoq vaqt muomalada bo‘lishi, qo‘ldan - qo‘lga o‘tishi natijasida ..... va .... borgan;

-ayrim hukmdorlar tangalar vaznini sun’iy ravishda kamaytira boshlaganlar yoki uning ...., boshqa qotishmalarni ham qo‘shganlar;

-kapitalistik sanoatning rivojlanishi bilan tovar ishlab chiqarish shiddatli ravishda ko‘payib borgan. Ammo tovar ayirboshlash uchun etarli miqdorda tangalar zarb qilish uchun zarur bo‘lgan nodir

metallarni qazib olish tovar ishlab chiqarishdan …… …… qolgan.

36-topshiriq. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

Tanga lotincha **moneta** bo‘lib, uning old tomoni - ....., orqasi - ..... va qirrasi -..... qanday nomlangan?

Ma’lumki, har bir hukmdor taxtga o‘tirgach, o‘z nomidan tanga zarb qildirgan. Tanganing old tomonida hukmdorning rasmi yoki nomi, ayrim hollarda shiori, orqa tomonida esa tanganing qiymati tasvirlangan. Masalan, Amir Temur tomonidan zarb qilingan tangalarda qanday belgilar va so‘zlar bitilgan?

Qog‘oz pullar

37-topshiriq. Noto‘g‘ri javobni belgilang.

Qog‘oz pullarning mohiyati nimalardan iborat?

A)Ular pul belgilari hisoblanadi va odatda metallga ayirboshlanadi.
B)Qog‘oz pullar muomalada vakillik qiymatiga ega bo‘ladi.
V)Xarid qilish va to‘lov vositasi rolini bajaradi.
G) Haqiqiy qiymatga ega bo‘ladi.

38-topshiriq. To‘g‘ri javobni belgilang.

Qog‘oz pullar kim tomonidan chiqariladi?

A) Moliya vazirligi yoki Markaziy banki.
B) Vazirlar Maxkamasi yoki Moliya vazirligi.
V) Oliy Majlis qonunchilik palatasi va Markaziy banki.
G) Vazirlar Maxkamasi yoki Markaziy banki.

39-topshiriq. Qog‘oz pullarning kamchilik va yutuqlarini belgilang.

Kamchiliklari	Yutuqlari

Muomalaga qog‘oz pullarning chiqarilishi natijasida ularni **qalbakilashtirishdan himoyalash** muammosi paydo bo‘ladi.

(bilib qo‘ygan yaxshi)

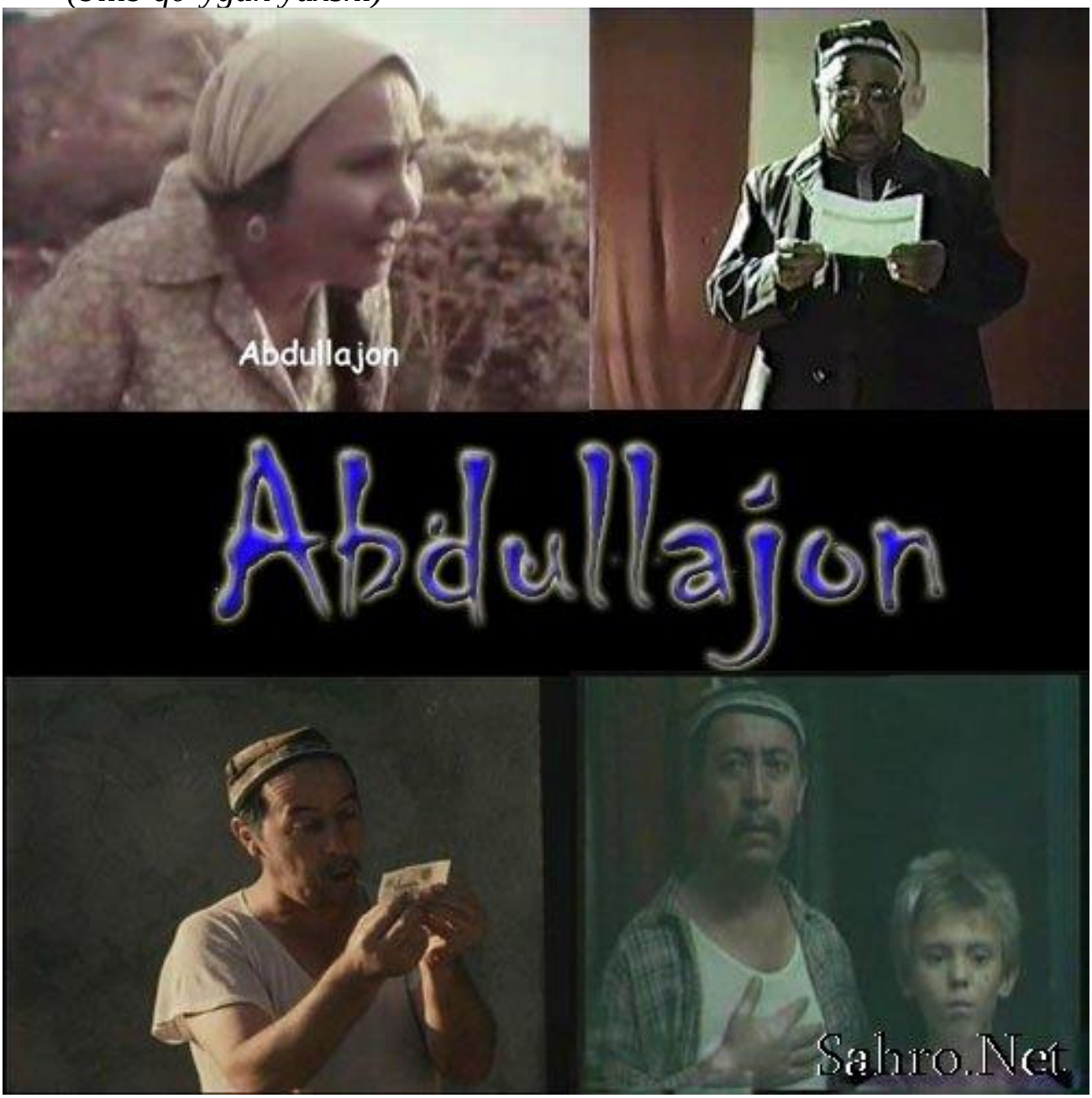

Abdullajon nomli “O‘zbektelefilm”dagi lavhani eslang.

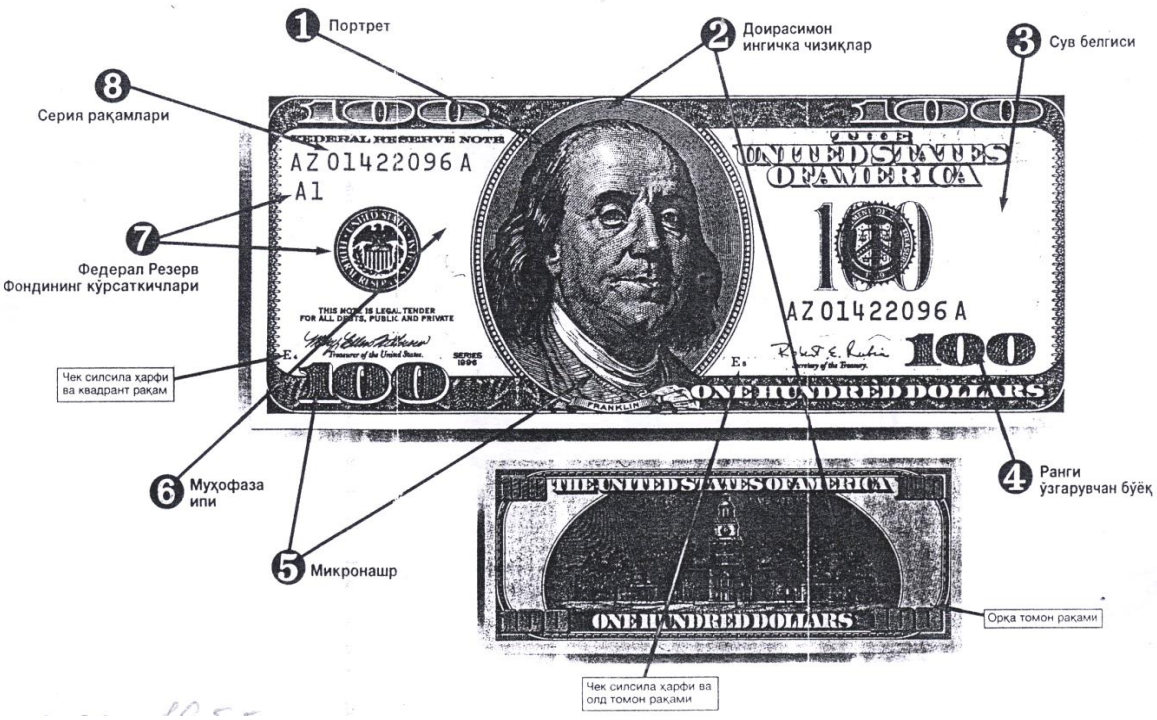

Kredit pullar

40-topshiriq. Javobingizni izohlang. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

Banknot – ....

Kim tomonidan va nima maqsadda chiqarilgan? .....

Banknotalar dastlab ....., ... chiqarilgan bo‘lib, u vaqtda banknotani ....., ...,

....., ...

..... mumkin bo‘lgan.

Bugunga kelib ....., ..., ..., ...

Bu banknotalar ....., ..., ..., ...

41-topshiriq. Javobingizni izohlang.

Kredit pullari quyidagicha rivojlanish yo‘lini bosib o‘tgan:

(*batafsil yoriting*)

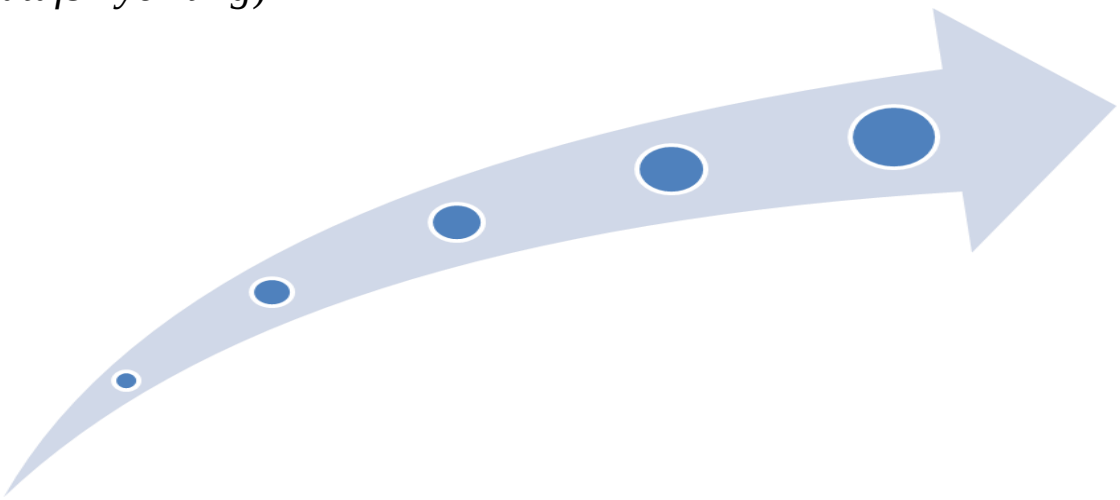

42-topshiriq. **Veksel** - ..... **Vechsel** so‘zidan olingan bo‘lib, dastlab ....-.... asrlarda ..... paydo bo‘lgan.

43-topshiriq. Vekselning quyidagi turlariga ta’riflar bering.

№	Vekselning turlari	Turlariga tarif
1	tijorat veksellari-	
	- oddiy	
	- o‘tkazma trata	
2	moliyaviy veksel	
3	xazina vekseli	
4	bank vekseli	
5	muddatli veksel	
6	do‘stona veksel	

<u>44-topshiriq.</u> Vekselning o‘ziga xos xususiyatlari asosida aniqlang:

Veksellar	Xususiyatlari
	(vekselda bitimning aniq turi ko‘rsatilmagan);
	(notariusning norozilik haqidagi dalolatnomani tuzganidan keyin to majburlovchi choralarni qo‘llashgacha qarzning majburiy ravishda to‘lanishi)
	(vekselning to‘lov vositasi sifatida uning orqa tomonida berish haqidagi yozuvni yozib (jiro yoki indossament) boshqa shaxslarga berilishi. Bu veksel majburiyatlarining o‘zaro hisobga olinish imkoniyatini yaratadi)

A) abstraktlik, B) aylanishlik, V) munozarasizlik.

<u>45-topshiriq.</u> *Noto‘g‘ri javobni belgilang va har bir to‘g‘ri javobga izoh bering.*

Banknotalar emissiyasi quyidagi kanallar orqali amalga oshiriladi:

1.Muomalaga pul chiqarish.

2.Xo‘jaliklarni bank tomonidan kreditlash.

3.Davlatning banklar tomonidan kreditlanishi.

4.Rasmiy valyuta rezervlari ortib borishi.

5.Xorijdan valyutaning norasmiy krib kelishi.

<u>46-topshiriq.</u> Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring. (*ta’riflab o‘ting*)

Cheklar–dastlab, 1683-yilda Angliyada qo‘llanila boshlagan, deb yozilgan. Holbuki, Amir Temur davlat ichkarisida va tashqarisidagi savdo ishiga keng yo‘l ochib bergan va....., ..., ...

<u>47-topshiriq.</u> *Noto‘g‘ri javobni belgilang va har bir to‘g‘ri javobga izoh bering.*

Pulning bir turi sifatida chek o‘z xarakteristikasiga egadir.

1) Bankda hisobraqamdan naqd pul olish vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

2) tovarlarni sotib olib, qarzlarni to‘lab uzayotganda muomala va to‘lov vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

3) aylanmada naqd pullarni sezilarli hajimda kamaytirgan xolda naqd pulsiz hisob - kitoblar instrumenti hisoblanadi.

4) foizlarda daromad olish manbai bo‘lib hisoblanadi.

48-topshiriq. Javobingizni izohlang. *Cheklarning har bir shakllariga ta’rif bering.*

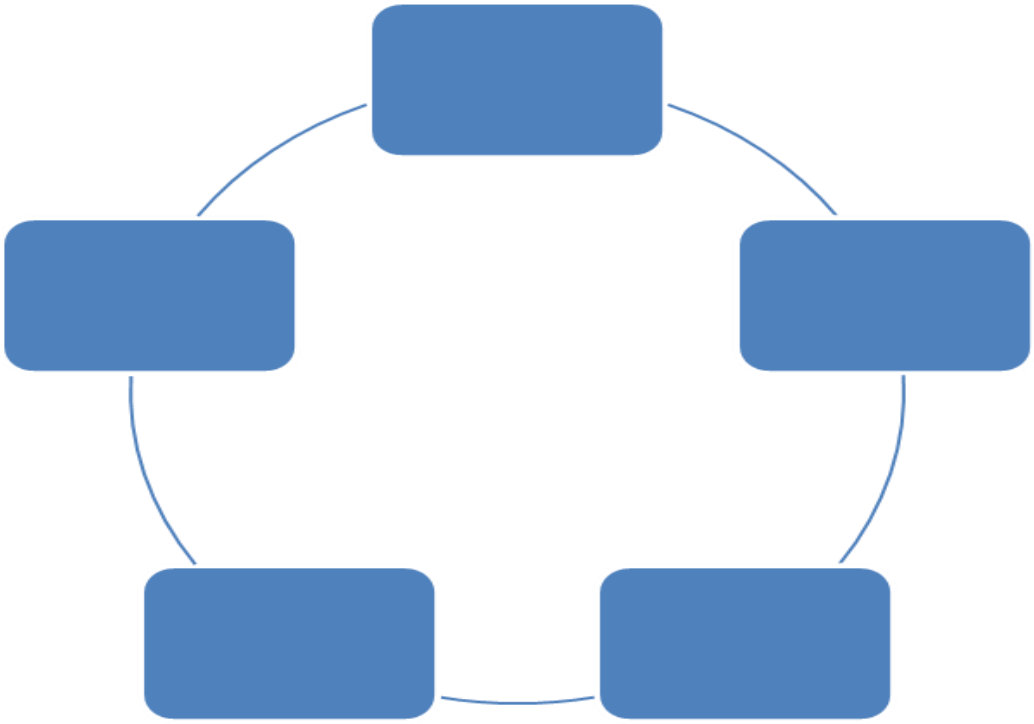

Cheklarning bir necha shakllari mavjud:

49-topshiriq. *Noto‘g‘ri javobni belgilang va har bir to‘g‘ri javobga izoh bering*.

Pulning ana shunday yangi turi bir qator afzalliklarga ega:

1) to‘lov hujjatlarining uzatish tezligini oshishi;

2) bank buxgalteriya o‘tkazmalariga ishlov berishning soddalashuvi;

3) to‘lov hujjatlarini qayta ishlash qiymati pasayishi;

4) banklararo hisob - kitoblarda bir qator muammolarni keltirib chiqaradi.

Hozirgi vaqtda banklararo hisob – kitoblarda pul mablag‘larini o‘tkazishning quyidagi elektron tizimlaridan foydalaniladi.

Banklar faoliyatida elektron hisoblash mashinalarining qo‘llanilishi elektron pullardan (to‘lov va kredit) kartochkalardan foydalanish imkoniyatini berdi.

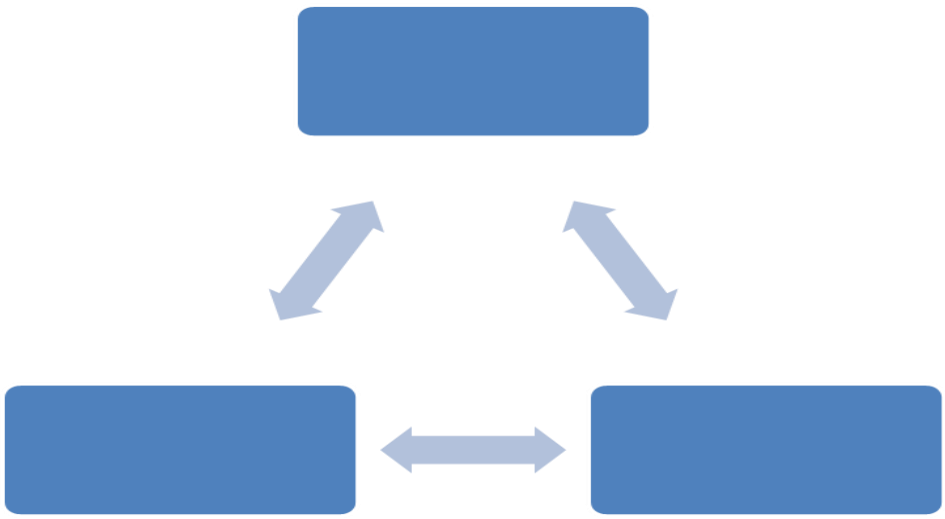

(*elektron tizimlarga tarif bering*)

Asosiy tushunchalar: bevosita ayirboshlash, natural xo‘jalik yuritish, tovarning qiymati, maxsus tovar, umumiy ekvivalent, barter, pul, tovar, qiymat o‘lchovi, muomala vositasi, to‘lov vositasi, jamg’arma to‘plash, jahon puli, Yevro, SDR, inflyatsiya.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Pulning mohiyati nimada?
2. Pulning kelib chiqish sabablari nimada?
3. Pulning zarurligini asoslang?
4. Tovar nima?
5. Bir tovarni boshqa tovarga bevosita almashtirish deganda nimani tushunasiz?
6. Bir tovarni bir necha tovarga almashtirish deganda nimani tushunasiz?
7. Barcha tovarlar uchun umumiy ekvivalent tovarlar deganda nimani tushunasiz?
8. Umumiy ekvivalent sifatida metallar pulning vazifasini qanday bajargan?
9. Pul tovar bo‘lishi mumkinmi?
10. Pul nima?
11. Barter nima?

12. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pulning muhimligi nimada?
13. Pulning funksiyalarini sanang.
14. Pulning qiymat o‘lchovi vazifasi nimada?
15. Pulning muomala vositasi vazifasi nimada?
16. Pulning to‘lov vositasi vazifasi nimada?
17. Pulning jamg’arma to‘plash vazifasi nimada?
18. Jamg’arma to‘plash vazifalarini nimalarda amalga oshirish mumkin?
19. Pulning jahon puli vazifasi nimada?
20. Mintaqaviy pullar deganda qaysi pul belgilarini bilasiz?
21. SDR «Maxsus qarz olish huquqi» (SDR) qachon va qaysi fond tomonidan qo‘llanila boshlandi.
22. Yevro qaysi mamlakatlarda pul sifatida foydalanib kelinmoqda?
23. 1979-yildan Yevropaning bir qator mamlakatlarida xalqaro hisob-kitoblarni olib borish uchun qanday xalqaro hisob birligi qo‘llanila boshlandi.
24. Yevropa Ittifoqiga kiruvchi qaysi mamlakatlarda, yagona pul birligi sifatida Yevro pul sifatida qo‘llaniladi .

3-BOB. PULNING NAZARIYALARI

3.1.Pulning metallilik nazariyasi

Pulning metallilik nazariyasi bu turli davlatlarda turli tadqiqotchilar tomonidan aytilgan ilmiy qarashlarning jamlanmasi bo‘lib, ular pul sifatida faqat oltin va kumushni ko‘rdilar va jamiyat boyligining manbai deb hisobladilar.

Pulning metallilik nazariyasi XVI asrda fransuz olimi Nikolo Orezme tomonidan nazariya sifatida shakllantirildi. Keyinchalik angliyalik iqtisodchi olimlar U.Stefford, T.Men, P.Nors, Chayld, Fransiyada A.Monkreten, Germaniyada U.Yust, Italiyada G.Skaruffi, F.Galiyani tomonidan rivojlantirildi.

Pulning metallilik nazariyasi merkantilizm g’oyalariga asoslanadi.

Merkantilizm – dunyo tarixidagi birinchi iqtisodiy maktab hisoblanadi.

Merkantilistlar 2 yirik guruhga bo‘linadi:

1. Ilk merkantilistlar.
2. So‘nggi merkantilistlar.

Ilk merkantilistlar - aktiv pul balansi degan g’oyani ilgari suradilar. Ularning fikriga ko‘ra oltin va kumush o‘z tabiatiga ko‘ra pul hisoblanadi. Har bir jamiyatning boyligi uning oltin va kumush zaxiralari bilan belgilanadi.

Aktiv pul balansi - deganda oltin va kumushning har doim mamlakatga kirib kelish miqdori ularning mamlakatdan chiqib ketish miqdoridan katta bo‘lishi tushuniladi.

Ilk merkantilistlar davlat proteksionizm siyosatini qo‘llash shart deb hisoblaydilar. Ular aytadiki, davlat mamlakatdan oltin va kumush pullarni chiqib ketishiga to‘sqinlik qilishi zarur.

So‘nggi merkantilistlar pulning asosiy funksiyasi bu jamg’arish funksiyasi deb hisoblaydilar. XVI asrning ikkinchi yarmidan XVII asr oxiriga qadar Yevropada so‘nggi merkantilistlarning qarashlari hukmron g’oyaga aylandi.

So‘nggi merkantilistlarning eng taniqli vakili Tomas Men hisoblanadi. T.Men ilk merkantilistlardan farqli ravishda pulning muhimligi jamiyat boyligining manbai ekanligida emas, balki mamlakat ichidagi tovarlar va pullarning harakati ta’siridadir, degan xulosaga keldi.

T.Men birinchi bo‘lib metallilik nazariyasiga yangilik kiritdi. Ushbu yangilik quyidagilardan iborat:

1. Mamlakat savdo balansi ijobiy saldoga ega bo‘lganda tovarlarni import qilish mumkin.
2. Agar mamlakat uchun foydali bo‘lsa, oltin va kumushni xalqaro savdoni rivojlantirish uchun ishlatish mumkin.

Tomas Men aytadiki, pul savdoni yaratadi, savdo esa pulni ko‘paytiradi.*[14] Tomas Men birinchi bo‘lib umumiy savdo balansi degan tushunchani kiritgan.

So‘nggi merkantilistlar umumiy savdo balansi g’oyasini ilgari surdilar. Bungacha xususiy savdo balanslari mavjud edi. Ular mamlakatning alohida olingan bitta mamlakat bilan savdo munosabatlarini aks ettirar edi.

Merkantilistlar oltin va kumush tangalarni yemirilib ketishini tan olmaganlar. Lekin amaliyot ko‘rsatadiki, oltin va kumush tangalar ishqalanish xususiyatiga ega. Ushbu tangalar vaqt o‘tishi bilan o‘z vaznining bir qismini yo‘qotadi, natijada ayirboshlash munosabatlarida notenglik holati yuzaga keladi. VIII asrga kelib metall tangalarning yemirilishi isbotlandi. Shuningdek, Birinchi jahon urushi ta’sirida Yevropada oltin standarti bekor bo‘ldi.

Dastlab merkantilistlar Adam Smit va Jorj Styuard tomonidan qattiq tanqidga uchradi. Ushbu olimlarning fikriga ko‘ra pul jamiyatning boyligi emas, balki shartli hisob birligidir. Pullar baho masshtabi sifatida ayirboshlash munosabatlarini ifoda etadi. Taniqli iqtisodchi olimlar P.Samuyelson, J.Key metall pullar muomalasini inkor etganlar.

3.2.Pulning nominallik nazariyasi

Pulning nominallilik nazariyasining asoschilari bo‘lib angliyalik ruhoniy va faylasuf J.Berkli va angliyalik iqtisodchi J.Styuard hisoblanadi. Ular bu nazariyaning yetakchisi. Bu nazariyani rivojlantirishga eng katta hissa qo‘shgan olim G.Knapp. 1905-yilda Knappning “Pulning davlat nazariyasi” nomli kitobi nashrdan chiqdi. Pulning nominallilik nazariyasi XVIII asrda paydo bo‘lgan. Ushbu nazariya namoyandalari pulning tovar xususiyatini inkor etdilar. Ular

[14] Ym D. Опыты. M., 1896. C.37.

aytadilarki, pul qiymat va iste’mol qiymatiga ega emas. Pulning qiymati unga qo‘yilgan nominali bilan belgilanadi. Ular metall pullar yemirilish xususiyatiga ega ekanligini ta’kidlashdi va qog’oz pullar to‘lov vositasi sifatida moslashuvchan va qulay, ayirboshlash vositasi ekanligini e’tirof etishdi.

Knapp pulning nominallilik nazariyasini rivojlantirar ekan, quyidagi xulosaga keldi.

- Pulni davlat yaratadi;
- Pulning asosiy funksiyasi bu to‘lov vositasi funksiyasidir;
- Davlat pulga xarid qobiliyatini beradi;
- Pulning xarid qobiliyati davlatning qonun hujjatlari bilan belgilanadi;

Keyns pulning nominallilik nazariyasi tarafdori bo‘lgan. Keyns aytadiki, qog’oz pullarning oltin tangalarni muomaladan siqib chiqarishi Knappning buyuk g’alabasidir.

Pulning mohiyati 3 shaklda namoyon bo‘ladi:

Pul barcha tovarlar qiymatini o‘zida ifoda etuvchi umumiy ekvivalentdir.

Pul mustaqil almashinuv xususiyatiga ega.

Pul tovarlarsiz ham erkin harakatlana oladi.

Masalan:(talabalarga stipendiya, oylik maoshlar, soliqlar, bankdan kredit olish).

Pul buyumlashgan mehnatning tashqi o‘lchovi.

Buyumlashgan mehnatning ichki o‘lchovi mehnat asosida o‘lchanadi.

Nominalistlar baho masshtabi deganda, milliy pulning oltin asosiga aytiladi.

Nominalistlar oltinga almashmaydigan qog’oz pullar muomalasining afzal ekanligini e’tirof etadilar. Hozir dunyoda hech bir valyuta oltin asosiga ega emas. Hozirgi davrda muomalaga chiqarilayotgan naqd pullar Markaziy bankning aktivlari bilan ta’minlanadi.

3.3. Pulning miqdoriylik nazariyasi

Pulning miqdoriylik nazariyasining mohiyati shundaki, muomalada pul miqdorining oshishi tovarlar bahosining va pulning qiymatini o‘zgarishiga sabab bo‘luvchi asosiy omildir.

XVI asrda Yevropalik mustamlakachilar va birinchi navbatda ispanlar Amerikadagi koʻplab oltin va kumush konlarini topdilar. Natijada Amerikadan Yevropaga juda katta miqdorda oltin va kumush oqib keldi. Bu esa G'arbiy Yevropada tovarlar bahosining keskin oshishiga sabab boʻldi. Shu bog'liqlikni birinchi boʻlib fransuz faylasufi Jan Boden aniqladi.

J.Bodenga qadar tovar bahosining oshishi metall tangalarning yemirilishi bilan izohlanar edi. Pulning miqdoriylik nazariyasini XVII-XVIII asrlarda Angliyada J.Lokk va D.Yum, Fransiyada Monteske rivojlantirdi. Ular bu nazariyani qog'oz pullarga nisbatan qoʻllashning mumkinligini asoslab berishdi.

Klassik iqtisodchi D.Rekardo pulning miqdoriylik nazariyasini tarafdori. Rekardo qiymatning mehnat nazariyasini yaratgan. Ushbu nazariyaga koʻra metall pullarning qiymati ularni ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnat xarajatlari bilan belgilangan. Ammo keyinchalik Rekardo oʻzining ushbu qoidasiga qarshi chiqdi. U yozadiki, ayrim davlatlarda pulning qiymati muomaladagi pul miqdoriga bog'liq ravishda oʻzgaradi.

Karl Marks pulning miqdoriylik nazariyasini ayovsiz tanqid qildi. Marksning fikriga koʻra miqdoriylik nazariyasining eng katta xatosi shundaki, ular pulning mohiyatini faqatgina pulning muomala vositasi bilan tushuntiradilar. Ular pulning qiymat oʻlchov funksiyasini tan olmaydilar. Karl Marksning fikricha, pulning miqdoriylik nazariyasining ikkinchi xatosi pullar va tovarlar muomala jarayoniga qadar bahoga va qiymatga ega boʻlmaydilar, deganlaridadir.

Marksning fikriga koʻra, muomalaga kirishgunga qadar pullar qiymatga, tovarlar esa bahoga ega boʻladi. Pullar qiymati va tovarlarning bahosiga bog'liq ravishda tovarlarning bahosi shakllanadi.

Pulning miqdoriylik nazariyasi namoyandalari bilan K.Marks oʻrtasidagi munozara quyidagida namoyon boʻladi.

Marks aytadiki: tovarlar bahosining oshishi muomaladagi pul miqdorining koʻpayishiga olib keladi. Pulning miqdoriylik nazariyasining namoyandalari aytadiki: muomaladagi pul miqdorining koʻpligi tovarlar bahosining oshishiga olib keladi. XX asrda pulning miqdoriylik nazariyasi hukmron nazariyaga aylandi. XX asrda miqdoriylik nazariyasining 2 xil koʻrinishi paydo boʻldi.

1. Tranzaksion (I.Fisher yaratdi).

2. Kembridj.

1911-yilda Irving Fisherning mashhur “Pulning xarid kuchi” nomli asari nashrdan chiqdi. Ushbu asarda Fisherning almashuv tenglamasi o‘z ifodasini topdi.

MV=PQ

M-muomaladagi pul massasi

V- pulning aylanish tezligi

P –tovarlarning o‘rtacha bahosi

Q –ishlab chiqarilgan tovarlar miqdori

P=MV/Q

Fisherning xulosasiga ko‘ra, tovarning bahosi muomaladagi pul miqdoriga va pulning aylanish tezligiga to‘g’ri proporsional. Bunda Q va V o‘zgarmasdir. Bu ikkala komponent o‘zgarmas bo‘lganligi sababli shunday xulosa kelib chiqadi. Tovarlar bahosining o‘zgarishi muomaladagi pullarning o‘zgarishiga bog’liq.

Kembridj variantini Alfred Marshal yaratdi. Ushbu nazariyani Pigu rivojlantirdi. Fisherdan farqli o‘laroq Marshal va Pigu tahlilni mikroiqtisodiy darajada amalga oshirdi. Ular asosiy e’tiborini xo‘jalik subyektlarining kassa qoldiqlarini o‘zgarishiga qaratdilar.

M =KPY

K-pulning aylanish tezligi ammo bu tezlik xo‘jalik yurituvchi subyektlarning pul shaklidagi nominal daromadiga qarab o‘rganiladi. Fisherda pulning aylanishi tovarlar aylanishiga qarab belgilanadi. Kembridj variantidan shunday xulosa chiqadi: muomaladagi pul miqdori pulning aylanish tezligiga teskari proporsional. Pulning aylanish tezligi real kassa qoldiqlarining miqdori va ularning hisobidan qilingan xarajatlar nisbatiga bog’liq bo‘lganligi sababli muomaladagi pul miqdorining o‘zgarishi pul shaklidagi nominal daromadning o‘zgarishiga bog’liq.

Kembridj variantida kassa qoldiqlarini shakllantirishning ikki xil varianti keltiriladi:

-pulning qulay to‘lov vositasi.

-ko‘zda tutilmagan holatlar munosabati bilan nominal daromadning bir qismini pulda saqlash.

§ 3.4.Zamonaviy monetarizm nazariyasi.

Monetarizm iqtisodiy talimotlar tarixida keng tarqalgan mashhur va nufuzli oqimdir. Bu oqimning atoqli namoyandasi Chikago

universitetining professori, iqtisodiy sohasida Nobel mukofoti sohibi Milton Fridmen (1912) hisoblanadi. Monetarizm (monetary – pul) bu iqtisodiyotdagi tebranma harakatda pul hal qiluvchi ahamiyatga ega, deb tasdiqlovchi iqtisodiy fandagi oqim. Monetarizm nafaqat pul togrisidagi talimot. Bu maktab vakillarining diqqat markazida pul kategoriyasi, pul kredit dastaklari turadi; ammo ularni pul mexanizmi, bank tizimi, pul-kredit siyosati, valyuta munosabatlari shunchaki qiziqtirmadi. Monetaristlar ularni pul massasi bilan ishlab chiqarish o‘rtasidagi bogliqlikni aniqlash uchun tadqiq qildilar. Monetarizm keynschilar talimotiga muqobil tarzda yuzaga kelgan bozor iqtisodiyotida pulni olqishlovchi nazariyadir.

Bozor mexanizmi ustunligiga asoslangan M.Fridmen nazariyasiga ko‘ra, erkinlik va xususiy tadbirkorlik o‘rtasida ichki bogliqlik mavjud. Faqat xojalik erkinligi sharoitida siyosiy erkinlikka, iqtisodiy samaradorlikka va tenglikka erishish mumkin. Iqtisodiyotda nima qilish kerakligini millionlab kishilardan kora davlat amaldorlarining yaxshi bilishi dargumon, deydi M.Fridmen. Davlatning xojalik jarayonlarga aralashuvi iqtisodiyotning o‘zini-o‘zi tartiblash tizimini buzishga olib keladi. Shuning uchun davlat pul va ishlab chiqarish barqarorligini taminlagan holda, pul muomalasini nazorat qilish bilan cheklanmogi lozim.

50-yillarning ikkinchi yarmida J.M.Keyns nazariyasi asosida yangi keynschilik shakllandi. Uning ancha ko‘zga ko‘ringan vakillari amerkalik E.Xansen (1887–1975), P.Samuelson (1915 y. tugilgan), E.Domar (1914), S.Xarris (1897–1974), R.Solou (1924 y. tugilgan), ingliz R. Xarrod (1900–1978) lar hisoblanadi.

Yangi keynschilikning asosiy tadqiqot obekti makroiqtisodiy miqdorlarning (yalpi talab, yalpi taklif, yalpi, jamgarma) o‘zaro tasiri hisoblandi. Masalaga bunday yondashuv tsiklli ishsizlik, inflyatsiya, iqtisodiy o‘sish muammosini tahlil qilishga yordam beradi.

Yangi keynschilar (E.Domar, R.Xarrod) iqtisodiy o‘sish nazariyasini ishlab chiqdilar. Undagi asosiy muammo realizatsiya muammosi hisoblanadi. Bu nazariyaga muvofiq, iqtisodiyot dinamik muvozanat holatda bo‘ladi, agar talab ishlab chiqarish resurslaridan to‘la foydalanish imkonini bersa. Talab bogliq bo‘lgan milliy daromadning ko‘payishi, ularning fikriga ko‘ra, faqat kapital jamgarilishi funktsiyasi hisoblanadi, kapitalga bo‘lgan talab esa, faqat

milliy daromadning osish surati bilan aniqlanadi.

Yangi keynschilar industriallashtirish paytida kapital sigimining osish moyilligini va «yetuk iqtisodiyot» davrida pasayishini payqadilar. Iqtisodiyotda jamgarmaning investitsiyalardan ortib ketishi korxonalarning to‘la quvvat bilan ishlamasligiga va ishsizlikka olib keladi. Investitsiyalarga bo‘lgan talabning jamgarmadan ortib ketishi baholarning osishini keltirib chiqardi.

Yangi keynschilar iqtisodiyotni bilvosita va bevosita tartiblash chora-tadbirlarini ishlab chiqdilar. Bilvosita tasir ko‘rsatish usuliga soliq siyosati, byudjet orqali moliyalashtirish, kredit siyosati, tezlashtirilgan amortizatsiyalar kiradi.

J.M.Keyns tomonidan taklif qilingan ssuda foizini tartiblash keng qollaniladi. Asosiy kapitalga kapital qo‘yilmasini ragbatlantirish uchun foiz meyorini o‘zgartirish, birinchi navbatda uzoq muddatli kreditlashga nisbatan olib boriladi. Davlat krediti ishlab chiqarishning tarmoq tuzilishini o‘zgartirishda, eksport tarmoqlarini ragbatlantirishda, iqtisodiyotning qoloq bo‘ginlarini qo‘llab-quvvatlashda, infratuzilmani rivojlantirishda, texnika taraqqiyotini jadallashtirishda muhim rol o‘ynay boshlaydi.

Yangi keynschilar multiplikator printsipini akselerator (jadallashtirish) printsipi bilan to‘ldirdilar. Multiplikator printsipi bo‘yicha investitsiya ish bilan bandlikni taminlab daromadni o‘shiradi. Akselerator printsipiga ko‘ra daromadlar-ning o‘sishi konkret sharoitda investitsiyaning ko‘payishiga olib kelishi ham mumkin. Buning manosi shundan iboratki, daromadlarning kopayishi yalpi talabning oshishiga olib keladi, yalpi talabning oshishi esa, ishlab chiqarishning kengaytirilishini taqozo etadi va demak, yangi investitsiyalarga bo‘lgan talab kelib chiqadi. Akselerator daromad osishi bilan kelgusi investitsiyalar oshimi o‘rtasidagi bogliqlikni ifodalaydi.

Hozirgi paytda marjinalizm, monetarizm, keynschilik va boshqa qator yo‘nalishdagi iqtisodiy qarashlar «Ekonomiks» nomli kitobda mujassamlashgan bo‘lib, bu AQSH, Angliya va boshqa qator mamlakatlarda darslik sifatida o‘tiladi. Hozirgi paytda bu yo‘nalishdagi fan mamlakatimiz va boshqa qator MDH davlatlarida «Iqtisodiyot nazariyasi» deb atala boshlandi. «Iqtisodiyot nazariyasi» fan sifatida shakllanguncha bosib o‘tgan yo‘l va unda vujudga kelgan g'oyalar, oqimlar juda murakkab, ko‘pincha bir-biriga zid va qarama-qarshidir.

Shunday bo‘lsada, ular bir birini to‘ldiradi, iqtisodiy jarayonlar va hodisalarning ichki ziddiyatlarini, qonunlarini ma’lum darajada umumlashtirib ifodalaydi.[15]

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

1. Pulning metallilik nazariyasi.

1-topshiriq. *To‘g‘ri javobni nuqtalar o‘rniga joylashtiring*. (Fransiyada, Italiyada, Angliyada, Germaniyada)

Pulning metallik nazariyasi o‘sha davr kapitalizmining eng rivojlangan davlati ..... maydonga keldi.

2-topshiriq. *To‘g‘ri javobni nuqtalar o‘rniga joylashtiring*. (Fransiyada, Italiyada, Angliyada, Germaniyada)

Metallik nazariyasining asoschilari .....U. Stefford (1554-1612 y.), ... T. Men (1571-1641y.), ... D. Nors (1641-1691y.), ... A. Monkreten (1575-1621y.), ... F. Tamani (1728-1787y.) qaysi davlat vakillari.

3-topshiriq. *Metallistik nazariya tarafdorlarining nazariyasini bayon eting*

Metallistik nazariya tarafdorlari:	**Ularning nazariyasi**
U.Stafford (1554-1612), T.Men (1571-1641), D.Nors (1641-1691), A. Monkreten (1575-1621), F. Tamani (1728-1787) va boshqalar	

4-topshiriq. *To‘g‘ri javobni nuqtalar o‘rniga joylashtiring*. (Jamiyat a’zolari, savdo burjuaziyasi, tovar xo‘jaligi, kapitalizmining)

Ilk metallik nazariya targ‘ibotchilari …… …… manfaatlarini himoya qilib chiqqan edilar.

[15] Normamatov F.B., MONETARIZM VA KEYNSCHILIK NAZARIYASI, HOZIRGI KUNDA ULARNING AMALIY AHAMIYATI. **Zamonaviy monetarizm** nazariyasining ilk namoyondalaridan bolgan ingliz from. FINANCE at Finance University under the Government of the Russian Federachion 1/20/2021

5-topshiriq. Ilk metall nazariyasi tarafdorlarining asosiy kamchiliklari nimalardan iborat edi:

Merkantilistlar oltin va kumush tangalarni …… ……. tan olmaganlar. Lekin amaliyot ko‘rsatadiki, oltin va kumush tangalar ishqalanish xususiyatiga ega. Ushbu tangalar vaqt o‘tishi bilan o‘z …… ……. ……. yo‘qotadi, natijada ayirboshlash munosabatlarida notenglik holati yuzaga keladi.

6-topshiriq. *To‘g‘ri javobni belgilang.*

Pul nazariyalarining markaziy masalalaridan biri bo‘lib kelgan.

A)Pul va uning sotib olish quvvati orasidagi munosabat.

B) Pul tabiati va pulning ishlab chiqarishni shakllantirishga ta’siri.

V) Kapitalistik ishlab chiqarishning rivoji.

G)Moliyaviy tanazzullarning avj olishi.

7-topshiriq. *To‘g‘ri javobni belgilang.*

Pul nazariyalari qaysi davrda vujudga keldi?

A)Kapitalistik ishlab chiqarish usuligacha bo‘lgan davrda.

B) Kapitalistik ishlab chiqarish usuli davrida.

V) Qo‘l mehnatidan manufakturaga o‘tish davrida.

G) Manufakturadan sanoat ishlab chiqarishiga o‘tilishi davrida.

8-topshiriq. *Noto‘g‘ri javobni belgilang.*

Iqtisodchilarning qaysi qarashlari pul nazariyalarini keltirib chiqardi.

A)Pulning massasiga.

B) Pulning mohiyatiga.

V) Pulning funksiyalariga.

G) Pul muomalasiga .

9-topshiriq. *Noto‘g‘ri javobni belgilang.*

Eng asosiy pul nazariyalari sifatida qaysi pul nazariyalari tadqiqot qilib kelinmoqda.

A)Monetarizm.

B) Metall.

V) Nominal.

G) Miqdoriy.

2.Pulning nominallik nazariyasi.

10-topshiriq. *To‘g‘ri javobni nuqtalar o‘rniga joylashtiring.*

(og‘irlik miqdorini, sifatini, hajmini kamaytirish)

Birinchi nominalistlar tanga tarkibini buzish .....ni ko‘r-ko‘rona madh etuvchilar bo‘lganlar. (*to‘g‘risini tagini chizing*)

11-topshiriq. *Nominallik nazariya tarafdorlari kimlar?*

Ularning nazariyasi	Nominallik nazariya tarafdorlari:
Yemirilib ketgan tangalarni teng qiymatli tangalar bilan muomalada bir xilda yurganligiga asoslanib, ular pulning metall miqdori emas, balki nominali muhimdir deb da’vo qilib chiqdilar. Ularning fikricha, pullar – bu faqat tovarlar ayirboshlashiga xizmat qiladigan ideal hisob birliklari, mahsulot, davlat hokimiyatining natijasi hisoblanadi.	

12-topshiriq. *To‘g‘ri javobni belgilang.*

Pulning qiymati uning ko‘rsatilgan nominali bilan aniqlanadi. Bu kimlarning nazariyasi?

A)Nominalik

B)Metallik

V)Miqdoriy

G)Monetaristik

13-topshiriq. Asoschilarning g‘oyalarini aniqlang.

G‘oyalar	Harflarni to‘g‘ri qo‘yib chiqing.	Asoschilar
A. «ishchi pullari» B. «ayirboshlash banki» V. «xalq banki» G. «adolatli ayirboshlash bozorlari»		R.Ouenning. advokat Matsel. D.Grey. P.J.Prudon.

3. Pulning miqdoriylik nazariyasi.

<u>14-topshiriq.</u> Miqdoriylik nazariyasi asoschilarini aniqlang

miqdoriylik nazariyasi	miqdoriylik nazariya asoschilari
pullarning miqdoriy nazariyasi tovarlarning nisbiy qiymati, pullarning xaridchilik qobiliyati va uning o‘zgarishi sabablari haqidagi savolga javob berishga harakat qiladi.	

<u>15-topshiriq.</u> Fikringizni *izohlang.* Pullarning miqdoriy nazariyasi vujudga kelishiga asosiy sababning oqibati nimada?

Sabab	Oqibat
Yevropada XVI-XVII asrlarda yuz bergan «narxlar revolyutsiyasi» pullarning miqdoriy nazariyasi vujudga kelishining bevosita sababi edi.	

<u>16-topshiriq.</u> Klassik miqdoriy nazariya uchun uchala qoidalarga ta’rif bering:

Qoidalar	Tarif
1) sabablilik	
2) mutanosiblik	
3) universallik	

<u>17-topshiriq.</u> Javobingizni izohlab, nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

Sizningcha, 1980-1982-yillardagi va 2008-yilda yuzaga chiqqan jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozining sabablariga, hamda tanazzulli pasayishlarning to‘liq oldini olib bo‘lmaganiga asosiy sabablar nimada....

Hozirgi monetarizm qo‘yilgan vazifalarni to‘liq hal qila olmaganligining asosiy sabablari nimada?.... .

20-topshiriq. Pul nazariyasini aniqlang.

Pul nazariyalari, nazariyotchilar va ularning g‘oyalari.

Pul nazariyalari	Nazariyotchilar	G‘oyalar
	U.Stafford, T.Men , D.Nors.	Ular tangalarning ishdan chiqishiga qarshi bo‘lib, metallarning barqaror muomalada bo‘lishini yoqlab chiqishdi. Ularning fikricha davlatning boyligini pullar bilan, pullarning o‘zini esa – asl metallar bilan bir xil deb tushunish xarakterli edi.
	J.Lokk , J.Berkli, J.Styuart	pullar – bu faqat tovarlar ayirboshlashiga xizmat qiladigan ideal hisob birliklari, mahsulot, davlat hokimiyatining natijasi hisoblanadi.
	J.Lokk . J.Vanderlint SH.Monteske D.YUm D.Rikardo	pullarning miqdoriy nazariyasi tovarlarning nisbiy qiymati, pullarning xaridchilik qobiliyati va uning o‘zgarishi sabablari haqidagi savolga javob berishga harakat qiladi.
	Milton Fridmen, A.SHvars	Birinchilan pul massasining o‘sishi sur’atlarini yiliga 3-4% gacha pasaytirish zarur. Ikkinchidan, davlatning iqtisodiy funksiyalarini cheklash: davlat sektori miqdorlarini kamaytirish, davlat xarajatlarini, shu jumladan, ijtimoiy ehtiyojlarga xarajatlarni qisqartirish kerak.

Asosiy tushunchalar: pul tabiati, nominal, metallilik, ishlab chiqarish, miqdoriylik, monetarizm, metall, davlat pul nazariyasi, pul

oboroti, naqd pulsiz hisob-kitob shakllari, aksept, akkreditiv, akselerator, to‘lov topshiriqnomasi, shartnoma intizomi, to‘lov intizomi, qisman to‘lov.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1.Pulning metallilik nazariyasini yoritib bering.

2. Pulning nominallik nazariyasi nimadan iborat?

3. Pulning miqdoriylik nazariyasini ochib bering.

4. So‘nggi merkantilistlarning eng taniqli vakili kim?

5. T.Mening ilk “marotaba metallik nazariyasi” ga yangilik kiritganligi haqida to‘xtalib o‘ting.

6. Merkantilizm deganda nimani tushunasiz?

7. Merkantilistlar necha guruhga bo‘linadi?

8. XX asrda miqdoriylik nazariyasining necha xil ko‘rinishi paydo bo‘ldi?

9. Monetarizm nazariyasining asoschisi kim?

10. Fridmenning pullarni tartibga solish taklifini yoritib bering.

11. Akselerator printsipiga ko‘ra daromadlarning o‘sishi konkret sharoitda investitsiyaning ko‘payishiga olib kelishining manosi nimada?

12. Hozirgi paytda marjinalizm, monetarizm, keynschilik va boshqa qator yo‘nalishdagi iqtisodiy qarashlar qanday nomli kitobda mujassamlashgan?

4-BOB. PUL AYLANMASI VA UNING TARKIBI

4.1. Pul aylanishi tushunchasi, uning asosiy shakllari va strukturasi

Tovarlarni sotish va sotib olish, ko‘rsatilgan xizmatlarga haq to‘lash, turli majburiyatlarni bajarish jarayonida vujudga keladigan naqd pul vositasidagi va naqd pulsiz hisob-kitoblar yig’indisi **pul aylanishini** tashkil etadi. Pul aylanishi tovar aylanishiga nisbatan kengroq tushuncha bo‘lib, u tovarlar sotilishi va sotib olinishidan tashqari quyidagi jarayonlarni ham qamrab oladi:

- mehnatga haq to‘lash;
- moliyaviy resurslardan foydalanish;
- moliyalashtirish, kreditlash va investitsiyalash jarayonlari;
- sug’urtalash va boshqalar.

Pul aylanishi deganda, pulning o`z vazifalarini(funkctiyalarini) bajarish chog`ida harakatlari yig`indisi tushuniladi.

tuzilmalari - davlat muassasalari, mahalliy hokimiyatlar, korxonalar, tashkilotlar, banklar, birjalar, firmalar va aholining barcha guruhlari ishtirok etadi.

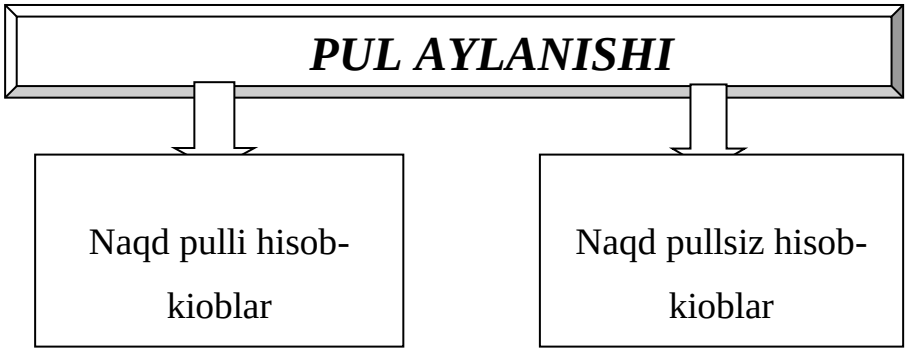

4.1-chizma. Pul aylanishi

Pul aylanishi umumiy hajmidagi pul aylanish shakllarining salmog’i **pul aylanish strukturasi** deyiladi. Mamlakat iqtisodiyoti va bank tizimi taraqqiyotiga qarab to‘lov va hisob-kitoblarning rivojlanishi natijasida naqd pul aylanishi bilan naqd pulsiz hisob-kitoblar o‘rtasidagi nisbat o‘zgarib boradi. Agar XIX asr oxirlarigacha naqd pul aylanishi salmog’i ko‘proq bo‘lgan bo‘lsa, hozirgi davrda naqd pulsiz

hisob-kitoblar hissasi ko‘payib bormoqda.

Rivojlangan mamlakatlarda umumiy pul aylanishining 90% gacha naqd pulsiz hisob-kitoblarga, qolgan 10% idan ortig’i esa naqd pul aylanishiga to‘g’ri keladi. Masalan, AQShda naqd pul aylanishi umumiy pul aylanishi hajmining qariyb 8% ini tashkil etadi. Oddiy amerikaliklarning hamyonida kamdan-kam hollarda 10 dollardan ortiq naqd puli bo‘ladi. Ular naqd pulni eng mayda xarajatlarga – garajga mashina qo‘yish, gazeta va jurnallar sotib olish kabilarga sarflaydilar, xolos.

Rossiya Federatsiyasida naqd pul aylanishi hissasiga umumiy pul aylanishining 30% idan ortig’i, O‘zbekistonda esa 40% ga yaqini to‘g’ri keladi. Bu ma’lumotlar quyidagi 1-rasmda qisqacha keltirib o‘tilgan.

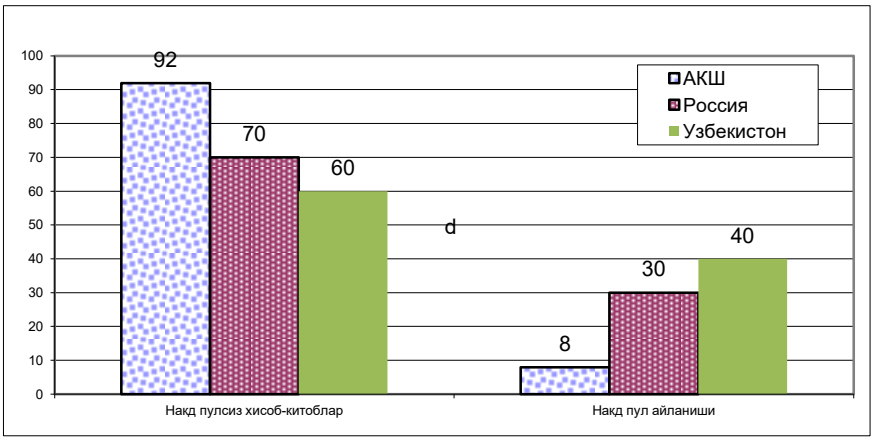

4.1-rasm Ayrim mamlakatlarda pul aylanish strukturasi

4.1-rasm ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, naqd pulsiz pul aylanish salmog’i barcha mamlakatlarda yuqori bo‘lib, iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda 90 %dan yuqori salmoqni egallaydi.

4.2. Naqd pul aylanishi va uning faoliyat etish sohalari

Naqd pul aylanishi pulning muomala vositasi vazifasidan kelib chiqadi.

Naqd pul aylanishi deganda, ma’lum davrda naqd pullar vositasida amalga oshirilgan barcha to‘lovlar yig’indisi tushuniladi. Bu to‘lovlar banknot yoki tangalar orqali amalga oshiriladi.

Naqd pullar harakati bankdan boshlanadi, ular bankdan chiqib

korxona va tashkilotlarning kassalariga kelib tushadi. Korxona va tashkilotlar esa bu pullarni ish haqi, stipendiya, nafaqa va boshqa to‘lovlar sifatida kishilarga to‘laydilar. Kishilar o‘z navbatida bu pullarga tovarlar sotib oladilar, o‘zlariga ko‘rsatilgan xizmatlar haqini to‘laydilar. Bu pullar yana savdo va xizmat ko‘rsatuvchi korxonalar kassalariga kelib tushadi. Ular esa naqd pul tushumlarini o‘zlariga xizmat ko‘rsatuvchi bankka topshiradilar. Naqd pullar harakati ana shu tarzda yakunlanadi va yangidan boshlanadi. Bu hol to‘xtovsiz takrorlanaveradi, ya’ni,:

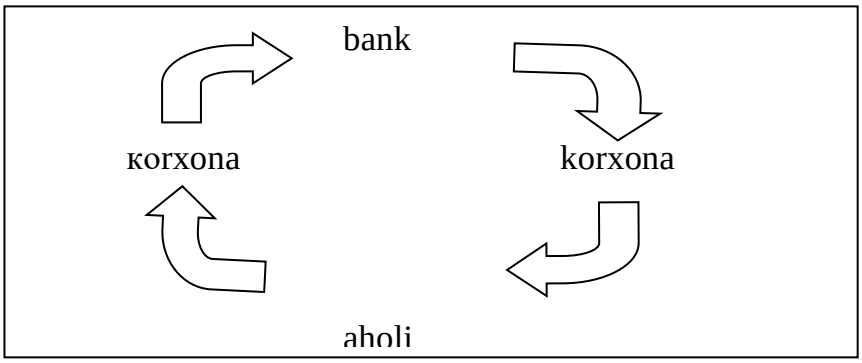

Naqd pul aylanishi quyidagi hollarda ro‘y beradi:

Korxonalar, tashkilotlar, muassasalar bilan aholi o‘rtasida ish haqi, mukofotlar va boshqa to‘lovlarni to‘lash, tovarlar sotib olish, hamda ko‘rsatilgan xizmatlar uchun haq to‘lash jarayonida:

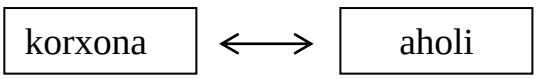

Davlat muassasalari bilan aholi o‘rtasida nafaqa, stipendiya, yutuqlar, soliqlar va boshqalarni to‘lash jarayonida:

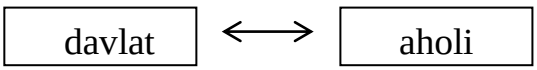

Bank tizimi bilan aholi o‘rtasida qarz olish va uni qaytarish, qarz foizini to‘lash, omonatlar qo‘yish va olish jarayonida:

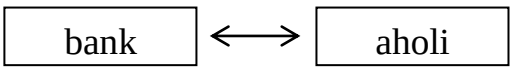

Aholining turli qatlamlari o‘rtasida bozorda turli mahsulotlar sotib olish, ko‘rsatilgan xizmatlarga haq to‘lash jarayonida:

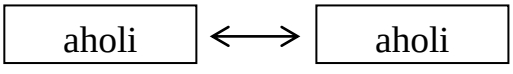

Naqd pul aylanishi pul aylanishi ishtirokchilaridan biri albatta, aholi vakili bo‘lishini taqozo etadi.

Naqd pullar cheklangan miqdorda muomalaga chiqariladi va buning ustidan banklar nazorat olib boradilar. Bankka topshirilgan naqd pul osonlikcha pul topshiruvchining hisob–raqamidagi yozuvga aylanadi. Hisob raqamidagi yozuvlar esa o‘z navbatida naqd pulga aylanishi mumkin. Mamlakat Markaziy banki muomaladagi naqd pul massasini quyidagicha aniqlaydi va boshqarib boradi:

Muomaladagi naqd pullar
- Aholi q o‘lidagi naqd pullar
- Korxonalar kassa qoldiqlari
- Banklararo kassadagi naqd pullar

Muomaladagi naqd pul massasining asosiy qismini aholi qo‘lidagi pullar tashkil etadi. Ularni hisoblash va tartibga solish nihoyatda qiyin jarayondir. Ana shu sababli aholi qo‘lida haddan tashqari ko‘p miqdorda naqd pul to‘planib qolishi salbiy oqibatlarga olib keladi.

Aholi qo`lidagi naqd pullarni qo`yidagicha tartibga solish mumkin:

- aholi ehtiyojlarinin to‘liq qondirish uchun sifatli tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatish;
- tovarlar va xizmatlarga haq to‘lashda cheklar, kredit va plastik kartochkalar hamda boshqalarni jalb qilish;
- aholi mablag`laring turli-tuman omonatlar va jamg‘armalar sifatida banklarga jalb qilish;

Mustaqillik yillarida pul muomalasini tartibga solish mexanizmlari takomillashtirildi, savdo va xizmat ko‘rsatish faoliyatidan tushadigan naqd pul tushumini to‘liq inkassatsiya qilish hamda korxonalar va aholining naqd pulga bo‘lgan talabini ularning birinchi murojaatiga ko‘ra ta’minlash borasidagi qonunchilik talablari kuchaytirildi. Ushbu jarayonlarni monitoring qilishda agar muammo yuzaga kelganda uni tezkor hal qilishning samarali tizimi shakllantirildi.

Xususan, pul muomalasini boshqarishning bozor iqtisodiyotiga xos

bo‘lmagan usullari va mexanizmlari bekor qilindi.

Amalga oshirilgan tadbirlar natijasida inflyatsiya darajasining keskin pasayishiga erishildi.

4.3. Naqd pulsiz hisob-kitoblar tushunchasi, ularni joriy etish zarurati va afzalliklari

Naqd pulsiz hisob-kitoblar pulning to‘lov vositasi vazifasidan kelib chiqadi. Naqd pulsiz hisob-kitoblar juda qadim zamonlardan kelib chiqqan. So‘ng pul muomalasidan keyin kelib chiqqan. Hozirgi bankirlarning o‘tmishdagi kasbdoshlari bo‘lmish **sarroflar** pul almashtirish va pul saqlash bilan bir qatorda naqd pulsiz hisob-kitoblarni ham amalga oshirganlar.

Naqd pulsiz hisob - kitoblar deganda, pul mablag’larining bankdagi bir hisob raqamidan boshqa hisob raqamiga naqd pul ishtirokisiz, faqat hujjatlar asosida o‘tkazish tushuniladi. Odatda, naqd pulsiz hisob - kitoblarni ko‘pchilik «pul ko‘chirish» yoki «pul o‘tkazish» deb tushunishadi.

Boshqacha qilib aytganda, pul mablag’lari mahsulot sotib oluvchining bankdagi hisob raqamidan mahsulot yetkazib beruvchining hisob raqamiga o‘tkaziladi. Ya’ni, birinchi hisob raqamidagi mablag’lar kamaytiriladi, ikkinchisidagi esa ko‘paytiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi hududida to‘lovlar quyidagilar orqali amalga oshiriladi:

- naqd pul mablag’larini o‘tkazish;
- elektron pullarni o‘tkazish;
- pul mablag’larini to‘lov vositalaridan foydalangan holda o‘tkazish;
- pul majburiyatini yoki pul mablag’larini to‘lash to‘g’risidagi farmoyishni o‘z ichiga olgan to‘lov hujjatini berish;
- elektron to‘lov vositalaridan foydalanish.[16]

Naqd pulsiz hisob - kitoblar quyidagi hollarda qo‘llaniladi:

korxonalar, tashkilotlar va xo‘jaliklar o‘rtasidagi yetkazib berilgan mahsulotlar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun haq to‘langanda:

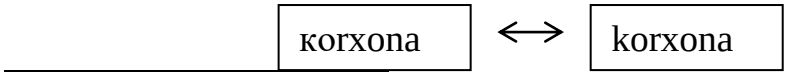

[16] Ўзбекистон Республикасининг «**Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида»** Қонуни Тошкент ш., 2019 йил 1 ноябрь, ЎРҚ-578-сон *(Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 02.11.2019 й., 03/19/578/3986-сон)*

korxonalar, tashkilotlar va xo‘jaliklar bilan davlat muassasalari o‘rtasida soliqlarni to‘lashda, byudjetdan mablag’larni olishda:

korxona, tashkilotlar va xo‘jaliklar bilan banklar o‘rtasida kreditlar olish va qaytarishda, foizlarni to‘lashda, depozitlar qo‘yish va olishda:

korxonalar, tashkilotlar va xo‘jaliklar bilan fuqarolar o‘rtasida tovarlar sotib olishda, ko‘rsatilgan xizmatlarga haq to‘lashda:

To‘lovni boshlash quyidagi yo‘llar bilan amalga oshiriladi:

- to‘lovchi tomonidan to‘lov hujjatini taqdim etish;
- saqlovchi tomonidan elektron to‘lov vositasidan foydalanish;
- to‘lovchi tomonidan naqd pul mablag’larini bank kassalari, elektron terminallar va boshqa qurilmalar orqali o‘tkazish uchun kiritish;
- to‘lovchining to‘lovni masofaviy xizmat ko‘rsatish tizimlaridan foydalangan holda amalga oshirishga bo‘lgan roziligini yuborish[17].

Naqd pulsiz hisob-kitoblar naqd pul muomalasiga nisbatan quyidagi **afzalliklarga** ega:

- korxonalar, tashkilotlar va xo‘jaliklarning naqd pulga bo‘lgan ehtiyoji keskin qisqaradi;
- naqd pulsiz hisob-kitoblardan foydalanish naqd puldan foydalanishga nisbatan arzonga tushadi;
- pul mablag’larining xavfsizligi ta’minlanadi;
- pul harakati tezlashadi;
- hisob-kitoblar banklar orqali amalga oshirilishi tufayli, ularning qonuniyligini nazorat qilish imkoniyati tug’iladi va boshqalar.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar quyidagi asosiy tamoyillar asosida tashkil etiladi:

1.barcha korxona, tashkilotlar va xo‘jaliklar banklarda o‘z hisob

[17] Ўзбекистон Республикасининг **«Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида»** қонуни Тошкент ш., 2019 йил 1 ноябрь,ЎРҚ-578-сон *(Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 02.11.2019 й., 03/19/578/3986-сон)*

raqamlarini ochishlari va mablag‘larini shu hisob raqamlarida saqlashlari shart.

2.barcha hisob-kitoblar faqat banklar orqali amalga oshiriladi

3. tovarlar va xizmatlar uchun to`lovalar pul egasining roziligi bilan amalga oshiriladi.

To‘lov hujjati qog’ozda tuzilgan yoki elektron shaklda shakllantirilgan hujjat bo‘lib, to‘lov uning asosida yoki yordamida amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi hududida to‘lovlarni amalga oshirishda quyidagi to‘lov hujjatlaridan foydalaniladi:

- to‘lov topshiriqnomasi;
- to‘lov talabnomasi;
- inkasso topshiriqnomasi;
- memorial order;
- akkreditivga ariza;
- kirim va chiqim kassa to‘lov hujjatlari.[18]

Mamlakatimizda 90-yillardan boshlab hukumatimiz tomonidan Markaziy bank oldiga to‘lov tizimini xalqaro andozalar asosida tashkil etish, to‘lovlarning amalga oshirilishini keskin jadallashtirish masalasi qo‘yilgan edi.

Mazkur ishning iqtisodiyot rivojida nechog’lik muhim ahamiyatga ega ekanligini inobatga olib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan noan’anaviy choralar taklif etildi.

Xususan, banklar bir qator soliqlardan ozod qilindi va ularning soliqdan ozod qilingan mablag’lari moddiy-texnika bazasini rivojlantirishga yo‘naltirildi. Dunyo bank amaliyotida kamdan-kam uchraydigan bu tadbir mamlakat rahbari tomonidan bank tizimiga bildirilgan ulkan ishonch bo‘lib, u bank tizimining moddiy-texnika bazasini jahon andozalari darajasiga yetkazish va respublikamizda Hamdo‘stlik mamlakatlari ichida birinchi bo‘lib, yagona elektron to‘lov tizimini yaratish imkonini berdi.

Bunda, mijozlar taqdim etgan to‘lov hujjatlarini bir bank muassasasidan boshqasiga pochta orqali yetkazish usuliga asoslangan eski to‘lov tizimi o‘rniga har tomonlama qulay, tizimdagi tranzaksizlar

---

[18]Ўзбекистон Республикасининг **«Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида»** қонуни Тошкент ш., 2019 йил 1 ноябрь,ЎРҚ-578-сон *(Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 02.11.2019 й., 03/19/578/3986-сон)*

sonidan qat’i nazar, sanoqli daqiqalar ichida mamlakatdagi istalgan bankka to‘lovlarni o‘tkazib berishga qodir bo‘lgan zamonaviy to‘lov tizimi ishga tushirildi.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

1. Pul aylanishi tushunchasi, uning asosiy shakllari va strukturasi.

1-topshiriq. *javoblarni to‘g‘ri joylashtiring. (*Pul-to‘lov aylanmasi. Pul aylanishi. To‘lov aylanmasi. Pul muomalasi)

..... – bu pullarning mamlakatning ichki iqtisodiy aylanishi, tashqi iqtisodiy aloqalar tizimidagi, tovarlar va xizmatlarning sotilishiga, shuningdek, uy xo‘jaligidagi tovarsiz to‘lovlarga xizmat ko‘rsatadigan naqd pullik va naqd pulsiz shakllardagi harakatidir.

..... – ma’lum bir mamlakatda mavjud bo‘lgan to‘lov vositalarining uzluksiz harakatlanish jarayonidir. (To‘lov aylanmasida pul mablag‘laridan tashqari to‘lov vositalari: veksellar, cheklar, depozit sertifikatlar harakati ham kiradi.)

..... – naqd pullik va naqd pulsiz shakllardagi pul belgilarining uzluksiz harakat jarayonidir.

..... – pul aylanmasining naqd aylanma yoki naqdsiz aylanma ekanligidan qat’i nazar pullar to‘lov vositasi sifatida ishlab turadigan qismi tushuniladi.

2-topshiriq. *javoblarni o‘rinli joylashtiring.*

1. Jismoniy shaxslar o‘rtasidagi harakat.
2. Banklar va moliya institutlari o‘rtasidagi harakat.
3. Firmalar, tashkilotlar va aholi o‘rtasidagi harakat.
4. Moliya institutlari va aholi o‘rtasidagi harakat.
5. Banklar va aholi o‘rtasidagi harakat.
6. Banklar, firmalar va tashkilotlar o‘rtasidagi harakat.
7. Firmalar va tashkilotlar o‘rtasidagi harakat.
8. Pul mablag‘larining tijorat banklari o‘rtasidagi harakati.
9. Mablag‘larning markaziy bank bilan tijorat banklari o‘rtasidagi harakati.

1… Bunday harakat pul mablag‘lari emissiyasi jarayonlari va tijorat banklari mablag‘larining O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining majburiy zaxiralash fondiga ko‘chirilishi bilan bog‘liq. Tijorat banklarining kreditlash jarayonlari munosabati bilan pul

mablag‘larining ko‘chirilishini ham shunga kiritish mumkin;

2. ... Bu holda ushbu banklarning mijozlariga xizmat ko‘rsatish bilan bog‘liq pul ko‘chirishlar yoki tijorat banklarining o‘zaro kreditlashlari nazarda tutiladi;

3… Pul mablag‘larining ushbu iqtisodiy subyektlar o‘rtasidagi harakati tovarlar aylanishi va bunday tovarlar aylanishidagi, shuningdek, o‘zaro talablarni hisobga olishdagi haq to‘lash jarayonlari bilan bog‘liq;

4. … Pul mablag‘larining ushbu subyektlar o‘rtasidagi harakati asosan kreditlash va qarz majburiyatlarini hisobga olish operatsiyalari, shuningdek, pul mablag‘larini saqlash va ko‘chirishga doir operatsiyalar bilan bog‘liq;

5. … Pul mablag‘lari iste’molchilik kreditini berish va pul mablag‘larining aholining daromadlarini saqlash va ko‘paytirish maqsadlaridagi harakatiga doir faol jarayon sababli ko‘chiriladi;

6. … Pullar harakatining bu yo‘li mablag‘larning tovar aylanishi operatsiyalariga haq to‘lash va uy xo‘jaliklarining xodimlar mehnatiga haq to‘lashi munosabati bilan ko‘chib yurishidan iborat bo‘ladi;

7… Pul mablag‘larining ushbu iqtisodiy munosabatlar subyektlari o‘rtasidagi harakati o‘zaro kreditlash operatsiyalari va iqtisodiy foyda olishga yoki uchinchi subyektlarning muayyan operatsiyalarini rasmiylashtirishga yordam beruvchi boshqa moliyaviy harakatlar doirasida amalga oshiriladi;

8… Pul mablag‘larining bu holdagi harakati aholining, odatda, o‘z daromadlarini ko‘paytirish maqsadida muayyan moliya operatsiyalarini bajarishi bilan bog‘liq;

9…Pul mablag‘lari harakatining bu yo‘li keng sezilmaydigan, lekin pul mablag‘larining qayta taqsimlanishi tizimidagi eng muhim yo‘llardan biri hisoblanadi, chunki u mablag‘larning aholi o‘rtasida ko‘chib yurishidan iborat. Odatda, bunday ko‘chib yurishning maqsadi maishiy masalalarni hal etish va o‘z oilasi a’zolari farovonligining muayyan darajasini tutib turishdir.

3-topshiriq. Pul oboroti jarayonida ishtirok etuvchi pul mablag‘larining ikki shakli mavjud: (*ularni aniqlang*)

Aktiv pul mablag‘lari	
Passiv pul mablag‘lari	

A) Banklardagi joriy, jamg‘arma va muddatli depozit hisobraqamlaridagi mablag‘lar, aholining uylarida saqlanayotgan mablag‘lar, banklarning “Nostro” vakillik hisobraqamlaridagi qoldiqlari va boshqa harakatsiz turgan pul mablag‘lari kiradi.

B) Bu bevosita muomala jarayonidagi pullardir.Ular banklar tomonidan berilgan kreditlar, turli shakldagi mulklarga, shu jumladan, qimmatli qog‘ozlarga, ko‘chmas mulk obyektlariga qilingan investitsiyalar, to‘langan soliqlar, Davlat byudjetining xarajatlari kiradi.

4-topshiriq. Pul aylanishi ikki shaklda, ya’ni ..... ishtirokida va ..... shaklida amalga oshiriladi: *(nuqtalar o‘rnini yozib, chizmani to‘ldiring)*

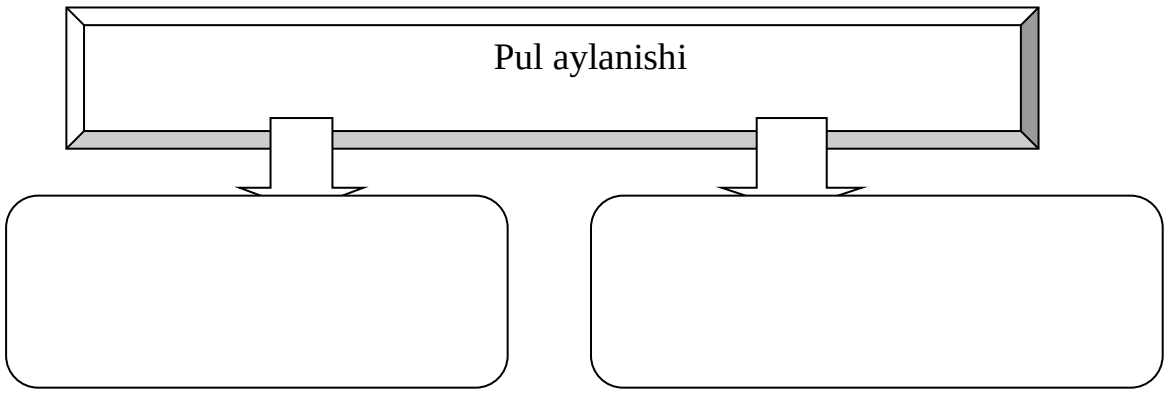

5-topshiriq. Jadval ma’lumotlari asosida pul aylanish salmog‘i strukturasini aniqlang.

1-Jadval

Yillar	Jami pul mablag‘lari	Naqd pulsiz pul harakati	Naqd pul harakati	Naqd pulsiz pul harakatining salmog‘i %	Naqd pul harakatining salmog‘i %
2022					
2021					

2020					
2019					
2018					
2017					
2016					
2015					

Naqd pul aylanishi va uning faoliyat etish sohalari.

6-topshiriq. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

Naqd pul aylanishi deganda, ma’lum davrda naqd pullar vositasida amalga oshirilgan barcha to‘lovlar yig‘indisi tushuniladi. Bu to‘lovlar ..... yoki ..... orqali amalga oshiriladi.

7-topshiriq. Naqd pullar harakatini chizmada ifodalang.

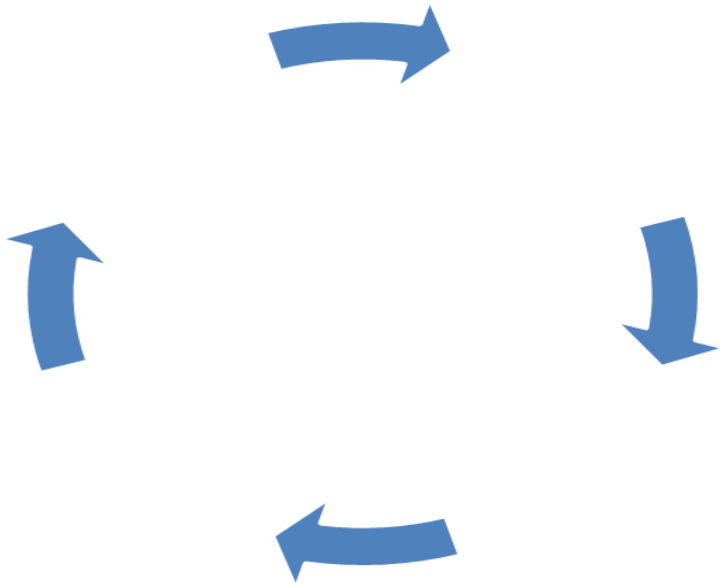

10-topshiriq. Aholi qo‘lidagi naqd pullarni qanday tartibga solish mumkin:

11-topshiriq.

Bank kassalari orqali amalga oshirilgan naqd pul aylanmalari

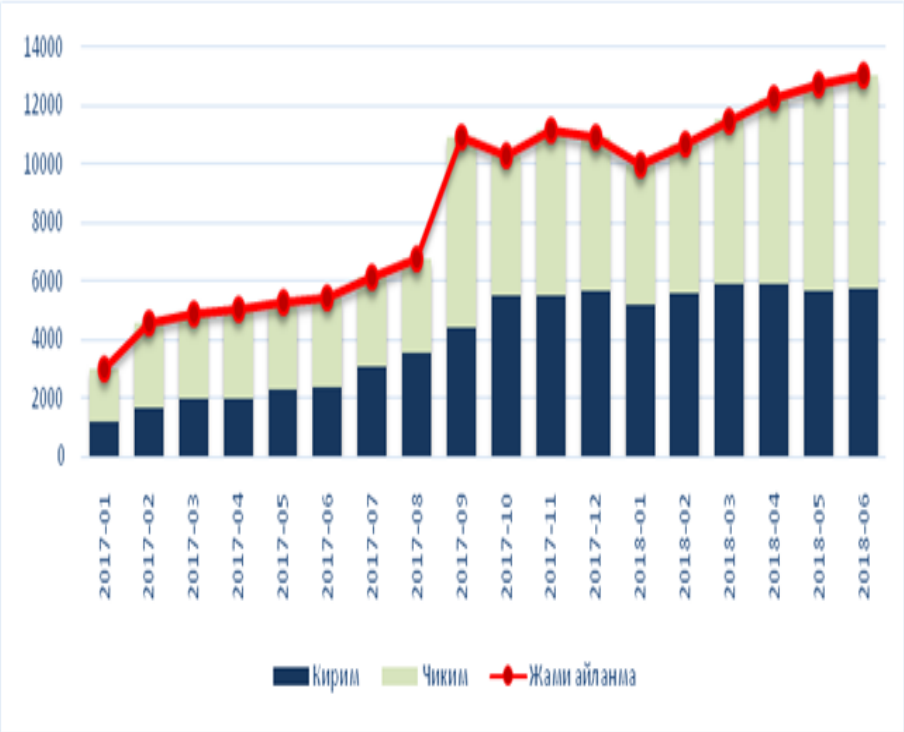

hajmi (mlrd. so‘mda)

(o‘zingizni takliflaringizni ham kiriting)

Ma’lumot uchun.

12-topshiriq. *to‘g‘ri javobni belgilang.*

Pul aylanishi qanday shaklda amalga oshadi?

A) Naqd va naqd pulsiz shaklda
V) Faqat naqd pul shaklida
B)Faqat naqdpulsiz shaklida
G) Kredit pullar shaklida

Pul aylanish strukturasi deyiladi.

A) Pul aylanish shakllarining salmog‘i
B) Aktiv pul mablag‘lari
V) Passiv pul mablag‘lari
G) Tovar pul munosabatlari

Naqd pul aylanishida pulning qaysi funksiyasi amalga oshadi

A) Pulning muomala funksiyasi
B) Pulning to‘lov funksiyasi

V) Pulning qiymat o‘lchovi funksiyasi

G) Pulning jahon puli funksiyasi

13-topshiriq. (*noto‘g‘ri javobni aniqlang*)

Naqd pulsiz hisob - kitoblar deganda

A) Pul mablag‘larining bankdagi bir hisob raqamidan boshqa hisob raqamiga naqd pul ishtirokisiz, faqat hujjatlar asosida o‘tkazish

B) Pul mablag‘lari tovar sotib oluvchining bankdagi hisob raqamidan tovar etkazib beruvchining hisob raqamiga o‘tkazish.

V) Birinchi hisob raqamidagi mablag‘lar kamaytiriladi, ikkinchisidagi esa ko‘paytiriladi.

G) Korxona, tashkilot kassalaridagi pul mablag‘larini nazorat qilish

Naqd pulsiz hisob-kitoblar pulning qaysi vazifasidan kelib chiqqan?

A) To‘lov vositasi vazifasidan kelib chiqadi

B) Muomala vazifasidan kelib chiqadi

V) Qiymat o‘lchovi vazifasidan kelib chiqadi

G) Jamg‘arma to‘plash vazifasidan kelib chiqadi

Hozirgi bankirlarning o‘tmishdagi kasbdoshlari bo‘lmish sarroflar pulning qanday operatsiyalarini amalga oshirganlar?

A) Pul almashtirish

B) Pul saqlash

V) Naqd pulsiz hisob- kitoblar.

G) Pul zarb qilish

14-topshiriq. Naqd pulsiz hisob - kitoblar amalga oshiriladigan jarayonlarni o‘rinli joylashtiring:

1. korxonalar, tashkilotlar va xo‘jaliklar o‘rtasidagi ...

2. korxonalar, tashkilotlar va xo‘jaliklar bilan davlat muassasalari o‘rtasida ...

3. korxona, tashkilotlar va xo‘jaliklar bilan banklar o‘rtasida ...

4. korxonalar, tashkilotlar va xo‘jaliklar bilan fuqarolar o‘rtasida ....

№	Amalga oshiriladigan jarayonlar
1	soliqlarni to‘lashda, byudjetdan mablag‘larni olishda;
2	etkazib berilgan tovarlar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun haq to‘langanda;

3	tovarlar sotib olishda, ko‘rsatilgan xizmatlarga haq to‘lashda;
4	kreditlar olish va qaytarishda, foizlarni to‘lashda, depozitlar qo‘yish va olishda;

15-topshiriq. Venna diagrammasi orqali naqd va naqd pulsiz pul aylanishning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlang.

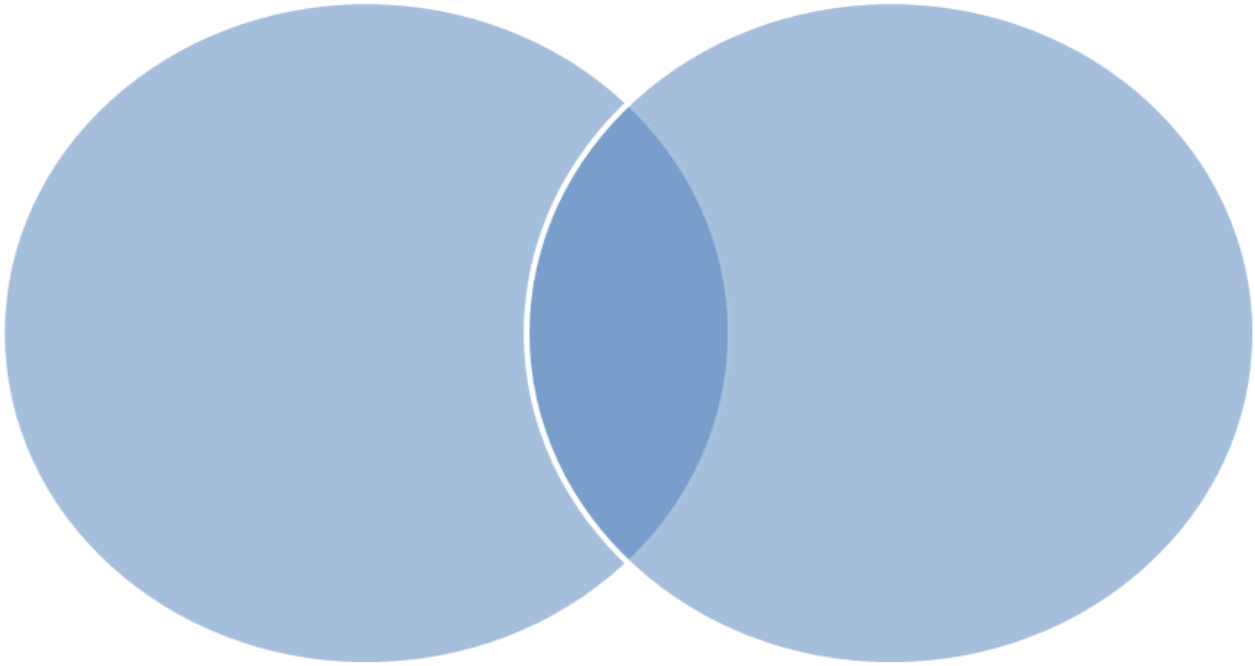

Asosiy tushunchalar: pul aylanishi, naqd pullar, naqd pulsiz, sarroflar, pul massasi, pul massasini xarakterlovchi ko‘rsatkichlar, pulni sotib olish qobiliyati, kredit turi, pul emissiyasi, pul oboroti.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Pul aylanishi haqida tushuncha bering.
2. Pul aylanishining asosiy shakllari?
3. Pul aylanish strukturasini tahlil qilib borishdan maqsad nima?
4. Naqd pullar harakati qayerdan boshlanadi va qanday harakatlanadi?
5. Naqd pul aylanishida pulning qaysi vazifasi amalga oshiriladi?
6. Aholi qo‘lidagi naqd pullarni qanday yo‘llar bilan tartibga solish mumkin?
7. Naqd pulsiz pul aylanishida pulning qaysi vazifasi amalga oshiriladi?

8. Naqd pulsiz pullar pulning qaysi to‘lov vositalari orqali amalga oshiriladi?

9. Naqd pulsiz hisob-kitoblar naqd pul muomalasiga nisbatan qanday afzalliklarga ega?

10. Naqd pulsiz hisob-kitoblar qanday asosiy tamoyillar (prinsiplar) asosida tashkil etiladi?

11. Bankirlarning o‘tmishdagi kasbdoshlari bo‘lmish sarroflar qanday ishlarni amalga oshirganlar?

12. O‘zbekistonda joriy etilgan to‘lov tizimning afzalliklari nimalardan iborat?

13. «Pul muomalasi» tushunchasini yoritib bering. Respublikamizda pul muomalasini mustahkamlash uchun qanday iqtisodiy chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur?

14. K.Marks tomonidan ochilgan «Pul muomalasi qonuni»ning mazmuni nimadan iborat? Sizningcha, bu qonun hozirgi kunda amal qilyaptimi?

5-BOB. PUL MASSASI VA PUL AGREGATLARI

5.1. Pul muomalasi qonuni va uning mohiyati

Pul muomalasi – bu pullarning mamlakatning ichki iqtisodiy aylanishi, tashqi iqtisodiy aloqalar tizimidagi, tovarlar va pulli xizmatlarning sotilishiga, shuningdek, uy xo‘jaligidagi tovarsiz to‘lovlarga xizmat ko‘rsatadigan naqd pullik va naqd pulsiz shakllardagi harakatidir.

Tovar ishlab chiqarish pul muomalasining obyektiv negizi bo‘lib, undagi tovar olami tovarlarning ikki turiga: tovarlarning o‘ziga va tovar-pullarga bo‘linadi. Naqd pullik va naqd pulsiz shakllardagi pullar yordamida tovarlar, shuningdek, ssuda va fiktiv kapitallarning muomalasi jarayoni amalga oshiriladi.

Iqtisodiyotning holatiga qarab har bir mamlakatda turli miqdordagi pul aylanib turadi. Aholisi ko‘p va iqtisodiyoti rivojlangan AQSh va Yaponiya bilan, iqtisodiyoti zaif va aholisi kam Mavritaniya yoki Fidji uchun bir xil miqdorda pul talab qilinmaydi.

Iqtisodiyotning asl talabi shuki, har qanday sharoitda ham pul muomalaga keragidan ortiqcha chiqarilmasligi lozim. Shu sababli pul emissiyasi bilan davlat shug’ullanadi.

Davlat tomonidan muomalaga pul chiqarilishi **pul emissiyasi** deyiladi. Iqtisodiyot uchun zaruriy pul miqdori ikki narsaga bog’liq:

1. Sotish uchun bozorga chiqarilgan tovar va xizmatlarning pulga chaqilgan miqdori. Bozorga qancha ko‘p va qimmat mahsulotlar chiqarilsa, shuncha ko‘p pul kerak bo‘ladi va aksincha, qancha kam va arzon mahsulotlar chiqarilsa, shuncha kam pul kerak bo‘ladi.

2. Pul aylanish tezligi. Bu pul birligining yil davomida necha marta oldi-sotdiga xizmat qilgani, ya’ni,, «qo‘ldan-qo‘lga» o‘tganini bildiradi. Pul qanchalik tez aylansa shuncha kam, qanchalik sekin aylansa, shuncha ko‘p kerak bo‘ladi.

Pul muomalasi qonuniga ko‘ra, muomala uchun zarur bo‘lgan pul miqdori sotiladigan tovarlar va xizmatlar narxining jami summasiga to‘g’ri, pul aylanish tezligiga esa teskari mutanosibdir**,** ya’ni,:

Pul aylanishini tezlatish pul operatsiyalarini o‘tkazish texnikasiga bog’liq. Kassa apparatlarining bo‘lishi, pul sanaydigan mashinalarni ishlatish, yig’ilgan pulni tezyurar vositalar bilan yetkazib berish, pul operatsiyalarini avtomatik tarzda hujjatlashtirish kabilar pul harakatini

tezlashtiradi.

$$\text{Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori} = \frac{\text{Sotilgan tovarlar va xizmatlar}}{\text{Pul aylanish tezligi}}$$

Bank operasiyalarini avtomatlashtirish bir hisob raqamidan ikkinchisiga pul o‘tkazishni g’oyat tezlashtiradi. Pul to‘lash qanchalik tez bo‘lsa, oldi-sotdi ham tez oshiriladi. Qonuniyat shundayki, iqtisodiyot rivoj topgan sari, kam miqdordagi pul bilan ko‘p miqdordagi pul operasiyalarini o‘tkazish mumkin bo‘ladi.

5.2. Pul massasi va uning tarkibiy qismlari

Jamiyatda kredit pullarning rivojlanib ketishi, asta-sekinlik bilan naqd pullarning muomaladan siqib chiqarilishi, bu borada davlatlarning rolini oshib borishi pulning massasini tahlil qilib borilishini talab qilib bordi.

Agarda XIX asrning 100-yillarida pul massasi qonunlariga pulning tabiiyligi, turlari uning vazifalari, baho masshtabi, pul tizimi hamda pulning sotib olish qobiliyatlarining o‘zgarishlari ta’sir etgan bo‘lsa, XX-XXI asrlarda bu muammo keskin o‘zgardi. Endi, pulning ishlab chiqarishdagi roli, pul massasining iqtisodiy o‘sishga ta’siri, davlat siyosatining pul-kredit siyosatiga ta’siri asosiy masala bo‘lib qoldi.

Pul massasi juda murakkab, o‘zgaruvchan va turli kategoriyali, hozirgi bank-moliya tizimining mahsuli bo‘lib rivojlanish bosqichlariga ta’sir ko‘rsatadi.

Pul massasi tijorat banklari tizimidagi pul bazasining oshishi natijasida vujudga keladi va muomaladagi naqd pullardan va mijozlar hisob varaqlaridagi pullar qoldiqlaridan iborat bo‘ladi.

Pul massasi barcha xo‘jalik subyektlari, aholi, davlat tashkilotlaridagi pul vositalarining yalpi hajmini o‘zida ifoda etadi.

O‘zbekistonda muomaladagi pul massasi 200 trln so‘mdan oshdi

Markaziy bank 2023 yil 1 sentyabr holatida pul agregatlari statistikasini 1-jadval keltirilgan.

Unga ko‘ra, keng ma’nodagi pul massasi (M2) miqdori o‘tgan oyga nisbatan 12,64 trln so‘mga ko‘paygan va 205 trln 583 mlrd so‘mni tashkil qilmoqda.

Avgust oyida pul agregatlarining barcha tarkibiy qismlarida o‘sish

kuzatilgan.

Xususan muomaladagi naqd pullar miqdori o‘tgan oyda bir oy oldingi ko‘rsatkichga nisbatan 2,22 trln so‘mga ko‘payib, 48,84 trln so‘mni tashkil qilmoqda.

Pul massasining 31,71% (65,20 trln so‘m) milliy valyutadagi muddatli va jamg‘arma depozitlar, 23,76 % (48,84 trln so‘m) naqd pullar, 23,15% (47,58 trln so‘m), 21,38% (43,96 trln so‘m) milliy valyutadagi talab qilib olinguncha depozitlar tashkil qiladi.

Keng ma’nodagi pul massasi (M_2) Xalqaro valyuta jamg‘armasining “Pul-kredit va moliyaviy statistikani shakllantirish qo‘llanmasi” (PMSSHQ 2016) konsepsiya va tasniflariga muvofiq Markaziy bank va boshqa depozit tashkilotlarining (tijorat banklari) majburiyatlari ma’lumotlari asosida hisoblangan. M_2 o‘z ichiga muomaladagi naqd pullarni (bank tizimidan tashqaridagi) hamda boshqa moliyaviy tashkilotlar, davlat nomoliyaviy tashkilotlar, xususiy sektor hamda uy xo‘jaliklarining (aholi) milliy valyutadagi va chet el valyutasidagi talab qilib olinguncha, jamg‘arma va muddatli depozitlarini oladi.

Tor ma’nodagi pul massasi (M_1) o‘z ichiga muomaladagi naqd pullar va milliy valyutadagi talab qilib olinguncha depozitlarni oladi.

Hozirgi vaqtda jami pul massasini shartli ravishda pul agregatalariga taqsimlash va foydalanish qabul qilingan.

Pul agregatlari – bu, pul massasining bir qismi hisoblanib, belgilangan muddat va davr ichidagi pul aktivlarining jamlanmasiga aytiladi.

Pul agregatlari turli davlatlarda turlicha statistik hisobotlarda olib boriladi va umuman olganda ular quyidagicha ifodalaniladi:

M_0 = muomaladagi naqd pullar (banknotalar, tanga pullar) va joriy bank schyotlaridagi mablag’larni o‘z ichiga oladi.

M_1 = M_0 + tijorat banklardagi muddatli jamg’armalar va hisob va-raqamlardagi quyilmalardan tarkib topadi.

M_2 = M_1 + banklardagi muddatli va muddatsiz jamg’armalar.

M_3 = M_2 + ixtisoslashgan kredit-bank muassasalardagi jamg’armalar.

M_4 = M_3 + aksiyalar, obligatsiyalar, depozit sertifikatlar, jismoniy shaxslarning banklardagi aktivlari.

M_5 = M_4 + jismoniy va yuridik shaxslarning xorijiy valyutalardagi

jamg’armalari.

Pul massasi va pul agregatlari turli mamlakatlarda turlicha aniqlaniladi, masalan: AQSh da 4 ta pul agregatlari, Yaponiyada va Germaniyada 3 ta va Fransiyada 2 ta pul agregatlaridan foydalaniladi.

O‘zbekistonda 4 ta pul agregatlaridan foydalaniladi.

M_0 – naqd pullar;

M_1 = **M_0** + schyotlardagi pul qoldig’i + mahalliy byudjet mablag’lari + byudjet, jamoa va boshqa tashkilot jamg’armalari;

M_2 = **M_1** + Xalq bankidagi muddatli jamg’armalar;

M_3 = **M_2** + Sertifikatlar, maqsadli zayom obligatsiyalari, davlat zayom obligatsiyalari, xazina majburiyatlari.

Pul massasi va tarkibini hamda dinamikasini tahlil qilish Markaziy bank tomonidan pul kredit siyosatini olib borishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma’lumot uchun aytib o‘tamiz:

Dunyoda qancha pul bor: hisoblab ko‘rish mumkinmi?[19]

Yuzlab valyuta turlari, jumladan kriptovalyutalar ham, shuningdek depozitlar, qimmatli qog'ozlar va boshqa aktivlar - dunyoda qancha pul borligini qanday bilish mumkin? Keling, hech bo‘lmaganda taxmin qilib ko‘raylik.

Hisoblashdagi asosiy muammo - pul deganda nimani tushunamiz? Masalan, endigina muomalaga chiqarilgan naqd pulnimi yoki hisobvaraqlardagi mablag‘nimi? Unda moddiy boylik bo‘lgan qimmatli qog'ozlar haqida nima deyish mumkin?

Barcha pullarni qanday hisoblash mumkin?

Turli tahlil kompaniyalari bu borada turlicha qarashga ega. Masalan, AQSH Federal zahira tizimi (O‘zbekiston Markaziy bankiga o‘xshash) o‘zining metodikasini taklif etadi. Unda hisob-kitobni soddalashtirish uchun dunyoning barcha valyutasi AQSh dollariga aylantiriladi.

M0 toifasi. Bu - barcha naqd pullar, ya’ni turli davlatlar tomonidan chiqarilgan barcha bank va banknotalardir. 2024-yilning boshiga kelib, sayyoramizda bunday resurslar taxminan 6 trillion dollar atrofida. Bu pulning bir qismi muomalada, bir qismi markaziy banklar zahiralarida saqlanadi.

[19] https://uzum.uz/media/uz/dunyoda-qancha-pul-bor-hisoblab-korish-mumkinmi/ 09.05.2024 y. Leonid Vorobyev

M1 toifasi. Bu - M0 guruhidagi mablag' va hisobvaraqlardagi va sayohat cheklaridagi pullardir. Kerak bo‘lganida, bu mablag‘ni naqd pulga o‘girish mumkin. Federal Zahira tizimi (FZT) M1 toifasida taxminan 18 trillion dollar borligini aniqladi.

M2 toifasi. M1 bilan bir xil, lekin bunda depozitlar ham bor. Bu toifada pul miqdori 21 trillion dollarga yaqinlashdi.

M3 toifasi. Bunda pensiya hisobvaraqlari va davlat obligatsiyalari qiymati M2 ga qo‘shiladi. Ushbu toifada taxminan 91 trillion dollar bor.

Yana qanday moddiy boyliklar mavjud?

Naqd pul mamlakatlardagi banklar tomonidan chiqariladi, depozit ham banklarda saqlanadi, shuning uchun ularni hisoblash oson. Virtual valyuta – kriptopulni hisoblash ancha qiyin. Dunyoda bunday pullarning qancha borligini hech kim aniq bilmaydi. Bundan tashqari, kriptovalyutaning kursi qat'iy valyutalarga nisbatan beqaror, shuning uchun ham hajmini taxmin qilish qiyin.

CoinMarketCap ma’lumotlariga asoslanishingiz mumkin. Bu – kriptovalyutaning rentabelligi va boshqa parametrlarini baholaydigan ixtisoslashtirilgan resurs. Uning hisob-kitobiga ko‘ra, 2023-yil oxirida mavjud kriptovalyutaning kapitallashuvi (ya’ni real puldagi qiymati) taxminan 1,28 trillion dollarni tashkil qilgan. Hajmi bo‘yicha yetakchilar – Bitcoin (518 million dollar) va Ethereum (192 million dollar).

Yana 115 trillion dollar - bu bozordagi aksiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar qiymati. Aslida, bular ham to‘lov vositasi sifatida xizmat qilishi mumkin, shuning uchun bu mablag‘ pulning umumiy miqdorida hisobga olinishi kerak.

Ba’zi ekspertlarning fikricha, ko‘chmas mulk qat'iy valyutaning o‘ziga xos analogi bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Uning qiymati odatda barqaror bo‘lib qoladi, shuningdek, uy va kvartiralarni sotish oson – talabgor doim topiladi. Ko‘chmas mulk bozori juda katta. Dunyodagi barcha turar-joy va tijorat binolarining qiymati 326 trillion dollarga baholanmoqda. Bu qiymat barcha naqd va naqd bo‘lmagan pullar, shuningdek, qimmatli qog'ozlar qiymatidan ko‘proqdir.

Ko‘proq pul chop etish mumkinmi?

Nazariy jihatdan, mamlakatlar hukumatlari xohlaganicha pul (banknota) chop etishi mumkin. Lekin hech kim bunday qilmaydi.

Fuqarolar qo‘lida qancha ko‘p pul bo‘lsa, tovar va xizmatlarga talab shunchalik ko‘p bo‘ladi. Talab qancha ko‘p bo‘lsa, tovar va xizmatlar shunchalik qimmat bo‘ladi, ya’ni inflyatsiya oshadi.

Kichik inflyatsiya - har qanday iqtisodiyot uchun tabiiy hodisadir. Ammo nazoratdan chiqib kuchayib ketsa, davlat jiddiy muammolarga duch keladi. Narxlarning ko‘tarilishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun Markaziy bank asosiy stavkani oshirishi kerak bo‘ladi. Natijada kreditlar qimmatlashadi, ya’ni iqtisodiyotga sarmoya kiritish qiyinlashadi. Mamlakatning iqtisodiy o‘sish sur'ati sekinlashadi va rivojlanish tanazzulga uchrashi mumkin.

Xo‘sh, dunyoda qancha pul bor?

Rankred.com portalining fikricha, agar barcha naqd va naqd bo‘lmagan pullarni, kriptovalyuta, turli qimmatli qog'ozlar, ko‘chmas mulk qiymatini jamlasak, unda 3,3 kvadrillion dollar kelib chiqadi. Bir kvadrillion - bir sonidan keyin 15 ta nol demakdir. Ya’ni, miqdor 3 300 000 000 000 000 AQSH dollarini tashkil etadi.

Pul miqdori doimiy ravishda oshib boradi. Rivojlangan mamlakatlarning yalpi ichki mahsuloti (YaIM) o‘sib bormoqda, banklar tobora ko‘proq banknota bosib chiqarmoqda. Ko‘chmas mulkning qiymati ham o‘sib bormoqda va ba’zan juda faol. So‘nggi yillarda kriptovalyuta ko‘paymoqda, har birida foydalanuvchilar yangi tokenlarni topmoqda.

Ba’zi mamlakatlarda davlat tomonidan nazorat qilinadigan kriptovalyutaning analogi paydo bo‘lgan. Bu – Markaziy bank raqamli valyutasi (Central Bank Digital Currency). Rossiya Markaziy banki 2022 yilda raqamli rublni sinovdan o‘tkazishni boshlagan. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki hozircha raqamli so‘mni joriy etish imkoniyatini o‘rganmoqda, bunday qiymat qachon paydo bo‘lishi hali noma’lum. Lekin naqd pul jahon pullarining umumiy hajmida borgan sari kamayib borishi aniq: rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti raqamli (naqdsiz) to‘lovlarga o‘tmoqda.(*https://uzum.uz/media/uz/dunyoda-qancha-pul-bor-hisoblab-korish-mumkinmi/ 09.05.2024 y. Leonid Vorobyev*)

5.3. Pul muomalasini tartibga solish usullari

Turli davlatlarda pul muomalasi ma’lum qoidalar asosida tartibga solib turiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasi ma’lum

usullar yordamida tartibga solib boriladi.

Bizda pul muomalasini tartibga solish O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. Majburiy rezerv stavkasi normasini belgilash.
2. Tijorat banklari ochiq bozorda qatnashishi.
3. Markazlashgan kreditlar uchun qayta moliyalashtirish stavkasini belgilash.

Markaziy emissiya banki aktivlarining ko‘paytirilishi ayni bir vaqtda uning passivlarining ham tegishlicha o‘sishini anglatadi, ya’ni, pul bazasining tashkil etilishiga olib keladi.

Pul bazasi muomaladagi naqd pullardan, shuningdek, tijorat banklarning mamlakat Markaziy bankdagi majburiy va majburiy bo‘lmagan (ixtiyoriy va ortiqcha) zaxiralardan iborat bo‘ladi.

Umuman olganda, tijorat banklarining zaxiralari deganda, bank omonatchilari to‘satdan katta miqdordagi to‘lov talablarini qo‘ygani holda, uning tezkorlik bilan muomalaga kiritadigan aktivlari tushuniladi. Tijorat banklarining Markaziy bankdagi zaxiralari majburiy va majburiy bo‘lmagan (ixtiyoriy va ortiqcha) zaxiralardan tarkib topadi.

Majburiy zaxiralar - deganda tijorat banklarining Markaziy bankdagi omonatlari (depozitlari)ning qonuniy tartibda belgilab qo‘yiladigan eng kam normasi tushuniladi.

Mustaqillik yillarida makroiqtisodiy barqarorlik va o‘sishni ta’minlash uchun muomaladagi pul massasining asossiz yuqori sur’atlarda o‘sishining oldini olish maqsadida monetar siyosatning bilvosita instrumentlarini qo‘llash usullari takomillashtirildi, ulardan foydalanish ko‘lamlari yanada kengaytirildi. Shuningdek, ushbu davrda ochiq bozordagi operatsiyalarda qo‘llaniladigan qimmatli qog’ozlar turlarini kengaytirish maqsadida Markaziy bankning yuridik va jismoniy shaxslar uchun obligatsiyalar va depozit sertifikatlari muomalaga chiqarildi.

Banklarning barqarorligini yanada mustahkamlash va ularning likvidligini tartibga solish maqsadida 2008-yilning 1-noyabridan boshlab, tijorat banklarining Markaziy bankdagi majburiy zahiralar fondiga o‘tkazmalar bo‘yicha me’yor milliy va xorijiy valyutada jalb qilingan depozitlar uchun bir xil, ya’ni, 15 % etib belgilandi.

Shuningdek, 1991-2010-yillar davomida Markaziy bankning qayta

moliyalash stavkasi 300 % dan 12 % gacha bosqichma-bosqich kamaytirildi. 2018 yilning 1yanvaridan boshlab, amaldagi qayta moliyalash stavkasi yillik 14 % etib belgilanishi, hamda 2019-yildan 16 foiz, hozirda 14 % etib belgilanishi tijorat banklarining depozitlar va kreditlar bo‘yicha % stavkalariga ta’sir ko‘rsatishi natijasida tijorat banklarida uzoq muddatli kreditlar olishga, shuningdek, mos ravishda iqtisodiyotning real tarmoqlariga ajratiladigan kreditlar hajmining sezilarli darajada oshishiga zamin yaratiladi.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

1. Pul muomalasi qonuni va uning mohiyati.

1-topshiriq. *to‘g‘ri javobni belgilang.*

Har bir mamlakatda qancha miqdordagi pul aylanib turadi?

A) Iqtisodiyotining holatiga qarab
B) Aholisining soniga qarab
V) Geografik joylashuviga qarab
G) Bozor iqtisodiyotiga qarab

Pul emissiyasi deb nimaga aytiladi?

A) Muomalaga pul chiqarish
B)Haqiqiy pullarni muomalaga chiqarish
V)Qog‘oz pullarni muomalaga chiqarish
G)Tanga pullarni muomalaga chiqarish

Pul emissiyasi bilan kim shug‘ullanadi?

A) Pul emissiyasi bilan davlat shug‘ullanadi.
B) Pul emissiyasi bilan parlament shug‘ullanadi.
V) Pul emissiyasi bilan Markaziy bank shug‘ullanadi.
G) Pul emissiyasi bilan Vazirlar Mahkamasi shug‘ullanadi.

2-topshiriq. *Mazmunini bayon eting*

3-topshiriq. *noto‘g‘ri javobni belgilang*

Pulning massasini tahlil qilib borilishini talabi nimada.

A) Kredit pullarning rivojlanib ketishi
B) Naqd pullarning muomaladan siqib chiqarilishi
V) Davlatlarning rolini oshib borishi
G) Pul massasining oshib borishi

4-topshiriq. *Fikringizni izohlang.*

Tovar va xizmatlarning pulga chaqilgan miqdori

Pul aylanish tezligi

XIX asrning yuzinchi yillarida pul massasi qonunlariga pulning qanday o‘zgarishlari ta’sir etgan	XX-XXI asrlarda pul massasi qonunlariga pulning qanday o‘zgarishlari ta’sir etgan

5-topshiriq. Chizmani to‘ldiring. Pul massasi tijorat banklari tizimidagi pul bazasining oshishi natijasida vujudga keladi va qanday tarkibdan iborat bo‘ladi?

6-topshiriq. Chizmani to‘ldiring. Pul massasi, qanday pul mablag‘larning yalpi hajmini o‘zida ifoda etadi?

7-topshiriq. Chizmani to‘ldiring

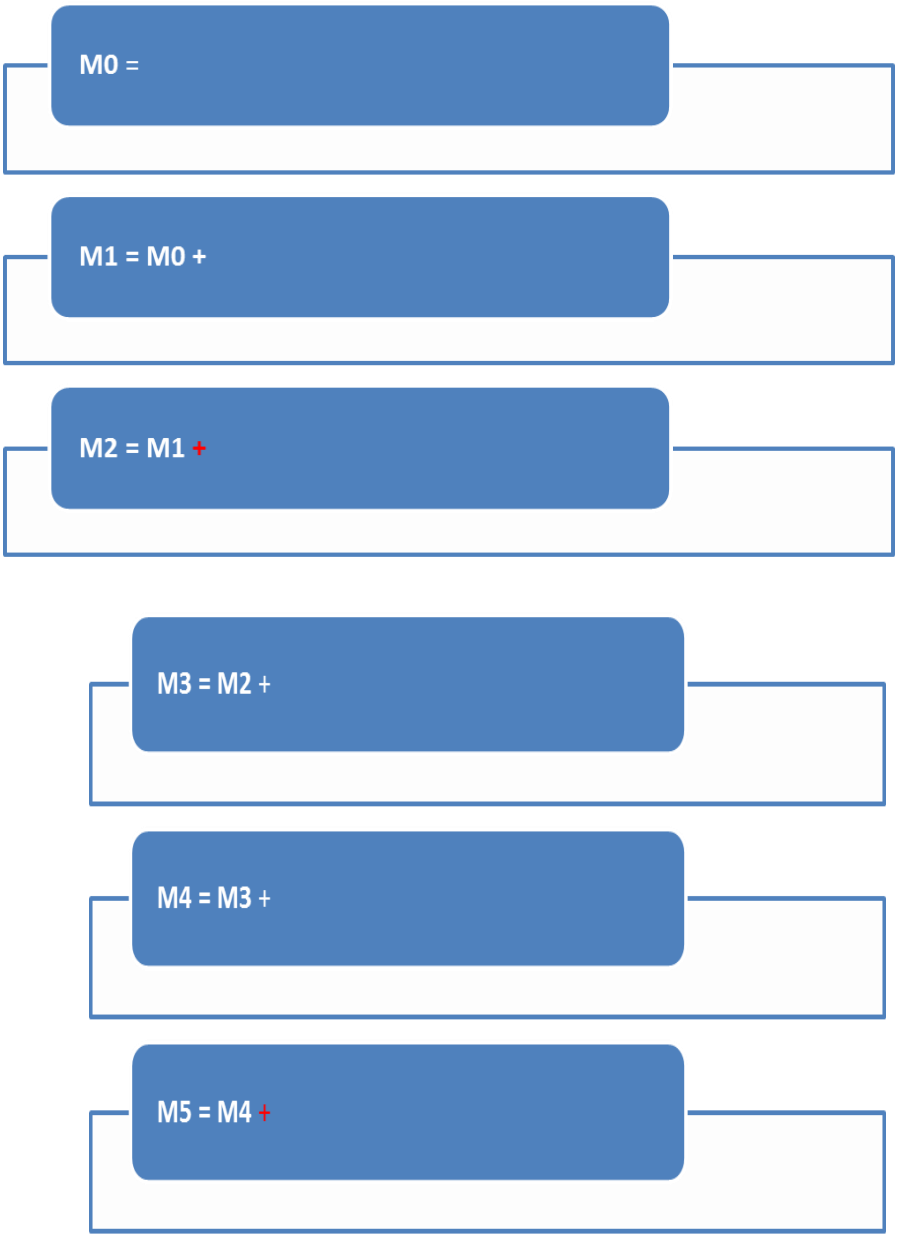

3. Pul muomalasini tartibga solish usullari

<u>8-topshiriq.</u> Chizmani to‘ldiring.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan **pul muomalasini tartibga solishda** qanday usullardan foydalaniladi?

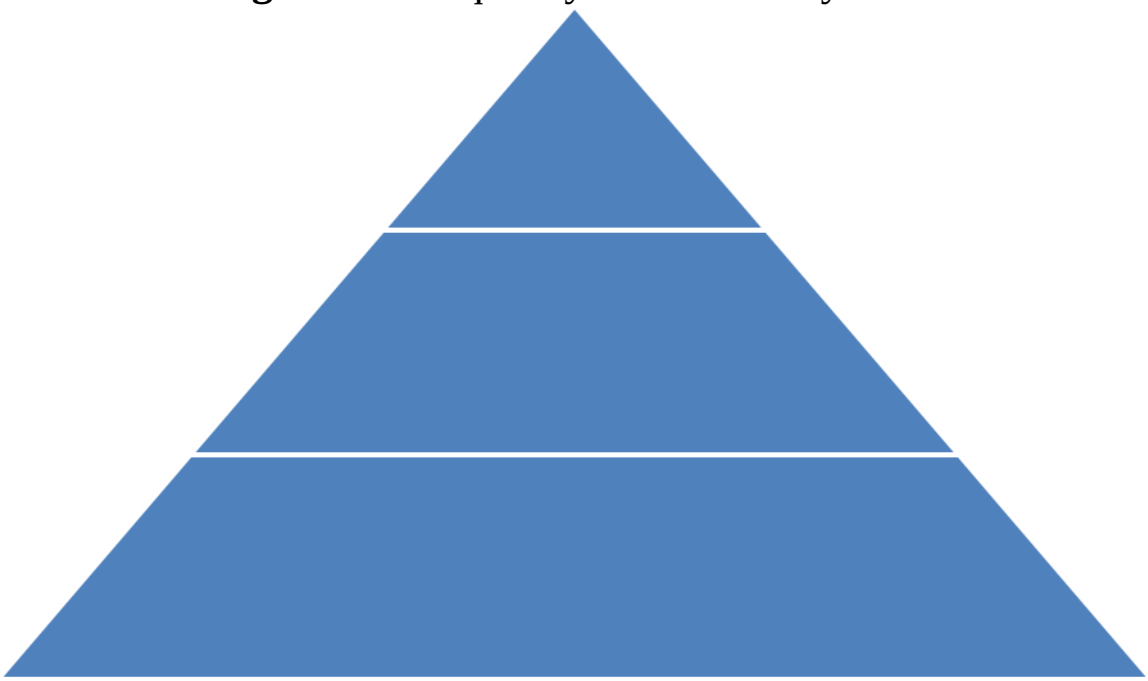

<u>9-topshiriq.</u> *Noto‘g‘ri javobni belgilang.*

Pul bazasi, qanday zaxiralardan iborat bo‘ladi.

A) Muomaladagi naqd pullardan

B) Markaziy bankdagi majburiy zaxiralardan

V) Markaziy bankdagi majburiy bo‘lmagan zaxiralardan

G) Oltin valyuta zaxiralaridan

Asosiy tushunchalar: pul muomalasi, pul emissiyasi, pul massasi, naqd pullar, pul agregatlari, kvazim pullar, majburiy rezerv, ochiq bozor, qayta moliyalash, zaxiralar, oltin valyuta, markaziy bank, **pul bazasi**.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Pul emissiyasi deb nimaga aytiladi va u bilan kim shug’ullanadi?
2. Muomalaga qancha pul talab qilinadi?
3. Pul aylanish tezligi deb nimaga aytiladi?
4. Pul muomalasi qonuniga ko‘ra muomala uchun zarur pulning to‘g’ri va mutanosibligi nimada?
5. Pul massasi deb nimaga aytiladi?
6. Pul agregatlari deb nimaga aytiladi?

7. M_0 = agregatida muomaladagi qaysi pullar ifodalaniladi?
8. M_1 = M_0 + agregati qaysi pullardan tarkib topadi?
9. M_2 = M_1 + agregati qanday jamg’armalardan tarkib topgan?
10. M_3 = M_2 + agregati qanday jamg’armalardan tarkib topgan?
11. M_4 = M_3 + agregati qanday aktivlardan tarkib topgan?
12. M_5 = M_4 + agregati qanday jamg’armalardan tarkib topgan?
13. O‘zbekistonda qaysi pul agregatlaridan foydalaniladi?
14. Pul massasining nazorati kim tomonidan olib boriladi?
15. Pul muomalasini tartibga solishda qanday asosiy mexanizmlardan foydalaniladi?
16. Majburiy rezerv stavkasi normasini belgilash siyosati.
17. Tijorat banklarning ochiq bozorda qatnashish siyosati.
18. Markazlashgan kredit uchun qayta moliyalashtirish stavkasini belgilash siyosati.
19. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank tomonidan pul muomalasini tartibga solishda qanday ijobiy o‘zgarishlar amalga oshirildi va ularning samarasi nimada?

6-BOB. PUL TIZIMI: MAZMUNI, TURLARI VA ELEMENTLARI

6.1. Pul tizimi tushunchasi va uning turlari

Pul tizimi mamlakatda tarixan tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan tasdiqlangan pul muomalasini tashkil qilish shaklidir.

Hozirgi pul tizimi XVI–XVII asrlarda vujudga kelgan. Muomaladagi pul turlariga qarab, vaqt o‘tishi bilan pul muomalasining 2 tizimi ajralib chiqqan. Ular quyidagilar:

Metall tangalar muomalada bo‘lgan pul tizimi. Bunda oltin va kumush tangalar muomalada bo‘lgan, qog’oz pullar esa birinchi talab bilanoq metall pullarga almashtirilib berilgan.

Metall tangalar bir yoki ikki xil metalldan zarb qilingan. Agar tangalar faqat bir xil metalldan, ya’ni, oltin yoki kumushdan zarb qilinsa **monometall,** aksincha, ikki va undan ortiq metalldan, ya’ni, oltin, kumushdan va misdan zarb qilinsa **bimetall** pul tizimi deyiladi. Bulardan tashqari muomalada mis chaqalar, kredit va qog’oz pullar ham mavjud bo‘lgan. Ammo ularning salmog’i juda kam darajani tashkil etgan.

Kredit va qog’oz pullar muomalada bo‘lgan pul tizimi. Bu tizimda oltin va kumush muomaladan batamom chiqarib yuborilgan, qog’oz pullar esa oltin yoki kumushga almashtirilib berilmagan.

Mamlakat Markaziy banki tomonidan muomalaga chiqarilgan banknotlar milliy pul birligiga aylangan. Pul muomalasida naqd pulsiz hisob - kitoblar ustun bo‘lgan. Pul muomalasi davlat tomonidan tartibga solib turilgan. Bu pul tizimi 1929-1933-yillardagi jahon iqtisodiy tangligi natijasida vujudga kelgan va hozirgi davrda barcha mamlakatlarda amal qilmoqda.

6.2. Pul tizimining tarkibiy qismlari

Pul tizimi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

a) pul birligi;
b) baholar masshtabi;
v) to‘lov kuchiga ega bo‘lgan naqd pul belgilari;
g) pul emissiyasi tizimi;
d) pul muomalasini tartibga soluvchi davlat muassasi.

Pul birligi – qonuniy tarzda belgilangan to‘lov vositasi bo‘lib,

barcha tovarlar va xizmatlar bahosini ifodalaydi. Koʻpincha pul birligi mayda boʻlinuvchi qismlarga ajraladi, masalan:

AQSh da – dollar, 1 dollar = 100 sent;

Buyuk Britaniyada – funt sterling, 1 funt sterling = 100 pens;

Hindistonda – rupiya, 1 rupiya = 100 pays;

Rossiyada – rubl, 1 rubl = 100 kopeyek.

Yuqorida koʻrib oʻtganimizdek, har bir mamlakat mustaqil ravishda oʻzining milliy pul birligiga ega boʻlishi mumkin. Ayrim hollarda baʼzi mustaqil davlatlar birgalikda bir xil pul birliklaridan foydalanishlari ham mumkin. Masalan, hozirda Yevropa Ittifoqiga kiruvchi 21 ta mamlakat birgalikda Yevro pul birligidan foydalanishmoqda.

Baholar masshtabi deganda, milliy pul birligining qonunda belgilangan oltin mazmuni, yaʼni, oltinga tenglashtirilishi tushuniladi. Masalan, sobiq SSSRda 1961-yilda muomalaga kiritilgan 1 rubl 0,987412 gramm oltin asosiga, 1976-yilga qadar 1 AQSh dollari 0,767405 gramm oltin asosiga ega, deb belgilab qoʻyilgan edi.

Biroq, 1976-yildan boshlab oltinning qatʼiy belgilangan bahosining bekor qilinishi sababli, baholar masshtabi tushunchasi oʻz iqtisodiy mohiyatini yoʻqotdi.

Pul tizimining yana bir muhim tarkibiy qismi naqd pul sifatida qonuniy **toʻlov kuchiga ega boʻlgan pul belgilari** boʻlib, ular banknotlar, qogʼoz pullar va tangalardir. Masalan, AQShda muomalada quyidagi naqd pullar mavjud: 100, 50, 20, 10, 5 va 1 dollarlik banknotlar, 50, 20,10, 5 va 1 sentlik tangalar. Buyuk Britaniyada esa 50, 20, 10, 5 va 1 funt sterlinglik banknotlar, 50, 10, 5, 2, 1 va 1/2 penslik tangalar. Shuningdek, 2 va 1 shillinglik eski tangalar ham yuritiladi.

1998-yil 1-yanvaridan boshlab Rossiyada muomalada 500, 100, 50, va 10 rubllik banknotlar 5, 2, 1 rubl va 50, 10, 5, 1 kopeyeklik tangalar amal qilmoqda.

Toʻlov kuchiga ega boʻlgan pul belgilari namunalari mamlakat Markaziy banki tomonidan ishlab chiqiladi, tanlanadi va tasdiqlanadi. Yangi namunadagi banknot va tangalar muomalaga kiritilishi oldidan ommaviy axborot vositalari orqali eʼlon qilinadi va tasvirlanadi, fuqarolar eʼtiboriga yetkaziladi.

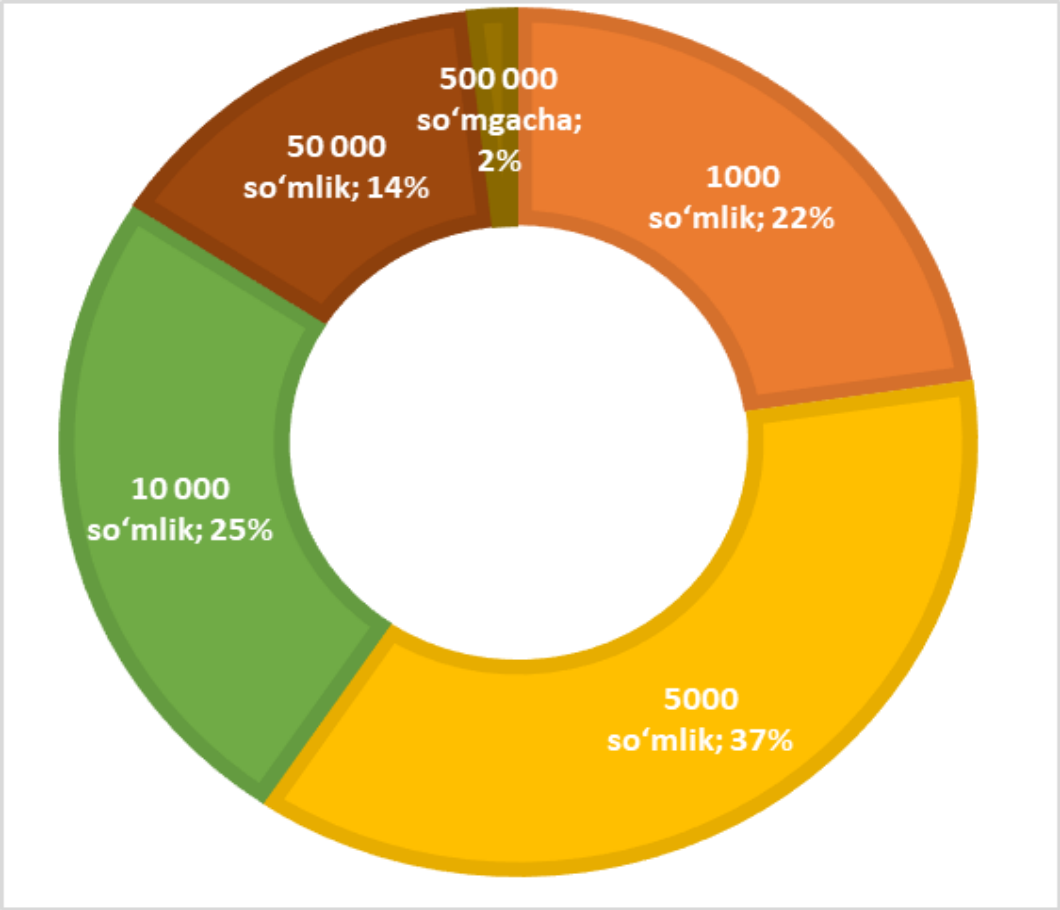

6.1-rasm O‘zbekistonda muomalaga chiqarilgan banknotalar ulushi 2018-yil 1-yanvar.

Emissiya tizimi deganda, muomalaga pul belgilarini chiqarishning qonunda belgilangan tartibi tushuniladi. Rivojlangan mamlakatlarda bank biletlari emissiyasi Markaziy banklar tomonidan, xazina biletlari va tangalar esa qonunda belgilangan emissiya huquqiga asosan, xazina muassasalari tomonidan chiqariladi. Muomalaga pul belgilarini chiqaruvchi bank **emitent bank** deyiladi.

Har bir mamlakatda pul muomalasini tartibga soluvchi **davlat muassasasi** qonunda belgilab qo‘yiladi. Masalan;

AQSh da 12 ta yirik banklarni birlashtiruvchi Federal Rezerv tizimi, Pokistonda Davlat banki, Buyuk Britaniyada Angliya banki, Rossiyada Markaziy bank, Qozog’istonda Milliy banklar pul muomalasi bo‘yicha mutlaq huquqqa egadirlar. Bu banklar pul muomalasini tartibga solishda quyidagilarni amalga oshiradilar:

- muomaladagi pul massasi strukturasi, ya’ni, naqd pul va naqd pulsiz hisob- kitoblar nisbatini belgilaydi;
- pul muomalasini prognozlash-rejalashtirish tartibini o‘rnatadi;
- pul- kredit siyosatini boshqarish tartibini ishlab chiqadi;

- valyuta kursini belgilash tartibini aniqlaydi;
- naqd pul muomalasi bo‘yicha xo‘jaliklarda kassa intizomi tartibini joriy etadi.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

1.Pul tizimi tushunchasi va uning turlari.

1-topshiriq. no*to‘g‘ri javobni belgilang.*

Pul tizimi qaysi davrlarda shakllangan?

A) XVI–XVII asrlarda

B) Davlat hokimiyati mustahkmalanishida

V) Milliy bozorlar shakllanishida

G)Taraqiyot jarayonida

2-topshiriq. *to‘g‘ri javobni belgilang.*

Mamlakat Markaziy banki tomonidan muomalaga chiqarilgan nimalar

milliy pul birligiga aylangan.

A) banknotlar

B) cheklar

V) veksellar

G) depozit sertifikatlar

Kredit va qog‘oz pullar muomalada bo‘lgan pul tizimi hozirgi davrda qayerlarda amal qilmoqda.

A) barcha mamlakatlarda

B) AQSHda

V) Yevropa itifoqi mamlakatlarida

G) MDX

Bugungi pul tizimi qachon vujudga kelgan?

A) 1929-1933 yillardagi jahon iqtisodiy tangligi natijasida

B) 1914 yil birinchi jahon urushi davrida

V) 1941 yil ikkinchi jahon urushi davrida

G) 2008 yil jahon moliyaviy iqtisodi inqirozi natijasida

3-topshiriq. *nuqtalar o‘rniga to‘g‘ri javobni qo‘ying (*Cheklar, naqd pullar, naqd pulsiz hisob-kitoblar, tangalar, qimmatli qog‘ozlar)

Pul muomalasida -..... .....ustun bo‘lgan.

1. Pul tizimining tarkibiy qismlari

4-topshiriq. *To‘g‘ri javobni belgilang*

Pul tizimidagi qaysi iqtisodiy tushuncha hozirgi vaqtda o‘z mohiyatini yo‘qotgan?

a) pul birligi

b) baholar masshtabi

v) to‘lov kuchiga ega bo‘lgan naqd pul belgilari

g) pul emissiyasi tizimi

d) pul muomalasini tartibga soluvchi davlat muassasi

5-topshiriq. Ko‘pincha pul birligi mayda bo‘linuvchi qismlarga ajraladi, misollar keltiring:

AQSH da –

Buyuk Britaniyada –

Hindistonda –

Rossiyada –

Dunyo mamlakatlarining pul birliklari. 1-Ilovaga qarang*

6-topshiriq. *To‘g‘ri javobni belgilang*

Baholar masshtabi qachon bekor qilindi?

A)1976 yilda

B)1961 yilda

V)1941 yilda

G)1914 yilda

7-topshiriq. *nuqtalar o‘rniga to‘g‘ri javobni qo‘ying* (*tijorat bank, emitent bank, investitsion bank, xususiy bank)*

Muomalaga pul belgilarini chiqaruvchi bank .....deyiladi.

Asosiy tushunchalar: Pul tizimi, monometallizm, bimetallizm, pul birligi, baholar masshtabi, pul belgilari, emissiya tizimi, emitent bank

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Pul tizimi deb nimaga aytiladi?
2. Metall tangalar muomalada bo‘lgan pul tizimida tangalar necha xil metallardan zarb qilingan?
3. Kredit va qog’oz pullar muomalada bo‘lgan pul tizimi davrida nima o‘zgargan?
4. Pul tizimining tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
5. Pul birligi deb nimaga aytiladi?
6. Baholar masshtabi nima sababdan o‘z iqtisodiy mohiyatini yo‘qotgan?
7. To‘lov kuchiga ega bo‘lgan pul belgilariga nimalar kiradi?
8. Agar tangalar faqat bir xil metalldan, ya’ni, oltin yoki

kumushdan zarb qilinsa qanday pul tizimi deyiladi?

9. Agar tangalar ikki va undan ortiq metalldan zarb qilinsa qanday pul tizimi deyiladi?

10. Monometall pul tizimida qanday tangalar muomalada bo‘ladi?

11. Bimetall pul tizimida qanday tangalar muomalada bo‘ladi?

7-BOB. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA PUL TIZIMI VA UNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

7.1.Milliy pul tizimi elementlarining shakllanishi

Milliy valyuta so‘mning muomalaga kiritilishi.

Pul tizimi mamlakatda pul muomalasini tashkil qilishning qonun yo‘li bilan belgilangan shaklidir.

O.Lavrushin tahriri ostida chop etilgan “Pul, kredit, banklar” darsligida pul tizimining elementlariga quyidagilar kiritilgan:

- pulning mohiyati va funksiyalari;
- pulning shakli va turlari;
- pul birligi;
- pul massasi va uning tarkibi;
- pul aylanmasi, uning tarkibi va tashkil etish;
- pul tizimini tashkil qilish prinsiplari;
- pul tizimini boshqarish prinsiplari;
- emissiya mexanizmi;
- valyuta kursi;
- kassa intizomi;
- naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi;
- pul tizimining me’yoriy-huquqiy bazasi;
- axborot-tahliliy element;
- texnologik element;
- institutsional element[20].

O‘zbekiston Respublikasida “Pul tizimi to‘g‘risida”gi qonun mavjud emas. Ammo, Markaziy bank to‘g‘risidagi qonunda, Hukumatning tegishli qarorlarida pul tizimi va uning elementlari o‘z aksini topgan.

“O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”gi qonunning 23-moddasiga muvofiq, Markaziy bank “pul massasi yillik o‘sish sur’atining aniq maqsadli ko‘rsatkichlarini” belgilaydi. Ushbu qonunning beshinchi bo‘limida pul tizimi va uning elementlaridan foydalanish mexanizmining huquqiy asoslari o‘z ifodasini topgan.

[20] Деньги, кредит, банки. Под ред. Проф. О.И. Лаврушина. – М.: ЗАО «КноРус», 2009. – С. 95-101.

Qonunning beshinchi bo‘limi 32-moddasida milliy pul tizimining O‘zbekiston Respublikasining pul birligi, pul muomalasini tashkil etish va uni tartibga solishdan iborat ekanligi e’tirof etilgan.[21]

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 4-fevraldagi 63-sonli “Pul-kredit ko‘rsatkichlarini tartibga solish mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining zimmasiga pul massasining o‘sishini nazorat qilish bo‘yicha majburiyatlar yuklatilgan.[22]

Pul tizimi valyuta tizimiga qaraganda keng tushuncha. Biroq, pul tizimining ayrim elementlari valyuta tizimining elementlari bo‘lishi ham mumkin. Masalan, milliy valyuta. Har qanday mamlakatning milliy puli o‘sha mamlakat uchun milliy valyuta hisoblanadi. Demak, milliy valyuta pul tizimi uchun ham, valyuta tizimi uchun ham element hisoblanadi. Ammo pul tizimining shunday elementlari mavjudki, ular, valyuta tizimi uchun element bo‘lib hisoblanmaydi. Ana shunday elementlar sifatida quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

– pul aylanmasi tarkibi;

– pul aylanmasini tashkil qilish va tartibga solish;

– pul massasi va tarkibi;

– pul tizimini tashkil qilish prinsiplari.

O‘z navbatida, valyuta tizimining ayrim elementlari ham pul tizimi uchun element bo‘lib hisoblanmaydi. Ana shunday elementlardan biri – ***milliy valyuta bozorining rejimi*** hisoblanadi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasida valyuta bozori ikki qismdan, ya’ni, Respublika valyuta birjasi va birjadan tashqari bozordan iborat. Valyuta bozorida AQSH dollari va Yevro bitim valyutasi hisoblanadi, so‘m esa, baholovchi valyuta vazifasini bajaradi.[23]

O‘zbekistonning mustaqil davlat sifatida tanilishi uning mustaqil pul tizimiga ega bo‘lishini taqozo etdi. Mustaqil pul tizimi tashkil topishining

I-bosqichi 1993- yildan e’tiboran, muomalaga «so‘m-

---

[21] “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006. – Б. 15.

[22] Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 февралдаги 63-сонли “Пул-кредит кўрсаткичларини тартибга солиш механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2003. – №3. – Б. 29.

[23] **Исмаилов А.** Пул тизимининг моҳиятига нисбатан методологик ёндашувлар 09.09.2014

kupon»larning chiqarilishi,

II-bosqichi esa 1994-yil 1-iyuldan boshlab muomalaga milliy valyuta «so‘m»ning kiritilishi hisoblanadi.

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida pul tizimi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi[24], «O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida»gi[25], «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi[26] yangi tahrirdagi qonunlariga muvofiq amal qilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining pul birligi – so‘m, 1 so‘m = 100 tiyin. So‘m O‘zbekistonda yagona cheklanmagan va qonuniy to‘lov vositasi hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki muomalaga banknot va tangalar chiqarishda mutlaq huquqqa ega bo‘lib, mamlakatda pul muomalasi holatiga javobgardir. Markaziy bank banknot va tangalarning yangi namunalarini tasdiqlaydi, ularning tasvirini ommaviy axborot vositalari orqali e’lon qiladi.

Hozirda muomalada 1 000, 5 000, 10 000, 20 000, 50 000, 100 000 va 200 000 so‘mlik banknotlar, 100, 200, 500, 1000 so‘mlik tangalar amal qilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul, kredit va valyuta boshqaruvi, naqd pulsiz hisob-kitoblar va xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish, milliy valyutani chet el valyutasiga almashtirish tartib-qoidalarini va boshqalarni ishlab chiqadi, hamda joriy etadi.

Shuningdek, Markaziy bank huzurida uning bosh funksiyalaridan biri bo‘lgan pul emissiyasi siyosatini amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan muhim yordamchi korxonalar: Qog‘oz fabrikasi, Bosmaxona, Zarbxona, shuningdek, qimmatbaho metallar Agentligi va Respublika Inkassatsiya birlashmasi tashkil etilgan.

7.2.Milliy valyuta so‘mning muomalaga kiritilishi tarixi

O‘zbek xalqi xonliklar davrida turli pul tizimlaridan foydalangan. Biroq ular juda kichik farqlarga ega bo‘lib, bir xil metallardan zarb qilingan va bir xil nomlarga ega bo‘lgan. Xususan, Buxoro amirligida

[24] Ўзбекистон Республикаси Конститусияси янги таҳрири Тошкент, Ўзбекистон 2019 йил
[25] Ўзбекистон Республикаси «Марказий банки тўғрисида»ги Қонуни 2019 йил 11 ноябр
[26] Ўзбекистон Республикаси «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуни 2019 йил 5 ноябр

oltin, kumush, mis va hatto qog‘oz pullardan foydalanilgan.

O‘zbekiston pul tizimi tarixi, shubhasiz, juda uzun mavzu. O‘lkadagi deyarli barcha tarixiy davlatlar o‘z pullarini zarb qildirgan va muomalaga kiritgan.

O‘zbek numizmatikasi rivojlanib borishi bilan o‘zbek pul tizimi tarixi ham tobora ko‘proq ma’lumotlarga, topilmalarga ega bo‘lib bormoqda. Yangi davr, ya’ni o‘zbek xonliklari davri pul tizimi haqidagi ma’lumotlar nisbatan ancha-muncha ko‘proq. Chunonchi, ulardan biri bo‘lgan Buxoro amirligining pul tizimi ancha boy tarixga ega.

Ashtarxoniylar (Joniylar) sulolasi hukmronligining so‘nggi yillarida Buxoro xonligi nafaqat siyosiy, balki iqtisodiy jihatdan ham tanazzulga yuz tutadi. Mahalliy beklar xondan deyarli to‘liq mustaqillikka erishadi va hatto tangalarga o‘z ismini yozdira boshlaydi.

1756 yil o‘zbeklarning mang‘it urug‘idan bo‘lgan Muhammad Rahimbiy Buxoroda yangi sulola hukmronligiga asos soladi va siyosiy islohotlar o‘tkazadi. Ammo u pul tizimiga yetarlicha e’tibor qaratmaydi. Rahimbiy va uning davomchisi Doniyolbiy otaliq davrida tartibsiz pul tizimi saqlanib qoladi.

Buxoro amirligidagi pul islohoti saltanatning uchinchi hukmdori Shohmurod nomi bilan bog‘liq. «Amiri ma’sum» nomi bilan tanilgan bu hukmdor mang‘itlar orasida ilk bor o‘zini «amir» deb ataydi va taxtga chingiziylardan soxta xon o‘tqazish an’anasini to‘xtatadi. U amirlikning xalqaro savdosi rivojlanib borayotgani va tartibsiz pul tizimi uning yanada rivojlanishiga to‘sqinlik qilayotganini hisobga olib, keng miqyosli pul islohotini boshlaydi.

Amir Shohmurod tomonidan 1784-1785 yillarda joriy qilingan yangi pul birliklari oldingilaridan ko‘p ham farq qilmagan, ya’ni uch xil turdagi pul an’anasi saqlanib qolgan. Bular, «tilla» yoxud «Ashrafiy» — oltin tanga, «tanga» — kumush tanga, «fuls» (ko‘plikda «fulus») — mis tanga edi.

Xalq orasida kumush tangalar «oq pul», mis tangalar esa «qora pul» deb atalgan. Tangalar sof oltin va kumushdan quyilgan. Muomalada eng ko‘p kumush tangadan foydalanilgan.

1 tilla tanga 22 kumush tangaga, 1 kumush tanga 44-64 mis tangaga teng bo‘lgan. Mis tanganing kumush tangaga nisbati tez-tez o‘zgarib turgan.

Oltin va kumush tangalar vazni ular zarb etilgan zarbxonalarga

qarab turlicha bo‘lgan. Oltin tangalar asosan 1 misqol, ya’ni 4,5-5 gramm atrofida zarb etilgan, kumush tangalar vazni esa 2-3,25 gramm atrofida bo‘lgan.

Buxoro amirligida oltin va kumush tangalar har yili zarb etilgan. 1889-1892 yillarda Buxoro pul tizimi kelajagini muhokama qilishda ishtirok etgan Turkiston harbiy okrugi qo‘shinlari qo‘mondoni baron Aleksandr Vrevskiy o‘sha paytdagi (1894 yil) Rossiya moliya vaziri Sergey Vittega yozgan maktublarida Buxoroda tanga zarb qilishga doir quyidagi ma’lumotlarni keltirib o‘tgan:

«Yaqin vaqtlargacha Buxoroda yiliga 8-10 million tanga zarb qilingan. Faqat so‘nggi yillarda bu son o‘sa boshladi. Amirlikning bosh zakotchisi ma’lumotlariga ko‘ra, 1888 yil 27 avgustdan 1889 yil 15 avgustgacha 10 million 254 ming 896 tanga, 1889 yil 16 avgustdan 1890 yil 4 avgustga qadar esa 22 million 434 ming 820 tanga, 1892 yil 14 iyuldan 1893 yil 3 iyulgacha 16 million 948 ming 832 tanga zarb etilgan».

Biroq Vrevskiy, bosh zakotchi Buxoro hukumati tanga zarb qilishdan katta daromad olishini ko‘rsatishga intilib, bu sonlarni ancha ko‘paytirib aytganini ham qo‘shimcha qilgan.

Tangalar turli zarbxonalar tomonidan zarb etilgan. Beklar va sarroflar umumiy qoidalarga rioya etgan holda xohlagancha tanga zarb qilishi mumkin bo‘lgan.

Mang‘itlar tangalarining old tomoniga eski tangalardagi kabi hukmdorning nomi, unvoni va hukmdorlik yillar yozilgan (hijriy taqvim bo‘yicha). Birgina farq — mang‘itlar tangalari sulolaning vafot etgan a’zolari nomlari bilan zarb qilingan. Chunki Shohmurod o‘zi zarb qildirgan yangi tangalarga otasi Doniyolbiy nomini tushirgan, uning o‘g‘li amir Haydar bu an’anani davom ettirgan va bu sulolaviy odatga aylangan.

Qolaversa, mang‘itlar o‘zlarining «amir ul-mo‘miniyn», ya’ni «mo‘minlar amiri» unvoni va payg‘ambar avlodlariga yaqinligi haqidagi da’vosidan kelib chiqib, tangalardagi o‘z nomlari oldiga «sayid» qo‘shimchasini ham yozdirgan.

Mirzo Shams Buxoriyning yozishicha, Shohmurod yangi tangalarga otasi nomini yozdirib, o‘z nomini tangalarga yozishni ham, xutbaga qo‘shib o‘qishni ham taqiqlagan. U o‘zini «sayid» deb ham atamagan. Uning o‘g‘li amir Haydar va nevarasi Nasrullo davrida amir

Shohmurod nomi tangalarga «ma’sum g‘ozi» deya tushirilgan.

Shohmurod tangalarining orqa tomoniga diniy belgilar o‘rniga, tangalarning zarb qilingan vaqti va zarbxonasi yozila boshlangan. Natijada mang‘itlar tangalarining har ikki tomoniga ham sanalar bosilgan. Bu mang‘it tangalarining oldingi tangalardan farq qiluvchi asosiy jihatlardan biri edi.

Shohmuroddan keyin amir Haydar ham o‘z oltin tangasini zarb qildiradi va bu bilan barobar otasi nomiga oltin tanga zarb qildirishni ham davom ettiradi. Amir Haydar oltin tangalari «haydariy», Shohmurod tangalari esa «ma’sumiy» deb ataladi.

Amir Nasrullo davrida oltin tangalar zarb qilish hajmi ortadi. Nasrullo amir Shohmurod hurmatiga oltin tangalarga uning ismini yozdirishni davom ettiradi va otasi amir Haydar nomini kumush tangalarga tushirtiradi. Shunday qilib, Buxoro amirligi pullariga amirlar ismini tushirishning aniq formulasi shakllanadi: oltin tangalarga Shohmurod, kumush tangalarga esa amir Haydar ismi yoziladi. Amir Nasrulloning ismi esa hech qaysi tangada qayd etilmaydi, chunki uning avlodlari tangalarga yuqoridagi ikki amir va o‘z ismlarini tushiradi.

Rossiya bosqini va pul zarb qilish to‘xtatilishi

Buxoro amirligi amir Muzaffar davrida (1860-1885) Rossiya imperiyasiga qaram bo‘ladi, ammo pul tizimidagi mustaqillikni bir qadar saqlab qoladi. Biroq amir Abdulahad davrida (1885-1910) Rossiya imperiyasi Moliya vazirligi amirlik pul tizimini boshqarishga harakat qila boshlaydi. Chor Rossiyasi mudofaa vazirligi va tashqi ishlar vazirligi amirni o‘z tangalarini zarb etish huquqidan mahrum etish mumkin emas deb hisoblaydi, moliya vazirligi esa buning aksini ta’kidlaydi. Natijada Buxoro pul tizimi masalasining ko‘p yillik muhokamasi bir necha marta boshi berk ko‘chaga kirib qoladi.

Oxir-oqibat, 1890 yil imperator Aleksandr III «Turkiston o‘lkasida muomalada bo‘lgan mahalliy kumush tangalarni bosqichma-bosqich muomaladan chiqarish to‘g‘risida»gi farmonni imzolaydi. Bunga qadar, Buxoro tangalari Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan Turkiston hududida ham erkin muomalada ishlatilar edi. Farmon ijrosi 1893 yilgacha amalga oshiriladi, Turkiston general-gubernatorligi hududiga Buxoro tangalarini olib kirish taqiqlanadi.

Turkistonda muomaladan chiqarilgach, Buxoro davlat g‘aznasida va oddiy xalq qo‘lida kumush tangalar ko‘payadi, qolaversa amirlikka

g‘arbdan arzon kumush kirib keladi. Buning ortidan esa uning qiymati pasayib ketadi. Oqibatda Buxoroda pul tizimi inqirozi boshlanadi va Rossiya hukumati amirdan uning kursini tartibga solish uchun tanga zarb qilishni to‘liq to‘xtatishni talab qiladi. 1894 yil Turkistonga Buxoro tangalarini olib kirishga yana ruxsat berilishi evaziga, amir pul zarb qilishni to‘xtatadi.

1901-1902-yillarda Buxoroda kumush tanga zarb qilish qayta tiklanadi, ammo bu uzoq davom etmaydi. 1905 yil kumush tanga zarb qilish butunlay to‘xtatiladi. Buning o‘rniga mis tangalar (fuls) muntazam zarb etila boshlanadi. Birinchi jahon urushi sabab Rossiyadagi iqtisodiy holat og‘irlashishi ortidan mis tangalar kattaroq nominalda zarb qilinadi.

Amir Olimxon davrida 1/2, 1, 2, 3, 4, 5, 10, 20 tanga qiymatdagi mis pullar zarb etiladi. Bu pullar xalq orasida «qora tanga» deb atalgan. 1/2, 1, 2, 3, 5 tangalar qizil misdan ishlangan va old tomoniga «fulus» deb yozilgan. Tangalarning orqa tomonida odatdagidek zarb qilingan joy va sana ko‘rsatilgan.

10 tangalik fulus murakkab naqshga ega bo‘lib, yuqoridagi nominallardan farqli o‘laroq, ancha keng va yupqa shaklda, jyezdan zarb qilingan. 20 tangalik fulus ham jyezdan quyilgan, biroq oldingi tomonida «fulus» yozuvi bo‘lmagan.

Buning o‘rniga unga olti qirrali yulduz va yarim oy tasviri tushirilgan. 1920 yildan Buxoroda tanga zarb qilish butkul to‘xtaydi.

Qog‘oz pullar

Rossiya imperiyasi 1917 yilda qulagach, Buxoro uning qog‘oz pullaridan foydalanishni to‘xtatadi va o‘z qog‘oz pullarini bosishga kirishadi. Shu tariqa, O‘zbekiston tarixida ilk bor qog‘oz pullar zarb qilina boshlanadi.

Qog‘oz pullarni qanday bosib chiqarish borasida Buxoroda qarama-qarshilik paydo bo‘ladi va mutaassib ulamolarning bosimi bilan qog‘oz pul mashinada emas, qo‘lda, muhr bosish yo‘li bilan zarb qilinadigan bo‘ladi. Qog‘oz pullarni bosish uchun «qog‘ozxona» tashkil etiladi. Unga naqqosh, zargar, «mirzo xushxat» (hattot) kabi 20 usta jalb qilinadi. Pul uchun sifatli qog‘oz ishlab chiqarish maqsadida Buxoro shahrining Dilkusho bog‘ida qog‘oz fabrikasi ochiladi, bu fabrika 1923 yilgacha faoliyat yuritadi. Pul uchun ishlab chiqarilgan qog‘oz «qog‘ozi aqcha» deb atalgan.

Buxoro qog‘oz pullari 50, 100, 200, 500, 1000, 5000, 10 000, 20 000 tanga nominallarida bosilgan. Ular uchun muhrlar ham qo‘lda tayyorlangan.

Pullarga uning nominali sonlar bilan yoki harflar bilan arab yozuvida yoki rus tilida yozilgan, ba’zida esa har ikki tilda ham yozilgan. Arab yozuvida pulga u bosilgan joy va sana tushirilgan. Shuningdek, qog‘oz pullarga qalbakilashtirish uchun jazo haqida ogohlantiruvchi yozuv hamda seriya raqami yozila boshlangan.

Pulda shuningdek, Buxoro amirligi belgisi hisoblangan yarim oy va yulduz, hamda xazinachining imzosi ham bo‘lgan.

Buxoro amirligi qulaganidan keyin Buxoro xalq sovet respublikasi (BXSR) aynan shu qog‘ozxonada pul bosishni davom ettirgan. BXSR pullari sobiq amirlik pullaridan rubl deb atalgani, yarim oy va yulduz o‘rniga sovetlar belgisi o‘roq, bolg‘a va jo‘xori dastasi tushirilgani bilan farq qilgan.

BXSR 1923 yilgacha qog‘oz pullar zarb qildirgan. 1924 yil BXSR tugatilishi arafasida Buxoro qog‘oz pullarini bosib chiqarish ham to‘xtatilgan. Shu bilan Buxoro amirligi pul tizimi tarixi ham yakun topgan.

Buxoro amirligi tangalari va qog‘oz pullari ancha ko‘p miqdorda saqlanib qolgan. Ular Buxoro davlat muzeyi, Ermitaj muzeyi va ba’zi xususiy kolleksiyalarga mavjud. Bu pullar o‘sha davr tarixi va siyosatini o‘rganish uchun muhim artefakt hisoblanadi. Qolaversa, davlat ramzlariga ega bo‘lgan ushbu nominallar O‘zbekiston davlatchilik va pul tizimi tarixining muhim qismidir.[27]

Turkistonning Rossiyaga qo‘shilishi natijasida, XX asrning boshlarida Turkistonda rus kredit biletlari, mahalliy veksellar, chervonetslar, turkbonlar muomalada bo‘lgan. 20-yillarning o‘rtalaridan boshlab yagona pul tizimi barpo qilinib, sobiq SSSR hududida rubl pul birligi sifatida qabul qilingan va mustaqillikkacha pul muomalasi shu pul birligida olib borilgan.

1991-yil 1-sentabrda O‘zbekiston mustaqilligining e’lon qilinishi to‘liq mustaqillikka erishish yo‘lidagi birinchi qadam edi. O‘zbekiston siyosiy mustaqillikdan iqtisodiy mustaqillikka o‘tishdan tortib, turmushning barcha sohalarida real mustaqillikni qo‘lga kiritishgacha

[27] M. Sobirov tayyorladi “Tilla, fuls, oq va qora tanga. Buxoro amirligi pul tizimi tarixi”

bo‘lgan uzoq va murakkab yo‘lni bosib o‘tishi lozim edi. Ushbu maqsadlarga erishishda milliy valyutaning joriy etilishi muhim shartlardan biri bo‘ldi.

Sobiq ittifoq Respublikalari siyosiy mustaqillikka erishgach, rubl hududidan birdan chiqib keta olmadilar. Bu iqtisodiy jihatdan mumkin emas edi, chunki xo‘jalik aloqalari, odatda yillab yo‘lga qo‘yiladi va har qanday o‘zgarishlar muayyan vaqtni talab etadi.

O‘zbekiston mustaqilligining dastlabki kunlaridan o‘z milliy valyutasini muomalaga kiritishgacha bo‘lgan butun davr oralig‘idagi iqtisodiy holat pul qadrsizlanishining nihoyatda yuqori darajasi, moliyaviy va iqtisodiy beqarorlik bilan xarakterlandi.

O‘zbekiston o‘zi olib ketayotgan qadrsizlangan qog‘oz pullar o‘rniga jahon bozorida qiymati oltin bilan o‘lchanadigan paxta tolasi berishga majbur bo‘layotgan edi.

Respublikamiz rahbariyati tomonidan ichki iste’mol bozorini himoya qilish vazifasi qat’iy qilib qo‘yildi. O‘zbekistonga boshqa davlatlarda o‘z kuchini yo‘qotgan sovet pullari oqib kelishini oldini olish va O‘zbekiston iste’mol bozorini himoyalash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasida “Pul muomalasini tartibga solish va Respublika iste’mol bozorini himoyalashni kuchaytirish to‘g‘risida” qaror[28] qabul qildi. Bu qaror asosida, aholining tovar sotib olishi va depozit operatsiyalarining bajarilishida pasport va kupon tizimi joriy etildi.

Milliy valyutani joriy etish ikki bosqichda olib borildi:

– **birinchi bosqich** 1993-yil noyabrdan 1994-yil iyungacha bo‘lgan davrni qamrab oldi.

– **ikkinchi bosqich** 1994-yil iyul oyigacha davom etdi. 1993-yil 15- noyabrdan boshlab 1992-yil namunasidagi, nominali 5.000 va 10.000 bo‘lgan rubllar muomaladan chiqarildi. Bu pullar faqat Jamg‘armabank muassasalarigagina topshirilishi kerak edi. Shu bilan birga mazkur kupyuralarni bank muassasalarida qiymati pastroq bo‘lgan kupyuralarga almashtirish ta’qiqlandi.

1993-yil 15-noyabrda dastlabki oraliq “so‘m-kupon” valyutasi joriy etildi. Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 22-noyabrdagi “Iste’mol

[28] Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Пул муомаласини тартибга солиш ва республика истеъмол бозорини ҳимоялашни кучайтириш тўғрисида”ги қарори. 1993 йил 5 май

bozorini himoyalash va respublikada pul muomalasini mustahkamlashga doir qo‘shimcha chora – tadbirlar to‘g‘risida”gi[29] qaroriga muvofiq 1993-yil 1-dekabrdan boshlab O‘zbekiston Respublikasi hududida SSSR Davlat bankining 1961-1962-yillar namunasidagi, qiymati 200, 500 va 1.000 rubl bo‘lgan pul biletlarini to‘lov vositasi sifatida qabul qilish to‘xtatiladi. Shu tarzda 1993-yilning dekabr oyida O‘zbekiston Respublikasi hududida quyidagi uch turdagi pul birligi momalada bo‘ldi:

1. So‘m-kuponlar;
2. SSSR Davlat bankining qiymati 100 rublgacha bo‘lgan kupyuralari;
3. Rossiya Davlat bankinining 1993-yil namunasidagi kupyuralari.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 122-moddasi va “O‘zbekiston Respublikasi Davlat mustaqilligining asoslari to‘g’risida”gi qonunning 11-moddasi, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1993-yil 3- sentyabrdagi 952-XI sonli qaroriga muvofiq 1994-yil 1-iyuldan boshlab O‘zbekiston Respublikasi hududida qonuniy to‘lov vositasi bo‘lgan milliy valyuta – “So‘m” muomalaga kiritildi.

Bank muassasalari tomonidan 1994-yil 1-iyul holatiga ko‘ra mulkchilik shaklidan qat’i nazar respublika hududida ro‘yxatga olingan yuridik shaxslarning hisob-kitob va joriy hisob varaqalaridagi barcha pul mablag‘larini, shuningdek, inventarlash va buxgalterlik hisobi ma’lumotlari asosida 1000 so‘m-kupon - 1so‘m nisbatida barcha asosiy va aylanma fondlarning balans qiymati, boshqa moddiy boyliklar, debitorlik va kreditorlik qarzdorliklari, byudjetga qarzdorlik hamda bank balansi aktiv va passivlarining barcha qolgan moddalari, respublika va mahalliy byudjetlar mablag‘lari qoldiqlari, shuningdek, tashkil topish manbalaridan qat’iy nazar byudjetdan tashqari fondlar mablag‘larini qayta hisoblab chiqish bo‘yicha ishlar olib borildi.

[29] Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Истеъмол бозорини ҳимоялаш ва республикада пул муомаласини мустахкамлашга доир қўшимча чора – тадбирлар тўгрисида”ги қарори. 1993 йил 22 ноябр

7.3. O‘zbekiston Respublikasi pul tizimining subyektlari va ularning vazifalari. Pul tizimi barqarorligini ta’minlash yo‘llari

Bozor iqtisodiyoti tizimidagi mamlakatlarda monetar siyosatni to‘g‘ri amalga oshirish avvalo shu mamlakat pul tizimi barqarorligiga erishilishiga va natijada esa umum iqtisodiy barqarorlik darajasiga erishishga sabab bo‘ladi. Davlatning monetar siyosati mohiyati jihatidan ham, maqsadi va vazifalari jihatdan ham turli davlatlarda farq qiladi. Har qanday davlatda ham monetar siyosatni boshqaruv paketi davlat qo‘lida bo‘lgan, ya’ni, davlat banki bo‘lgan markaziy banklar amalga oshiradi. Barcha davlatlarda, shu jumladan, O‘zbekiston Respublikasida ham Markaziy bank to‘g‘risida Qonun qabul qilingan va unda Markaziy bankning maqsadi va vazifalari belgilab berilgan. “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank to‘g‘risida”gi Qonunda **Markaziy bankning bosh maqsadi** qilib milliy valyuta barqarorligini ta’minlash qilib belgilangan.

Markaziy bank pul barqarorligini ta’minlash uchun mamlakat pul tizimiga (mavjud % stavkalariga, valyuta kurslariga va boshqalarga) ta’sir etish uchun bir qancha tadbirlarni amalga oshiradi. Ushbu tadbirlar majmuasi ***Markaziy bankning monetar siyosati*** deb aytiladi.

Monetar siyosatning asosiy maqsadi milliy valyuta barqarorligini ta’minlash, valyuta kursi va % stavkalarini oqilona o‘rnatish asosida infilyatsiya suratlarini kamaytirish, kreditdan foydalanishni samaradorligini oshirish va iqtisodiyotni barqaror o‘sishini ta’minlashdan iboratdir.

Monetar siyosat bevosita va bilvosita usullar bilan amalga oshirilishi mumkin. Bevosita usullar asosan ma’muriy usullar hisoblanib, unda Markaziy bank mamlakatda bank faoliyatini tegishli miqdor va sifat ko‘rsatkichlariga limitlar o‘rnatadi, aksincha bilvosita, ya’ni, iqtisodiy usullarda esa kredit institutlari likvidligi orqali iqtisodiyotga ta’sir o‘tkazadi. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan mamlakatlar uchun ko‘proq bilvosita usullardan keng foydalaniladi.

Monetar siyosatning bilvosita usullaridan foydalanish ma’lum dastaklar orqali amalga oshiriladi. Jahon markaziy banki amaliyotida eng ko‘p qo‘llaniladigan monetar siyosat dastaklariga quyidagilar kiradi:

- Diskont (hisob) va garov siyosati;
- Majburiy zaxiralar siyosati;

- ❖ Ochiq bozor siyosati;
- ❖ Valyuta siyosati;
- ❖ Taregetlash.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki mustaqil pul-kredit siyosati yuritish imkoniyatiga ega bo‘lgan bankdir va u faqat parlament organiga hisobot beradi.

Markaziy bank monetar siyosat bo‘yicha o‘z faoliyatini har yil qabul qilinadigan ushbu siyosatning asosiy yo‘nalishlari doirasida olib boradi. Ushbu yo‘nalishlarda bir yil muddat uchun belgilaniladigan zarur chora-tadbirlar aniqlab olinadi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki milliy valyuta hisoblangan “So‘m”ni muomalaga kiritilgan dastlabki yillardanoq uning barqarorligini ta’minlash maqsadida tegishli monetar siyosat instrumentlaridan keng foydalana boshlagan.

Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati o‘tgan yillar mobaynida eng ko‘p qo‘llanilgan instrument hisoblanadi. Qayta moliyalash stavkasida Markaziy bank infilyatsiyaga qarshi kurashdagi eng asosiy vazifa sifatida foydalanib kelmoqda. Milliy valyuta kiritilgan kundan boshlab to hozirgi davrgacha Markaziy bank qayta moliyalashtirish stavkasini yiliga bir necha marta o‘zgartirganini kuzatish mumkin. Dastlabki yillarda qayta moliyalash stavkasi ancha yuqori bo‘lgan bo‘lsa-da, u pasayish tendensiyasiga ega bo‘lib kelmoqda.

Infilyatsiyaga qarshi kurashishda qo‘llaniladigan yana bir muhim instrument Markaziy bankning majburiy zaxira talablari bo‘lib, ushbu dastakdan, 1992-yildan foydalanib kelinmoqda. Majburiy zaxira talablari ham xuddi majburiy zaxira talablari kabi yillar bo‘yicha pasayish tendensiyasiga ega bo‘ldi. 1993-yildan tijorat banklari talab qilib olinguncha va 3 yildan ortiq bo‘lmagan muddatli depozitlarning 30%ni Markaziy bankka zaxira sifatida o‘tkazish shart bo‘lgan bo‘lsa, oxirgi yillardan e’tiboran esa ushbu majburiyat 15 % tushirildi. Albatta bu siyosat tijorat banklar kredit resurslarini ko‘payishiga va iqtisodiyotni kreditlash hajmini oshishiga olib keladi.

Pul massasini tartibga solishda Markaziy bankning ochiq bozordagi operatsiyalari ham muhim. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ochiq bozorda asosan davlat qisqa muddatli obligatsiyalari va o‘z obligatsiyalaridan foydalanadi.

O‘zbekistonning mustaqil pul tizimi tashkil topishining bosqichlari haqida stavkalariga ta’sir ko‘rsatuvchi **bozor instrumentlari**, shu jumladan, Markaziy bank obligatsiyalari, overnayt depozitlar, doimiy turdagi depozit auksionlari, davlat qimmatli qog‘ozlari va xorijiy valyuta garovi ostida kredit auksionlari va overnayt kreditlarini qo‘llash choralari”ni ko‘rish belgilangan[30]

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

1-topshiriq. *To‘g‘ri javobni belgilang*

O‘zbekistonda Mustaqil pul tizimi tashkil topishining I-bosqichi qachon amalga oshirildi?

A)1993-yildan boshlab

B)1994-yil 1-iyuldan boshlab

V)1991-yil 1-sentyabrdan boshlab

G)1995-yil 25-dekabrdan boshlab

O‘zbekistonda Mustaqil pul tizimi tashkil topishining II-bosqichi qachon amalga oshirildi?

A)1994-yil 1-iyuldan boshlab

B) 1993-yildan boshlab

V) 1996 -yil 25-apreldan boshlab

G) 1995-yil 25-dekabrdan boshlab

2-Topshiriq; O‘zbekistonning mustaqil pul tizimi tashkil topish davrlariga tariff bering

Bosqichilar	**Qaysi davrlar va ularga tariff**
I-bosqichi	
II-bosqichi	

3-Topshiriq; Valyuta tizimi uchun element bo‘lib hisoblanmaydigan pul tizimining elementlariga tariff bering

Pul tizimining elementlari	**Pul tizimining elementlariga tarif**
-pul aylanmasi tarkibi	

[30]Инфляцион таргетлаш режимига босқичма-босқич ўтиш орқали пул-кредит сиёсатини такомиллаштириш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони Тошкент ш. 2019 йил 18 ноябр

-pul aylanmasini tashkil qilish va tartibga solish	
-pul massasi va tarkibi	
-pul tizimini tashkil qilish prinsiplari	

Asosiy tushunchalar: milliy valyuta, baho masshtabi, valyuta tizimi, valyuta kursi, valyuta pariteti, pul tizimi, pul birligi, pul massasi, pul aylanmasi, to‘lov vositasi, xalqaro hisob-kitoblar, emissiya mexanizmi

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Pul tizimi deb nimaga aytiladi?
2. Pul tizimi va uning elementlari
3. Emissiya tizimi deb nimaga aytiladi va u bilan kim shug’ullanadi?
4. O‘zbekiston Respublikasida pul tizimi necha bosqichdan iborat?
5. Markaziy bank emissiya siyosatini amalga oshirishga ko‘maklashadigan qanday korxonalar faoliyat yuritadi?
6. To‘xtalib o‘ting.
7. Milliy valyutani joriy etishdagi muammolar.
8. O‘zbekiston Respublikasi pul tizimining subyektlari va ularning vazifalari haqida nimalarni bilasiz?
9. Pul tizimi barqarorligini ta’minlash yo‘llari deganda nimani tushunasiz?
10. Jahon markaziy banki amaliyotida eng ko‘p qo‘llaniladigan monetar siyosat dastaklari haqida gapirib bering.

8-BOB. INFLYATSIYA VA UNGA QARSHI KURASHISH YO‘LLARI

8.1. Inflyatsiyaning mohiyati va uning kelib chiqish sabablari

Inflyasiya (lotincha inflatio - shishish, bo‘rtish, taranglashish) – ma’lum davr mobaynida mamlakatda baholar o‘rtacha (umumiy) darajasining barqaror o‘sishi, pulning xarid qobiliyatini uzoq muddatli pasayishidir.

Deflyatsiya – bu inflyatsiyaga teskari bo‘lgan jarayon bo‘lib, u pulning xarid qobiliyatini ortishida o‘z aksini topadi.

Dezinflyatsiya – bu inflyatsiya sur’atlarining pasayishidir.

Inflyasiya bozor iqtisodiyotining asosiy izdan chiqaruvchi omillari jumlasiga kiradi, uning sur’ati qanchalik yuqori bo‘lsa, iqtisodiyotga xavfli ta’siri shunchalik katta bo‘ladi. Ayniqsa, bir iqtisodiy tizimdan ikkinchi bir iqtisodiy tizimga o‘tayotgan mamlakatlarda inflyatsiyaning iqtisodiyotga ta’siri ancha xavfli. Chunki, bu davr narxlarning erkinlashuvi va shunga muvofiq ularning umumiy darajasi keskin oshib ketishi bilan bog’liq.

Inflyatsiya sharoitida quyidagilar ro‘y beradi:

- muomalada keragidan ortiqcha pul paydo bo‘ladi;
- tovarlar bahosi va xizmatlar haqi to‘xtovsiz o‘sib boradi;
- pulning qadr – qiymati va xarid qobiliyati pasayib boradi;
- pul qadrsizlanadi, obro‘sizlanadi, «kasallanadi».

“Inflyatsiya” atamasi ilk bor Shimoliy Amerikada 1861-1865 yillardagi Fuqarolar urushi davrida qo‘llanildi. Inflyatsiya atamasi muomaladagi qog’oz pul massasining tovarlarning real taklifiga nisbatan haddan ziyod ko‘payib ketishi holatini izohlagan. Ammo inflyatsiyaning bunday tavsifi mukammal emas va uning sabablarini ochib bermaydi.

Inflyatsiya nafaqat pul muomalasining izdan chiqishi, balki butun takror ishlab chiqarish mexanizmining buzilishi, makroiqtisodiy nomutanosibliklar natijasidir. Baholarning o‘sishidan tashqari inflyatsiya yana quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- valyuta kurslarining o‘zgarishi;
- kredit berish shartlarining qimmatlashuvi va muddatlarining qisqarishi;

- kundalik hayotiy ehtiyoj mollaridan iborat iste’mol savati bahosining o‘sishi.
- Inflyatsiyani aniqlashda quyidagi ko‘rsatkichlardan foydalaniladi:
- YaIM deflyatori;
- iste’mol narxlar indeksi;
- ulgurji narxlar indeksi.

Inflyatsiyani miqdoran o‘lchash uchun makroiqtisodiyotda «70-miqdor qoidasi» deb atalgan usuldan ham foydalaniladi. Bu usul inflyatsiya sharoitida narxlarning o‘rtacha darajasi necha yilda ikki baravarga oshishini aniqlash imkonini beradi. Buning uchun 70 ni yillik inflyatsiya darajasiga bo‘lish kifoya.

Misol uchun, yillik inflyatsiya darajasi 7 % ga teng bo‘lsa, taxminan 10 yilda baholar ikki martaga oshadi, ya’ni, (70:7 = 10).

Inflyatsiyani quyidagi sabablar keltirib chiqaradi:

1. Davlat o‘z xarajatlarini o‘z daromadlari hisobidan qoplay olmay qolgan sharoitda, muomalaga qo‘shimcha pul chiqarish hisobidan qoplaydi. Natijada muomalada tovar va xizmatlar bilan ta’minlanmagan pul paydo bo‘ladi, bu esa o‘z navbatida pulning qadrsizlanishiga olib keladi.
2. Ishlab chiqarishning qisqarishi. Ishlab chiqarish pasayganda muomaladagi pul kamaymaydi, tovarlar miqdori esa kamayadi, natijada narx oshadi, pul qadri pasayadi.
3. Mamlakatda chetdan keltirilgan (import) tovarlar narxining ko‘tarilishi. Bu o‘z navbatida mamlakatda ishlab chiqarilgan o‘xshash va o‘rinbosar tovarlar narxini oshiradi.
4. Kreditning haddan tashqari rivojlanib ketishi. Moddiy ne’matlar yaratish bilan bog’liq bo‘lmagan sohalarga berilgan kreditlarning tez sur’atlar bilan o‘sishi muomaladagi pul massasining ko‘payishiga olib keladi.
5. Pulga nisbatan xalq ishonchining yo‘qolishi, bozorda talabga javob bermaydigan tovarlarning ko‘payib ketishi, mamlakat to‘lov balansi holati va boshqalar.

Keynschilar inflyatsiyaning sababi to‘liq bandlik sharoitida yalpi talabning o‘sishidan iborat deb bilishadi. Shu sababli ular iqtisodiy inqiroz sharoitida qo‘shimcha pul emissiyasi hisobiga yalpi talabni ko‘paytirish inflyatsiyaga olib kelmaydi deb hisoblashadi.

Neoklassik yondashuvga binoan inflyatsiyaning sababi ishlab chiqarish xarajatlarining ko‘payishidan iborat.

Demak, keynschilar inflyatsiyaga talab tomonidan, neoklassiklar esa taklif tomonidan yondashishadi.

8.2. Inflyatsiya turlari

Inflyatsiyaning kelib chiqish sabablariga ko`ra uning ikki toifasini ko`rsatish mumkin**:**

- **TALAB INFLYATSIYASI**
- **TAKLIF (**Ishlab chiqarish bilan bog`liq) **INFLYATSIYA**

Talab inflyatsiyasi - bu yalpi talabning yalpi taklifga nisbatan yuqori sur’atlarda o‘sishi tufayli narxlarning oshishidir.

Talab inflyasiyaning yuzaga kelish sabablari quyidagilardan iborat:

a) harbiy xarajatlarning o‘sishi va iqtisodiyotning militarlashuvi.

Harbiy texnika sotib olish va boshqa harbiy xarajatlarni qoplash bilan bog’liq bo‘lgan jarayonlar muomala uchun keragidan ortiqcha pul chiqarishning omili hisoblanadi;

b) davlat qarzlarining o‘sishi va byudjet taqchilligining mavjudligi.

Byudjet taqchilligi, odatda, zayomlar chiqarish yoki banknotalarni emissiya qilish yo‘li bilan qoplanadi. Bu, o‘z navbatida, qo‘shimcha muomala vositalari bo‘lishiga, qo‘shimcha talab yuzaga kelishiga olib keladi. O‘zbekistonda byudjet taqchilligi yuqoridagidan tashqari, 1996-yildan boshlab davlat qisqa muddatli majburiyatlarini (DQMO) sotish orqali ham qoplanmoqda;

v) xalq xo‘jaligiga ortiqcha kreditlar berish natijasida muomalada kredit bilan bog’liq muomala vositalari yuzaga keladi. Bular tovar va xizmatlarga bo‘lgan talabni oshiradi.

g) chet el valyutasining mamlakatga kirib kelishi va uning milliy valyutaga almashinuvi natijasida, muomalada pul massasi ortib boradi, milliy pulga nisbatan chet el valyutasining qadri oshadi;

d) xalq xo‘jaligining yetakchi tarmoqlarini keragidan ortiqcha investitsiyalash ham aylanmaga qo‘shimcha pul ekvivalentlarini chiqarishga olib keladi.

Shunday qilib, talab inflyatsiyasi umumiy talabning o‘sishi natijasida baholar o‘sishi bilan namoyon bo‘ladi.

Ishlab chiqarish bilan bog’liq (taklif) inflyatsiya

Taklif inflyatsiyasi – ishlab chiqarish xarajatlari oshishi hisobiga yalpi taklifning qisqarishi va narxlarning oshishidir.

Bu inflyatsiyaning sabablari quyidagilar bo‘lishi mumkin:

a) har xil jarayonlar va tarkibiy o‘zgarishlar tufayli mehnat unumdorligining pasayishi natijasida mahsulot ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar oshadi. Umuman, xalq xo‘jaligi bo‘yicha ishlab chiqarish hajmi, binobarin, tovarlar bo‘yicha taklif qisqaradi va tovarlar bahosi oshadi. Korxonalarning foyda hajmi qisqaradi.

b) har xil yangi xizmat turlari paydo bo‘ladi, kam mehnat unumdorligida yuqori ish haqi olishga imkoniyat tug’iladi. Natijada tovar va xizmatlarga bo‘lgan baho oshib boradi.

v) aholini ijtimoiy jihatdan himoyalash maqsadida ish haqining oshishi, tovarlar bahosining oshishiga olib keladi va yana ish haqi oshadi va h.k. Bu zanjir uzluksiz davom qilish mumkin.

Narxlarning o‘sish sur’atlariga ko‘ra inflyatsiyaning quyidagi turlari farqlanadi:

- **me’yordagi (yoki sudraluvchi) inflyatsiya** – bunda narxlarning umumiy darajasi yiliga 10% gacha o‘sadi;
- **o‘rmalovchi inflyatsiya** - bunda narxlarning umumiy darajasi yiliga 10-100% ga o‘sadi;
- **yuqori inflyatsiya** - bunda narxlarning umumiy darajasi yiliga 100-1000% ga o‘sadi;
- **giperinflyatsiya** - bunda narxlarning umumiy darajasi yiliga 1000% dan yuqori o‘sadi;

Namoyon bo‘lish shakliga ko‘ra inflyatsiya 2 xil bo‘ladi:

- **ochiq inflyatsiya** – ushbu inflyasiya narxlarning o‘sishida namoyon bo‘ladi;
- **yashirin inflyatsiya** – ushbu inflyatsiya tovarlarning defitsitida, kamomatida namoyon bo‘ladi;

Shuningdek, kutilgan va kutilmagan inflyatsiyalarni ham bir-biridan farqlash kerak:

- **kutilgan inflyatsiya** – istiqbolli rejalarni tuzishda inobatga olingan inflyatsiya sur’atlari. Inflyatsiyaning bu turiga aholi oldindan

tayyorgarlik koʻradi;

- **kutilmagan inflyatsiya** – bu narxlarning oʻsish surʼatlarini kutilgan inflyatsiya darajasidan yuqori boʻlishidir.

Rivojlangan mamlakatlarda inflyatsiyaning sharoit va omillari har xilligini hisobga olib uni quyidagi guruhlarga boʻlish mumkin.

Birinchi guruhga rivojlanayotgan Lotin Amerikasi mamlakatlari - Argentina, Braziliya, Peru kabilar kiradi. Bu davlatlarda surunkali davlat byudjeti taqchilligi, iqtisodiy muvozanatning yoʻqligi, asosiy va aylanma mablagʼlar qiymatining doimo indeksatsiya qilinishi, milliy valyuta kursining chet el valyutasiga nisbatan tushib borishi pul qadrsizlanishining omillari hisoblanadi.

Argentina, Chili kabi mamlakatlarda inflyatsiya pul qadrini yemirib tashlashi natijasida biror tovarni sotib olish uchun bir necha million pul birligi zarur boʻlgan.

1983-yilning iyunigacha, yaʼni, muomalada eski peso boʻlganda, Argentinada bir juft tufli yetti million peso, yengil mashina sotib olish uchun bir necha milliard peso kerak boʻlgan.

Bu hol hisob-kitoblarni olib borishda, pul muomalasida juda katta qiyinchilik tugʼdirgan. Bir necha marta oʻtkazilgan denominatsiyalar pul qadrsizlanishini toʻxtatishga asos boʻla olmagan. Lotin Amerikasi mamlakatlarida boʻlgan inflyatsiya darajasini baholar indeksidan ham koʻrish mumkin. Bu mamlakatlarda baholar indekslari bir necha sonlardan iborat boʻlgan. Masalan, Chilida 1971-1984 yillarda baholar indeksi 842162 yoki bu koʻrsatkich shu yillarda baholar 8,4 ming marta oshganini, Argentina uchun shu indeks 436432250, bu baholar 436 ming marta oshganini bildiradi. 1990-yilda Nikaraguada tovarlar bahosi 8500%, Peruda - 8291,5%, Braziliyada - 2359,9% ga oshgan.

Ikkinchi guruh mamlakatlar – Kolumbiya, Ekvador, Venesuela, Eron, Suriya kabi mamlakatlarda ham iqtisodiy muvozanatning yoʻqligi, moliyaviy siyosatdagi kamchiliklar - taqchillikni moliyalashtirish, xalq xoʻjaligiga koʻp kreditlar ajratish inflyatsiyaning mavjud boʻlishini taʼminlamoqda. Bu mamlakatlarda inflyatsiya shiddatli xarakterga ega boʻlib, baholarning yillik oʻsishi 30-40% atrofida, baʼzida undan yuqori boʻladi. Inflyatsiya surʼatiga qarab jamgʼarmalar, toʻlovlar boʻyicha indeksatsiya oʻtkazib boriladi, ishsizlik oshib boradi.

Uchinchi guruhga Hindiston, Indoneziya, Pokiston, Tailand,

Filippin kabi mamlakatlar kiradi. Bu mamlakatlarda cheklangan iqtisodiy muvozanat mavjud bo‘lib, eksportdan valyuta tushumi ancha yuqori. Yillik inflyatsiya sur’ati 5-20% atrofida va qisman indeksatsiya o‘tkazilib turiladi.

To‘rtinchi guruh davlatlar – Singapur, Malayziya, Janubiy Koreya, Bahrayn, Arabistonda – iqtisodiy muvozanatning mavjudligi inflyatsiya sur’atlarining sustligini ko‘rsatadi. Bu mamlakatlardagi inflyatsiya 2-6%ni tashkil qiladi va buni sudraluvchi inflyatsiya deb atash mumkin.

Bu mamlakatlarda tovarlar va xizmatlar bahosi oshishi ustidan qattiq nazorat olib boriladi. Ishsizlik boshqa mamlakatlarga nisbatan kam, iqtisodiyoti rivojlangan bozor sharoitida boshqariladi. Eksport hajmi va chet el valyutasi tushumining yuqoriligi, inflyatsiyaning oldini olishda muhim ahamiyatga ega omil hisoblanadi.

8.3.Inflyatsiyaning oqibatlari, uning aholi turmush darajasiga, iqtisodiyotga va bank tizimiga ta’siri

Inflyatsiya iqtisodiyotni izdan chiqaradi va turli salbiy oqibatlarga olib keladi.

Inflyatsiya jamiyatning rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi:

– ishlab chiqarish hajmi tushib ketadi va baholarning oshib borishi ishlab chiqarish istiqbollariga to‘g’onoq bo‘ladi.

– kapitalning asosiy qismi ishlab chiqarishdan savdo (muomala) sohasiga, vositachilik sohasiga oqib o‘tadi. Chunki ishlab chiqarishdan ko‘ra, savdo sohasidagi kapital tezroq va ko‘proq foyda keltiradi;

– baholarning o‘zgarib turishi olibsotarlikni rivojlantiradi, arzon vaqtida olib, qimmat bo‘lganda sotish jarayoni, tovar zaxiralarini yashirish jarayonlari avj oladi;

– kredit berish jarayonlari cheklangan bo‘ladi. Qarz oluvchilar ko‘payadi-yu, qarz beruvchilar soni qisqaradi, chunki qarz bergan yutqazishi mumkin;

– davlatning moliya resurslari qadrsizlanadi va h.k.

Inflyatsiya kishilarda qo‘rquv va sarosima uyg’otadi. Ishlab chiqarishga pul sarflash xatarli ishga aylanadi, negaki sarflangan pul egasiga qaytib kelgunicha o‘z qadrini yo‘qotib qo‘yadi.

Inflyatsiya sharoitida qarz bergan yutqazadi, qarz olgan esa yutadi. Bu ishlab chiqarishga qo‘yish uchun pul topishni

qiyinlashtiradi, chunki qarz berib yutqazgandan koʻra, uni boshqa yoʻlda ishlatish maʼqul koʻriladi.

Inflyatsiya natijasida pul jamgʼarmalari keskin qadrsizlanadi, pulga tenglashtirilgan qimmatli qogʼozlar – sugʼurta polislari, aksiyalar, obligatsiyalar, cheklar, sertifikatlar va boshqalarning real qiymati ham pasayib ketadi.

Qatʼiy daromadga, yaʼni, pensiya, stipendiya, nafaqa va belgilangan ish haqiga yashovchilar turmushi yomonlashadi, hatto ular qashshoqlashib boradi. Narx osha borgan holda pul daromadlarining oshmasligi yoki narxga nisbatan sekinroq oshib borishi, tovarlarni oldingidan ozroq isteʼmol etilishiga olib keladi.

Iqtisodiyotda ishlab chiqarishning stixiyaliligi kuchayadi, tarmoqlar oʻrtasida mutanosiblik buziladi. Pul mablagʼlari ishlab chiqarish sohasidan muomala (savdo) sohasiga oqib oʻtadi.

Savdo-sotiq ham izdan chiqadi, sababi turli hududlarda baholarning turlicha boʻlishi tovarlar normal harakatini buzadi. Ularning bozordan bozorga koʻchib yurishiga olib keladi. Olib sotarlikka keng yoʻl ochiladi. Baholarning oʻsib borishi tufayli tovarlarni koʻplab sotib olib, saqlab, soʻng qimmatga sotish avj oladi.

Pul egalari qadrsizlanayotgan puldan qutilish maqsadida oʻzlariga kerak boʻlgan va kerak boʻlmagan, toʻgʼri kelgan tovarlarni sotib ola boshlaydilar. **Tovarlar taqchilligi** paydo boʻladi. Pulga oʻz qadrini yoʻqotmaydigan mol-mulk (yer, uy, inshootlar), kelajakda yaxshi mulk boʻlib qoladigan osoriatiqa(antikvar)lar va noyob buyumlar (qadimiy sanʼat asarlari, kitoblar, qoʻlyozmalar), nodir metallar va qimmatbaho toshlar, shuningdek, barqaror valyutalar (AQSh dollari, YeVRO va boshqalarni) sotib olish ommaviy tus oladi.

Inflyatsiya bank tizimini ham chetlab oʻtmaydi. Bank imkoniyatlari qadrsizlanadi. Uzoq muddatli qarz berishga barham beriladi, chunki qadrli pullarda berilgan kreditlar maʼlum muddatlardan soʻng qadrsizlangan pullarda qaytariladi. Bank krediti uchun toʻlanadigan foizlar oʻsib boradi. Aholining bank tizimiga boʻlgan ishonchi yoʻqoladi va bankka oʻz jamgʼarmalarini omonatlar sifatida qoʻyish deyarli toʻxtaydi. Xoʻjaliklar oʻrtasidagi hisob - kitoblar ham maʼlum darajada chigallashadi.

8.4. Inflyatsiyani tizginlash borasida amalga oshiriladigan tadbirlar

Inflyatsiyani tizginlash va oxir – oqibatda to‘xtatish hamda pul muomalasini barqarorlashtirish maqsadida quyidagi chora - tadbirlar ko‘rilishi mumkin:

1. Mamlakatda pul islohotini o‘tkazish.
2. Inflyatsiya jarayonining davlat tomonidan boshqarib borilishi.

Mamlakatda pul muomalasini tartibga solish va mustahkamlash maqsadida davlat tomonidan pul tizimining to‘la yoki qisman o‘zgartirilishi **pul islohoti** deyiladi. Pul islohotlari mamlakat iqtisodiyoti va pulning qadrsizlanish darajasiga qarab turli usullarda o‘tkazilishi mumkin. Masalan, 1991-yilda SSSR parchalanib ketgandan so‘ng, sobiq ittifoqdosh respublikalar mustaqil davlatlarga aylandilar. Ularning barchasi pul islohotlarini o‘tkazdilar va o‘z milliy pul birliklarini muomalaga kiritdilar.

O‘zbekistonda ham 1993 –1994-yillarda pul islohoti o‘tkazildi va 1994-yil 1- iyulidan e’tiboran muomalaga milliy valyuta «so‘m» kiritildi.

Inflyatsiya jarayonini davlat tomonidan boshqarib borishda quyidagilar amalga oshiriladi:

- **ishlab chiqarishni jonlantirish**. Tovarlar va xizmatlar ko‘p yaratilsa, ortiqcha pullarning tashnaligi qondiriladi, narx-navo va pul qadri barqarorlashadi. Ishlab chiqarishni rag’batlantirish maqsadida soliqlar kamaytiriladi, ishlab chiqarishga arzon kreditlar beriladi, tadbirkorlarga byudjetdan yordam ko‘paytiriladi, eksport va import bo‘yicha imtiyozlar joriy etiladi va boshqalar;
- **pul massasi ortishini cheklash va to‘xtatish, muomaladagi pul miqdorini kamaytirish.** Shu maqsadda aholining pul daromadlari - ish haqi, nafaqa, pensiya va boshqalarning o‘sishi cheklanadi yoki to‘xtatiladi, ortiqcha pul mablag’larini banklarga jalb qilish maqsadida omonatlarga to‘lanadigan foizlar oshiriladi. Pul emissiyasi jiddiy cheklanadi yoki umuman to‘xtatiladi.

O‘zbekistonda 2023-yil yakuniga ko‘ra 8,77 foizli inflyatsiya qayd etildi, bu 2016-yildan beri eng past ko‘rsatkich sanaladi. Yil davomida guruch 38,7%, go‘sht 9,3%, sut 13,3%, tuxum 11,7%, shakar 11% ga qimmatladi. Benzin narxi 19,1%, propan narxi esa 29,4% ga oshdi.

Statistika agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, so‘nggi oyda oziq-ovqat

mahsulotlari o‘rtacha 1,3 foizga (besh yil ichidagi minimum), nooziq-ovqat mahsulotlari esa 1 foizga, xizmatlar 1,5 foizga qimmatlagan (avvalgi besh yildagiga nisbatan ko‘proq). 8.1-rasm

8.1-rasm. 2019-2023 yillar dekabr nisbattan infilyactiy suratlari.[31]

2023-yilda (yanvar-dekabr uchun) inflyatsiya 8,77 foizgacha tushdi — bu 2016-yildan beri eng past ko‘rsatkich hisoblanadi (5,7 foiz). Yil davomida oziq-ovqat mahsulotlari o‘rtacha 9,7 foizga (besh yil ichidagi minimum), nooziq-ovqat mahsulotlari 7,7 foizga, xizmatlar esa 8,7 foizga qimmatladi.

Yillik hisobda pul o‘tkazmalari bo‘yicha xizmatlar narxi 9,8 foizga, ilovalar orqali pul o‘tkazmalari 7 foizga, bank xizmatlari esa 7,9 foizga oshganini alohida ta’kidlab o‘tish lozim.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

1.Inflyatsiyaning mohiyati va kelib chiqish sabablari

1-topshiriq. *nuqtalar o‘rniga to‘g‘ri javobni qo‘ying*

“Inflyatsiya” atamasi ilk bor .... 1861-1865 yillardagi Fuqarolar urushi davrida qo‘llanilgan?

A) Shimoliy Amerikada
B) Yevropa mamlakatlarida
V) Osiyo mamlakatlarida
G) Afrika mamlakatlarida

[31] Statistika agentligi ma’lumotlari

2-topshiriq. *noto‘g‘ri javobni aniqlang*

Inflyatsiya baholarning o‘sishidan tashqari yana quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

A) valyuta kurslarining o‘zgarishi;

B) kredit berish shartlarining qimmatlashuvi va muddatlarining qisqarishi;

V) kundalik hayotiy ehtiyoj mollaridan iborat iste’mol savati bahosining o‘sishi.

G) tovarlar sifatining yaxshilanishi

3-topshiriq. *noto‘g‘ri javobni aniqlang*

Inflyatsiyani aniqlashda quyidagi ko‘rsatkichlardan foydalaniladi:

A) YAIM deflyatori;

B) iste’mol narxlar indeksi;

V) ulgurji narxlar indeksi.

G) YAIM o‘sishi

4-topshiriq. *Klassiklarning takliflarini o‘rinli joylashtiring.* Keynschilar inflyasiyaga ..... tomonidan, neoklassiklar esa .....tomonidan yondashishadi.

Taklif, Talab

5-topshiriq. Talab va Taklif inflyatsiyasining *yuzaga kelish sabablarini aniqlang.*

№	*Belgilar*	*yuzaga kelish sabablarini*
1		harbiy xarajatlarning o‘sishi va iqtisodiyotning militarlashuvi
2		har xil jarayonlar va tarkibiy o‘zgarishlar tufayli mehnat unumdorligining pasayishi natijasida mahsulot ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar oshadi.
3		davlat qarzlarining o‘sishi va byudjet taqchilligining mavjudligi
4		xalq xo‘jaligiga ortiqcha kreditlar berish natijasida muomalada kredit bilan bog‘liq muomala vositalari yuzaga keladi.
5		har xil yangi xizmat turlari paydo bo‘ladi, kam mehnat unumdorligida yuqori ish haqi olishga imkoniyat tug‘iladi.
6		chet el valyutasining mamlakatga kirib kelishi va uning milliy valyutaga almashinuvi natijasida, muomalada pul massasi ortib boradi, milliy pulga nisbatan chet el valyutasining qadri oshadi
7		aholini ijtimoiy jihatdan himoyalash maqsadida ish haqining oshishi, tovarlar bahosining oshishiga olib keladi va yana ish haqi oshadi va h.k.
8		xalq xo‘jaligining yetakchi tarmoqlarini keragidan ortiqcha investitsiyalash ham aylanmaga qo‘shimcha pul ekvivalentlarini chiqarishga olib keladi.

A.Talab.	**B. Taklif**

6-topshiriq. Narxlarning o‘sish sur’atlariga ko‘ra inflyasiyaning turlarini farqlang:

№	**narxlarning umumiy darajasi, %**	**inflyatsiyaning turlari**
1	10%gacha	

2	10-100%ga	
3	100-1000%ga o‘sadi;	
4	1000%dan yuqori	

7-topshiriq. Namoyon bo‘lish shakliga ko‘ra inflyatsiya nimalarda namoyon bo‘ladi:

№	Inflyatsiyalar	Namoyon bo‘lish shakli
1	**ochiq inflyatsiya**	
2	**yashirin inflyatsiya**	

8-topshiriq. Rivojlangan mamlakatlarda inflyatsiyaning sharoit va omillari har xilligini hisobga olib uni quyidagi guruhlarga ajrating.

№	*Guruhlar*	*Mamlakatlar*	*omillar*
1	**Birinchi guruhga**	Lotin Amerika mamlakatlari - Argentina, Braziliya, Peru	
2	**Ikkinchi guruh**	Kolumbiya, Ekvador, Venesuela, Eron, Suriya	
3	**Uchinchi guruhga**	Hindiston, Indoneziya, Pokiston, Tailand, Filippin	
4	**To‘rtinchi guruh**	Singapur, Malayziya, Janubiy Koreya, Bahrayn, Arabistonda	

Ishsizlik va inflyatsiya ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi o‘zaro

bog‘liqlik ingliz iqtisodchisi A.U.Fillips tomonidan aniqlangan va Fillips egri chizig‘iga deb ataladi.

Fillips egri chizig‘i ishsizlik va inflyatsiya darajalari o‘rtasidagi teskari bog‘liqlikni xarakterlaydi.

3. Inflyatsiyaning oqibatlari, uning aholi turmush darajasiga, iqtisodiyotga va bank tizimiga ta’siri

№	Inflyatsiya	Ta’siri
1	jamiyatning rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi:	
2	kishilarda qo‘rquv va sarosima uyg‘otadi	
3	Iqtisodiyotda ishlab chiqarishning stixiyaliligi kuchayadi	
4	Tovarlar taqchilligi paydo bo‘ladi.	
5	Bank imkoniyatlari qadrsizlanadi.	
6	Xo‘jaliklar o‘rtasidagi	

Asosiy tushunchalar: inflyatsiya, talab inflyatsiyasi, taklif inflyatsiyasi, o‘rmalovchi inflyatsiya, suzuvchi inflyatsiya, yuguruvchi inflyatsiya, tovarlar taqchilligi, pul islohoti, valyuta kurslari, inflyatsiyani tizginlash, iqtisodiy ko‘rsatkichlar, byudjet taqchilligi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Inflyatsiya so‘zi qanday ma’noni anglatadi?
2. Inflyatsiya sharoitida nimalar ro‘y beradi?
3. Inflyatsiyani qaysi sabablar keltirib chiqaradi?
4. Inflyatsiya qanday turlardan iborat?
5. Inflyatsiya oqibatida nimalar sodir bo‘ladi?
6. Inflyatsiyani tizginlash borasida qanday ishlar amalga oshiriladi?
7. O‘zbekistonda inflyatsiya ko‘rsatkichi darajasi qancha % ni tashkil etmoqda?
8. Yurtimizda inflyasiya darajasining keskin pasayish omillari qanday iqtisodiy ko‘rsatkichlarning o‘sishiga ta’sir ko‘rsatmoqda?
9. Inflyatsiya jarayonini davlat tomonidan boshqarib borishda nimalar amalga oshiriladi?
10. Mamlakatda pul islohotini o‘tkazish deganda nimani tushunasiz?

9-BOB. PUL ISLOHOTLARI

9.1. Pul islohotlarini amalga oshirishning zarurligi. Pul islohotlarini amalga oshirish shart-sharoitlari

Pul islohotlari - milliy valyutani mustahkamlash, pul birligini barqarorlashtirish va pul muomalasini tartibga solish maqsadida davlat tomonidan mamlakat pul tizimini to‘liq yoki qisman qayta tashkil etish. Pul islohotlari qog’oz pul belgilarining hammasi yoki bir qismi qadrsizlanganda va ularning hajmi ko‘payib, yangisi (qog’oz yoki metall) bilan almashtirish lozim bo‘lganda, pulning oltin qiymati yoki valyuta kursi o‘zgarganda, pul tizimiga o‘zgartish kiritish zarur bo‘lganda o‘tkaziladi.

Pul islohotlari mamlakatdagi iqtisodiy holatga, pulning qadrsizlanish darajasiga va davlatning siyosatiga bog’liq holda turli usullarda:

- ortiqcha qog’oz pullarni yo‘q qilish bilan pul hajmini kamaytirish (deflyatsiya);
- eski pul belgilarini yo‘q qilib, yangi qog’oz pul belgilarini zarur miqdorda chiqarish (nullifikatsiya);
- eski pul belgilarini yirikroq yangi pul belgilariga almashtirish (denominatsiya);
- pul birligi yoki qog’oz pul birligi kursining metall qiymati va chet el valyutasiga nisbatan kursini pasaytirish (devalvatsiya);
- pul birligidagi metall qiymati yoki qog’oz pul kursini tashqi davlatlar valyutasiga nisbatan oshirish (revalvatsiya) va boshqa shakllarda amalga oshiriladi.

Hozirgi Markaziy Osiyo hududlarida muhim pul islohotlari Amir Temur hukmronlik qilgan davrdan boshlangan. Uning tashabbusi bilan o‘sha davrgacha muomalada bo‘lgan mayda mis tangalar o‘rniga sifat va hajm jihatdan bir necha marta ortiq bo‘lgan, yirik qiymatga ega oltin va kumush tangalar zarb etila boshlagan. Amir Temur tasarrufida bir necha zarbxonalar bo‘lganligi va ularda zarb etilgan tangalar Yevropada ham mashhur bo‘lganligi haqida ko‘p ma’lumotlar bor. Birgina G’arbiy Eron va Ozarbayjonda Amir Temurning nomi bitilgan 120 turdan ortiq oltin va kumush tangalar muomalaga kiritilgan. Mirzo Ulug’bek tomonidan 1428-yilda amalga oshirilgan pul islohotlarida ilgari zarb etilgan mis tangalarning muomalada bo‘lishi taqiqlangan.

Bir qator shaharlarda — Buxoro, Samarqand, Toshkent, Shohruxiya, Andijon, Qarshi va Termizda yangi tangalar zarb etila boshlagan. Eski tangalarni yangi tangalarga almashtirish tugallangandan keyin, faqat Buxorodagi zarbxona faoliyati saqlab qolinib, qolganlari yopilgan.

Shayboniylar davrida ham tangalar zarb qilishda yangilik kiritilgan. Oldingi hukmdorlar tomonidan zarb etilgan tangalardagi yozuvlar ustiga yangi tamg’alar zarb qilinib, muomalaga chiqarilgan. Bu davrda asosan, dinor nomi bilan yuritilgan juda koʻp miqdordagi mis tangalar va vazni 3 gramm boʻlgan kumush tangalar muomalada boʻlgan.

XIX asrning boshlaridan Buxoro amirligida vazni 4,5 grammlik "tillo" nomi (oltin) bilan tangalar zarb etilgan. Kumushdan ishlangan tanga deb ataluvchi pul birliklari 1920-yilga qadar muomalada yurgan. Buxoro amirligida 1918-yildan boshlab muomalaga nominali 20, 60, 100, 200, 300, 500, 1000, 2000, 3000, 5000 va 10000 tangalik qog’oz pullar chiqarilgan. 1921-yillarda Buxoro Xalq banki muomalaga yangi, nominali rublda koʻrsatilgan qog’oz pullarni chiqara boshladi. Bu pullar 3000, 10000 va 20000 rubl nominaliga ega boʻlgan. 1922-yilda Buxoro Xalq banki tomonidan denominatsiya amalga oshirilib, pulning nominali yuzlab marta kamaytirilgan va 1, 5, 10, 25, 100 rubllik yangi pullar muomalaga chiqarildi. Ammo koʻp oʻtmasdan, kuchli inflyatsiya natijasida past nominaldagi pul belgilari bozor ehtiyojlarini qondira olmadi va 1000, 2500, 5000 rubllik pullar bosib chiqarildi. 1920-21 yillarda Xorazm Sovet Xalq Respublikasi (XSXR) tomonidan muomalaga 250, 500, 750, 1000, 2000, 5000 va 10000 rubl nominalida ipakdan qoʻlda toʻqilgan maxsus pul belgilari chiqarilgan. Ushbu pullar XSXR tugatilganga qadar, ya’ni, 1924 yillargacha muomalada boʻlgan. Yuqori inflyatsiya natijasida 1922-23 yillarda XSXR tomonidan denominatsiya amalga oshirilib, eski pullarning ustiga ularning yangi nominalini koʻrsatuvchi tamg’alar bosilgan. 1921-22 va undan keyingi yillarda pul islohotini oʻtkazishga qaratilgan qator tadbirlar Turkiston ASSRda amalga oshirildi. 1923-24 yilarda Buxoro va Xorazm Xalq Respublikalarining pul belgilari RSFSR pul belgilari (rubl chervon) bilan almashtirildi. Fuqarolar urushi davrida Turkiston frontlar halqasi ichida qolganda Toshkentda Turkiston ASSRning puli — turkbonlar chiqarilgan. Keyinchalik 1921-yil 1-yanvardan boshlab Turkistonda 3 oy davomida Pul islohotlari oʻtkazilib, turkbon RSFSR pul birligiga 10:1 nisbatda almashtirildi. 1947-yilda sobiq SSSRda Pul islohotlari

oʻtkazildi, mahsulotlarni taqsimlashda kartochka tizimi tugatildi va davlat kooperativ chakana savdosi narxida yagona tartib oʻrnatildi. Muomaladagi hamma pul belgilari 10:1 nisbatda yangi pul belgilariga almashtirildi. 1950-yilga kelib oltin tovar zaxirasining koʻpayishi, chet el valyutasiga nisbatan pul kursining oshishi, narxlar masshtabi oʻzgarishi 1961-yilda muomaladagi pul belgilarini 10:1 nisbatda yangi pul belgilariga almashtirilishiga olib keldi.

Oʻzbekiston Davlat mustaqilligiga erishgach, Rossiya oʻz milliy valyutasini chiqargunga qadar boshqa sobiq Ittifoq respublikalari singari vaqtincha rubl zonasida qoldi va mamlakatda amalda boʻlgan iqtisodiy shart-sharoitlarni hisobga olib, oʻz milliy valyutasini muomalaga kiritishni ikki bosqichda amalga oshirdi. Birinchi bosqich: 1993-yilning 15-noyabrdan ish haqi, pensiya, stipendiya, nafaqa va aholi daromadlarining oʻz vaqtida toʻlanishini, respublika ichki iste'mol bozorini ta'minlash maqsadida Oʻzbekiston Respublikasi hududida toʻlov vositasi sifatida 1961—92 yillardagi rubl banknotlari va Rossiya bankining 1993-yildagi rubli bilan parallel ravishda 1:1 nisbatda oraliq valyuta sifatida "soʻm kupon" muomalaga kiritildi. Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki muomalaga qiymati 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000, 5000, 10000 soʻm kupon qog'oz pullarni chiqardi. Ikkinchi bosqich: 1994-yil 1-iyulidan boshlab Oʻzbekiston Respublikasining milliy valyutasi soʻm 1 soʻm = 1000 soʻm kupon nisbati bilan muomalaga kiritildi. Markaziy bank muomalaga qiymati 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 soʻm boʻlgan bank qog'oz pullari (banknotlar) va 1, 3, 5, 10, 20, 50,100, 200, 500 tiyin boʻlgan metall tangalar chiqardi.

Oʻzbekiston Respublikasi oʻz milliy valyutasini muomalaga kiritishi, ikki bosqichli bank tizimi va mustaqil pul tizimi tashkil etilishi pul-kredit siyosatini erkin yuritish imkonini berdi. Hisob-kitoblarni yengillashtirish maqsadida 1997- yildan boshlab muomalaga 200 soʻmlik, 1999-yildan 500 soʻmlik va 2001-yildan hozirgacha 1000, 5000, 10 000, 50 000, 100 000, 200 000 soʻmlik bank qog'oz pullari (banknotlar) muomalaga chiqarildi.

Prognozlashtirish va makroiqtisodiy tadqiqotlar instituti (PMTI) ekspertlari 2017-2022 yillarda Oʻzbekistonda pul-kredit sohasida amalga oshirilgan islohotlar va ularning qanday natija berganligini tahlil 9.1-rasm

9.1-rasm. 2017-2022 yillarda O‘zbekistonda pul-kredit sohasida amalga oshirilgan islohotlar.[32]

So‘nggi yillarda mamlakatimizda pul-kredit siyosati bosqichma-bosqich erkinlashtirilmoqda.

Pul-kredit sohasida amalga oshirilgan islohotlar jarayonida asosiy e’tibor quyidagi jihatlarga qaratildi:
- valyuta siyosatini erkinlashtirish;
- bank xizmatlari ommabopligini oshirish;
- Inflyasion targetlash tartibiga bosqichma-bosqich o‘tish;
- bank sektorini erkinlashtirish.

Ushbu islohotlar natijasida erishilgan natijalar:

2017-yilda O‘zbekiston Markaziy banki almashinuv kurslarini unifikasiya qildi va valyuta bozorini erkinlashtirdi. Bu o‘zbek so‘mining yagona kursi shakllanishiga olib kelib, korxonalarning xalqaro miqyosdagi faoliyatini osonlashtirdi.

2018-yilda Markaziy bank boshqaruvi Moliyaviy ommaboplik alyansiga (Alliance for Financial Inclusion) a’zo bo‘lish to‘g‘risidagi qarorni qabul qildi va qator islohotlarni amalga oshirdi. Natijada, bank xizmatlarini masofadan ko‘rsatuvchi tizimlardan foydalanuvchilar soni

[32] Prognozlashtirish va makroiqtisodiy tadqiqotlar institute ma’lumotlari

15 marotaba, kredit qo‘yilmalari 7,4 marotaba, bank aktivlari 6,6 marotaba, jalb qilingan depozitlar hajmi 5,8 marotaba oshdi.

2019-yilda hukumat inflyasiyani targetlash bo‘yicha 5 yillik strategiyani e’lon qildi. Unda inflyasiya darajasini 4-5 foiz atrofida ushlab turish vazifasi belgilandi.

Bank sektori erkinlashtirildi, sog‘lom raqobat muhiti shakllantirildi va 2025-yilgacha oltita davlat bankini xususiylashtirish vazifasi qo‘yildi. “Ipoteka-bank”dagi davlat ulushining 75 foizi Vengriyaning OTR bankiga sotildi.

Bank tizimida raqamlashtirish keng miqyosda amalga oshirildi. Banklarning mobil ilovalari soni 21 tadan oshdi. “TBC Bank” va “Anorbank” raqamli banklari o‘z faoliyatini boshladi.

9.2. Pul islohotlarini amalga oshirish usullari

Agar inflyatsiya sur’atlari yuqori bo‘lsa, denominatsiya o‘tkazish hech qanday samara bermasligi mumkin. Faqat pul islohotini o‘tkazish yo‘li bilan pul tizimini barqarorlashtirish mumkin bo‘ladi.

Pul islohotini o‘tkazish quyidagi yo‘llar bilan amalga oshirilishi mumkin:

- muomaladagi pul massasini kamaytirish maqsadida, deflyatsiya kursi bo‘yicha pullarni yangi pullarga almashtirish:

- aholi va korxonalarning banklardagi jamg’armalarini vaqtincha (to‘liq yoki qisman) harakatsiz ushlab turish (qotirib qo‘yish):

- ikkala usulni birgalikda qo‘llash yo‘li orqali pul islohotini o‘tkazish: bu usul xalqaro amaliyotda “shok yo‘li” bilan davolash nomi bilan mashhurdir.

Bu usul 1948-yilda G’arbiy Germaniyada harbiy davlat boshqaruvidan bozor iqtisodiga o‘tishda qo‘llanilgan. “Shok yo‘li” bilan davolashda ish haqini to‘lashni to‘xtatib qo‘yish, ishlab chiqarishni qisqartirish, pul islohotini o‘tkazish, ish o‘rinlarini qisqartirish kabi qattiq choralar qo‘llanilishi mumkin. Masalan, G’arbiy Germaniyada 1948-yilning iyun oyida o‘tkazilgan pul islohotida aholining naqd pullari va jamg’armalari 6,5 yangi nemis markasiga 100 eski reyxsmarka qilib almashtirildi. Aholining pul jamg’armalarini to‘lash vaqtincha to‘xtatilgan, keyinchalik faqat 30 % atrofida to‘langan va har bir kishiga 60 nemis markasi miqdorida nafaqa ajratilgan. Natijada davlatning reyx markasidagi qarzi, mamlakatda bo‘lgan

disbalans tugatilgan va shu yo‘l bilan inflyatsiyaning o‘sish sur’atlari to‘xtatilgan. “Shok yo‘li” bilan davolash Yaponiyada 1949-50-yillarda o‘tkazilgan va u “Dodj rejasi” degan nomni olgan. Bu rejaga asosan Yaponiyada inflyatsiyaga qarshi juda qattiq chora-tadbirlar amalga oshirilgan. Erkin bahoga o‘tish bilan bir vaqtning o‘zida yer islohoti o‘tkazildi, byudjet kamomadini yo‘qotish yo‘llari ishlab chiqildi. Yaponiyada mavjud zarar bilan ishlovchi korxonalarga davlat tomonidan beriladigan subsidiya bekor qilindi, korxona, tashkilotlarga kredit berish shartlari mukammallashtirildi, aholi jamg’armalari ishlatilmasdan qotirib qo‘yildi. Iqtisodni “shok yo‘li” bilan davolash Sharqiy Yevropa mamlakatlari -Yugoslaviya, Polsha kabi mamlakatlarda ham qo‘llanilgan.

9.3. Denominatsiya va uni amalga oshirish tartibi. Nullifikasiya va uni amalga oshirish tartibi

Denominatsiya o‘z mohiyatiga asosan milliy pul birligidagi ortiqcha nollarni olib tashlab muomalaga yangi pullarni chiqarishdan iborat. Denominatsiya usulida Rossiya (3 dona nolni olib tashladi) va Turkiya (liradan 6 dona nolni olib tashladi) hukumatlari foydalanishdi.

Inflyatsion jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solib turish o‘z mohiyatiga asosan mamlakatda mahsulotlar, bajarilgan ishlar, ko‘rsatiladigan xizmatlarga bo‘lgan narx-navolarni o‘sib borishini cheklash va pul tizimini barqarorlashtirish maqsadida davlat tomonidan aniq chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iborat. Ushbu chora-tadbirlar ikki yo‘nalishda olib boriladi:

1)**Deinflyatsion siyosat.** Ushbu siyosat mamlakatda pulga bo‘lgan talabni pul-kredit va moliya mexanizmlari yordamida tartibga solib turiladi. Deinflyatsion siyosat davlat xarajatlarini qisqartirish, kreditlar uchun foiz stavkalarini oshirish, soliq yukini kuchaytirish (soliqlar soni va ularni foiz stavkalarini ko‘tarish) va pul massasini cheklashni o‘z ichiga oladi. Shuni ta’kidlash lozimki, deinflyatsion siyosat mamlakatdagi iqtisodiy o‘sishning sekinlashuviga sabab bo‘ladi;

2)**Daromadlar siyosati.** Ushbu siyosat olib borishda davlat tomonidan mahsulotlar, ko‘rsatilgan xizmatlar, bajarilgan ishlarga bo‘lgan narx-navo va ish haqi ustidan birdaniga nazorat etiladi hamda ularning o‘sishini ma’lum chegarasi o‘rnatiladi yoki butunlay «muzlatib» qo‘yiladi. Daromadlar siyosati o‘z mohiyatiga ko‘ra qat’iy

siyosat hisoblanadi va u aholi o‘rtasida norozilikni keltirib chiqarishi mumkin. Lekin inflyatsiya bilan kurashishda ayrim mamlakatlarda daromadlar siyosatidan foydalaniladi.

Xalqaro amaliyotda rivojlanayotgan mamlakatlarda inflyatsiyaga qarshi qurash olib borish tajribasida biz ta’kidlab o‘tgan ikki yo‘nalishdan oqilona birgalikda foydalanilgan.

Iqtisodiyoti bozor munosabatlariga o‘tayotgan mamlakatlarda inflyatsiyaga qarshi kurashish va milliy pul tizimini mustahkamlash uchun asosan quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda:

- milliy iqtisodiyotni sog’lomlashtirish, investisiya faoliyatining tushib ketishini bartaraf etish va iqtisodiy rivojlanishning oqilona darajasini ta’minlash;

- raqobatbardosh, yuqori texnologik ishlab chiqarishni tashkil etish va uni rivojlantirish maqsadida davlat strategiyasini ishlab chiqish hamda uni amalga oshirish;

- xalq iste’mol tovarlarini ishlab chiqaruvchi korxonalarda ishlab chiqarish fondlarining tarkibini o‘zgartirish va unda zamonaviy texnika hamda texnologiyalarni joriy etish;

-tijorat banklarining investitsiya va kredit faoliyatini rag’batlantirish;

- soliq tizimini takomillashtirish va ushbu yo‘nalishda asosiy e’tiborni soliqlarning rag’batlantiruvchi funksiyasiga qaratish;

- davlat tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash;

- mamlakat ichida mahsulotlar, valyuta, kredit yer, ko‘chmas mulk, mehnat va qimmatli qog’ozlarning yagona bozorini shakllantirish hamda uni rivojlantirish;

- pul-kredit siyosatini iqtisodiyotning rivojlanishi holatiga asosan o‘zgartirib turish;

- tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish va mahsulotlar, ishlar, xizmatlarni eksport qilishni rag’batlantirish;

- erkin bozor baholarini saqlagan holda daromadlar, xarajatlar va narx-navoni davlat tomonidan tartibga solish va uni nazorat qilish;

- davlat byudjeti taqchilligini noinflyatsion yo‘llar bilan qisqartirish;

- davlatning strategik oltin-valyuta zaxiralarini chuqur tahlil etish va ulardan oqilona foydalanishdan iboratdir.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

1. Pul islohotlarini amalga oshirishning zarurligi. Pul islohotlarini amalga oshirish shart-sharoitlari.

1-topshiriq. Pul islohotlari mamlakatdagi iqtisodiy holatga, pulning qadrsizlanish darajasiga va davlatning siyosatiga bog‘liq holda turli usullarda va shakllarda amalga oshirilishini belgilang.

№	Shakllari	Usullari
1	Deflyatsiya	
2	Nullifikatsiya	
3	Denominatsiya	
4	Devalvatsiya	
5	revalvatsiya	

2-topshiriq. *izoh bering* **Muhim pul islohotlari tarixi**

Islohotlar	**Tarif**
Amir Temur hukmronlik qilgan davr	
Mirzo Ulug‘bek tomonidan 1428 y.	
Shayboniylar davrida	
19-asrning boshlaridan Buxoro amirligida	
1920—21 yillarda Xorazm Sovet Xalq Respublikasi (XSXR)	
24-yilarda Buxoro va Xorazm Xalq Respublikalari	
1947-yilda sobiq SSSRda	
1961 yilda	

O‘zbekiston Davlat mustaqilligiga erishgach	
Birinchi bosqich: 1993-yilning 5- noyabrda	
Ikkinchi bosqich: 1994-yil 1-iyulida	

3-topshiriq. O‘zbekiston Respublikasi o‘z milliy valyutasini muomalaga kiritishi, ikki bosqichli bank tizimi va mustaqil pul tizimi tashkil etilishi pul-kredit siyosatini erkin yuritish imkonini berdi.

Hisob-kitoblarni yengillashtirish maqsadida:

№	bank qog‘oz pullari (banknotlar)	qachon muomalaga chiqarildi.
1	200 so‘mlik	
2	500 so‘mlik	
3	1000, 5000,10000,50000 so‘mlik	
4	100000 so‘mlik	
5	200000 so‘mlik	

4-topshiriq. *noto‘g‘ri javobni belgilang*

Pul islohotini o‘tkazish qanday yo‘llar bilan amalga oshirilishi mumkin:

A) muomaladagi pul massasini kamaytirish maqsadida, deflyatsiya kursi bo‘yicha pullarni yangi pullarga almashtirish:

B) aholi va korxonalarning banklardagi jamg‘armalarini vaqtincha (to‘liq yoki qisman) harakatsiz ushlab turish (qotirib qo‘yish):

V) ikkala usulni birgalikda qo‘llash yo‘li orqali pul islohotini o‘tkazish: bu usul xalqaro amaliyotda “shok yo‘li” bilan davolash nomi bilan mashhurdir.

G) qog‘oz pullarni tanga pullarga almashtirish yo‘li bilan.

Asosiy tushunchalar: pulni xarid quvvati, islohot, revolvatsiya, devolvatsiya, denominatsiya, nulifikatsiya. O‘rmalovchi inflyatsiya, suzuvchi inflyatsiya, yuguruvchi inflyatsiya, tovarlar taqchilligi, pul islohoti, mahsulotlar, ko‘rsatilgan xizmatlar, bajarilgan ishlar, narx-navo,ish haqi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Pul islohotlari deganda nimani tushunasiz?
2. Pul islohotlarini amalga oshirishning zarurligini, pul islohotlarini amalga oshirish shart-sharoitlarini ochib bering.
3. Pul islohotlarini amalga oshirish usullarini yoritib bering.
4. Denominatsiya va uni amalga oshirish tartibini, nullifikatsiya va uni amalga oshirish tartibini tushuntirib bering.
5. O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilgan pul islohotlari va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini yoritib bering.
6. Deflyatsiya deganda nimani tushunasiz?
7. Denominatsiya deganda nimani tushunasiz?
8. Deinflyatsion siyosat tushunchasi va uning maqsadi?
9. Inflyatsiya jarayonini davlat tomonidan boshqarib borishda nimalar amalga oshiriladi?
10. Mamlakatda pul islohotini o‘tkazish deganda nimani tushunasiz?

10-BOB.KREDITNING ZARURLIGI, MOHIYATI VA FUNKSIYALARI

10.1. Kreditning kelib chiqishi, uning mohiyati va ijtimoiy ishlab chiqarish taraqqiyotidagi o‘rni

Ma’lumki, kishilik jamiyatining dastlabki bosqichi ibtidoiy jamoa tuzumi yemirilishi natijasida jamiyat a’zolari boy va kambag’al oilalarga ajraldi. Boy oilalar qo‘lida jamiyatdagi moddiy boyliklar to‘planib qoldi, kambag’allar esa ana shu boyliklardan mahrum bo‘ldilar. Natijada moddiy boyliklar va pul mablag’lari zodagonlar, katta yer egalari, savdogarlar, sarroflar qo‘lida va cherkovlarda jamlana borgan. Yersiz dehqonlar, mayda hunarmandlar va boshqa quyi tabaqaga mansub kishilar esa kun ko‘rish uchun ulardan ma’lum haq to‘lash evaziga yer va ishlab chiqarish jihozlarini ijaraga, turli mahsulotlar va pul mablag’larini qarzga olishga majbur bo‘lganlar. Ana shunday qilib, kreditning eng qadimiy shakli **sudxo‘rlik krediti** paydo bo‘lgan.

«Kredit» lotincha so‘z bo‘lib, «qarz» ma’nosini bildiradi. Kredit qadimiy tushuncha sifatida tovar, pul, bozor, baho va boshqa atamalar bilan bir davrda paydo bo‘lgan va ularning doimiy hamrohidir.

Kredit kishilik jamiyatining quldorlik, feodalizm va kapitalizm davrlarida rivojlandi hamda takomillashib bordi. Uning yangidan-yangi turlari va shakllari paydo bo‘ldi. Kredit jamiyatning barcha sohalariga kirib bordi. Kredit jamiyat takror ishlab chiqarish jarayonida beqiyos o‘ringa ega bo‘lib, pul – tovar munosabatlarining ajralmas qismiga aylandi.

Ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishi kredit munosabatlarining iqtisodiy asosidir.

Fondlarning doiraviy aylanishida tovar ishlab chiqarish vaqti bilan uni sotish vaqtining o‘zaro mos kelmay qolishi natijasida qo‘shimcha mablag’larga ehtiyoj tug’iladi. Ayrim hollarda esa mablag’lar bekor turib qoladi. Bir tomondan mablag’larning yetishmasligi, boshqa tomondan esa ularning bekor turib qolishi o‘rtasida qarama-qarshilik yuzaga keladi. Bu ziddiyatni kredit munosabatlari bartaraf etadi.

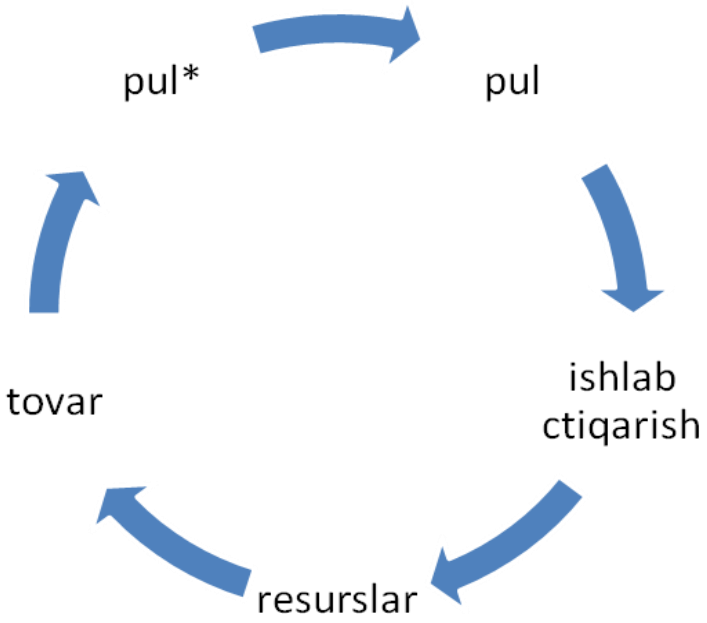

10.1-Chizma. Ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishi

Kredit - by vaqtincha **b o‘sh turgan pul mablag`lari yoki tovarlarni** ma’lum muddatga, haq to‘lashlik sharti bilan, qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqadigan iqtisodiy munosabatlar yug‘indisi.

Kredit yordamida tovar-moddiy boyliklar, turli mashina va mexanizmlar sotib olinadi, iste’molchilar mablag’lari yetarli bo‘lmagan hollarda to‘lovni kechiktirib nasiyaga tovarlar sotib olish va boshqa har xil to‘lovlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Kredit vositasida jamiyatda kengaytirilgan takror ishlab chiqarish uzluksizligiga erishiladi.

10.2.Kreditlash tamoyillari

Kredit munosabatlari quyidagi tamoyillar (prinsiplar) ga rioya etgan holda amalga oshiriladi.

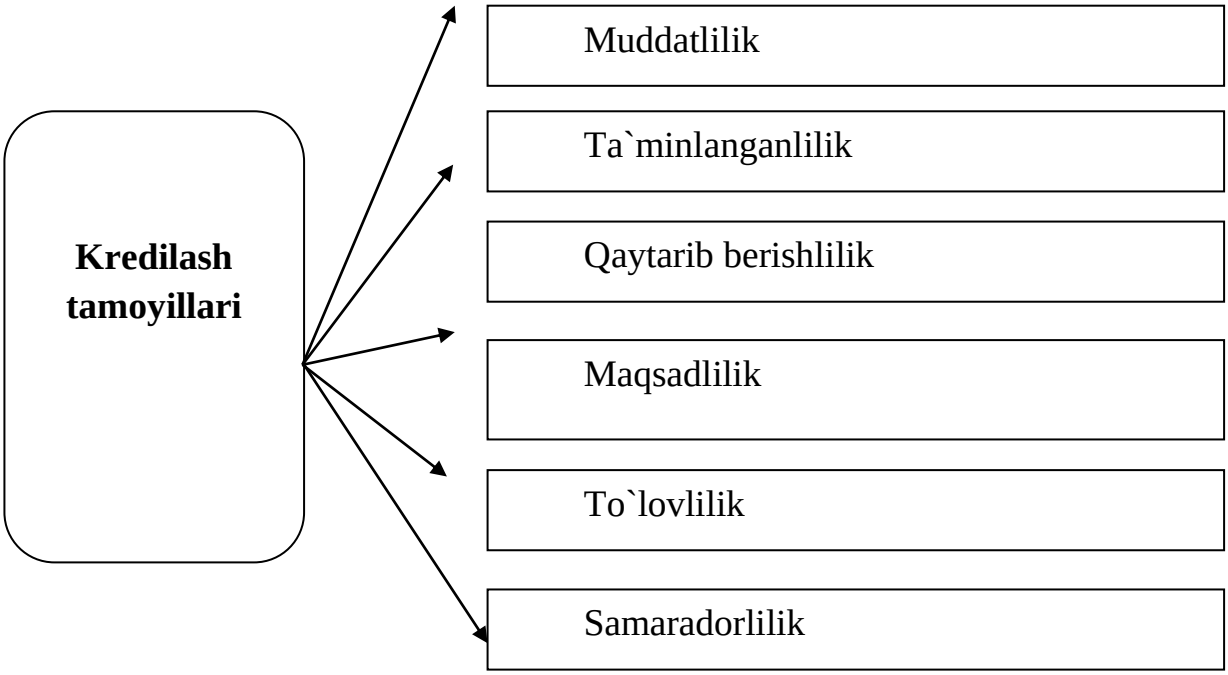

10.2 - Chizma. Kreditlash tamoyillari

1.Kreditning qaytarib berishlik tamoyiliga asosan kreditga berilgan mablag'lar belgilangan muddatda qaytarib berilishi lozim, ya'ni, kredit «yeb ketarga» berilmaydi. Berilgan kreditni qaytarmaslik yoki undan kechib yuborish bozor iqtisodiyoti qonunlariga ziddir.

"Yaxshilaringiz qarzni yaxshi ado etuvchi kishilardir".

Muhammad payg'ambar alayhissalom qissasi.

Hadislar[33]

2. Kreditning muddatlilik tamoyiliga koʻra kredit ma'lum muddatga beriladi. Bu muddat kredit shartnomasida belgilab qoʻyiladi. Agar qarz oluvchi kreditni oʻz muddatida qaytarmasa, qarz beruvchi tomonidan iqtisodiy jazo choralari koʻrilishi, ya'ni, jarimalar solinishi, kredit foizining oshirilishi, kredit muddatining qisqartirilishi mumkin. Bu choralar ham yordam bermasa, qarz beruvchi kreditni xoʻjalik sudi orqali undirib olishi mumkin.

"Qarzni oʻz vaqtida bermasdan choʻzib yurish zulmdir".

Muhammad payg'ambar alayhissalom qissasi.

Hadislar[34]

---

[33] Муҳаммад пайғамбар алайҳис салом қиссаси. Ҳадислар. Тошкент: Камалак, 1991.
[34] Муҳаммад пайғамбар алайҳис салом қиссаси. Ҳадислар. Тошкент: Камалак, 1991.

3. Kreditning ta’minlanganlik tamoyili olingan kredit summasini qaytarib berilishini kafolatlaydi. Hozirda kreditlarning ta’minlanishi quyidagi usullar yordamida amalga oshiriladi:

- qarz oluvchining mol-mulkini garovga olish orqali;
- kredit summasini sug’urta kompaniyalari tomonidan sug’urtalash yo‘li bilan;
- uchinchi shaxslar tomonidan ishonch xatlari yoki kafolatnomalar berish orqali.

Ta’minlanmagan kredit berilishi uni qaytarilmasligi asosidir.

“Kafil bo‘lguncha, kafting bilan cho‘g’ ushla”.

(O‘zbek xalq maqoli)[35]

4.Kreditning to‘lovlilik tamoyili olingan kreditdan foydalanganlik uchun haq to‘lanishini bildiradi. Odatda kredit uchun to‘lanadigan haq «foiz», «ssuda foizi» yoki «bank foizi» deyiladi. Ssuda foizi tom ma’noda kreditning bahosidir. Ayrim hollarda foizsiz ya’ni, imtiyozli kreditlar ham berilishi mumkin.

Janobi Rasulullоh qarzdordan haqini so‘rab gapirgan odam to‘g’risida bunday deganlar: “ Haqdor odamning gapirishga haqqi bor”.

Muhammad payg’ambar alayhissalom qissasi.

Hadislar[36]

5. Kreditning maqsadlilik tamoyili qarz oluvchi tomonidan olingan kredit aniq bir maqsadga sarflanishi lozimligini bildiradi. Qarz beruvchi berilgan kreditni shartnomada ko‘rsatilgan maqsadda sarflanishi ustidan nazorat o‘rnatadi. Agar kredit boshqa maqsadlarga sarflanayotgani ma’lum bo‘lib qolsa, kredit berish to‘xtatiladi va berilgan kreditni muddatidan avval undirib olish choralari ko‘riladi.

“Qarzdor qarzini uzar, xotin yonida qolar”.

(O‘zbek xalq maqoli)[37]

6. Kreditning samaradorligi tamoyili kreditdan oqilona foydalanishni taqozo etadi. Bu tamoyil nafaqat kreditning qaytarilishi va foiz summasining to‘lanishi, balki undan tashqari shu kredit yordamida qarz oluvchi qancha daromad olishi, foyda ko‘rishini ham

---

[35] Ўзбек халқ мақоллари.Тошкент: Шарқ, 2005 йил.

[36] Муҳаммад пайғамбар алайҳис салом қиссаси. Ҳадислар. Тошкент: Камалак, 1991.

[37] Ўзбек халқ мақоллари.Тошкент: Шарқ, 2005 йил.

belgilaydi. U yoki bu loyiha bo‘yicha kredit berishdan avval, beriladigan kredit samaradorligini aniqlash va boshqa loyihalar bilan taqqoslab ko‘rish lozim. Qaysi loyiha samaraliroq bo‘lsa, ana shu loyihaga kredit berish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Samaradorlik tamoyili va unga rioya qilish kreditning boshqa tamoyillarini bajarilishi uchun asos hisoblanadi.

“Qarz tovush chiqarmasa ham, uxlagani qo‘ymas”.

(O‘zbek xalq maqoli)[38]

10.3. Kredit subyektlari va obyektlari, resurslari va manbalari

Kredit munosabatlarida 2 tomon, ya’ni, qarz beruvchi (Kreditor) va qarz oluvchi ishtirok etadi. Ularni kredit **subyektlari** deyiladi. Kredit subyektlari tarkibiga korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, banklar, davlatlar, xalqaro tashkilotlar, turli fondlar va aholining turli toifalari kiradi.

Kredit 2 shaklda, ya’ni, pul mablag’lari yoki tovarlar shaklida beriladi. Ularni kredit **obyektlari** deyiladi. Kredit obyektlari har qanday pul mablag’lari va tovarlar emas, balki vaqtincha bo‘sh turgan, berilishi mumkin bo‘lgan pul mablag’lari va tovarlardir.

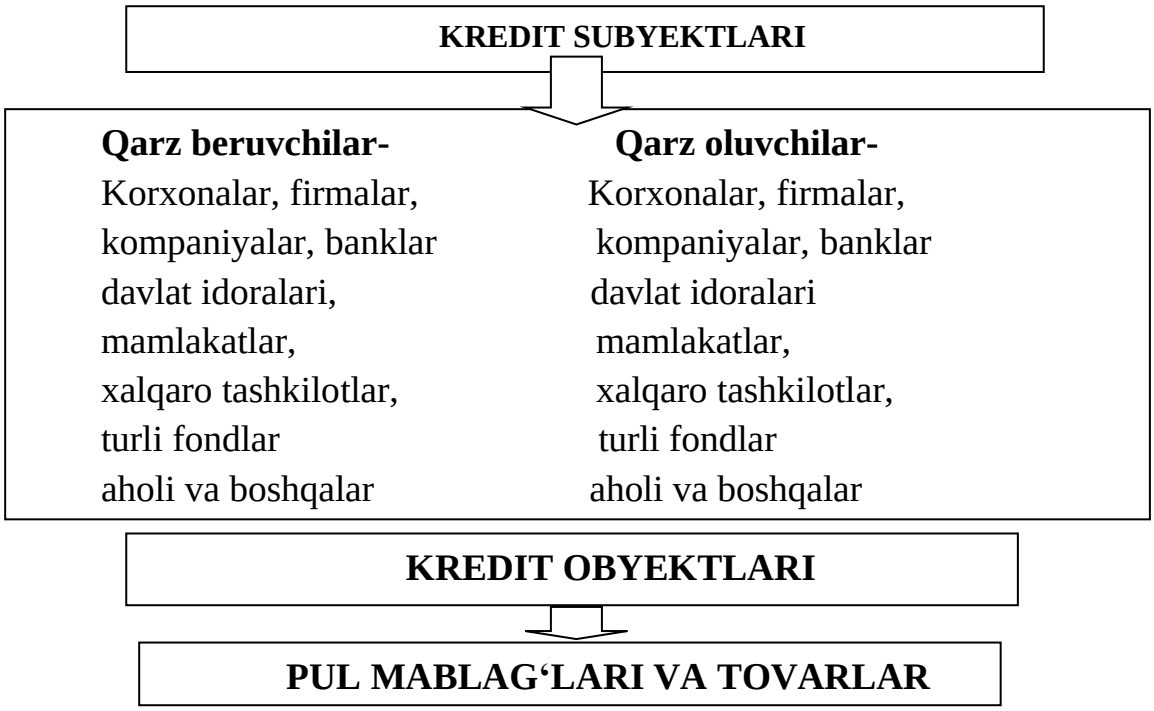

10.3 - Chizma. Kredit obyektlari

[38] Ўзбек халқ мақоллари.Тошкент: Шарқ, 2005 йил.

Kreditga zarurat tug’ilganda, quyidagi bo‘sh pul mablag’laridan **kredit resurslari** sifatida foydalanish mumkin:

1. Asosiy fondlarni tiklash va kapital ta’mirlash uchun ajratiladigan amortizatsiya fondlari sifatidagi pul mablag’lari;
2. Tovarlarni sotish va zaruriy ishlab chiqarish resurslarini sotib olish vaqtlarining bir-biriga mos kelmaganligi tufayli vujudga kelgan bo‘sh pul mablag’lari;
3. Tovarlarni sotishdan tushgan pul tushumlari bilan ish haqini to‘lash vaqtlari orasida vaqtincha bo‘sh turib qolgan pul mablag’lari;
4. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida yig’iladigan va kapitallashtirish uchun mo‘ljallangan qo‘shimcha mablag’lar;

Kredit quyidagi vazifalarni bajaradi:

1.Kreditning **eng muhim vazifasi** ijtimoiy ishlab chiqarish uzluksizligini ta’minlashdan iboratdir. Takror ishlab chiqarish jarayonida mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish vaqti, ana shu mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan resurslarni sotib olish va mehnatga haq to‘lash vaqti bilan o‘zaro mos kelmaydi. Ana shu sababli ishlab chiqaruvchilarda ayrim hollarda pul mablag’lari yetishmaydi, boshqa hollarda esa pul mablag’lari bo‘la turib, unga ehtiyoj bo‘lmaydi, ya’ni, pul bo‘sh turib qoladi.

Aksariyat korxonalar ishlab chiqarish resurslarini sotib olish uchun o‘z mablag’lari yetarli bo‘lmagan hollarda zarur bo‘lgan pul mablag’lari va tovarlarni kreditga olishlari mumkin.

2. Kredit vositasida muomalaga pulga tenglashtirilgan to‘lov vositalari bo‘lgan veksel, chek, sertifikat, kredit kartochkalari va boshqalar chiqariladi. Bu vositalar yordamida naqd pulli operatsiyalarni naqd pulsiz hisob-kitoblar bilan almashtiriladi. Natijada to‘lovlar tezlashadi, muomala xarajatlari tejaladi.

3. Kredit orqali pul mablag’lari turli tarmoqlar va sohalar o‘rtasida qayta taqsimlanadi. Ma’lumki, kreditdan foydalanganlik uchun haq to‘lanadi, ya’ni, kredit sotib olinadi. Qaysi ishlab chiqaruvchiga pul mablag’lari zarur bo‘lsa, uni sotib oladi va undan foydalanadi. Shunday qilib, pul mablag’lari va ishlab chiqarish resurslarining turli tarmoqlar o‘rtasida erkin ko‘chib yurishi ta’minlanadi.

4. Kredit vositasida jamiyatdagi bo‘sh pul mablag’lari jamg’arib boriladi va harakatdagi kapitalga aylantiriladi, ya’ni, u yoki bu sohani

rivojlantirishga, ishlab chiqarishni kengaytirishga sarflanadi.

5. Kredit vositasida jamiyatda iqtisodiy oʻsish va ishlab chiqarishni rag'batlantirish imkoniyati tug'iladi. Sababi, qarz oluvchi nafaqat olgan kreditini qaytarish va kredit foizini toʻlash uchun ishlaydi, balki oʻzi ham daromad olishni koʻzlaydi. Buning uchun esa oʻz faoliyatida yuqori samaradorlikka erishishga harakat qiladi.

10.4. Kredit shakllari va ularning xususiyatlari

Kredit munosabatlarining subyektlari va obyektlariga, foiz stavkasi va harakat doirasiga qarab kreditning quyidagi mustaqil shakllari amaliyotda qoʻllanilishi mumkin:

1.Tijorat krediti:
1.1.Tovar krediti
1.2.Lizing krediti
2.Bank krediti
2.1.Ipoteka krediti
3.Iste'mol krediti.
4.Mikrokredit
5.Davlat krediti
6.Xalqaro kredit
7.Lombard krediti
8.Sudxoʻrlik krediti

Tijorat krediti kredit munosabatlarining ilk shakllaridan biri boʻlib, veksel muomalasini keltirib chiqargan va naqd pulsiz hisob-kitoblarning rivojlanishiga yordam bergan. Tijorat krediti faqat tovar shaklida beriladi.

Tijorat kreditida qarz beruvchi sifatida mol yetkazib beruvchi yoki xizmat koʻrsatuvchi korxona, qarz oluvchi sifatida esa mol sotib oluvchi yoki xizmatdan foydalanuvchi korxona ishtirok etadi.

Tijorat krediti korxonalar oʻrtasida tovar va xizmatlarning toʻlov muddatini kechiktirish orqali sotilishida namoyon boʻladi. Boshqacha qilib aytganda, tovarlar va xizmatlar **nasiyaga** sotiladi. Tijorat kreditida foiz stavkasi ochiqchasiga belgilanmaydi, balki nasiyaga sotilgan tovarlar bahosiga qoʻshiladi. Masalan, agar tovar 10000 soʻm naqd pulga sotiladigan boʻlsa, nasiyaga esa 10500 soʻmga sotiladi. Bu holda kredit foizi 500 soʻm ya'ni, 5 % ni tashkil etadi.

Tijorat kreditining yana bir shakli lizingdir.

1.2.«**Lizing»** inglizcha so‘z bo‘lib, ma’nosi «ijaraga bermoq»dir. Lizing obyektlari bo‘lib uzoq muddat ishlatiladigan ishlab chiqarish vositalari, ya’ni, zavodlar, fabrikalar, inshootlar, transport vositalari (Kemalar, samolyotlar, avtomashinalar), traktorlar, kombaynlar, stanoklar, jihozlar va boshqa asosiy fondlar hisoblanadi. Lizingning oddiy ijaradan farqi shundaki, lizing ob‘yektining bahosi undan foydalanish vaqtida to‘langan ijara haqi hisobiga kamayib boradi. Ma’lum muddat o‘tgach, ijaraga oluvchi lizing obyektini qoldiq qiymati bo‘yicha sotib olishi mumkin bo‘ladi.

Lizing operatsiyalarida ijaraga beruvchi sifatida lizing kompaniyalari va firmalari hamda tijorat banklari, ijaraga oluvchi sifatida esa sanoat, qishloq xo‘jaligi, savdo, transport korxonalari va aholi ishtirok etadi. Lizing operatsiyasini quyidagi misolda ko‘rish mumkin:

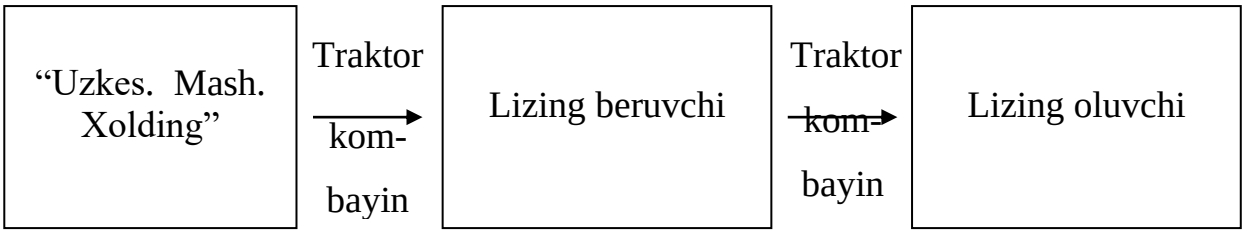

10.4 - Chizma. Lizing operatsiyasining jarayoni

Tijorat banklari O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g’risida”, “Lizing to‘g’risida”gi Qonuni, “Fuqarolik kodeksi” va Markaziy bankining me’yoriy hujjatlari asosida lizing amaliyotlarini amalga oshiradi.

Moliyaviy lizing - bu ijara munosabatlarining alohida turi bo‘lib, bunda bir tomon (lizing oluvchi) ning topshirig’iga binoan uchinchi tomondan (sotuvchidan) mulk (lizing obyekti)ni lizing shartnomasida belgilangan shartlarda lizing oluvchiga to‘lov asosida foydalanish va egalik qilish uchun hamda keyinchalik lizing oluvchining xususiy mulkiga o‘tishi sharti bilan berish maqsadida sotib oladi.

Lizing shartnomasida ikki tomonlama kelishuv asosida, lizing oluvchiga mulk sotib olish huquqi, shartnoma amal qilish muddati tugamasdan oldin yoki lizing shartnomasi muddati tugaganidan so‘ng, lizing oluvchi lizing obyektini qat’iy belgilangan bahoda sotib olish sharti bilan berilishi mumkin.

Lizing xizmatlari yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lgan moliyaviy

barqaror xo‘jalik subyektlariga, yakka tartibdagi tadbirkorlarga va jismoniy shaxslarga (bank Kengashining ruxsati asosida byudjet, byudjetdan tashqari fondlar, jamiyat va jamoatchilik tashkiloti hamda uyushmalarga) bank tomonidan lizing obyektini sotib olish uchun sarflangan mablag’larining qaytarishlik, to‘lovlilik, muddatlilik va ta’minlanganlik sharti bilan ko‘rsatiladi.

Lizingda tomonlar kelishuvi bo‘yicha qonunchilikda belgilangan chegaralardagi amortizatsiyaning jadallashtirish koeffitsiyentini qo‘llashga ruxsat etiladi.

Lizing obyekti nolikvid, o‘z xususiyatlari yoki bozor konyunkturasiga mos kelmaganligi sababli uning sotilishi qiyin bo‘ladigan taqdirda lizing shartnomalarini tuzishga va uni ijro etishga ruxsat etilmaydi.

Lizing beruvchi bo‘lib bankning o‘zi yoki uning filiallari bo‘lishi mumkin.

Lizing beruvchi – lizing oluvchi va sotuvchi lizing amaliyotining subyektlaridir.

Lizing beruvchi – tijorat banki lizing faoliyatini amalga oshiradi.

Lizing oluvchi - lizing shartnomasi bo‘yicha lizing obyektiga egalik qilish va foydalanish uchun oladigan yuridik shaxs, yoki yakka tartibdagi tadbirkor.

Ishlab chiqaruvchi (sotuvchi)- yuridik shaxs, bevosita ishlab chiqaruvchi va lizing obyektini sotilishini amalga oshiruvchi, shuningdek sotuvchi korxona, ishlab chiqaruvchining huquqi va javobgarligi asosida o‘zi ishtirok etmagan holda lizing mulklarini sotadi.

Lizing obyekti bo‘lib, yer maydonlari va boshqa tabiat obyektlaridan tashqari, iste’mol qilinmaydigan va tadbirkorlik faoliyatida ishlatiladigan buyumlar chiqadi.

Shu jumladan lizing obyekti bo‘lishi mumkin:

mini zavodlar va har xil turdagi xom ashyoni qayta ishlovchi sexlar;

xalq xo‘jaligi tovarlarini ishlab chiqaruvchi uskunalar;

qishloq xo‘jaligi va qurilish texnikasi;

transport va aloqa vositalari, orgtexnika;

boshqa turdagi uskunalar va ishlab chiqarishga mo‘ljallangan mulklar.

Lizingning asosiy ta’minot turi bo‘lib, lizing uchun beriladigan mulk hisoblanadi. Lizing beruvchi lizing oluvchidan lizing shartnomasi bilan bog’liq xarajatlarga sarflangan mablag’larining qaytishini kafolati sifatida, shu jumladan, garov, bank kafolati yoki uchinchi shaxs kafilligi shakllaridagi ta’minot talab qilinishi mumkin.

Kredit shakllari ichida eng keng tarqalgani bank kreditidir.

2.**Bank krediti** faqat pul shaklida beriladi va **ssuda** deyiladi. Bank kreditida qarz beruvchi sifatida bank muassasalari chiqadi. Banklar turlicha bo‘lib, ular tarkibiga markaziy, tijorat, investitsiya, ipoteka, jamg’arma, xalqaro va ixtisoslashgan banklar kiradi.

Banklarning kreditga beriladigan pul mablag’lari ularning o‘z mablag’lari va jalb qilingan mablag’lardan tashkil topadi. Banklar o‘z faoliyatlarida korxonalar, tashkilotlar va aholining vaqtinchalik bo‘sh pul mablag’larini ma’lum haq to‘lash (foiz) evaziga depozitlar va omonatlar sifatida jalb qiladilar. Banklar bu mablag’larni o‘z nomidan kredit sifatida berishlari mumkin. Qarz oluvchilar sifatida esa turli tarmoqlar va sohalarda faoliyat ko‘rsatuvchi korxonalar, tashkilotlar, firmalar, davlat idoralari va aholi qatnashadi.

Qarz beruvchi bilan qarz oluvchi o‘rtasida kredit shartnomasi tuziladi. Bank krediti bo‘yicha olinadigan daromad yoki stavka tomonlar o‘rtasida kelishiladi va bank foizi yoki ssuda foizi shaklida bo‘ladi. Biz avval ko‘rib chiqqan kredit tamoyillari va kredit turlari, asosan, bank kreditiga tegishlidir.

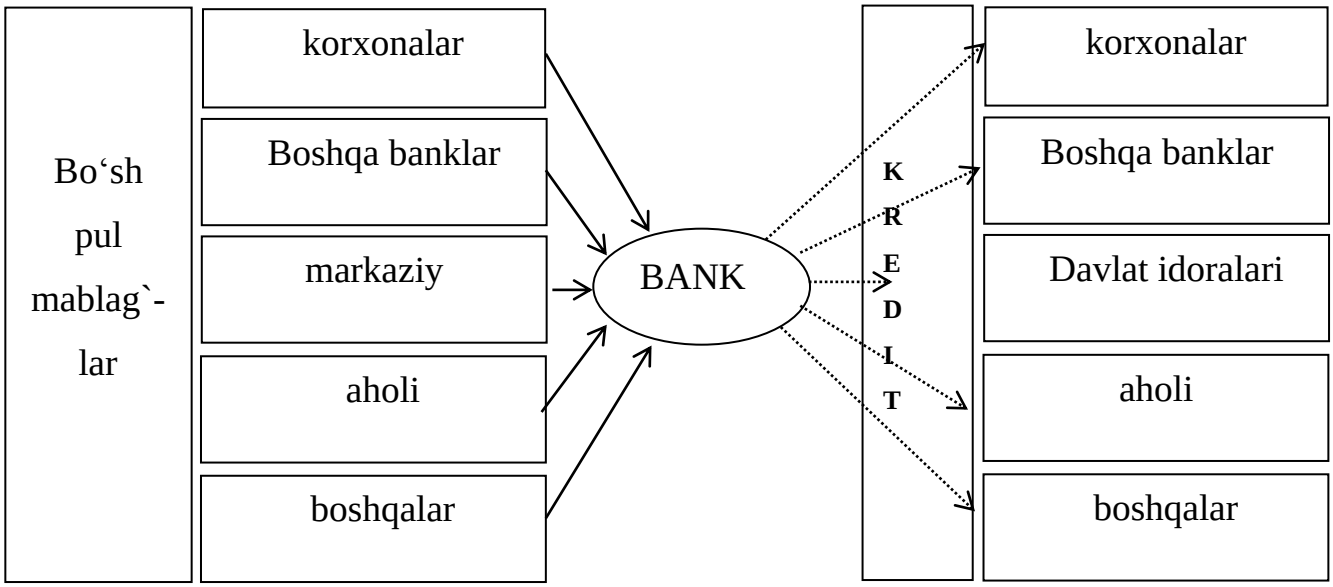

Bank krediti turlaridan biri **ipoteka kreditidir**. Ipoteka krediti

koʻchmas mulklar, ya’ni, yer, binolar, inshootlar va boshqalarni garovga olish yoʻli bilan uzoq muddatga beriladi. Bunday kreditlar yerlarni oʻzlashtirish, ularning meliorativ holatini yaxshilash, shuningdek ishlab chiqarish va turar-joy binolarini qurish maqsadlarida beriladi. Hozirda Oʻzbekistonda ipoteka krediti Oʻzbekiston Respublikasida 2006-yil 4-oktyabrdan qabul qilingan “Ipoteka toʻgʻrisida”gi Qonunga binoan berilmoqda va bunday kreditlar bilan «Ipoteka bank» va bir qator banklar shug’ullanmoqda.

3. **Iste’mol kreditida** qarz beruvchi sifatida banklar bilan bir qatorda tovar ishlab chiqaruvchi va xizmat koʻrsatuvchi korxonalar, qarz oluvchi sifatida esa aholi ishtirok etadi. Iste’mol krediti tovar va pul koʻrinishida beriladi hamda aholi ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qiladi. Pul shaklidagi iste’mol krediti banklar tomonidan, tovar shaklidagisi esa savdo korxonalari tomonidan toʻlov muddatini kechiktirish orqali beriladi.

Iste’mol krediti aholiga uy-joy qurish va sotib olish, uzoq muddat foydalanadigan tovarlar, avtomobillar, mebel, audio-video texnika va shu kabilarni sotib olish, shuningdek, ta’lim olish va davolanish kabi maqsadlar uchun beriladi.

Iste’mol krediti xorijda juda keng tarqalgan boʻlib, undan aholining barcha qatlamlari kredit kartochkalari tizimi vositasida foydalanadi.

Jamiyatimizda 2006-yil 6-mayda qabul qilingan Oʻzbekiston Respublikasi “Iste’mol krediti toʻgʻrisida”gi Qonunga binoan barcha banklarda iste’mol krediti, 2001-yildan boshlab, shartnoma boʻyicha pul toʻlab ta’lim olayotgan talabalar uchun «Ta’lim Kreditlari» ham joriy etildi. Ta’lim kreditlari Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 26-iyuldagi “Oliy oʻquv yurtlarida toʻlov-kontrakt asosida oʻqish uchun ta’lim kreditlari berish” toʻgʻrisidagi 318-sonli qarori va unga ilova “Oliy oʻquv yurtlarida toʻlov-kontrakt asosida oʻqish uchun ta’lim kreditlarini berish toʻgʻrisida”gi Nizomiga asosan beriladi.

Ta’lim kreditlari tijorat banklari filiallari tomonidan oliy ta’lim muassasalarining kunduzgi boʻlimlariga toʻlov-kontrakt asosida qabul qilingan Oʻzbekiston Respublikasi fuqarosi boʻlgan talabalarning oʻqishi uchun talabalarning oʻzlariga, ularning ota-onalariga yoki vasiylariga berilishi mumkin.

Ta’lim kreditlari, oliy ta’lim muassasalarida oʻqish davrini hisobga

olgan holda, bakalavriatga oʻqishga qabul qilingan talabalarga 10 yilgacha, magistraturaga oʻqishga qabul qilingan talabalarga 5 yilgacha boʻlgan muddatga beriladi. Muddatli harbiy xizmatni oʻtash davri bu muddatga kirmaydi.

Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 26-iyuldagi 318-sonli qaroriga muvofiq bank filiallari tomonidan berilgan ta'lim kreditlari boʻyicha quyidagi % stavkalari belgilanadi:

-chin yetimlarga, "Mehribonlik uylari"da tarbiyalanganlarga hamda bolalikdan I va II guruh nogironlariga 0 % stavkasi (foizsiz kredit);

-talabalarning qolgan toifalariga - Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy bankining amaldagi qayta moliyalash stavkasidan yuqori boʻlmagan oʻzgaruvchan foiz stavkalari.

Kam ta'minlangan oilalardan boʻlgan talabalar uchun kredit boʻyicha qoʻshilgan foizlarning 50 foizi mehnat, aholini ish bilan ta'minlash va ijtimoiy muhofaza qilish tuman boʻlimlari tomonidan ish bilan ta'minlashga koʻmaklashish davlat jamg'armasi mablag'laridan toʻlanadi.

Ta'lim kreditlari boʻyicha % stavkasi va bank filiallari tomonidan qoʻshiladigan foizlar uchun toʻlovlar miqdori Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi oʻzgarishiga qarab oʻzgarishi mumkin, bu kredit shartnomasida qayd etilishi kerak.

Bankka ta'lim kreditini olish uchun quyidagi hujjatlarni taqdim etadi:

1. Ta'lim krediti olish toʻg'risida ariza.

Talaba va oliy ta'lim muassasasi oʻrtasidagi toʻlov-kontrakt asosida oʻqish haqida belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan shartnoma (kontrakt). Kontraktda oʻqishning belgilangan muddati va bir yil uchun toʻlov miqdori koʻrsatilgan boʻlishi lozim. Oʻqish uchun toʻlov miqdori keyingi yillarda oʻzgargan hollarda kontraktlarga tegishli oʻzgartirishlar kiritiladi. Bu haqda oliy ta'lim muassasasi oʻn kun muddatda bankka yozma ravishda ma'lum qiladi, soʻngra qarz oluvchi, bank va oliy ta'lim muassasasi oʻrtasidagi kredit shartnomasiga zarur oʻzgartirishlar kiritiladi.

Fuqarolarning oʻzini oʻzi boshqarish organlari yoki uy-joy mulkdorlari shirkatlari tomonidan qarz oluvchining yashash joyi toʻg'risida berilgan ma'lumotnoma.

Kreditni qaytarishning ta'minlanishi toʻg'risida hujjat:

Agar uchinchi shaxs tomonidan kafillik berilsa, avval kafilning moliyaviy ahvoli va to‘lov qobiliyati o‘rganilib chiqiladi va so‘ngra kafil bilan shartnoma tuziladi. Kafillik shartnomasi kreditning to‘liq summasini va uning foizlarini o‘zida jamlab olishi lozim. Agar kafillik beruvchi yuridik shaxs bo‘lsa, unda kafillik shartnomasida:

- kafilning bank hisob raqami ahvoli to‘g’risida ma’lumot;
- kafilning boshqa bankdagi hamma bank hisob raqamlari hamda undagi qoldiqlari bilan birga ko‘rsatilgan ma’lumotnoma;
- kafilning bank oldida ssuda bo‘yicha va boshqa qarzlari yo‘qligi to‘g’risidagi ko‘rsatma;
- kafilda kartoteka №2 yo‘qligi to‘g’risidagi ma’lumotnomalar ilova qilinadi.

Agar kafillik beruvchi jismoniy shaxs bo‘lsa, albatta uning ish joyidan ish haqining hajmi va boshqa to‘lovlar haqida ma’lumot hamda pasporti bo‘lishi kerak.

Sug’urta kompaniyasining qarz oluvchining kreditni qaytara olmasligi xavfi sug’urta qilinganligi to‘g’risidagi sug’urta polisi. Bunda sug’urta mukofoti summasi nafaqat kredit summasini qoplashi kerak, balki uning foizlarini ham. Sug’urta polisida bank sug’urta mukofotini oluvchi ekanligi aniq ko‘rsatilgan bo‘lishi kerak. Shuningdek, sug’urta polisi bo‘yicha sug’urta to‘lovi to‘langanligi to‘g’risidagi isbotlovchi ko‘rsatmani ko‘rsatishi kerak;

6. Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlarining kafilligi(faqat chin yetimlar va “Mehribonlik uylari” da tarbiyalanganlar, bolalikdan I va II guruh nogironlari va kam ta’minlangan oilalardan chiqqanlar uchun).

Qarz oluvchi yuqoridagi hujjatlarni bankka taqdim etish bilan ayni bir vaqtda pasportni shaxsan o‘zi ko‘rsatadi. Bank pasportdan va taqdim etilgan boshqa hujjatlardan zarur ko‘chirmalar va nusxalar olishga haqlidir.

4.Mikrokredit Mikrokredit - qarz oluvchiga tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun eng kam ish haqining 1000 baravari miqdoridan oshmaydigan pul mablag’idir.

Boshlang’ich (start) sarmoyani (kapitalni) shakllantirish uchun mikrokreditlar:

- yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lmagan tadbirkorlik subyektlari uchun eng kam oylik ish haqining 50 baravarigacha miqdorda;

- mikrofirmalar va dehqon xo‘jaliklari uchun (yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lgan) eng kam oylik ish haqining 100 baravarigacha miqdorda;

- fermer xo‘jaliklari uchun eng kam oylik ish haqining 200 baravarigacha miqdorda beriladi.

Byudjetdan tashqari jamg’arma kredit liniyasi - byudjetdan tashqari jamg’arma tomonidan kichik biznes subyektlarini maqsadli asosda kreditlash uchun tijorat banklariga ularning balansida uning summasini aks ettirgan holda ajratiladigan mablag’lar.

“Maxsus imtiyozli kreditlash jamg’armasi” - kichik va o‘rta tadbirkorlik subyektlariga imtiyozli kreditlar, shuningdek, mikrokreditlar berish maqsadida tashkil qilingan jamg’armadir. Imtiyozli kredit berish jamg’armasi hisobidan beriladigan mikrokreditlar bo‘yicha foiz stavkalari mikrokredit berilgan kundagi Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasining 50 % dan ortiq bo‘lmagan miqdorda belgilanadi.

Byudjetdan tashqari jamg’armalar mablag’lari hisobidan kreditlash Markaziy bankning Adliya vazirligida 2006-yil 8-avgustda 1308-son bilan ro‘yxatga olingan “Tijorat banklari tomonidan kichik biznes subyektlariga byudjetdan tashqari jamg’armalar va Mikrokreditbank kredit liniyalari hisobidan mikrokreditlar berish tartibi to‘g’risida”gi Nizomga asosan amalga oshiriladi.

5.Davlat kreditining asosiy xususiyati kredit munosabatlarida davlatning qatnashuvidir. Davlat kreditida davlat qarz beruvchi va qarz oluvchi sifatida ham ishtirok etishi mumkin.

Davlat qarz beruvchi sifatida moliya vazirligi, Markaziy bank yoki boshqa idoralar orqali iqtisodiyotning u yoki bu sohalarini jadal rivojlantirish maqsadida tijorat banklari va korxonalarga **markazlashtirilgan kredit resurslari** ajratadi. Bunday kreditlar, odatda, imtiyozli kreditlar bo‘lib, juda past % larda yoki foizsiz beriladi.

O‘zbekistonda mustaqillik yillarida neft va gaz sanoatini rivojlantirishga, oltin va nodir metallar qazib olish va qayta ishlash korxonalariga, g’alla va paxta yetishtirishga markazlashtirilgan kreditlar ajratildi. Hozirda bunday kreditlar asosan, kichik biznes hamda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga ajratilmoqda.

Davlat o‘z xarajatlarini o‘z daromadlari hisobidan qoplay olmay

qolgan taqdirda, ya’ni, byudjet kamomadini qondirish maqsadida banklar, korxonalar va aholidan qarz oladi. Davlat o‘z idoralari tomonidan davlat obligatsiyalari va zayomlari, davlat xazina majburiyatlari, davlat qisqa muddatli obligatsiyalari kabi qiymatli qog’ozlarni chiqarish va sotish orqali korxonalar, banklar va aholining pul mablag’larini yig’adi. Bu mablag’lar davlat qarzi va byudjet kamomadini qoplashga sarflanadi.

6. Kredit munosabatlarining xalqaro miqyosda, ya’ni, mamlakatlar o‘rtasida amalga oshirilishi **xalqaro kreditni** yuzaga keltiradi. Xalqaro kreditning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, qarz beruvchilar va oluvchilar boshqa-boshqa mamlakatlarda faoliyat ko‘rsatadilar. Qarz beruvchi va qarz oluvchilar sifatida davlatlar, davlat idoralari, banklar, kompaniyalar, firmalar, xalqaro va mintaqaviy moliya-kredit tashkilotlari qatnashadilar. Xalqaro kredit tovar va valyuta shaklida beriladi. Xalqaro kredit asosan, rivojlangan davlatlar, xalqaro moliya-kredit tashkilotlari, yirik kompaniyalar, firmalar va banklar tomonidan rivojlanayotgan mamlakatlarga beriladi.

Hozirda O‘zbekiston iqtisodiyotida AQSh, Yaponiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Isroil, Janubiy Koreya va boshqa mamlakatlar, Xalqaro valyuta fondi, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki, Xalqaro moliya korporatsiyasi kabi xalqaro moliya-kredit tashkilotlari tomonidan berilgan kreditlardan foydalanilmoqda. Xalqaro moliya institutlari va xorijiy davlatlar hukumatlarining imtiyozli kredit liniyalari va grantlarini kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini moliyalashtirish maqsadlariga quyidagi hajmda jalb etilgan:

75 mln. doll. – 2011-yilda
90 mln. doll. – 2012-yilda
110 mln. doll. – 2013-yilda
130 mln. doll. – 2014-yilda
155 mln. doll. – 2015-yilda
168 mln.doll. – 2016-yilda
175 mln. doll. – 2017-yilda

O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi 2019 yil 1 noyabrga qadar O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 27 iyundagi “Yoshlar – kelajagimiz” Davlat dasturi to‘g‘risida”gi PF–5466-son Farmoni doirasida amalga oshiriladigan

loyihalarni moliyalashtirish uchun AT Xalq banki ustav kapitalini **250 milliard** so‘mga, “Mikrokreditbank” ATB ustav kapitalini **170 milliard** so‘mga va “Agrobank” ATB ustav kapitalini **290 milliard** so‘mga oshirish uchun mablag‘lar ajratildi.

7. **Lombard krediti** deganda oson va tez sotiladigan, qo‘zg’aluvchan mol-mulkni garovga olish orqali qisqa muddatga beriladigan kredit tushuniladi.

Lombard kreditini olish uchun qarz oluvchi o‘z mulkini lombard muassasasiga olib borib garovga qo‘yadi. Bunday mulklar qatoriga qimmatbaho metallar va toshlardan tayyorlangan zargarlik buyumlari, idishlar, san’at asarlari, qadimiy va noyob qimmatbaho ashyolar, audio-video apparatura, qimmatbaho qog’ozlar va boshqalar kirishi mumkin. Garovga qo‘yilgan mulk qiymati mutaxassis tomonidan baholanadi. Qimmatbaho qog’ozlar qiymati esa birja kursi bo‘yicha aniqlanadi. beriladigan kredit summasi garovga qo‘yilgan mulk qiymatining belgilangan qismini tashkil etadi. Masalan, qimmatbaho metallar va toshlar bo‘yicha – 90 % gacha, boshqa mulklar bo‘yicha – 75 % gacha, qimmatli qog’ozlar bo‘yicha – 50 % dan 80 % gacha.

Lombard krediti 3-4 oygacha beriladi. Agar kredit oluvchi belgilangan muddatda kreditni qaytarsa, garovga qo‘yilgan mulk unga qaytarib beriladi. Agar kredit qaytarilmasa, mazkur mulk lombard mulkiga aylanadi.

Hozirda xorijiy mamlakatlarda lombard kreditidan keng foydalaniladi. Lombard muassasalari deyarli barcha shaharlarda faoliyat ko‘rsatadi.

O‘zbekistonda hozirda 58 ta lombardlar bo‘lib, ular asosan Toshkent shahri va barcha viloyat markazlari hamda yirik shaharlarda faoliyat ko‘rsatmoqda. Jumladan, Samarqand shahrida “Xazina xold” va “Malaxit” lombard tashkilotlarini misol keltirish mumkin.

8. Sudxo‘rlik krediti Kreditning eng qadimiy shaklidir. Sudxo‘rlik krediti barcha mamlakatlarda keng tarqalgan. Amalda sudxo‘rlik krediti norasmiy idoralar tomonidan tegishli ruxsatnomaga ega bo‘lmagan kishilar va korxonalar tomonidan mablag’larni vaqtincha foydalanish uchun beriladi.

Sudxo‘rlik krediti uchun to‘lanadigan foiz qarz beruvchi bilan qarz oluvchi o‘rtasida kelishilgan holda belgilanadi va odatda juda yuqori foizlarda beriladi. Uning darajasi oyiga 10-15 %, ayrim hollarda undan

ham yuqori bo‘ladi. Milliy kredit tizimi rivojlanib borgan sari barcha toifadagi qarz oluvchilar ehtiyojlari tobora to‘laroq qondirilishi natijasida sudxo‘rlik krediti yo‘qolib boradi.

1995-yildan boshlab O‘zbekistonda maxsus nobank Kredit tashkilotlari tashkil qilinmoqda. Bozor iqtisodiga o‘tishni tezlashtirish, korxona va tashkilotlar faoliyatini rivojlantirish maqsadida maxsus moliya-kredit muassasalari – «Biznes-fond», «Madad» sug’urta kompaniyasi, Xususiylashtirish Investitsiya Fondlari va boshqalar tashkil qilindi. Bu muassasalar ham o‘z navbatida ishlab chiqaruvchilarga kredit mablag’lari ajratmoqdalar.

Yuqorida ko‘rib o‘tilgan kredit shakllaridan tashqari iqtisodiyotda kreditning boshqa shakllari ham uchrab turadi. Masalan, kredit kooperativlari, va o‘zaro yordam kassalari tomonidan beriladigan kreditlar.

O‘zbekistonda kichik va o‘rta biznes subyektlarini kreditlash va ularga xizmat ko‘rsatishni yaxshilash hamda kredit bozorida o‘zaro raqobatni kuchaytirish maqsadida 2002-yilda «Kredit uyushmalari to‘g’risida»gi Qonun qabul qilindi. Kredit uyushmalari kichik tadbirkorlarning boshlang’ich davrda kreditlarga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda aholini tadbirkorlikka keng jalb qilish, oilaviy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, yoshlarning biznes g‘oyalarini amalga oshirishga har tomonlama ko‘maklashish borasida qator choralar ko‘rilmoqda.

Hududlarda oilalarni tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb qilishga, ularning barqaror va qo‘shimcha daromad manbaiga ega bo‘lishiga, milliy hunarmandchilik yanada rivojlanishiga, xotin-qizlarning tadbirkorlik tashabbuslari amalga oshirilishiga, yosh tadbirkorlarning istiqbolli g‘oyalari va loyihalari ro‘yobga chiqishiga hamda shu asosda aholining bandligi ta’minlanishiga zamin yaratilmoqda.

Shu bilan birga, aholining mehnat orqali daromad topishga bo‘lgan qiziqishini keskin oshirish, ayniqsa muhtoj oilalarning hunarmandchilik, kasanachilik va boshqa tadbirkorlik faoliyatini, shuningdek, hududlarda foydalanilmayotgan binolarda ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatishni, aholi tomorqalari va bo‘sh ekin maydonlaridan unumli foydalangan holda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish bilan bog‘liq loyihalarni imtiyozli

shartlarda moliyalashtirishni tizimli ravishda davom ettirishni taqozo etmoqda.

Respublika hududlarida aholining daromad topishga qaratilgan muayyan mehnat faoliyati bilan shug‘ullanishiga, oilaviy tadbirkorlik rivojlanishiga har tomonlama ko‘maklashish va mazkur yo‘nalishdagi ishlarni tizimli tashkil etish maqsadida:

1. Aholini tadbirkorlikka keng jalb qilish va oilaviy tadbirkorlikni yanada rivojlantirish borasidagi chora-tadbirlar ijrosini tashkil etish va muvofiqlashtirish bo‘yicha:

Respublika komissiyasi tuzildi.

“Oilaviy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash markazlari tashkil etildi.

“Har bir oila — tadbirkor” dasturi doirasida: nazarda tutilgan loyihalar va tadbirlarni moliyalashtirish O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi, AT Xalq banki, “Mikrokreditbank” ATB, “Agrobank” ATB hamda xalqaro moliya institutlari kredit liniyalari mablag‘lari hisobidan amalga oshiriladi;

Imtiyozli kreditlar oilaviy tadbirkorlik, daromad topishga qaratilgan muayyan mehnat faoliyati bilan shug‘ullanish va faoliyat turini kengaytirish istagini bildirgan aholi hamda tadbirkorlik subyektlariga yillik 8 foiz stavkada 3 — 6 oygacha bo‘lgan imtiyozli davr bilan 3 yildan ko‘p bo‘lmagan muddatga ajratiladi. Bunda, 2020-yil 1-yanvardan boshlab kreditlar AT Xalq banki, “Mikrokreditbank” ATB va “Agrobank” ATB orqali O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining asosiy stavkasida, 2022-yil 1-yanvardan boshlab tijorat banklari tomonidan yillik 14 foiz stavkada beriladi;

Tijorat banklari tomonidan bozor tamoyillari asosida mustaqil ravishda o‘rnatiladigan stavkalarda beriladigan kreditlar bo‘yicha foiz xarajatlarning bir qismini kompensatsiya qilish mexanizmi qo‘llaniladi;

Kreditlar bog‘dorchilik, uzumchilik va limonchilikni tashkil etish uchun 3 yilgacha imtiyozli davr bilan 7 yilgacha muddatga, chorvachilik (qoramol, qo‘y, echki) uchun 1 yilgacha imtiyozli davr bilan 3 yilgacha muddatga har bir mahallaga biriktirilgan hokim yordamchisining tavsiyalariga muvofiq tuman (shahar) Oilaviy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash markazining asoslantirilgan va natijadorligi aniq hisob-kitob qilingan holdagi xulosasi asosida beriladi.

Mazkur qarorga muvofiq tijorat banklariga taqsimlangan

mablag‘lardan “Turonbank” ATBga kredit resursi sifatida qayta moliyalashtirilgan qismining 2021-yil 1-avgust holatiga qoldiq qismi O‘zbekiston Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasining bank ustav kapitalidagi ulushini oshirish uchun yo‘naltiriladi.

Shunday tartib o‘rnatiladiki, unga asosan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-noyabrdagi “Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5242-son Farmoni,[39] 2018-yil 7-iyundagi ““Har bir oila — tadbirkor” dasturini amalga oshirish to‘g‘risida”gi PQ-3777-son[40] va 2018-yil 14-iyuldagi “Aholi bandligini ta’minlash borasidagi ishlarni takomillashtirish va samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3856-son qarorlari[41] asosida imtiyozli kreditlar:

viloyatlar yoki tuman (shahar)lar Markazlari tomonidan oilalarning xohish va istaklari, tadbirkorlik subyektlari va yoshlarning loyihalari, ushbu faoliyatni amalga oshirish uchun yetarli sharoitlari mavjudligi chuqur o‘rganilib, har bir oila va tadbirkorlik subyektlarining taklif etayotgan loyihalariga kredit ajratish maqsadga muvofiqligi to‘g‘risida beriladigan xulosalar asosida;

jismoniy shaxslarga tovarlar (xizmatlar) fiskal belgili kassa cheki asosida yetkazib berilgan (xizmatlar ko‘rsatilgan) va loyiha egasi undan qanoatlanish hosil qilganidan so‘ng ajratiladi va mahsulot yetkazib beruvchi (xizmat ko‘rsatuvchi)ning hisobraqamiga o‘tkazib beriladi.

Bunda:

mahsulotlarni yetishtirish va qayta ishlash jarayonida aholining, birinchi navbatda, muhtoj oilalarning ishtirokini va moddiy manfaatdorligini oshirish;

qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish bo‘yicha ilg‘or xorijiy tajribalarni o‘rganish asosida ulardan mahalliy sharoitlarda keng foydalanish, klaster tizimini joriy qilishda xorijiy mutaxassislarni va

---

[39] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5242-son Farmoi. 2017-yil 17-noyabr.

[40] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ““Har bir oila — tadbirkor” dasturini amalga oshirish to‘g‘risida”gi PQ-3777-son Qarori 2018-yil 7-iyundagi

[41] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Aholi bandligini ta’minlash borasidagi ishlarni takomillashtirish va samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3856-son Qarorlari 2018-yil 14-iyul

mazkur sohada yuqori ko‘rsatkichlarga erishgan yetakchi tadbirkorlarni jalb qilish;

serhosil meva-sabzavot ekinlarini ekish, naslli chorva mollarini yetishtirish, tayyor mahsulotlarni saqlash va qayta ishlash jarayoniga zamonaviy innovatsion, resurs tejaydigan texnologiyalarni joriy qilish masalalariga alohida e’tibor qaratiladi.

O‘zbekiston Savdo-sanoat palatasi, Yoshlar ittifoqi va Markazlar bilan birgalikda:

tadbirkorlik sohasida muayyan tajriba va yutuqlarga erishgan tadbirkorni ularning soha va imkoniyatlarini o‘rgangan holda tajriba orttirish, ko‘nikma shakllantirish maqsadida “Ustoz-shogird” an’anasi asosida maslahatlarni berish bo‘yicha imtiyozli kreditlar olayotgan tashabbuskor, ayniqsa yosh tadbirkorlarga biriktiladi;

aholining, ayniqsa yoshlarning biznes g‘oya va startaplarini amaliyotga tatbiq etishga har tomonlama ko‘maklashish maqsadida ilg‘or xorijiy tajribadan kelib chiqqan holda “biznes inkubatorlar”ni tashkil etish choralarini ko‘radi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi raisi, viloyatlar, Toshkent shahar hokimliklari va Markazlarga:

hududlarning o‘ziga xos xususiyatini hisobga olib, “**bir mahalla — bir mahsulot**” tamoyili asosida har bir mahallani aniq bir yo‘nalishga ixtisoslashtirish, imtiyozli kreditlarni mavjud sharoit va oilalarning xohish-istaklari inobatga olingan holda ajratilishiga e’tibor qaratiladi;

shahar va tumanlar markazlarida foydalanilmasdan turgan binolarni tadbirkorlik subyektlariga ularda ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatish loyihalarini amalga oshirish sharti asosida doimiy yoki uzoq muddatga foydalanish huquqi bilan berish vazifalari yuklatiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 8-avgustdagi “Hududlarning jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta’minlashga doir ustuvor chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3182-son qarori[42]ga muvofiq tashkil etilgan sektor rahbarlari o‘zlari rahbarlik qilayotgan hududlarga ajratilgan imtiyozli kreditlarning maqsadli ishlatilishi ta’minlanishida va kreditlarning belgilangan muddatda qaytarilishiga mas’ul ekanligi belgilab qo‘yilsin hamda bu borada tijorat banklariga har tomonlama

[42] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 8-avgustdagi “Hududlarning jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta’minlashga doir ustuvor chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3182-son qarori

amaliy yordam ko‘rsatiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki va loyihada ishtirok etayotgan tijorat banklariga, xonadonlarga tashrif buyurgan holda imtiyozli kreditlardan foydalanish samarasi, natijadorligi va belgilangan muddatlarda qaytarilishini muntazam ravishda nazorat qilib borish vazifasi yuklatiladi.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

1. Kreditning kelib chiqishi, uning mohiyati va ijtimoiy ishlab chiqarish taraqqiyotidagi o‘rni.

1-topshiriq. *sabablarini bayon eting.*

Sudxo‘rlik kreditining paydo bo‘lishi.

2-topshiriq. *Chizmani to‘ldiring va izohlang.* Kredit jamiyat takror ishlab chiqarish jarayonida beqiyos o‘ringa ega bo‘lib,

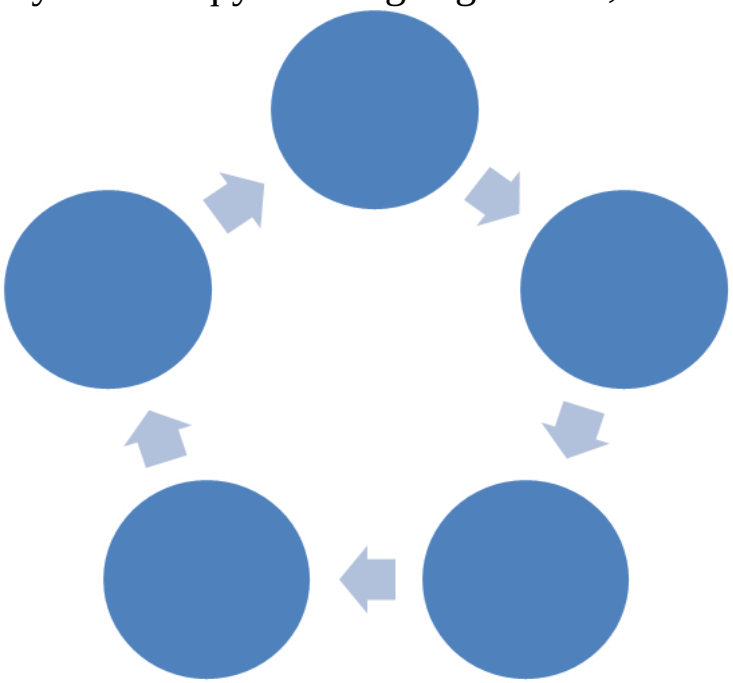

PUL – tovar munosabatlarining ajralmas qismiga aylandi.

3-topshiriq. *Ma’lumotlarda izohlang.* 2021-2022 yillar mobaynida respublikamiz tijorat banklari kredit qo‘yilmalari mutlaq miqdorining o‘sish tendensiyasi kuzatilgan.

4-topshiriq. Nuqtalar o‘rniga yozing.

Kredit munosabatlarida 2 tomon, ya’ni qarz beruvchi (Kreditor) va qarz oluvchi (debitor) ishtirok etadi. Ularni kredit..... deyiladi.

5-topshiriq. Chizmani to‘ldirib, javobingizni izohlang.

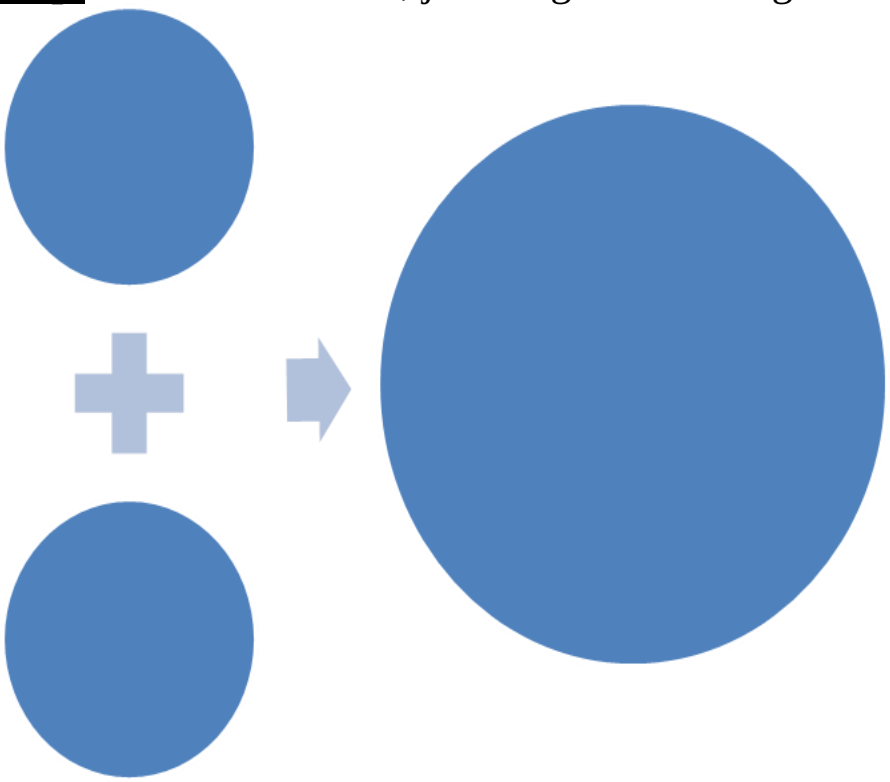

6-topshiriq. CHizmani to‘ldirib, javobingizni izohlang.

Kredit subyektlari tarkibini

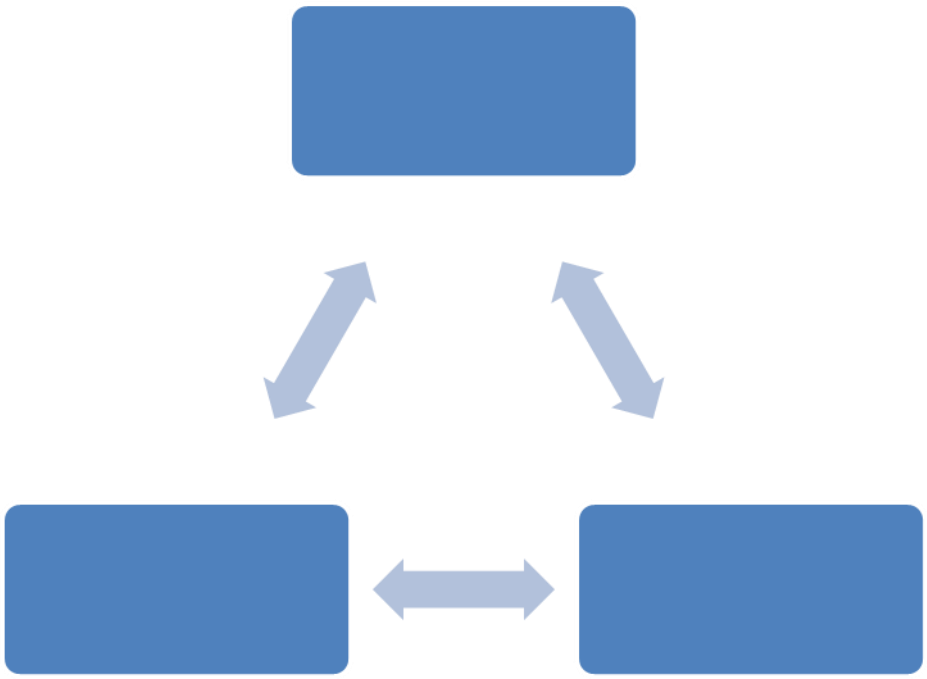

Kredit 2 shaklda, ya’ni pul mablag‘lari yoki tovarlar shaklida beriladi. Ularni kredit **obyektlari** deyiladi. Kredit obyektlari har qanday pul mablag‘lari va tovarlar emas, balki vaqtincha bo‘sh turgan, berilishi mumkin bo‘lgan pul mablag‘lari va tovarlardir.

7-topshiriq. *to‘g‘ri javobni belgilang*

Kredit obyektlariga nimalar kiradi?

A) vaqtincha bo‘sh turgan, berilishi mumkin bo‘lgan pul mablag‘lari va tovarlar.

B) har qanday pul mablag‘lari

V) ishlab chiqarilgan tovarlar

G) xom ashyolar materiallari

8-topshiriq. Fikringizni bayon eting.

Davlat miqiyosida kredit miqdorini ko‘paytirish yoki kamaytirish orqali iqtisodiyotga salbiy yoki ijobiy ta’sir o‘tkazishi mumkin. Chunki kredit miqdorini kamayishi, ko‘payishi uning ikki tomonlama ta’sirini

bildiradi.

Kredit miqdorini ko‘paytirish

Kredit miqdorini kamaytirish

<u>9-topshiriq.</u> Chizmani to‘ldiring va ta’riflab bering.

Kredit munosabatlari quyidagi tamoyillar (prinsiplar)ga rioya etgan holda amalga oshiriladi.

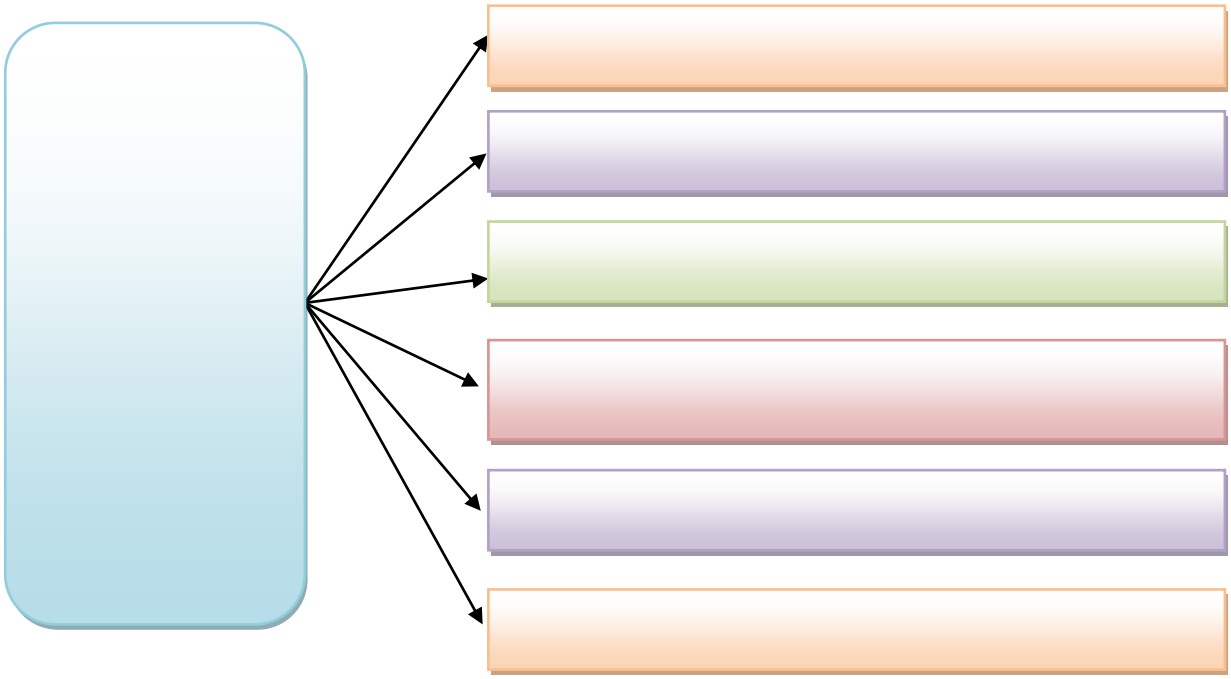

Kreditlash tamoyillariga ta’rif bering va o‘z fikrlaringiz bilan boyiting.

1. Kreditning qaytarib berishlik tamoyili:

Yaxshilaringiz qarzni yaxshi ado etuvchi kishilardir.

Muhammad payg‘ambar alayhissalom qissasi.
Hadislar

2. Kreditning muddatlilik tamoyili:

Qarzni o‘z vaqtida bermasdan cho‘zib yurish zulmdir.

Muhammad payg‘ambar alayhis-salom qissasi.

Hadislar

3. Kreditning ta’minlanganlik tamoyili:

Kafil bo‘lguncha, kafting bilan cho‘g‘ ushla.

(O‘zbek xalq maqollari)

4. Kreditning to‘lovlilik tamoyili:

Janobi Rasulullоh qarzdordan haqini so‘rab gapirgan odam to‘g‘risida bunday deganlar: “ Haqdor odamning gapirishga haqqi bor”

Muhammad payg‘ambar alayhissalom qissasi.
Hadislar

5. Kreditning maqsadlilik tamoyili:

Qarzdor qarzini uzar, xotin yonida qolar.

(O‘zbek xalq maqollari)

6. Kreditning samaradorligi tamoyili :

Qarz tovush chiqarmasa ham, uxlagani qo‘ymas.

(O‘zbek xalq maqollari)

10-topshiriq. *noto‘g‘ri javobni belgilang.*

Kreditlar **qaytarilishi muddatiga qarab** quyidagi turlarga bo‘linadi.

A) Muddatsiz kreditlar
B) Muddatli kreditlar
V) Muddati uzaytirilgan kreditlar
G) Muddati o‘tgan kreditlar

Kreditlar **ishlab chiqarish jarayonidagi o‘rniga** qarab qanday turlarga bo‘linadi.

A) Jamg‘arma fondlarga
B) Asosiy fondlarga
V) Aylanma fondlarga
G) Muomala fondiga

11-topshiriq. *Chizmani to‘ldiring. Kredit muddatiga qarab*

quyidagilarga bo‘linadi?

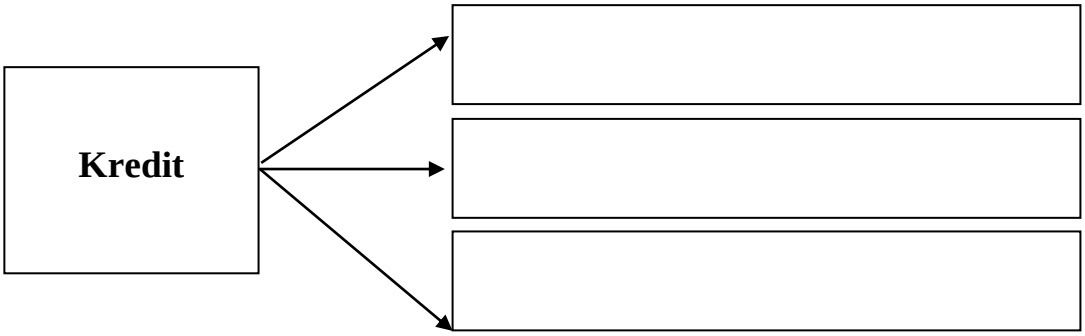

12-topshiriq. *aniqlang va jadvalni to‘ldiring.*

Mamlakatlar o‘rtasida kreditlar berilish muddatiga qarab quyidagi turlarga bo‘linadi:

Muddatlari	**Yaponiyada**	**Germaniyada**	**Xitoyda**	**Italiyada**	**Qozog’istonda**
1.Qisqa muddatli					
2.O‘rta muddatli					
3.Uzoq muddatli					

13-topshiriq. *Jadvalni to‘ldiring.*

Kreditlar	Tarif
Muddatli kreditlar	
Muddati uzaytirilgan kreditlar	
Muddati o‘tgan kreditlar	

14-topshiriq. *Kalit so‘zlardan foydalanib jadvalni to‘ldiring.*

№	Kreditlar	Sarflar
1		asosiy fondlarni qurish va ta’mirlash, sotib olish, sozlash, jihozlash hamda qayta jihozlash va boshqalarga sarflanadigan kreditlar
2		Bunday kreditlar tayyor va yarim tayyor mahsulotlarni saqlash, qadoqlash, tashish va sotish bilan bog‘liq harakatlarga yo‘naltiriladi.
3		Bunday kreditlar xom-ashyo, materiallar, yoqilg‘i, ehtiyot qismlar va boshqalarni sotib olish uchun sarflanadi

Kalit so‘zlar: aylanma fondlarni to‘ldirish uchun, muomala fondiga sarflanadigan, asosiy fondlarni qurish va ta’mirlash, jamg‘arma fondlarga.

15-topshiriq. *noto‘g‘ri javobni belgilang.*

Ta’minlanganlik nuqtayi nazaridan kreditlar.

A) bilvosita ta’minlagan.
B) bevosita ta’minlangan.
V) uchinchi shaxslar vositasida ta’minlangan.
G) ta’minlanmagan kreditlar.

To‘lanadigan **foiz darajasiga** qarab

A)o‘ta yuqori foizli
B) o‘rtacha (normal) foizli
V) past foizli
G) foizsiz (imtiyozli) kreditlar

Kreditning shakllari va ularning xususiyatlari.

16-topshiriq. **Kreditning asosiy shakllarini chizmaga joylashtirib chiqing.**

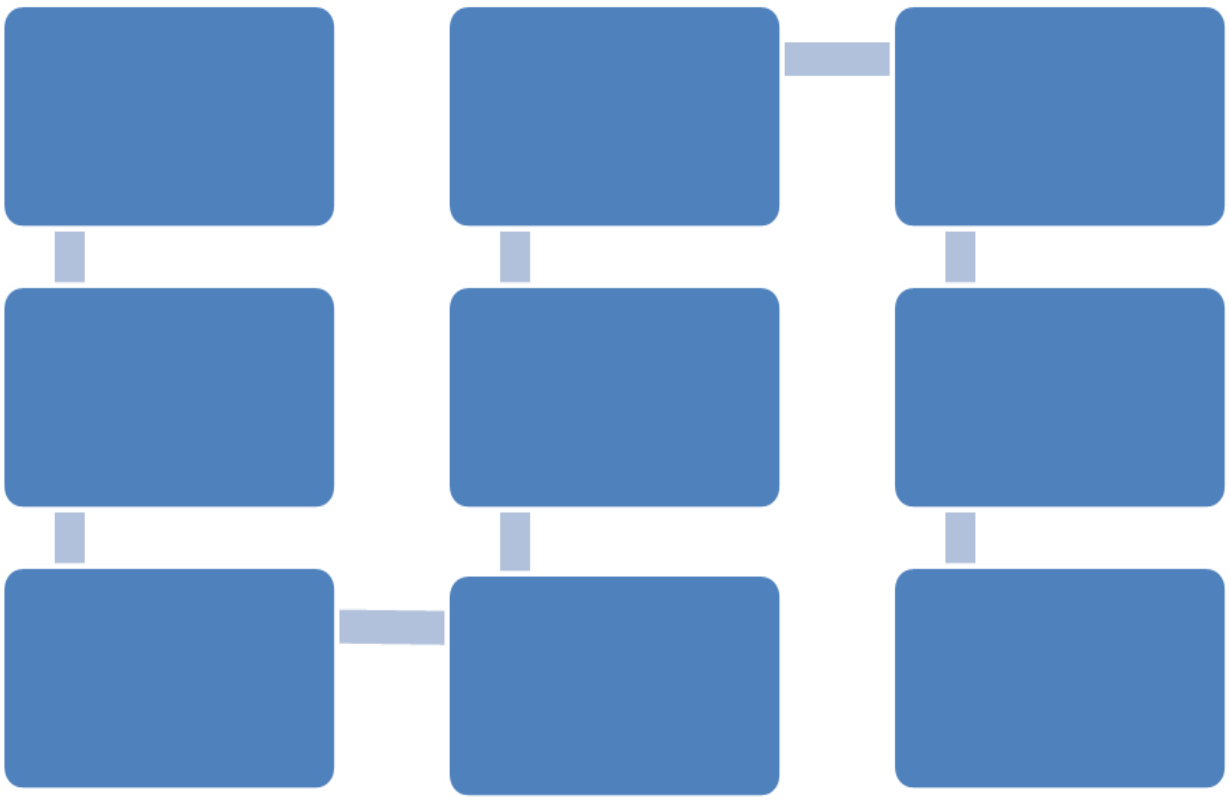

17-topshiriq. *to‘g‘ri javobni belgilang.*

Dastlab kreditning qanday shakli keng tarqalgan?

A) Kreditning sudxo‘rlik shakli

B) Tijorat krediti

V) Bank krediti

G) Iste’mol krediti

18-topshiriq. Xususiyatlari asosida berilgan kalit so‘zlardan foydalanib kreditlarning shakllarini aniqlang.

№	Kredit shakllari	Asosi xususiyatlari
1		yer garovi asosida natura va pul shaklida berilgan kreditlar.
2		tovar shaklida beriladigan kreditdir.
3		pul shaklida beriladigan ssudalardir.
4		iste’mol tovarlarni sotib olish va xizmatlarni tulash

5		davlat zayomlari shaklida kaziachey (g‘azna) majburiyatlarini chiqarish orqali
6		foiz keltiruvchi kapital sifatida
7		o‘tkazuvchan veksel (tratta) bilan hujjatlashtiriladi
8		ko‘p tarmoqli xalqaro zayom va kreditlar, yevro kreditlar, yevro bozorlar va xalqaro moliya-kredit institutlarining turli kreditlari

Kalit so‘zlar: Xalqaro bank krediti, Xalqaro xususiy va firma kreditlari, Xalqaro kredit, Davlat krediti va xususiy kredit, Iste’mol krediti, Bank krediti, Tijorat krediti, Sudxo‘rlik krediti

19-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring

Kreditlarni maqsadliligi

№	Kredit shakllari	Kreditning maqsadligi
1	Sudxo‘rlik krediti	
2	Tijorat krediti	
3	Bank krediti	
4	Iste’mol krediti	
5	Davlat krediti va xususiy kredit	
6	Xalqaro kredit	
7	Xalqaro xususiy va firma kreditlari	
8	Xalqaro bank krediti	

Asosiy tushunchalar: sudxo‘rlik krediti, kredit subyektlari, kredit obyektlari, kredit resurslari, kreditning tamoyillari, qaytarib berishlik, muddatlilik, ta’minlanganlik, to‘lovlilik, maqsadlilik, samaradorlik, kreditlarni tasniflash, qisqa muddatli, uzoq muddatli, kreditning turlari, muddatli kreditlar, muddati uzaytirilgan kreditlar, muddati o‘tgan kreditlar, tijorat krediti, tovar krediti, lizing krediti, bank krediti, ipoteka krediti, iste’mol krediti, davlat krediti, Xalqaro kredit, lombard

krediti.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Kredit so‘zining lug’aviy ma’nosi nimani anglatadi?
2. Sudxo‘rlik kreditining paydo bo‘lish sababi nimada?
3. Kredit- qanday iqtisodiy munosabatlar yig’indisi bo‘lib hisoblanadi?
4. Kreditning mohiyati nimada?
5. Kreditning zarurati nimada?
6. Kreditning subyektlari kimlar?
7. Kreditning obyekti nima?
8. Qanday bo‘sh pul mablag’laridan kredit resurslari sifatida foydalaniladi?
9. Kreditning eng muhim vazifalari nimalardan iborat?
10. Kreditning qaysi tamoyillariga rioya etiladi?
11. Kreditning qaytarib berishlik tamoyilidan maqsad nima?
12. Kreditning muddatlilik tamoyilidan maqsad nima?
13. Kreditning ta’minlanganlik tamoyilidan maqsad nimada?
14. Kreditning to‘lovlilik tamoyilidan maqsad nima?
15. Kreditning maqsadlilik tamoyili nimaga talab qilinadi?
16. Kreditning samaradorlik tamoyili qanday iqtisodiy samara beradi?
17. Kreditlarni tasniflashning ahamiyati nimadan iborat?
18. Kreditning berilish muddatiga qarab necha turlarga bo‘linadi?
19. Kreditlar qaytarilish muddatiga qarab qanday turlarga bo‘linadi?
20. Kreditlarni ishlab chiqarish jarayonidagi o‘rniga qarab qanday sarflanadi?
21. Kreditning qanday shakllaridan amaliyotda qo‘llaniladi?
22. Tijorat krediti qanday shaklda beriladi?
23. Mikrokreditlar qancha miqdorda beriladi?
24. Tovar krediti tovarlar va xizmatlar qanday beriladi?
25. Lizing krediti obyektlariga nimalar kiradi?
26. Bank krediti qanday shaklda beriladi?
27. Ipoteka kreditida nimalar garovga qo‘yib beriladi?
28. Iste’mol kreditida kimlar ishtirok etadi?
29. Ta’lim krediti berish tartib- qoidalari haqida fikr bering.

30. Davlat kreditining asosiy xususiyatlari nimada?
31. Xalqaro kreditning yuzaga kelishdan maqsad nima?

11-BOB. KREDIT BO`YICHA FOIZ STAVKALAR VA ULARGA TA`SIR QILUVCHI OMILLAR

11.1. Ssuda foizi tushunchasi va uning vazifalari

Ssuda bu - bankdan pul shaklida berilgan kredit tushuniladi. Ssuda foizi (prosenti) kreditning to‘lovlilik tamoyilidan kelib chiqadi. Iqtisodiy adabiyotlarda «ssuda foizi», «qarz foizi», «kredit foiz stavkasi», oddiygina «foiz» yoki «protsent» kabi atamalar uchrab turadi. Ularning barchasi bir xil ma’noni bildiradi.

Ssuda foizi bu - kreditga olingan mablag’lardan foydalanganlik uchun to‘lanadigan haq tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda, ssuda foizi kreditning bahosidir.

Ssuda foizi beriladigan kredit summasiga nisbatan avvaldan foizlarda belgilanadi. Ssuda foizi darajasi esa ssuda foizi summasining qarz miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi. Masalan, korxona bankdan olgan 12 mln. so‘m Kredit uchun, har oyda 600 ming so‘mdan foiz to‘lasa, ssuda foizi darajasi 5 % ni tashkil etadi, ya’ni:

$$Sf.d = \frac{600000s}{12\,000\,000} \bullet 100 = 5\ \%$$

Ssuda foizi summasini aniqlash uchun ssuda summasi ssuda foizi darajasiga ko‘paytiriladi va 100 ga bo‘linadi:

$$Sf.s = 12000000s \bullet \frac{5}{100} = 600\,000\ s$$

Ssuda foizi quyidagi **vazifalarni** bajaradi:

Ssuda foizi kredit oluvchining ishlab chiqarish resurslari va qarzga olingan mablag’lardan unumliroq foydalanishga undaydi. Sababi, ssuda foizi summasi kredit oluvchi olgan daromad hisobidan to‘lanadi. Shu tufayli kredit oluvchi ko‘proq daromad olishga harakat qiladi.

Ssuda foizi olinadigan kredit miqdorini chegaralab qo‘yadi. Sababi, kredit oluvchi qancha ko‘p qarz olsa, shuncha ko‘p ssuda foizi to‘laydi va aksincha, qancha kam olsa, shuncha kam to‘laydi. Shuning uchun kredit oluvchi o‘ziga zarur bo‘lgan eng kam miqdordagi qarz olishdan manfaatdordir. U nisbatan kamroq mablag’ sarflab, ko‘proq daromad olishga intiladi.

Ssuda foizi banklar va boshqa maxsus moliya-kredit muassasalarining asosiy daromad manbai hisoblanadi. Ular tomonidan jalb etilgan mablag’lar, ya’ni, depozit va omonatlar uchun to‘lovlar ham ana shu ssuda foizi hisobidan amalga oshiriladi.

11.2. Ssuda foizi turlari

Kredit turlari va shakllari xilma-xil bo‘lgani kabi, ular uchun to‘lanadigan ssuda foizlari ham turlicha bo‘ladi. Ulardan ayrimlarini ko‘rib chiqamiz:

Kreditni qaytarish vaqtida birdan to‘lanadigan ssuda foizi. Masalan, kredit summasi – 1000 000 so‘m, muddati - 3 oy (90 kun), yillik ssuda foizi darajasi - 60 % (360 kun uchun). Kredit oluvchi kredit muddati bitgach, kreditni qaytaradi va 150 ming so‘m ssuda foizi to‘laydi.

$$C_{ф.с.} = \frac{1000000\ \text{c} \bullet 60 \bullet 90}{360 \quad 100} = 150000\ c$$

Kredit berilgan muddatda 1 me’yorda to‘lab boriladigan ssuda foizi. Yuqoridagi misolga qaytadigan bo‘lsak, endi qarzdor ssuda foizini oyma – oy 50.000 so‘mdan to‘lab boradi.

$$C_{ф.с.} = \frac{1000000\ \text{c} \bullet 60 \bullet 30}{360 \quad 100} = 50000\ c$$

Kredit berilayotgan paytda birdan to‘lanadigan ssuda foizi. Yuqoridagi misolga qaytamiz, faqat kredit muddati 1 oy (30 kun) deb olamiz. Bu holda qarz oluvchi avvaldan 1 oylik ssuda foizini, ya’ni, 50000 so‘m to‘laydi yoki qarz beruvchi kredit summasidan 50000 so‘m ushlab qolib (1000000 so‘m–50000 so‘m) 950000 so‘m beradi.

Qat’iy belgilab qo‘yiladigan ssuda foizi odatda, kredit shartnomasi amal qilgan muddatda o‘zgarmasdan qoladi. Bunday ssuda foizlarini **nominal** ssuda foizi ham deyiladi. Mazkur ssuda foizi kredit beruvchi manfaatlariga zid kelishi ham mumkin. Ayniqsa, inflyatsiya sharoitida bunga yo‘l qo‘yilmaydi.

Suzib yuruvchi, ya’ni, o‘zgaruvchan ssuda foizi. Bu holda kredit beruvchi tomonidan ssuda foizi har oyda kredit resurslari bozoridagi talab va taklifga qarab qayta hisoblab boriladi.

Real ssuda foizi deganda inflyatsiya darajasini hisobga olgan holda belgilanadigan ssuda foizi tushuniladi. Masalan, oylik nominal ssuda foizi – 5 %, oylik inflyatsiya darajasi – 2 %. Bu holda real ssuda foizi 7 % (5 %+2 %) ni tashkil etadi.

11.3. Ssuda foiziga ta’sir etuvchi omillar

Ssuda foizi darajasiga ko‘p omillar ta’sir etadi, ulardan asosiylari quyidagilardan iborat:

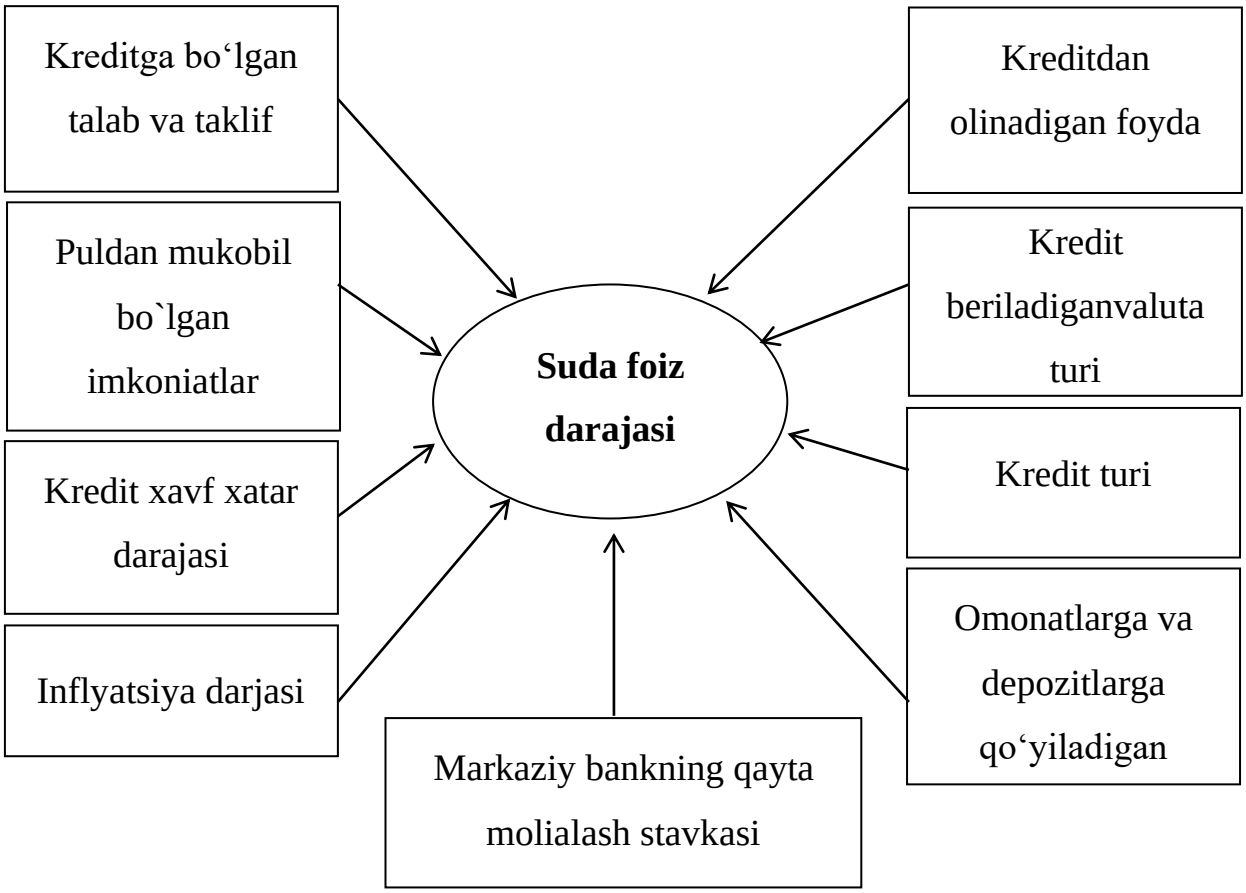

11.1.-Chizma. Ssuda foiziga ta’sir qiluvchi omillar[43]

1.Pul bozoridagi, ya’ni, kredit resurslari «kim oshdi» savdosidagi (auksion) kredit resurslariga bo‘lgan talab va taklif nisbati. Agar talab ortsa, ssuda foizi yuqori va aksincha taklif ko‘paysa, ssuda foizi past bo‘ladi. O‘zbekistonda kredit resurslari «kim ochdi» savdosi 1995-yildan beri faoliyat ko‘rsatmoqda, unda asosan tijorat banklari qatnashmoqdalar.

2.Kreditga olinadigan mablag’larni ishlatishdan olinadigan foyda darajasi, ya’ni, kredit samaradorligi. Agar tadbirkor kreditni 10 % hisobidan olsa-yu, uni ishlatish 20 % foyda bersa, u qarzni 12 % ga ham olishi mumkin.

3.Kredit muddati va shartlari. Agar kredit uzoq muddatga berilsa va uni qismlarga bo‘lib to‘lash mumkin bo‘lsa, ssuda foizi yuqori

[43] Muallif ishlanmasi

bo‘ladi. Agar kredit qisqa muddatga berilsa va uni birdaniga qaytarish lozim bo‘lsa, ssuda foizi darajasi past bo‘ladi.

4. Kredit qanday valyutada berilgan. Agar kredit erkin muomaladagi valyutada berilsa, ssuda foizi darajasi yuqori bo‘ladi va aksincha erkin muomalada bo‘lmagan valyutada berilsa, ssuda foizi darajasi past bo‘ladi.

5. Pulni muqobil ishlatish imkoniyati. Agar pulni qarzga berish o‘rniga boshqacha ishlatish ko‘proq foyda keltirsa, kredit taklifi qisqaradi va ssuda foizi darajasi ortadi.

6. Kredit xavf-xatari darajasi. Agar kredit xavf-xatari yuqori bo‘lsa, ssuda foizi darajasi yuqori belgilanadi va aksincha, xavf-xatar darajasi past bo‘lsa, ssuda foizi darajasi ham past darajada belgilanadi.

7. Inflyatsiya darajasi. Agar iqtisodiyotda inflyatsiya darajasi yuqori bo‘lsa, ssuda foizi ham yuqori, aksincha inflyatsiya darajasi past bo‘lsa, ssuda foizi darajasi ham past bo‘ladi.

8. Jalb qilingan mablag’lar uchun to‘lanadigan foizlar darajasi. Agar depozit va omonatlar uchun to‘lanadigan foizlar yuqori bo‘lsa, ssuda foiz darajasi ham yuqori bo‘ladi.

9. Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasi. Hozirgi paytda O‘zbekiston Markaziy banki tijorat banklari tomonidan beriladigan kreditlar bo‘yicha ssuda foizining eng yuqori darajasini chegaralab qo‘ymoqda. Agar Markaziy bank qayta moliyalashtirish stavkasi oyiga 14 % deb belgilangan bo‘lsa, tijorat banklari tomonidan beriladigan kreditlar uchun ssuda foizi undan 1,5 barobarga ko‘p, ya’ni, 18 % gacha belgilanishi mumkin.

Hozirda O‘zbekistonda tijorat banklari tomonidan ssuda foizlari belgilanayotganda yuqoridagi omillardan oxirgi 3 tasi e’tiborga olinmoqda, ya’ni:

- O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki qayta moliyalashtirish stavkasi;
- jalb etilgan mablag’lar uchun to‘lanadigan foizlar darajasi;
- inflyatsiya darajasi.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

1. Ssuda foizi tushunchasi va uning vazifalari

1-topshiriq. *to‘g‘ri javobni belgilang* .

Ssuda foizi

A) Kreditning bahosi.
B) Kreditning foizi.
V) Kreditning shakli.
G) Kreditning turi.

2-topshiriq. Masalani yeching.

Ssuda foizi beriladigan kredit summasiga nisbatan avvaldan foizlarda belgilanadi. Ssuda foizi darajasi esa ssuda foizi summasining qarz miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi. Masalan, korxona bankdan olgan 120 mln. so‘m kredit uchun, har oyda 18 million so‘mdan foiz to‘lasa, ssuda foizi darajasi 15 % ni tashkil etadi, aniqlang:

Ssuda foizi summasini aniqlash uchun ssuda summasi ssuda foizi darajasiga ko‘paytiriladi va 100 ga bo‘linadi, aniqlang:

5-topshiriq. Ssuda foizi qanday vazifalarni bajaradi?

	Vazifalari	Sababi
	Ssuda foizi kredit oluvchining ishlab chiqarish resurslari va qarzga olingan mablag‘lardan unumliroq foydalanishga undaydi.	
	Ssuda foizi olinadigan kredit miqdorini chegaralab qo‘yadi.	

	Ssuda foizi banklar va boshqa maxsus moliya-kredit muassasalarining asosiy daromad manbai hisoblanadi.	

2. Ssuda foizi turlari

Kredit turlari va shakllari xilma-xil bo‘lgani kabi, ular uchun to‘lanadigan ssuda foizlari ham turlicha bo‘ladi.

<u>6-topshiriq.</u> Chizmani to‘ldiring. Ssuda foizlarining turlari:

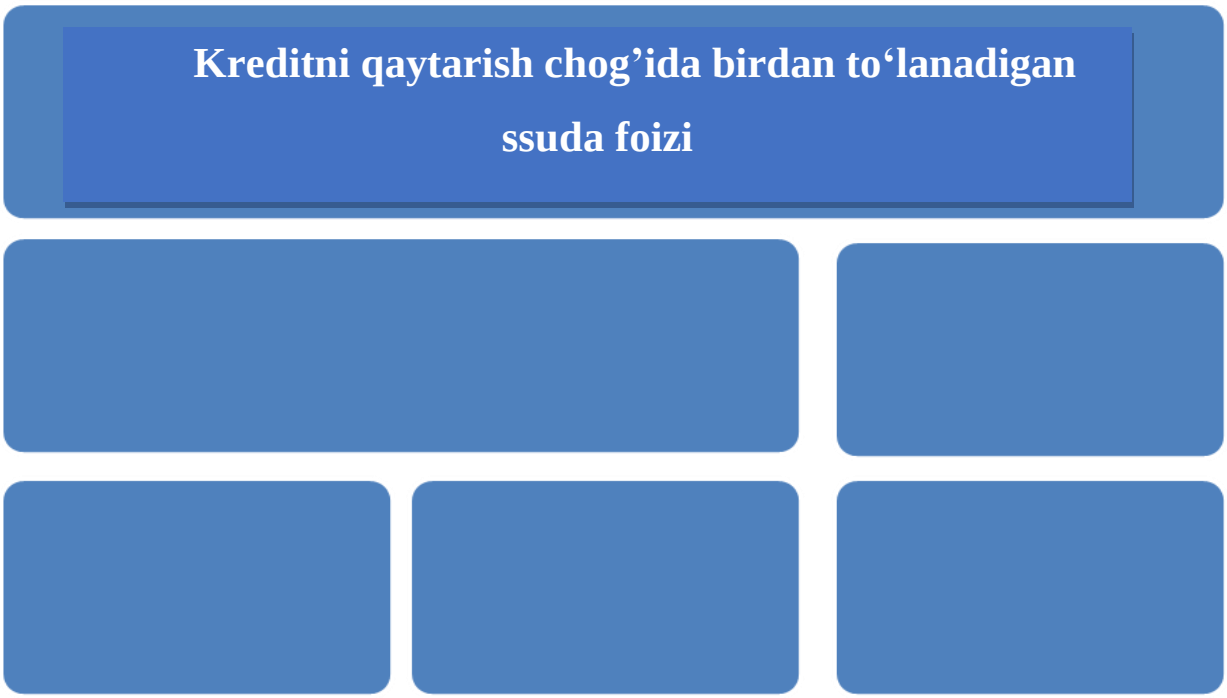

<u>7-topshiriq.</u> Ssuda foizlari turlarini tariflang:

	Turlari	Tariflari
	Kreditni qaytarish chog‘ida birdan to‘lanadigan ssuda foizi.	
	Kredit berilgan muddatda 1 me’yorda to‘lab boriladigan ssuda foizi.	
	Kredit berilayotgan paytda birdan to‘lanadigan ssuda foizi.	
	Qat’iy belgilab qo‘yiladigan ssuda foizi.	

	Suzib yuruvchi, ya’ni o‘zgaruvchan ssuda foizi.	
	Real ssuda foizi.	

8-topshiriq. Masalani yeching

Kreditni qaytarish chog‘ida birdan to‘lanadigan ssuda foizi. Masalan, kredit summasi – 100 000 000 so‘m, muddati -12 oy (365 kun), yillik ssuda foizi darajasi - 25 % (360 kun uchun). Kredit oluvchi kredit muddati bitgach, kreditni qaytaradi va 25 000 000 so‘m ssuda foizi to‘laydi.

Kredit berilgan muddatda 1 me’yorda to‘lab boriladigan ssuda foizi. Yuqoridagi misolga qaytadigan bo‘lsak, endi qarzdor ssuda foizini oyma – oy 2 083 000 so‘mdan to‘lab boradi.

Kredit berilayotgan paytda birdan to‘lanadigan ssuda foizi. Yuqoridagi misolga qaytamiz, kredit muddati 1 yil (365 kun) deb olamiz.

Bu holda qarz oluvchi avvaldan 1 yillik ssuda foizini, ya’ni 25000000 so‘m to‘laydi yoki qarz beruvchi kredit summasidan 25 000 000 so‘m ushlab qolib (100000 000 so‘m–25 000 000 so‘m) 75 000 000 so‘m beradi.

Qat’iy belgilab qo‘yiladigan ssuda foizi odatda, kredit shartnomasi amal qilgan muddatda o‘zgarmasdan qoladi. Bunday ssuda foizlarini **nominal** ssuda foizi ham deyiladi. Mazkur ssuda foizi kredit beruvchi manfaatlariga zid kelishi ham mumkin. Ayniqsa, inflyatsiya sharoitida bunga yo‘l qo‘yilmaydi.

Suzib yuruvchi, ya’ni o‘zgaruvchan ssuda foizi. Bu holda kredit

beruvchi tomonidan ssuda foizi har oyda kredit resurslari bozoridagi talab va taklifga qarab qayta hisoblab boriladi.

Real ssuda foizi deganda inflyatsiya darajasini hisobga olgan holda belgilanadigan ssuda foizi tushuniladi. Masalan, oylik nominal ssuda foizi – 5 %, oylik inflyatsiya darajasi – 2 %. Bu holda real ssuda foizi 7 % (5 %+2 %) ni tashkil etadi.

3.Ssuda foiziga ta’sir etuvchi omillar.

9-topshiriq. Chizmani to‘ldiring

Ssuda foiziga ta’sir qiluvchi omillar.

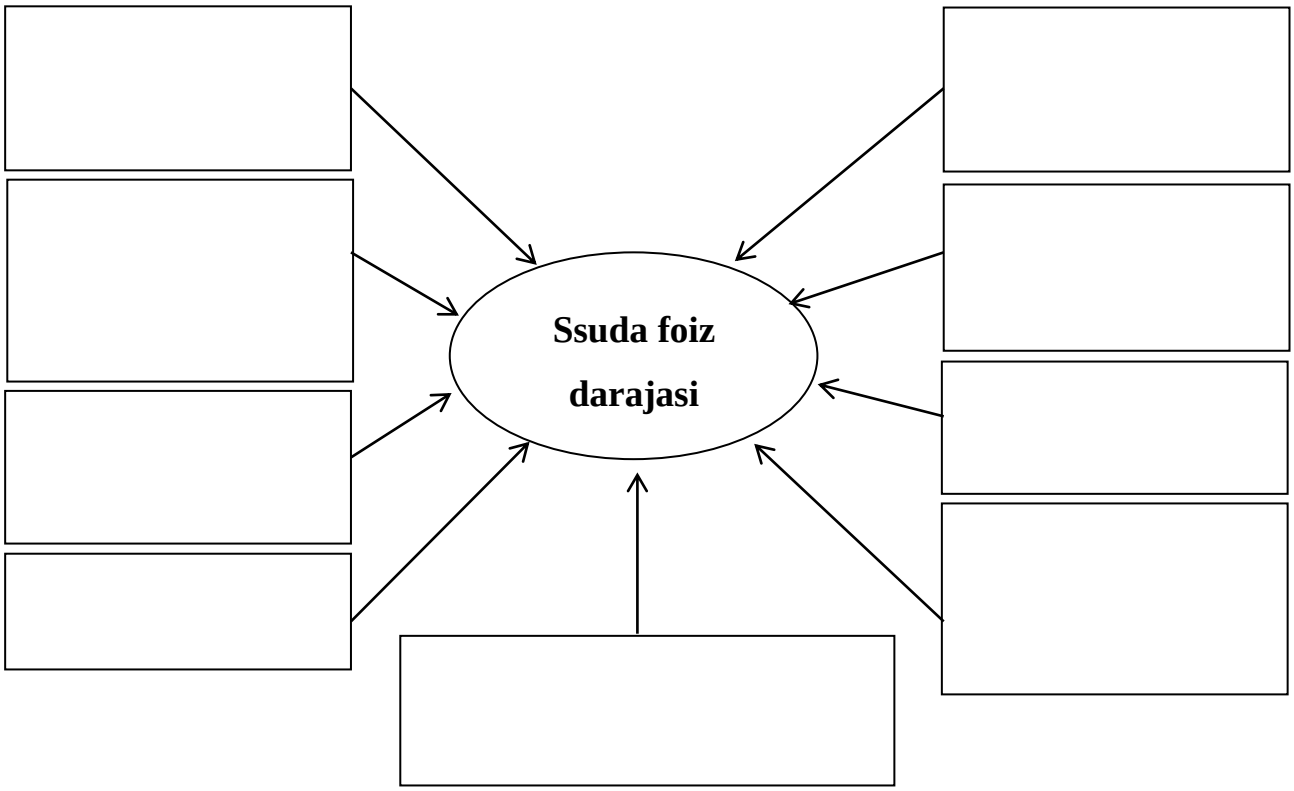

10-topshiriq. Javobingizni izohlang

Ssuda foizi darajasiga ko‘p omillar ta’sir etadi, ulardan asosiylari nimalardan iborat:

№	Omillar	Izohlar
1	Pul bozoridagi, ya’ni kredit resurslari «kim oshdi» savdosidagi (auksion) kredit resurslariga bo‘lgan talab va taklif nisbati.	
2	Kreditga olinadigan mablag‘larni	

	ishlatishdan olinadigan foyda darajasi, ya’ni kredit samaradorligi.	
3	Kredit muddati va shartlari.	
4	Kredit qanday valyutada berilganligi.	
5	Pulni muqobil ishlatish imkoniyati.	
6	Kredit xavf-xatari darajasi.	
7	Inflyatsiya darajasi.	
8	Jalb qilingan mablag‘lar uchun to‘lanadigan foizlar darajasi.	
	Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasi.	

Asosiy tushunchalar: ssuda, ssuda foizi, nominal ssuda. suzib yuruvchi ssuda, real ssuda, sudxo‘rlik krediti, kredit subyektlari, kredit obyektlari, kredit resurslari, kreditning tamoyillari, qaytarib berishlik, muddatlilik, ta’minlanganlik, to‘lovlilik, maqsadlilik, ssuda foizi, to‘lovlilik, tamoyil, «ssuda foizi», «qarz foizi», «kredit foiz stavkasi»,«protsent», mablag’lar, ishlab chiqarish, resurslar, qarz, mablag’lar, nominal ssuda foizi, suzib yuruvchi, o‘zgaruvchan ssuda, pul bozori, kredit resurslari, «kim oshdi» savdosi, auksion, inflyatsiya darajasi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Ssuda so‘zining ma’nosi nima?
2. Ssuda foizi deb nimaga aytiladi?
3. Ssuda foizi qanday belgilanadi?
4. Ssuda foizi qanday vazifalarni bajaradi?
5. Ssuda foizining turlari qanday?
6. Nominal ssuda foiziga ta’rif bering
7. Suzib yuruvchi ssuda foiziga ta’rif bering.
8. Real ssuda foiziga ta’rif bering.
9. Ssuda foiziga ta’sir etuvchi omillar nimalardan iborat?
10. O‘zbekistonda tijorat banklari tomonidan ssuda foizlari belgilanayotganda qanday omillar e’tiborga olinmoqda?

12-BOB. BANKLARNING KELIB CHIQISHI VA BANK TIZIMI

12.1. Banklarning paydo bo‘lishi va ularning pul-tovar munosabatlarini rivojlantirishdagi o‘rni

«Bank» so‘zi italyancha «banko» so‘zidan olingan bo‘lib, pul muomalasi va kredit munosabatlari amalga oshiriladigan «stol», «peshtaxta», «kursi» ma’nolarini bildiradi. Banklar dastlab G’arbiy Yevropaning Genuya, Florensiya va Venetsiya shaharlarida o‘rta asrlarda paydo bo‘lgan.

Banklarning paydo bo‘lishiga asosiy sabab, tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi hisoblanadi. Tovar-pul munosabatlarining mavjudligi va ularning rivojlanib borishi barcha ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlarda ham banklarni faoliyat ko‘rsatishlarini taqozo qiladi.

Banklarning paydo bo‘lishiga asosiy sabablardan quyidagilarni ko‘rib chiqamiz:

1.Ma’lumki, qadimda kishilar ancha tarqoq, bir-birlaridan uzoqda yashaganlar. Ular turli urushlar, bosqinchilik va talonchilik natijasida ko‘p jabrlanganlar. Dastlabki banklar ana shu zamonlarda paydo bo‘lgan. Ular yirik shaharlar, aholi kecha-kunduz gavjum bo‘ladigan bozorlar, karvonsaroylar, ibodatxonalar va portlarda mustahkam binolarda joylashganlar. Puldorlar o‘z pullari va boyliklarini ma’lum haq to‘lash evaziga ana shu banklarda saqlaganlar. Shunday tarzda banklarning birinchi **pulni saqlash** operatsiyalari vujudga kelgan.

2. O‘rta asrlarda yirik davlatlar juda kam, aksincha, mayda feodal davlatlar – knyazlik, graflik, xonlik, amirlik va shu kabilar juda ko‘p bo‘lgan. Har bir hukmdor taxtga o‘tirgach, birinchi navbatda o‘z nomidan tanga zarb etgan. Bu tangalar avvalgilaridan o‘zgacha bo‘lgan. Ana shu sababli savdo-sotiqda turli-tuman tangalar ishlatilgan. Ular bir-birlaridan vazni, shakli, ko‘rinishi va tarkibi jihatidan farq qilganlar. Bu tangalarning haqiqiyligi, tarkibi va qiymatini aniqlash, ularni bir-biriga taqqoslash, shuningdek, almashtirish zarurati tug’ilgan. Bu vazifalarni

dastlab **sarroflar**, keyinroq esa banklar bajara boshlaganlar. **Pul almashtirish** qadimiy banklarning ikkinchi operatsiyalaridir.

3. Pul saqlash va almashtirish bilan shug'ullanish natijasida banklarda katta miqdorda pul mablag'lari jamg'arila borgan. Ammo bu pullar harakatsiz yotgan. Asta-sekin bank egalari bu pullarni ma'lum haq evaziga o‘z nomlaridan qarzga bera boshlaganlar. Qarzni o‘z muddatida qaytarilishini kafolatlash uchun qarz oluvchining mol-mulki (uy-joyi, yeri, kemalari va boshqalar) garovga olingan. Ana shunday tarzda banklarning uchinchi operatsiyalari, ya'ni,, **kredit operatsiyalari** kelib chiqqan. Endi banklar **sudxo‘rlik** bilan ham shug'ullana boshlaganlar.

4. Ma'lumki, bank egasi tomonidan bankka pul qo‘ygan har bir kishining pul qo‘yishi va olishi hisob-kitobi «temir daftarda» olib borilgan. Shunday hollar ham bo‘lganki, bir-biri bilan savdo-sotiq yoki «oldi-berdi» qiluvchi ikki va undan ortiq kishilar bir bankda o‘z pullarini saqlaganlar. Ular har safar bankdan naqd pul olishlari, o‘zaro hisob-kitob qilgandan so‘ng, uni yana qaytarib bankka qo‘yishlari lozim bo‘lgan. Boshqacha qilib aytganda, bank egasi yerto‘ladagi sandiqlarni ochib, pulni egasiga bergan, u esa o‘z navbatida ikkinchi kishiga bergan. Ikkinchi kishi esa pulni yana bankka qo‘ygan, ya'ni, sertashvish «pulni shamollatish operatsiyasi» o‘tkazilgan, xolos.

Bu ovoragarchilikdan ko‘ra, bank egasi tomonidan «Temir daftar»dagi pul beruvchining pulini ma'lum miqdorga kamaytirib, pul oluvchinikiga qo‘shib qo‘ysa bo‘ladi-ku! Ana shunday qilib kishilar banklar orqali **naqd pulsiz hisob-kitoblar** qila boshlaganlar.

Ko‘rib chiqqanimizdek, qadimgi banklarning dastlabki operatsiyalari quyidagicha rivojlangan:

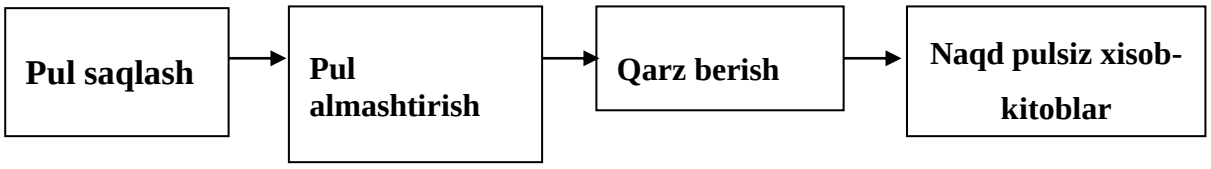

12.1-Chizma. Qadimgi banklarning operatsiyalari

Hozirgi banklar o‘z mijozlariga bir necha yuzlab turdagi xizmatlar

koʻrsatmoqdalar. Endi ular qadimiy sarroflarning koʻrimsiz doʻkonchalari-yu, sudxoʻrlarning yarim qorongʼi uylariga sira oʻxshamaydilar. Ular katta-kichik shaharlarning eng muhtasham binolarida joylashganlar, u yerda eng zamonaviy jihozlar oʻrnatilgan boʻlib, maxsus maʼlumotlarga ega boʻlgan minglab mutaxassislar ishlashadi.

Banklarning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi oʻrni beqiyosdir. Ularni bejiz «iqtisodiyot qon tomirlari» yoki «iqtisodiyot lokomotivlari» deb aytishmaydi.

12.2.Dastlabki banklarning paydo boʻlishi va ularning operatsiyalari

Banklar dastlab Gʼarbiy Yevropaning Genuya, Florensiya va Venetsiya shaharlarida oʻrta asrlarda paydo boʻlgan.

Banklarning rivojlanish tarixi 5 ta bosqichga boʻlinadi:

I bosqich- Natural banklar tizimi, Antik davrdan to 1156-yillargacha natural banklar tizimi davrida bank tipidagi turli xildagi pul operatsiyalari bilan shugʼullanuvchilar tomonidan dastlab quyidagi operatsiyalar bajarilgan: Pulni almashtirish; Ssuda berish (koʻproq natural shaklda); Omonatga pul mablagʼlarini jalb qilish.

Ular asosan cherkovlar (ibodatxonalar). Yunon cherkovlari (ibodatxonalari): Delf, Delos, Samos, Efis va bosh. Qadimgi Misr ehromlari, masjidlar, Samarqandda (Kattaqoʻrgʼon, Yangiqoʻrgʼon, Oqqoʻrgʼon va bosh.) qoʻrgʼonlar, atroflari baland oʻralgan mustahkam binolarda Buxoro va Xorazm (Arklar)da pul operatsiyalari bilan shugʼullanishgan.

II bosqich- Jiro banklar tizimi (1156-yildan to XIX asrning yarmigacha). Bu davr uchun xarakterli boʻlgan bank operatsiyalari: Bir hisob raqamdan ikkinchi raqamga pul oʻtkazish operatsiyalari (jiro operatsiyalar);

Depozit operatsiyalari shakllari paydo boʻlishi; Lombard bilan bogʼliq operatsiyalar.

III bosqich-Klassik bank tizimi (XVII asrning yarmidan XIX

asrning birinchi yarmigacha).

- Emission banklar;

-Xususiy aksionerlik tijorat emission banklar;

-Davlat aksionerlik tijorat banklar;

-Ixtisoslashgan banklar;

-Savdo banklar;

-Ipoteka banklar;

-Jamg’arma banklar.

Emission banklar; 1668-yili (1650 Stokgolm banki) Shvetsiya Riks tijorat banki; 1694-yili Angliya davlat aksionerlik tijorat banki; 1716-yil Fransiya “Bank de General” emission aksionerlik bank. 1718-yilda “Kirol Bank”; 1781-yil Shimoliy Amerika banki; 1791 yil birinchi AQSh tijorat emission banki; 1816-yili ikkinchi AQSh tijorat emission banki; 1800-yil Fransiya banki; 1814-yil Niderlandiya Banki; 1817-yil Kanada “Bank of Monreal” tijorat banki.

Ixtisoslashgan banklar: Savdo banklari: 1695-yilda Shotlandiya Kirol Banki; 1706-yilda Britaniya xolos savdo kompaniyasi banki; 1754-yili Rossiyada dvoryanlar Sankt-Peterburg porti savdoni banki; 1763-yil Angliyada “Baning Brothers” savdo banki; 1764-yili Peterburg va Astraxan tashqi savdo banki; 1767- yili Peterburg dengiz savdosi banki; 1786-yili Rossiya Davlat Yer banki; 1832-yili “Bank of Nova Scosia” Kanada tijorat banki.

Ipoteka banklar: 1770-yili Siliziyada Davlat Ipotek banki: 1778-yili Franfurt-na –Mayeneda xususiy ipoteka banki.

Jamg’arma banklar: 1776-yili Parij hisob kassasi; 1822-yili Italiya jamg’arma bank. Bu bosqichlarda quyidagi bank operasiyalari amalga oshirilgan; Depozit operatsiyalari omonat (muddatli, muddatsiz va jamg’arma) paydo bo‘ldi; Emission tijorat banklar; Ixtisoslashgan banklar operatsiyalari.

IV bosqich- Ikki pog’onali banklar tizimi (XIX asrning yarmidan XX birinchi yarmigacha) Yuqori pog’onada: Monopol emission banklar: Quyi pog’onada: Ixtisoslashgan banklarning kengayishi; Universal banklarning shakllanishi; Nobank muassasalar. (XIX asrning

II yarmi)

Monopol emission banklar. 1844-yilda Angliya banki; 1848-yilda Fransiya Banki; 1850-yilda Belgiya milliy banki; 1860-yilda Rossiya Davlat banki; 1874-yili Ispaniya Davlat banki; 1863-yili AQSh Milliy emission Charter (charter) tijorat banklari; 1875-yilda Germaniya Reyxs Banki; 1893-yilda Italiya Davlat banki; 1907-yilda Shveysariya Milliy banki; 1913-yili AQSh Federal Zaxira Tizimi (banklari).

Quyi pog'onada: Ixtisoslashgan banklarning kengayishi; 1869-yili Peterburg Xalqaro banki, 1871-yili Rus Tashqi Savdo banki, 1864-yili Peterburg xususiy tijorat banki, 1869-yili Peterburg Hisob va ssuda banki, 1870-yili Volga-Kama banki, 1890-yili Azov-Don banklari.

Universal banklarning shakllanishi; Credit Industrial Et Commercial (1859), Credit Lyonnais (1863), Societe General (1864).

V bosqich - Zamonaviy universal banklar tizimi. (XX asrning birinchi yarmidan hozirgi kungacha). Yuqori pog'ona: Markaziy banklar. Quyi pog'ona: Zamonaviy tijorat banklar; Nobank muassasalar.

Markaziy Banklar. Emission faoliyat; Hukumat bankiri; Banklar banki; Davlat oltin valyuta zaxiralarini saqlash; Monetar siyosatni olib borish.

Zamonaviy tijorat banklar. Munitsipal yoki kommunal banklar; Universal banklar; ixtisoslashgan banklar; Ipoteka banklar; Ssuda jamg'arma banklar (Jamg'arma banklar); innovatsion banklar; Ulgurji banklar; Yunit banklar; Hisob (diskont) banklar; Chet el banklari.

Universal banklarning paydo bo‘lishi. Banklarga xos bo‘lgan barcha operatsiyalarni bajaradigan banklar. Bu turdagi banklar 100- 300 xil operatsiyalarni bajaradilar.

Nobank tashkilotlar (XIX asrning II yarmi). Kredit uyushmalari, kooperativ-jamg'arma nobank institutlar.

Sug'urta kompaniyalar. Kutilmagan holatlar natijasida keltirilgan zararlarni qoplashga ko‘maklashuvchi nobank tashkilotlar. Nodavlat pensiya fondlari ijtimoiy qatlamni himoya qilish uchun tashkil etiladigan muassasalar. Investitsiya kompaniyalari - aksiya chiqarish

bilan bo‘sh pul mablag’larini jalb qilish va davlat hamda kooperatsiya qimmatli qog’ozlariga joylashtiradi. Ssuda jamg’arma, assotsiatsiyalar, qurilish sohasini moliyalash uchun tashkil etilgan kredit ittifoqlar. Moliya kompaniyalari iste’mol kredit sohasida faoliyat yuritadigan nobank muassasalar. Beg’araz fondlar ijtimoiy sohalarni moliyalash uchun tashkil etilgan nobank tashkilotlar.

O‘zbekistonda bank tizimining paydo bo‘lishi hamda rivojlanishi.

Mustamlaka davri. Mustaqillik davri.

Mustamlaka davrida bank tizimi. Birinchi bosqich (1875-1917 yy.) Bank tizimining paydo bo‘lishi va shakllanishi.

Ikkinchi bosqich (1917-1988yy.). Monobank tizimi paydo bo‘lishi va rivojlanishi. 1917-1930 yy. Monobank tizimi.

Uchinchi bosqich (1988-1991yy.) Monobank tizimining yo‘q bo‘lishi va bank tizimining inqirozi.

Turkiston bank tizimining paydo bo‘lishi. Toshkent shahrida ochilgan bo‘limlar.1875-yili Rus davlat bankining Toshkentdagi bo‘limi. 1875-yili omonat kassasi tashkil qilindi. 1880-yili S.K.Glinskiy va KO bankirlar uyi: 1881-yili O‘rta Osiyo aksiyadorlik banki; (1889-yilgacha faoliyat yuritgan) 1893-yili Volga Kama banki bo‘limi; 1903-yili Rus Xitoy banki bo‘limi; 1908-yilda birgalikda kreditlash Toshkent jamiyati; 1889-yili Nijniy Novgorod Samara banki agentligi; 190-yili Poltava Yer banki bo‘limi; 1901-yili rus tashqi savdo filiali; 1909-yili Moskva hisob kassa bo‘limi.

Samarqand shahrida tashkil etilgan filiallar. 1889-yili Rus davlat banki bo‘limi; 1901-yili Moskva hisob kassasi; 1903-yili Rus Xitoy banki;

1911-yili Rus Osiyo banki bo‘limi.

Qo‘qonda ochilgan bo‘limlar. 1897-yili rus davlat banki; 1901-yili Rus Xitoy banki; 1907-yili rus tashqi savdo banki; 1909-yili Moskva hisob kassa bo‘limi ochilgan.

Qo‘qonda tashkil etilgan filiallar. 1901-yili Moskva xalqaro savdo banki; 1905-yili rus davlat banki; 1907-yili Sibir savdo banki va Rus tashqi savdo banki bo‘limlari; 1909-yili qo‘shma bank.

Mustaqil O‘zbekiston bank tizimi.

Birinchi bosqich (1991-1994 yy.) Milliy valyutagacha bank tizimi.

Ikkinchi bosqich (1994-1996 yy.) Xususiy banklar yaratilishi.

1995-yil 21-dekabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g’risida”gi, 1996-yil 25-apreldagi “Banklar va bank faoliyati to‘g’risida”gi Qonunlar.

Uchinchi bosqich (1996-1999 yy.) Chet el kapitalining kirgizishni jadallashishi va rivojlanishi.

To‘rtinchi bosqich (1999- yildan hozirgacha). Rivojlanish.

12.3. Bank tushunchasi. Bank bo‘limlari (filiallari) va vakolatxonalari. Banklarning kredit tizimidagi o‘rni va asosiy vazifalari

Bank deb, pul mablag’larini yig’uvchi, saqlab beruvchi, kredit va hisob-kitoblar, shuningdek, boshqa har xil vositachilik operatsiyalarini bajaruvchi muassasalarga aytiladi.

O‘zbekiston Respublikasining 1996-yil 25-aprelida qabul qilingan «Banklar va bank faoliyati to‘g’risida» gi Qonuniga ko‘ra:

Bank – bank hisob varaqlarini ochish va yuritish, to‘lovlarni amalga oshirish, omonatlarga (depozitlarga) pul mablag’larini jalb etish,o‘z nomidan kreditlar berish bo‘yicha bank faoliyati sifatida aniqlangan operatsiyalar majmuini amalga oshiruvchi tijorat tashkiloti bo‘lgan yuridik shaxs.*

O‘zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to‘g’risida» gi Qonuni (yangi tahriri) 2019yil 12-dekabr.

- yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qilish hamda qabul qilingan mablag’lardan tavakkal qilib kredit berish yoki investitsiyalar uchun foydalanish;
- to‘lovlarni amalga oshirish.

Chet el banki – Chet el bankining o‘z faoliyatini O‘zbekiston Respublikasi hududida amalga oshiradigan sho‘ba banki bo‘lib, uning ustav kapitalining hammasi chet el banki tomonidan to‘lanadi.

Banklar O‘zbekiston Respublikasida o‘z filiallarini, chet el banklari

esa o‘z vakolatxonalarini Markaziy bankning ruxsati bilan ochishlari mumkin.

Bank filiali – uni tashkil etgan bank nomidan bank faoliyatini amalga oshiruvchi alohida bo‘linmadir.

Chet el banki vakolatxonasi – bank faoliyatini amalga oshirmagan holda, bankning manfaatlarini ko‘zlab ish yurituvchi alohida bo‘linmadir.

Yuqoridagi ta’riflardan kelib chiqqan holda quyidagilarga e’tibor berish lozim:

«Bank filiali» va «Bank bo‘limi» mohiyatan bir xil tushuncha bo‘lib, ular mijozlar uchun bank operatsiyalarini amalga oshiradilar, ya’ni, bank faoliyati bilan shug’ullanadilar.

Bank vakolatxonalari esa bank faoliyati bilan shug’ullanmaydilar, balki o‘zlarining bosh banklari manfaatlaridan kelib chiqqan holda, mamlakat iqtisodiyotini o‘rganadilar, tahlil etadilar, turli hisobotlar tuzadilar, o‘zlarining taklif va xulosalarini bosh bankka taqdim etadilar.

O‘zbekiston mustaqilligiga erishilgan 1991-yilda tijorat banklarning soni 16 ta bo‘lgan bo‘lsa, 2024-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, faoliyat ko‘rsatayotgan jami banklar soni 36 tani, shulardan 3 tasi davlat, 15 tasi aksiyadorlik-tijorat, 9 tasi xususiy va 8 tasi xorijiy kapital ishtirokidagi tijorat banklarini tashkil etdi.

Shuningdek, banklarning joylardagi 9 mingdan ortiq bo‘lim va filiallari, hamda mini-banklari, hamda, bank-xizmat markazlari mijozlarga samarali bank xizmatlarini ko‘rsatmoqdalar.

Banklar kredit tizimining eng muhim bo‘g’ini bo‘lib, ularning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- jamiyatdagi bo‘sh pul mablag’larini yig’ish va jamlash, ularni kredit va investitsiyalar sifatida iqtisodiyotni rivojlantirish uchun sarflash, ya’ni, harakatdagi kapitalga aylantirish;
- to‘lovlarda vositachilik qilish. Banklar o‘z mijozlarining topshiriqlariga asosan to‘lovlarni amalga oshiradilar, mablag’larini hisobvaraqlar(schyot)iga qabul qiladilar, pul tushumlarini hisobga oladilar, mijozlarga naqd pul mablag’larini beradilar va boshqalar;

- muomalaga kredit vositalari, turli qiymatli qog’ozlarni chiqarish, sotish va sotib olish hamda boshqalarni amalga oshirish;
- chet el valyutasi bilan bog’liq bo‘lgan operatsiyalarni amalga oshirish va boshqalar.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

1-topshiriq. To‘g‘ri javobni belgilang.

1. Banklarning paydo bo‘lishiga asosiy sabab bo‘lib hisoblanadi.

A) tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi.
B) barter munosabatlarining rivojlanishi.
V) natural ishlab chiqarishning rivojlanishi.
G) mahsulot ishlab chiqarishning rivojlanishi.

2. Qaysi ijtimoiy tizimlar banklarning faoliyat ko‘rsatishini taqozo qiladi?

A) feodal tuzumda.
B) ibtidoiy javoa tuzumda.
V) kapitalistik tuzumda..
G) barcha ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlarda.

2-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring. Banklarning paydo bo‘lishiga asosiy sabablar hamda vujudga kelgan ilk bank operatsiyalari.

№	SABABLAR	OPERATSIYALAR
1		
2		
3		
4		

3-topshiriq. Qadimgi banklarning dastlabki operatsiyalarining rivojlanishini to‘g‘ri ketma-ketlikda joylashtiring?

4-topshiriq. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

Banklarning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi o‘rni beqiyosligini qanday «.....» yoki «.....» atashadi.

Banklar dastlab .... (*qayerda*) ....., ... va ..... (*qaysi*) shaharlarida .... (*qachon*) paydo bo‘lgan.

5-topshiriq. Banklarning tarixiy rivojlanish bosqichlarini izohlang.

I bosqich. Natural banklar tizimi.
II-bosqich. Jiro banklar tizimi.
III-bosqich. Klassik bank tizimi.
IV-bosqich. Ikki pog‘onali banklar tizimi.
V-bosqich. Zamonaviy universal banklar tizimi.

6-topshiriq. Chizmani to‘ldiring. Banklarning asosiy vazifalari nimalardan iborat?

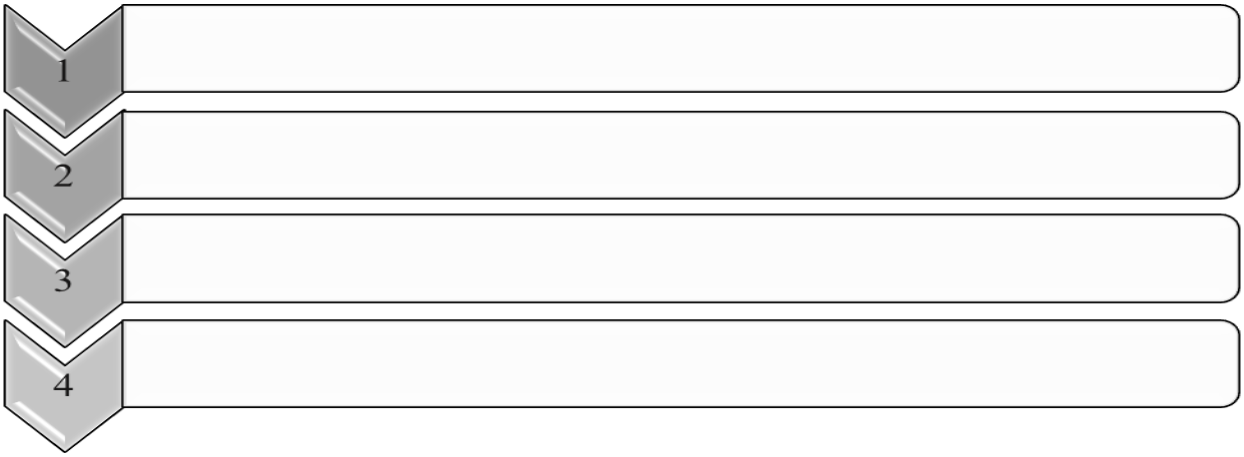

Asosiy tushunchalar: bank, pulni saqlash, sarroflar, pul almashtirish, kredit operatsiyalari, naqd pulsiz hisob-kitoblar, banklar tasnifi, emission banklar, tijorat banklar, ixtisoslashgan banklar, universal banklar, davlat banklari, davlat aksiyadorlik banklari, aksiyadorlik banklar, xususiy banklar, qo‘shma banklar, bank tizimi, ikki pog’onali bank tizimi, banklar (assotsiatsiya) uyushmasi

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. «Bank» so‘zi qanday ma’nolarni bildiradi?
2. Banklarning paydo bo‘lishiga asosiy sabablar nimada?
3. Banklarning birinchi pulni saqlash operatsiyalari qanday vujudga kelgan?
4. Pul almashtirish banklarning qanday operatsiyalari?
5. Banklarda kredit operatsiyalari kelib chiqishining asosiy jihatlari nimada?
6. Banklarning sudxo‘rlik bilan ham shug’ullanish operasiyalari qanday bank operatsiyalariga asos bo‘lgan?
7. Banklar orqali naqd pulsiz hisob-kitoblar qilishga nimalar sabab bo‘lgan?
8. Bank qanday faoliyat turlarini amalga oshiradi?
9. Chet el banki qaysi mablag’lar asosida tashkil etiladi?
10. Bank filiali qanday faoliyatni amalga oshiradi?
11. Banklarning asosiy vazifalari nimalardan iborat?

13-BOB.O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK TIZIMI VA UNING TARKIBI

13.1. Bank tizimi tushunchasi. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi

Bank tizimi kredit tizimining eng asosiy bo‘g’ini bo‘lib, bank operatsiyalarini amalga oshiruvchi barcha turdagi banklar majmuidan iboratdir. Bank tizimi doimiy ravishda takomillashib boradi. Uning u yoki bu ko‘rinishda bo‘lishi mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosatga bog’liq.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgunga qadar Respublikamiz bank tizimi sobiq SSSR bank tizimining tarkibiy qismi bo‘lib, unda faqat bir necha banklar, ya’ni, SSSR Davlat banki, SSSR Sanoat-qurilish banki, SSSR Agrosanoat banki, SSSR uy-joy qurilish va ijtimoiy ta’minot banki, SSSR Tashqi iqtisodiy faoliyat banki va SSSR Davlat mehnat omonat jamg’arma kassalarining Respublika, viloyat idoralari va tuman bo‘limlari faoliyat ko‘rsatar edi. Butun bank tizimi Markazdan boshqarilib, kreditlash jarayonlari belgilangan limitlar asosida Markazning ruxsati bilan amalga oshirilar va barcha masalalarni Markazdan hal qilinar edi.

Ana shu sababli O‘zbekistonda bozor iqtisodiyoti talablariga javob bera oladigan, xorijiy mamlakatlarda qabul qilingan, sifat jihatidan yangi bank tizimini yaratish zarur edi. Hozirgi paytda O‘zbekistonda ham barcha mamlakatlarda qabul qilingan **ikki pog’onali** bank tizimi amal qilmoqda. U quyidagi ko‘rinishda:

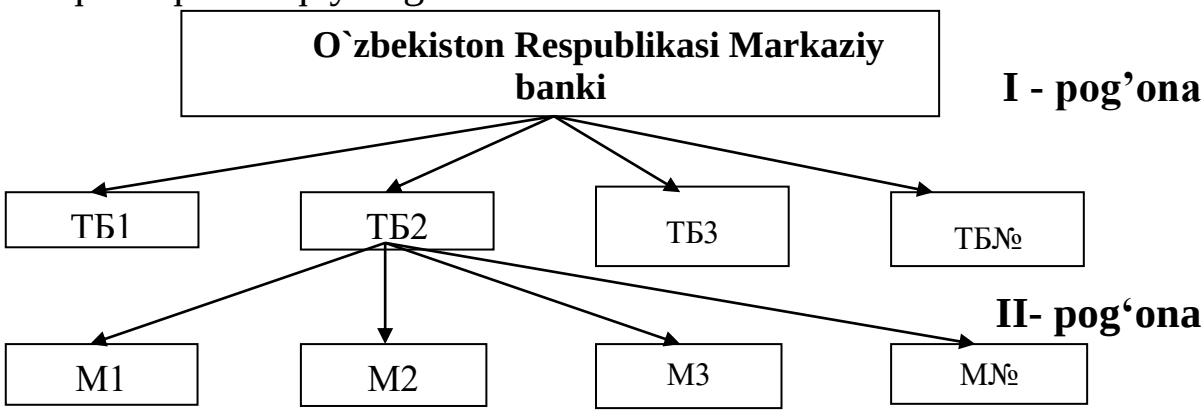

Tijorat banklari va banklarning mijozlari

O‘zbekistonda ikki pog’onali bank tizimini tashkil etishga real asos bo‘lib, 1991-yil 15-fevralda qabul qilingan «Banklar va bank faoliyati to‘g’risida»gi Qonun hisoblanadi. Unga ko‘ra davlat boshqaruv idoralari Respublika Markaziy banki faoliyatiga aralashmaslik, u faqat Respublika Oliy Majlisiga hisobot berishi o‘rinli ekanligi belgilab qo‘yildi. Markaziy bank o‘zining kredit tizimidagi o‘rnini saqlab qolgan holda, korxona va tashkilotlarga kredit berish, ular bilan hisob-kitoblarni olib borish funksiyasini tijorat banklariga beradi. Markaziy bank tijorat banklari faoliyatini boshqaruvchi, barcha banklar uchun bir xil pul-kredit siyosatini olib boruvchi muassasaga aylandi.

O‘zbekiston bank tizimini rivojlantirishda 1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan «O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g’risida»gi, 1996-yil 25- apreldagi «Banklar va bank faoliyati to‘g’risida»gi qonunlar yangi bosqichni boshlab berdi. Bu qonunlarga binoan banklar faoliyatining huquqiy asoslari yaratib berildi va ularning ishlash usullarini takomillashtirish choralari ko‘rib chiqildi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank tizimining birinchi pog’onasi sifatida pul-kredit munosabatlarini tartibga solish va banklar faoliyatini nazorat qilish muassasasiga aylandi. Bank tizimining ikkinchi pog’onasini esa bank faoliyati subyektlari, ya’ni, tijorat banklari tashkil etadilar.

Tijorat banklari bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlashga moslashtirilgan bo‘lib, o‘z mijozlariga bank xizmatlarini ko‘rsatadilar. Tijorat banklari faoliyatining pirovard natijalari o‘z aksiyadorlariga dividendlar, omonatchilari va kreditorlariga esa foiz sifatida daromad keltirishi qoidaga aylantirildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Xususiy tijorat banklari tashkil qilishni rag’batlantirish chora-tadbirlari to‘g’risida» gi Farmoni bank tizimiga xususiy kapitalni kirib kelishini faollashtirdi. Natijada so‘nggi yillarda xususiy banklar soni keskin ko‘payib 10 taga yetdi.

Mamlakatimizda chet el sarmoyadorlari uchun yaratilgan sharoitlar va kafolatlar xorijiy kapital ishtirokidagi qo‘shma banklarni tashkil etish imkonini berdi. Hozirgi paytda respublikamizda 35 ta tijorat

banklar bo‘lib, 10 tasi davlat ulushi mavjud banklar va 25 tasi xorijiy sarmoya ishtirokidagi boshqa banklar, hamda bir nechta xorijiy banklar bo‘limlari faoliyat ko‘rsatmoqdalar.

13.2. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlari

Istiqlol yillarida respublikamizda barqaror va samarali ishlovchi bank tizimi asoslari shakllantirildi.

Mustaqillik yillaridagi islohotlar, ayniqsa, bank tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar davlatimiz siyosatining eng muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Bunda, Prezidentimizning mustaqil O‘zbekistonning milliy iqtisodiyotini yaratish, uni yanada rivojlantirishga, qaratilgan beshta muhim tamoyillari asos qilib olindi.

Mustaqillik arafasida bank tizimi oldida bir qator jiddiy muammolar turar edi. Xususan, bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun zarur texnologiyalar va hatto oddiy kompyuter texnikasiga talabning yuqoriligi, bozor tamoyillariga asoslangan bank tizimi faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar va me’yoriy hujjatlarning mavjud emasligi, nodavlat kapital va resurs bazasining zaifligi, ayniqsa, yangi tartibda samarali faoliyat ko‘rsata oluvchi yuqori malakali bank sohasi rahbarlari va mutaxassislarining taqchilligi kabi o‘tkir masalalar mavjud ediki, ular faqat davlatimiz rahbarining e’tibori asosida muvaffaqiyatli hal etildi.

Mustaqillik yillarida zamonaviy bank tizimini shakllantirish va uni xalqaro me’yorlarga mos ravishda rivojlantirish borasida amalga oshirilgan ishlarni sarhisob qilinsa, 1991-2000-yillarni o‘z ichiga olgan dastlabki bosqichda quyidagi muhim tadbirlar amalga oshirilganligini guvohi bo‘lamiz.

Birinchidan, xalqaro me’yorlarga to‘la mos bo‘lgan, iqtisodiyotning “qon tomiri” hisoblanmish bank tizimini barpo etish uchun barcha imkoniyatlardan keng foydalanildi.

Hukumat tomonidan Markaziy bank oldiga mamlakat iqtisodiyotining pul mablag’lariga bo‘lgan talabini qondirishdek g’oyat

muhim vazifalar qo‘yildi va sifat jihatidan yangi bank tizimini yaratish vazifalari belgilab olindi.

O‘zbekistonning avvalgi bank tizim bir pog’onali, ya’ni, sobiq ittifoqning ixtisoslashtirilgan Davlat banki. Jamg’arma bank va boshqa banklarning respublika bo‘linmalaridan iborat bo‘lgan bo‘lsa, mustaqillikka erishilgandan so‘ng, mamlakatda ikki pog’onali, ya’ni, yuqori pog’onada bosh maqsadi milliy valyuta –so‘mning barqarorligini ta’minlash hisoblangan, pul-kredit va bank tizimini tartibga soluvchi va nazorat qiluvchi yagona organ – zaxira va emission muassasa – O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tashkil etildi, rivojlangan bozor mamlakatlariga xos va xalqaro andozalarga mos bo‘lgan “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g’risida”gi Qonun qabul qilindi hamda shu hujjat asosida uning o‘ziga xos maqomi, maqsadi, vazifalari va vakolatlari aniq belgilandi hamda faoliyati to‘liq yo‘lga qo‘yildi.

Bank tizimining quyi pog’onasi esa, mamlakat iqtisodiyoti subyektlari va aholisining bank xizmatlariga bo‘lgan talabni to‘laroq qondira oladigan turli mulkchilik shaklidagi, mustaqil tijorat banklarining keng tarmog’i shakllantirildi, O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g’risida”gi Qonuni qabul qilindi va tijorat banklari faoliyatining huquqiy asoslari aniq belgilab berildi.

Ikkinchidan, istiqlolgacha hamda mustaqillikning dastlabki uch yilida amalda bo‘lgan katta hajmdagi rubl muomaladan chiqarilib, 1994-yilning iyun oyidan boshlab, milliy valyuta “so‘m” muomalaga kiritildi.

Uchinchidan, mustaqillikkacha va qisman uning dastlabki yillarida respublikamizning bank muassasalarida amalda bo‘lgan va sobiq markazlashgan rejali iqtisodiy tizim talablariga muvofiq bo‘lgan me’yoriy hujjatlar tubdan qayta ishlab chiqilib, bozor iqtisodiyoti tamoyillariga xos bo‘lgan maxsus qonunlar va bank faoliyatining barcha yo‘nalishlarini qamrab olgan va uni tartibga soluvchi me’yoriy xujjatlarning to‘liq majmuasi shakllantirildi.

Jumladan, 1998-yilda bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasi tavsiyalari va xalqaro tajribadan kelib chiqqan holda tijorat banklari faoliyatini tartibga soluvchi me’yoriy xujjatlar majmui amaliyotga joriy etildi.

Manfaatdorlikni pasaytiradigan va umuman moliyaviy vositachilik samaradorlik ko‘lamlarini oshirishga to‘sqinlik qiladigan kredit bo‘yicha foiz stavkalari hamda kredit miqdorlari bo‘yicha limitlar bekor qilinib, iqtisodiyotni tartibga solishning bozor tamoyillariga mos bo‘lgan monetar siyosatning bilvosita instrumentlari: majburiy zaxira talablari, qayta moliyalash va ochiq bozordagi operatsiyalar mexanizmlari joriy qilindi.

To‘rtinchidan, tijorat banklari buxgalteriyasining tashkiliy tarkibi butunlay yangilandi, xalqaro andozalarga mos bo‘lgan buxgalteriya hisobi tartibi va moliyaviy hisobotlari shakllari joriy etildi, shular asosida masofaviy va joyida tekshirish shakllaridagi bank nazoratining zamonaviy xalqaro me’yorlari amaliyotga joriy etildi.

Bank tizimi rivojlanishining 2001-2010-yillarni o‘z ichiga oluvchi keyingi bosqichda bank tizimini yanada isloh qilish, takomillashtirish, barqarorlik va salohiyatini oshirish, moliya-bank sektori tarkibi va infratuzilmasini rivojlantirish borasida muhim chora-tadbirlar amalga oshirildi.

2010-yil 26-noyabrdagi «2011-2015-yillarda Respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g’risida»gi PQ-1438-sonli Qarorining qabul qilinishi respublika moliya-bank tizimini isloh qilishni yanada chuqurlashtirish va barqarorligini oshirish, banklar va butun bank-moliya tizimi faoliyatiga yondashuvlarni hamda baholash tizimini tubdan o‘zgartirish, qabul qilingan xalqaro me’yorlar, standartlar va baholash ko‘rsatkichlariga muvofiq bank faoliyatini tashkil etishni ta’minlashga asos bo‘ldi. 2017-2021 yillarga belgilangan strategiya.

13.3.O‘zbekiston Respublikasi banklari (Assotsiatsiya) Uyushmasining tashkil etilishi, uning asosiy maqsadlari va bank tizimini isloh qilishdagi o‘rni.

O‘zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to‘g’risida»gi Qonuniga ko‘ra banklar o‘z faoliyatlarini muvofiqlashtirish, manfaatlarini himoya qilish va birgalikdagi dasturlarni amalga oshirish maqsadlarida turli uyushmalar, ittifoqlar va birlashmalar tuzishlari mumkin.

Ana shunga asosan 1995-yilda respublikada faoliyat ko‘rsatayotgan tijorat banklari tomonidan O‘zbekiston banklari Assotsiatsiyasi (uyushmasi) tashkil etildi. Assotsiatsiyaning ta’sis sezdi 1995-yil 28-iyulda bo‘lib o‘tdi. Unda hukumat muassasalari, mamlakatda faoliyat ko‘rsatayotgan banklar va jahonning yetakchi moliyaviy tashkilotlaridan 600 dan ortiq vakillar qatnashdilar. Syezdda Assotsiatsiyaning Ustavi qabul qilindi va O‘zbekiston bank tizimini rivojlantirishning kompleks dasturi tasdiqlandi.

Bugungi kunda mamlakatdagi barcha banklarni birlashtirgan banklar Assotsiatsiyasi O‘zbekiston bozor iqtisodiyotida o‘ziga xos, noyob tashkilot hisoblanadi va boshqa banklarning qonuniy manfaatlarini himoya qiluvchi, bank infratuzilmalarini rivojlantirishga qobil bo‘lgan, o‘z a’zolariga kadrlar va ilmiy ta’minot borasida xizmat ko‘rsatuvchi, muvofiq qonun bazasini tashkil etuvchi qudratli moliyaviy va o‘quv - xoldingini namoyon qiladi.

Assotsiatsiyaning **bosh maqsadi** – mamlakat tijorat banklarini xalqaro andozalar darajasiga ko‘tarish va ularning jahon bank tizimiga integratsiyasini (qo‘shilishini) ta’minlashdir.

O‘tgan qisqa davr ichida O‘zbekiston banklari Assotsiatsiyasi tomonidan amalga oshirilgan e’tiborga molik tadbirlar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1. Assotsiatsiya tashabbusi bilan mamlakatdagi barcha tijorat banklari ikki yil muddatga (1995-1998 y.y.) **soliqlardan ozod etildi**. Ushbu mablag’larning 50 foizi Assotsiatsiya orqali banklararo

xarakterga ega bo‘lgan tadbirlarga, qolgan 50 foizi esa bevosita banklarni rivojlantirishga (binolar, kompyuterlar, aloqa va transport vositalarini sotib olish va boshqalarga) sarflandi.

2. Assotsiatsiya tomonidan bank xodimlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malaka oshirishlarining uzluksiz 5 bosqichli tizimi ishlab chiqildi va unga ko‘ra:

a) 1996-yilda har yili 3000 o‘quvchi ta’lim oladigan jami 39 ta, shu jumladan, Toshkent shahrida – 13 ta, Nukus shahri va viloyat markazlarida 2 tadan **ixtisoslashgan bank sinflari** ochildi;

b) Toshkent, Samarqand, Urganch, To‘rtko‘l shaharlari va Andijon viloyati Oltinko‘l tumanida ixtisoslashgan **bank kollejlari** tashkil etildi;

v) Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti va Toshkent moliya institutlarida bank mutaxassisligi talabalari uchun **maxsus stipendiyalar** joriy qilindi;

g) 1996-yilda bank xodimlarining malakalarini oshirish bo‘yicha **Mintaqaviy Bank O‘quv Markazi** (RBUS) o‘z faoliyatini boshladi;

d) Chet el banklari va moliya muassasalari bilan birgalikda bank, moliya va soliq sohalari uchun malakali mutaxassislarni tayyorlash maqsadida 1996-yilda **Bank -moliya akademiyasi** ish boshladi;

1. Moliya bozorida xizmatlarning sifat jihatidan yangi turlarini taklif etish maqsadida 12 ta kompaniya tashkil etildi. Ular quyidagilar:

- mamlakat bank sektorining sug’urta himoyasini ta’minlash uchun **«Ishonch» Banklararo sug’urta jamiyati** tashkil etildi;
- ixtisoslashgan bank sinflari, litsey, bank kollejlari va iqtisodiy oliy o‘quv yurtlarida o‘qitishning umumiy konsepsiyasini ishlab chiqishda qatnashish, o‘quv rejalari va dasturlarini ishlab chiqish, takomillashtirish va qo‘llash, darsliklar va o‘quv - dasturiy qo‘llanmalar chop etish hamda seminarlar o‘tkazish, o‘qituvchilar malakasini oshirish uchun o‘qitishni uyushtirish va boshqa maqsadlar uchun **«Ta’lim-taraqqiyot»** o‘quv-uslubiy markazi tashkil etildi;
- Assotsiatsiya tomonidan tashkil etilgan **«Axborot Reyting» Banklararo reyting kompaniyasi** Kredit tashkilotlarining ishonchlilik

darajasi qiyosiy tahlilini o‘tkazish uchun foydalaniladigan axborot maydonini shakllantirish bilan shug’ullanadi;

- fuqarolarning banklarga qo‘yilgan omonatlarini himoya qilish maqsadida **«Omonat himoya»** sug’urta jamg’armasi tashkil etildi;

- kichik va xususiy biznes hamda xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, bozorni yuqori sifatli mahalliy xalq iste’moli tovarlari bilan to‘ldirish, tovar, ish va xizmatlarga bo‘lgan talabni qondirish maqsadida **«Baraka» Universal lizing kompaniyasi hamda o‘zbek-amerika qo‘shma korxonalari «O‘zkeysagrolizing» va «O‘zKeysServis» tashkil etildi;**

- mamlakatda bank binolarini qurish, ularni eng zamonaviy bank texnologiyalari va moliyaviy xizmatlar bilan ta’minlash, yangi ofis jihozlari hamda xalqaro andozalarga mos moliyaviy telekommunikatsiyalarni sinab ko‘rish maqsadlarida **«Moliya Binokor Xizmat» sho‘ba korxonasi** tashkil etildi;

- bank, moliya va soliq ishlari bo‘yicha mamlakatda xalqaro talablarga javob beradigan malakali mutaxassislar tayyorlash maqsadida 1996-yilda Bank- Moliya akademiyasi tashkil etildi;

- to‘lov tizimini takomillashtirishga katta ahamiyat berilgan holda, 1996-yil oxirida bank tizimlari va axborot texnologiyalari bo‘yicha faoliyat ko‘rsatadigan **«Plastik Kart» banklararo innovatsion kompaniyasi** tashkil etildi;

- tijorat banklarining qonuniy manfaatlarini himoya qilish maqsadida 1996- yilda **«Moliya Huquq Xizmat» banklararo huquqiy xizmat markazi** tashkil etildi;

- Milliy va xorijiy qimmatbaho qog’ozlar bozoriga bank kapitalini jalb etish va undan samarali foydalanish maqsadida **«Invest trast» investitsion trast kompaniyasi** tashkil etildi;

- bank muassasalari tarmog’ini kengaytirish, ularning moddiy – texnik va injener-texnik ta’minoti darajasini salmoqli ravishda ko‘tarish maqsadida Malayziyaning ixtisoslashgan firmasi bilan birgalikda qo‘shma korxona sifatida **«Hamroh loyiha Invest» loyiha – injiniring va konsalting kompaniyasi** tashkil etildi.

Hozirgi paytda O‘zbekiston banklari Assotsiatsiyasining Qoraqalpog’iston Respublikasi, Jizzax va Farg’ona viloyatlarida filiallari faoliyat ko‘rsatmoqda. Assotsiatsiya mamlakat bank-moliya muassasalarining xalqaro va mintaqaviy moliya tashkilotlariga integratsiyasini chuqurlashtirish maqsadlarida Yevropa va Amerikaning deyarli barcha banklar Assotsiatsiyalari hamda Osiyo banklar Assotsiatsiyasi va Tinch okeani moliya va rivojlanish institutlari Assotsiatsiyasi (AFIRAT) bilan faol hamkorlik qilib kelmoqda.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

1-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring. O‘zbekiston mustaqillikka erishgunga qadar Respublikamiz bank tizimi sobiq SSSR bank tizimining tarkibiy qismi bo‘lgan. SHunday ekan sobiq SSSR bank tizimining o‘ziga xosligi va unda qanday banklar faoliyat ko‘rsatgan?

Banklar	O‘ziga xos xususiyatlari

2-topshiriq. Chizmani to‘ldiring. O‘zbekiston Respublikasining ikki pog‘onali bank tizimini tasvirlang.

3-topshiriq. To‘g‘ri javobni belgilang.

O‘zbekistonda ikki pog‘onali bank tizimini tashkil etishga real asos bo‘lib qaysi qonun hisoblanadi?

A) 1991-yil 15-fevralda qabul qilingan «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi qonun.

B) 1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan «O‘zbekiston Respublikasi

Markaziy banki to‘g‘risida»gi qonun.

V) 1996-yil 25-apreldagi «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi qonun.

G) 2002-yil 5-aprelda “Fuqarolarning banklardagi omonatlarini himoyalash kafolatlari to‘g‘risida ”gi qonun.

6-topshiriq. 1991-yil 15-fevralda qabul qilingan «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi qonuniga ko‘ra Markaziy bank va tijorat banklarning funksional vazifalari nimalardan iborat?

7-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring. O‘zbekiston bank tizimini rivojlantirishda 1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan «O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida»gi, 1996-yil 25-apreldagi «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi qonunlar yangi bosqichni boshlab berdi. Bu qonunlarning mohiyatini yoritib bering.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida	**Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida**

8-topshiriq. Hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasida faoliyat yuritayotgan tijorat banklarini sanab o‘ting.

	Davlat banklari
	Aksiyadorlik tijorat banklari
	Xususiy banklar

	Chet el kapitali ishtirokidagi banklar

9-topshiriq. Hozirgi kunda O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan tijorat banklar sonini diagrammada tasvirlang.

10-topshiriq. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimining rivojlanish bosqichlarini davrlar kesimida izohlang.

Yillar	Bank tizimiga oid muhim voqealar
1991-1992 yy.	
1993-1994 yy.	
1995-1996 yy.	
1997-1998 yy.	
1999-2000 yy.	
2001-2002 yy.	
2003-2015 yy	
2017-2025 yy. dan h/v gacha	

11-topshiriq. Noto‘g‘ri javobni belgilang.

O‘zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida»gi qonuniga ko‘ra banklar o‘z faoliyatlarini muvofiqlashtirish, manfaatlarini himoya qilish va birgalikdagi dasturlarni amalga oshirish maqsadlarida turli **....**

A) uyushmalar tuzishlari mumkin.

B) ittifoqlar tuzishlari mumkin.

V) birlashmalar tuzishlari mumkin.

G) ishlab chiqarish va savdo shoxobchalari tuzishlari mumkin.

Asosiy tushunchalar: ixtisoslashgan banklar, universal banklar, davlat banklari, davlat aksiyadorlik banklari, aksiyadorlik banklar, xususiy banklar, qo‘shma banklar, bank tizimi, ikki pog’onali bank tizimi, banklar (assotsiatsiya) uyushmasi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Bank tizimi deganda nima tushuniladi?
2. O‘zbekistonda necha pog’onali bank tizimi amal qilmoqda?
3. O‘zbekistonda 1991-yil 15-fevralda qabul qilingan «Banklar va bank faoliyati to‘g’risida»gi Qonunda nimalar asoslandi?
4. O‘zbekistonda 1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan «O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g’risida»gi Qonunda nimalar ko‘zda tutilgan?
5. O‘zbekiston Respublikasi banklari Assotsiatsiyasining tashkil etilishidan asosiy maqsad nimadan iborat?
6. Assotsiatsiya tashabbusi bilan mamlakatdagi barcha tijorat banklari ikki yil muddatga (1995-1998 y.y.) soliqlardan ozod etilgan mablag’lar qaysi maqsadlarda ishlatildi?
7. Assosiasiya tomonidan bank xodimlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malaka oshirishlarining uzluksiz 5 bosqichli tizimi ishlab chiqildi va unga ko‘ra qanday ishlar amalga oshirildi?
8. Moliya bozorida xizmatlarning sifat jihatidan yangi turlarini taklif etish maqsadida 12 ta tashkil etilgan kompaniyalar qanday vazifalarni amalga oshiradi?
9. Xususiy tijorat banklarini tashkil qilishning ahamiyatli jihatlari nimada?

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki o‘z vazifalarini bajarishda mustaqildir.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tashkil etish tartibi qonun bilan belgilanadi

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi XXVI bob. 147-modda.

14-BOB. MARKAZIY BANK VA UNING FUNKSIYALARI

14.1. Markaziy banklarning vujudga kelishi va rivojlanishi.

Markaziy banklarning vujudga kelishiga asosiy sabab mamlakatda banknotalarni muomalaga chiqarilishi va ularni ishonchli banklar qo‘lida markazlashtirish zaruratidir.

Davlat qonuniy yo‘l bilan markaziy banklarni qo‘llab-quvvatlagan va yagona emissiya bankiga aylantirgan. Dastlab vujudga kelgan banklar markaziy yoki tijorat banklariga bo‘linmagan. Ular pul mablag’larini saqlash, kredit berish va to‘lovlarni amalga oshirish bilan shug’ullanganlar, keyinchalik ular mablag’larni yig’ish maqsadida muomalaga banknotalarni chiqarganlar. Banklarning yiriklashuvi, bank ishining rivojlanishi natijasida banknotalarni muomalaga chiqarish yirik tijorat banklari qo‘liga o‘ta borgan va keyinchalik biror yirik bank ixtiyoriga berilgan. Bu bank «milliy» yoki «emission» bank, keyinchalik «markaziy bank» deb atalgan. Markaziy bank kredit tizimini boshqarib turuvchi, ya’ni, mamlakatdagi barcha banklar faoliyatini nazorat qilib turuvchi kredit muassasasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Markaziy banklarning vujudga kelishida ikki yo‘l mavjud:

Birinchi yo‘l - bu uzoq davr davomida tijorat banklarining rivojlanishi natijasida ularni milliylashtirish yo‘li bilan markaziy banklarning tashkil etilishi. Bunga misol qilib Angliyada 1844-yil, Fransiyada 1848-yil, Ispaniyada 1874-yil, Germaniyada 1875-yil va Italiyada 1893-yilda tijorat banklarining markaziy bankka aylantirilganini ko‘rsatish mumkin.

Ikkinchi yo‘l - tashkil qilingandayoq markaziy bank, ya’ni, emission markaz sifatida qabul qilingan banklar.

Bunday banklar sifatida AQSh Federal banklari, 1913-yillarda ko‘pgina Lotin Amerikasi mamlakatlarida tashkil etilgan banklar, Avstriya banki va boshqalarni misol keltirish mumkin.

Markaziy banklar o‘z kapitalini shakllanishiga ko‘ra davlat, aksiyadorlik va aralash banklar turlariga bo‘linadi. Masalan, Angliya, Fransiya, Germaniya, Daniya va Rossiyada markaziy banklar 100% davlat mulkiga, Italiya va AQSh da esa 100% banklar mulkiga, Yaponiya, Niderlandiya, Polsha, Shveysariya va Avstriyada 50-57 % gacha davlat mulkiga asoslangan.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki 1991-yilda tashkil etilgan va to‘liq ravishda davlat mulkiga asoslangan.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va «O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g’risida»gi Qonun asosida faoliyat ko‘rsatadi hamda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga hisobot beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki markazlashtirilgan yagona boshqaruv tizimiga ega bo‘lib, unga Markaziy apparat hamda Qoraqalpog’iston Respublikasi, Toshkent shahri va viloyatlar bo‘yicha hududiy Bosh boshqarmalar kiradi, ya’ni:

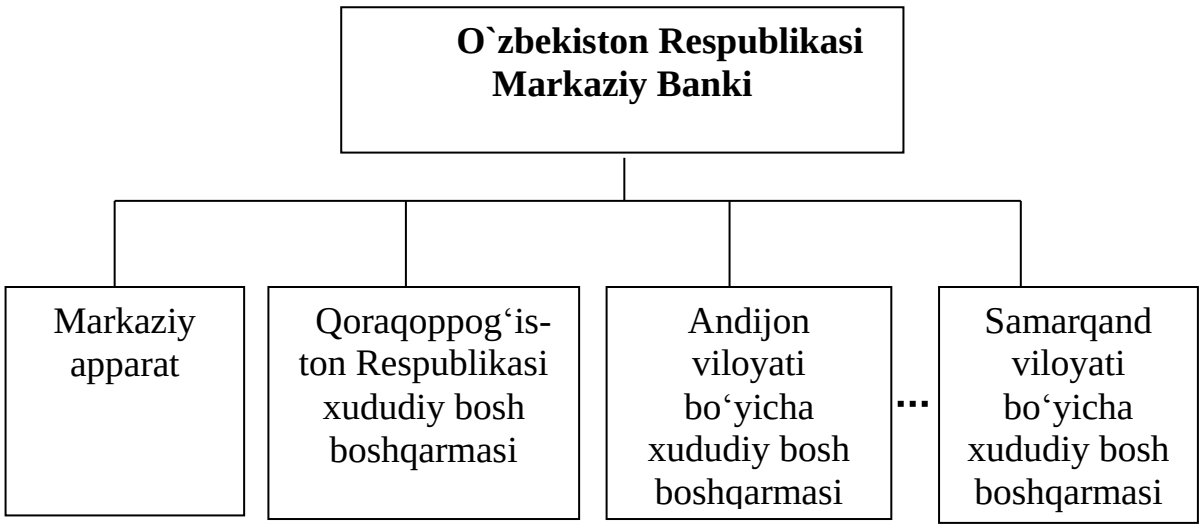

14.1-Chizma. O`zbekiston Respublikasi Markaziy Banki

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki faoliyati quyidagi

maqsadlarga yo‘naltirilgan:

- milliy valyuta (so‘m)ni himoyalash va barqarorligini ta’minlash, uning xarid qobiliyati hamda xorijiy valyutalarga nisbatan kursini mustahkamlash;
- O‘zbekiston Respublikasi bank tizimini rivojlantirish va mustahkamlash;
- hisob-kitoblar tizimining uzluksiz va samarali faoliyatini ta’minlash.

14.2. Markaziy banklarning asosiy vazifalari

Markaziy banklar bajaradigan asosiy vazifalarni qo`yidagicha guruxlash mumkin:

- pul muomalasini tashkil etish va boshqarib borish;
- hukumat banki sifatida faoliyat ko`rsatish;
- tijorat banklarga bank xizmatlarini ko`rsatish;
- tijorat banklar faoliyatini nazorat qilish va tartibga solish;
- valyutani tartibga solish va nazorat qilish.

Ushbu vazifalarga alohida-alohida to‘xtalamiz:

1. Jahonda barcha Markaziy banklar muomalaga naqd pul, ya’ni, banknota va tangalarni chiqaradilar, pul muomalasini tashkil etadilar, milliy pul birligi barqarorligi va mustahkamligini ta’minlaydilar. Naqd pulsiz hisob- kitoblarni tashkil etadilar.

Bu vazifalarni bajarish uchun markaziy banklar quyidagilarni amalga oshiradilar:

- banknota va tangalarni tayyorlash, tashish va saqlashni tashkil qilish, shuningdek, ularning zaxiralarini yaratish;
- kredit tashkilotlari uchun naqd pulni saqlash, tashish va inkassatsiya tartibini belgilash;
- pul belgilarining yaroqliligini aniqlash, yaroqsizlarini almashtirish, ularni yo‘qotish qoidalarini belgilash;

- barcha korxona va tashkilotlar uchun kassa operatsiyalarini amalga oshirish qoidalarini belgilash;

- hukumat bilan birgalikda yagona pul-kredit siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish;

- naqd va naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish qoidalarini belgilash;

- ochiq bozorda qimmatli qog'ozlar oldi- sotdisi qoidalarini belgilash;

- pul massasi o'sishi taxminlarini aniqlash;

- valyuta bozorida milliy valyutaga chet el valyutalarini sotish va sotib olish operatsiyalarini o'tkazish.

2. Markaziy banklar o'z hukumatlariga quyidagi xizmatlarni ko'rsatadilar:

- davlatning oltin, qimmatbaho metall va kamyob toshlari hamda valyuta zaxiralarini saqlaydi, ya'ni, davlatning «xazinaboni» hisoblanadi;

- davlatning pul-kredit, ya'ni, iqtisodiy siyosatini olib boradi. Bu siyosat muomaladagi pul massasi, kreditlar hajmi, foiz stavkalari darajasi kabi ko'rsatkichlarni o'zgartirish orqali amalga oshiriladi;

- hukumatning moliyaviy maslahatchisi hisoblanadi, ya'ni, byudjet tashkilotlariga hisob-kitob xizmatlarini ko'rsatadi va davlat byudjetining kassa ijrosini ta'minlaydi;

- davlatga kredit beradi va davlat nomidan qiymatli qog'ozlarni chiqaradi, ularni tijorat banklariga sotadi va boshqaradi.

3. Markaziy banklar hisob-kitob va kassa xizmatlarini ko'rsatish maqsadida barcha tijorat banklari uchun korrespondentlik schyotlarini ochadilar. Tijorat banklari mazkur schyotlarda o'zlarining ma'lum miqdordagi mablag'larini saqlaydilar va bir-birlari bilan hisob- kitoblar qiladilar. Agar hisob-kitoblar uchun tijorat bankining mablag'lari yetishmay qolsa, boshqa banklar yoki Markaziy bankdan kredit olishi mumkin. Markaziy bank kreditlari faqat uning barcha talablariga javob bera oladigan tijorat banklariga beriladi. Tijorat banklari o'zlarining korrespondentlik schyotlari orqali Markaziy

bankdan naqd pul olishlari yoki topshirishlari mumkin, boshqacha qilib aytganda, «Markaziy bank - banklarning bankidir».

4. Markaziy bank tijorat banklari va boshqa maxsus kredit muassasalari faoliyatini nazorat qilish va tartibga solishni quyidagicha amalga oshiradi:

- bank faoliyati bilan shug'ullanishga ruxsatnoma, ya'ni, litsenziyalar beradi;
- banklar va boshqa kredit muassasalarini Davlat ro'yxatidan o'tkazadi;
- bank operatsiyalarini amalga oshirish tartib-qoidalarini belgilaydi;
- buxgalteriya hisobini yuritish va hisobotini tuzish qoidalarini o'rnatadi;
- joylarda tijorat banklarni tekshirishlar va taftishlar o'tkazadi.

Agar tijorat banklari va boshqa kredit muassasalari bank qonunchiligi va Markaziy bank tomonidan belgilangan tartib-qoidalar hamda ko'rsatmalarni buzsalar, ularga nisbatan jazo choralari ko'riladi. Bu choralar tartibbuzarlik darajasiga bog'liq bo'lib, oddiy ogohlantirishdan tortib, toki bank faoliyati bilan shug'ullanishga berilgan litsenziyani tortib olish, ya'ni, bankni yopishgacha boradi. Ana shu sababli «Markaziy bank – banklarning otasi» degan ibora juda o'rinlidir.

5. Markaziy bank valyutani tartibga solish va nazorat qilish bo'yicha quyidagilarni amalga oshiradi:

- muntazam ravishda milliy valyutani chet el valyutalariga nisbatan kursini aniqlab boradi;
- tijorat banklariga valyuta operatsiyalarini o'tkazish bo'yicha litsenziyalar beradi;
- tijorat banklari uchun valyuta operatsiyalarini o'tkazish bo'yicha tartib-qoidalarni belgilaydi;
- valyuta operatsiyalari bo'yicha buxgalteriya hisobini yuritish, hisobotlar tuzish va taqdim etish qoidalarini o'rnatadi;
- naqd xorijiy valyutani sotish va sotib olish, hisob-kitoblar tartibini belgilaydi;

- mamlakatga xorijiy valyutani olib kirish va olib chiqish tartibini belgilaydi.

Markaziy bank yuqorida ko‘rib chiqilgan vazifalardan tashqari yana ko‘plab vazifalarni bajaradi.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

1-topshiriq. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining asosiy vazifalarini sanab o‘ting.

2-topshiriq. Monetar siyosatning asosiy bilvosita instrumentlari va ularning mohiyatini chizmada ifodalang.

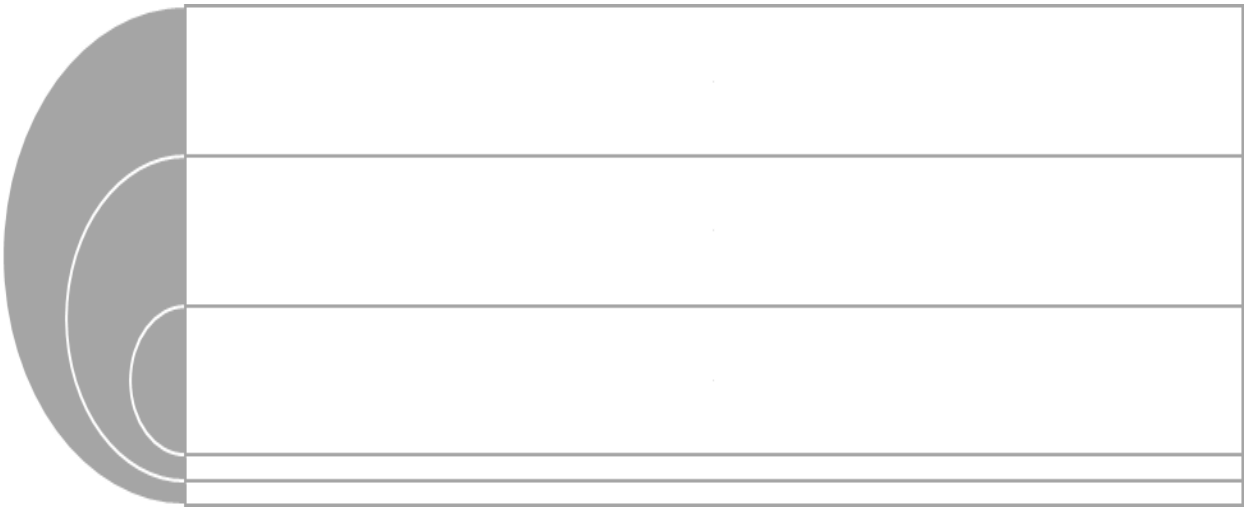

3-topshiriq. Chizmani to‘ldiring. Markaziy bankning aktiv va

passiv operatsiyalari mohiyatini yoriting.

4-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring.

Markaziy bankning passiv operatsiyalari tarkibiy tuzilishi
Markaziy bankning aktiv operatsiyalari tarkibiy tuzilishi

5-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring.

Monetar siyosatning bilvosita instrumenti	**Qo‘llanilish ta’sirlarini izohlang**	**Amaldagi holati**
Qayta moliyalash stavkasi		
Majburiy zaxira me’yorlari		
Ochiq bozordagi operatsiyalar		

Asosiy tushunchalar: markaziy bank, hududiy bosh boshqarmalar,

litsenziya, xazinabon, pul-kredit siyosati, moliyaviy maslahatchi, korrespondentlik schyotlar, bank, pulni saqlash, sarroflar, pul almashtirish, kredit operatsiyalari, naqd pulsiz hisob-kitoblar, banklar.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Markaziy banklarning vujudga kelishidan asosiy sabab nimadan iborat?
2. Markaziy banklar qanday yo‘llar bilan vujudga kelgan?
3. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki qanday mulkka asoslangan?
4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki faoliyati qanday maqsadlarga yo‘naltirilgan?
5. Markaziy banklar qanday asosiy vazifalarni bajaradilar?
6. Markaziy bankning pul muomalasini tashkil etish va boshqarish vazifasi nimalardan iborat?
7. Markaziy bank hukumat banki sifatida qanday vazifalarni bajaradilar?
8. Markaziy bank hisob-kitob va kassa xizmatlari ko‘rsatish maqsadi nimadan iborat?
9. Markaziy bankning nazorat qilish va tartibga solishni qanday amalga oshiriladi?
10. Markaziy bank valyutani tartibga solish va nazorat qilish bo‘yicha qanday vazifalarni amalga oshiradi?

15-BOB. MARKAZIY BANKNING MUSTAQILLIGI

15.1. Markaziy bankning mustaqilligi va uni belgilovchi mezonlar. O‘tish iqtisodiyotida markaziy banklar.

Markaziy bankning mustaqilligi va iqtisodiyotni tartibga solishdagi o‘rni ko‘p hollarda milliy urf-odatlardan va bank tizimining milliy xususiyatlaridan kelib chiqadi. Biroq, umumiy yo‘nalish (tendensiya)larni ham asosiy iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarga taqqoslagan holda ko‘rib chiqish mumkin. 70-yillar o‘rtasidan 80-yillar o‘rtalarigacha bo‘lgan davr mobaynida davlatning iqtisodiyotga amaliy aralashuvi natijasida jahonning ko‘pgina yetakchi mamlakatlarida markaziy banklarning “qudratlilik nazariyasi” tasdiqlandi. Markaziy banklarning obro‘-e’tibori, nufuzi o‘sdi va bu ma’muriy boshqaruv usullarining kengayishida namoyon bo‘ldi.

Shu asosda ko‘rilayotgan davrda markaziy banklar darajasida xalqaro aloqalar muvaffaqiyatli rivojlandi. Bunga yaqqol misol qilib, Yevropa Valyuta Tizimining tashkil topishi va Yevropa Markaziy bankini tuzish rejasini ko‘rsatish mumkin.

Ushbu holatdan kelib chiqib, Markaziy bankni tartibga solish mexanizmining xarakterli xususiyatlari bilan xuddi shu davrda amal qilayotgan iqtisodiy nazariyalar yo‘nalishlari o‘rtasida yetarli darajada o‘xshashliklarni misol qilib keltirish mumkin. Davlat aralashuvi kuchaygan davrda (keynschilar tarafdorlari nazariyasi bo‘yicha) Markaziy banklarning roli ham kuchaydi, tartibga solishning ma’muriy metodlarini qo‘llash kengaydi va aksincha, monetaristlar nazariyasining ta’siri kuchayishi va davlatning iqtisodiyotga aralashuvining kamayishi oqibatida markaziy banklarning iqtisodiyotni tartibga solishda bozor mexanizmlaridan foydalanishga majbur bo‘ldilar. Shunday vaziyatlarda Markaziy bank vakolatining bir qismi ichki pul kredit va valyuta siyosatidagi muammolarni yechish uchun Moliya Vazirligiga beradi.

Biroq, G‘arb iqtisodchilari nuqtayi nazarlarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, Markaziy bankning iqtisodiyotdagi o‘rnini o‘zgarishiga subyektiv omillar ham katta ta’sir ko‘rsatishi mumkin, shu jumladan,

hatto bank rahbarining shaxsiy sifatlarini ajratib koʻrsatish mumkin.

Masalan, Gʻarbiy Yevropa mamlakatlar Markaziy banklarning roli oʻzgarishini oʻrganishga bagʻishlangan tadqiqotlardan bir qator iqtisodchilar 70 - yillarda markaziy banklarning kuchayishini shu milliy bank tizimining boshqaruvida koʻzga koʻringan hukumat va xalqaro doiralarda obroʻ-eʼtibori yuqori boʻlgan moliya arboblari boshqarganliklarini taʼkidlaydilar. Buning oqibatida oʻsha davrdagi milliy valyuta raqobatbardoshligiga xavf soluvchi hukumatning iqtisodiy chora-tadbirlarga qarama-qarshi "qattiq siyosat" qoʻllash mumkin boʻlgan edi.

Monetar siyosatni amalga oshiruvchi organlar farqlanishidagi uchinchi va eng katta jihat, ushbu organlarning mustaqilligi hamda bu organga davlatda berilgan iqtisodiy maqomdir. U yoki bu Markaziy bankning oʻz faoliyatidagi mustaqillik darajasini aniqlash uchun ularning mustaqillik mezoni (belgisi)ga xolis baho berish kerak. Xorijiy adabiyotlarda markaziy banklar mustaqillikni aniqlanishing bir necha usullari qayd etilgan. Asosan markaziy banklarning iqtisodiy va siyosiy mustaqilligi ajralib (farqlanib) turadi.

Markaziy bankning mustaqilligi darajasini aniqlashda uning pul-kredit siyosatini tanlash va oʻtkazishda davlat boshqaruv organlariga koʻproq yoki kamroq qaramligiga eʼtibor beriladi.

Markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligi - bu uning oʻz instrumentlaridan oʻzi xohlagan yoʻnalishda va chegaralanmagan miqdorda foydalana olishga aytiladi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar markaziy banklarining turkumlanishi, pul-kredit siyosati masalalarini hal etishdagi mustaqilligi xorijiy adabiyotlarda turli mezonlarga qarab amalga oshiriladi.

Rivojlangan mamlakatlar Markaziy banklari mustaqilligining obyektiv omillariga baho berishda quyidagi omillarga baho berishda quyidagi mezonlarni kiritish mumkin:

- Markaziy bank kapitali va foydani aniqlashda davlatning ishtiroki;
- Bank rahbarini tayinlash (saylash)dagi tartib va ularning

faoliyat koʻrsatish muddati hamda davlat tomonidan milliy bankning faoliyatini nazorat qilish shakli;

- Markaziy bank vazifalarini aniqlashning qonunchilikda yoritilish darajasi;
- Markaziy bank rahbariyati qarorini davlat organlari oʻrnatilgan qonun bilan toʻxtatishning yoki davlatning umumiqtisodiy yoʻnalishi bilan Markaziy bankning pul kredit doirasidagi tadbirlarni tartibga solishning mavjudligi;
- Mamlakat Markaziy bankining davlat xarajatlarini toʻgʻri va egri moliyalashtirishni tartibga soluvchi qoidaning mavjudligi va uning shakllari.

Markaziy bankning kapitalida va foydani taqsimlashda davlatning ishtiroki omili Markaziy bank iqtisodiy mustaqilligining qanchalik darajadaligini koʻrsatish. Lekin bu qaramlik ikkilamchi rol oʻynaydi, chunki Markaziy bankning kapitali toʻgʻridan-toʻgʻri davlatga tegishli boʻlmasa ham, qonunchilikda maʼlum sharh (izoh) mavjud boʻladi. Agar mavjud boʻlmasa davlat egri usullardan foydalanadi.

Misol uchun, Avstriya milliy banki haqidagi qonunni olaylik. Bu bank xuddi hissador jamiyat shaklida tuzilgan va faoliyat koʻrsatmoqda. Markaziy bankning 50 % kapitali Federatsiyaga, qolgan 50 % kapitali Avstraliya huquqiy va jismoniy shaxslariga tegishli. Moliya vazirligida ruxsat olgan huquqiy va jismoniy shaxslargina ulush qoʻsha olish huquqiga egadirlar.

Bundan tashqari, ushbu qonunda Markaziy bankning funksiya va vazifalari qonunda koʻrsatilgan. Shu sababli ulush egalari yigʻilishi chegaralangan maqsadlarni yecha oladi. Albatta, bu masala bankning iqtisodiy siyosatiga toʻgʻridan - toʻgʻri bogʻliq boʻlmaydi.

Mamlakat Markaziy bankining kapitalida 100 % davlatning ishtiroki koʻproq Markaziy bank salohiyatiga va anʼanalariga hamda ulush egalariga ham bogʻliq. Misol tariqasida, AQSHning Federal Rezerv tizimini va Germaniyaning Federal bankini koʻrsatish mumkin. Ikkala Markaziy bank jahonda eng mustaqil markaziy banklar sifatida

tan olingan. Shunday bo‘lsa-da, Nemis federal bankining 100 % kapitali Federatsiyaga, Federal rezerv Tizimi kapitali esa, 100 % a’zo banklarning to‘liq mulkiga tegishli. Aksincha, banklar va sug‘urta kompaniyalarining mulkiga tegishli bo‘lgan Italiya Markaziy banki davlat boshqaruv organlariga qaramdir.

Bu omilning tahlilidan ko‘rinadiki, markaziy banklar kapitali egalarining tarkibidan qati nazar, ular uning pul-kredit siyosatidagi mustaqilligiga ahamiyatli ta’sir ko‘rsata olmaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Gollandiya, Daniya va Rossiya kabi davlatlarning markaziy banklari guruhlari qatoriga kirishi mumkin, chunki bu guruhlar kapitalning 100 foizi davlat mulki hisoblanadi.

Jadval. **Markaziy bank kapitalida davlatlarning ishtiroki**[44]

Mamlakatlar	**Mulkdagi ulushi, foizda**
Buyuk Britaniya, Daniya, Gollandiya, Rossiya, Fransiya, Germaniya	Davlat mulki 100 foiz
Shvetsariya	Xususiy shaxslar mulki 43 foiz; Kanton (ma’muriy bo‘linma)lar mulki 57 foiz
Italiya	Banklar va sug‘urta kompaniyalarning mulki 100 foiz
AQSH	Federal Rezerv tizimiga a’zo banklarning mulki 100 foiz
Yaponiya	Davlat mulki 55 foiz; Xususiy shaxslar mulki 45 foiz
Avstriya	Federatsiya mulki 40 foiz; yuridik va jismoniy shaxslar mulki 50 foiz

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, o‘tish iqtisodiyotida inflyatsiyani,

[44] Центральный банк в экономической системе государств, журнал “Банковские услуги” Москва, 1999 г., №4. Стр.10

ishsizlik darajasini keskin pasaytirish, kredit miqdori va pul massasini nazorat qilish uchun dastlab pul-kredit siyosatining bevosita usullaridan foydalaniladi. Chunki rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrining dastlabki paytlarida har qanday mamlakat iqtisodiyotida albatta turli nomutanosibliklar vujudga keladi. Ushbu nomutanosibliklar inflyatsiya darajasining o‘sish va hatto shiddatli tus olishi, moliyaviy resurslar va byudjet taqchilligi, o‘zaro qarzlar hamda davlat xarajatlari o‘sish, ishsizlik muammosi, to‘lov balansi muvozanati buzilishi va boshqa shakllarda namoyon bo‘ladi.

Monetar siyosatni amalga oshirish shakli, shuningdek, uning usullari va yo‘nalishlari turlicha davrlarda farqlanadi. Bu holat mamlakat iqtisodiy tizimi va davlat iqtisodiy siyosatining strategik yo‘nalishlaridan kelib chiqadi. Turli mamlakatlarda monetar siyosat nafaqat amalga oshirilish shakli va usuliga ko‘ra, balki ushbu siyosatni amalga oshiruvchi organlar bo‘yicha ham farqlanadi.

Jahon amaliyotini kuzatib va tahlil qilib turli davlatlarda monetar siyosatni amalga oshirish organlari qo‘yidagi xususiyatlarga ko‘ra farqlanishini ko‘rish mumkin:

Birinchidan, ushbu organlar o‘z nomlanishi jihatidan turli davlatlarda turlichadir. Masalan, Amerika Qo‘shma Shtatlarida Federal Rezerv Tizimi, Germaniya va Qozog’istonda Milliy bank, Xitoyda xalq banki, Angliyada Angliya banki, O‘zbekiston va Rossiyada esa, Markaziy bank deb nomlanadi. Ularni qanday nomlanishidan qat’iy nazar, hammalari Markaziy bank hisoblanadilar. Bu banklar deyarli barcha davlatlarda milliylashtirilgan va ular davlat mulki hisoblanadi.

Ikkinchidan, ushbu organlar monetar siyosatni olib borishdagi vakolat doirasiga ko‘ra farqlanadi. Markaziy banklarning monetar sohadagi vakolatlari uning iqtisodiyotdagi rolini belgilab beradi.

Keyingi yillarda Markaziy bankning iqtisodiyotdagi o‘rni va ahamiyati hamda uning mamlakat hududida bo‘layotgan iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishdagi roli hamda munozarali bahslar bir necha martaba o‘zining rivojlanish yo‘nalishlarini o‘zgartirdi va buning oqibatida iqtisodiyotdagi bank tizimining birinchi pog‘onasida real

o‘zgarishlar bo‘lishiga sabab bo‘ldi, bu esa birinchi navbatda davlat boshqaruv organlariga bo‘lgan munosabatlarda namoyon bo‘ldi. Bu muammoni tahlil etishda asosiy jihat mamlakat Markaziy bank siyosatining davlat iqtisodiy siyosati yo‘nalishiga tobeligi, ya’ni, aniqrog‘i bu tobelikning darajasiga bog‘liq. Qachonki mamlakat Markaziy bank siyosati mamlakat iqtisodiyotini tartibga solish siyosati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lsa, bunday bog‘liqlikni samarali, deb hisoblash mumkin. Lekin, shu narsa katta ahamiyatga egaki, bu ittifoq Markaziy bank tomonidan qanchalik ixtiyoriy ravishda tuzilgan va u kimga hisobdor va bank tizimida pul-kredit siyosatini tartibga solishdagi usullarni va yo‘nalishlarni tanlashda hamda qonun bo‘yicha Markaziy bank mustaqilligi darajasi va bunga haqiqatda erishilganligiga ahamiyat berish lozim.

15.2.Xorijiy davlatlarda markaziy bankning mustaqilligini belgilovchi indekslar. Ularga qiyosiy tavsif.

Barcha mamlakatlarning Markaziy banklarining faoliyati Markaziy bank to‘g‘risidagi qonun bilan tartibga solinadi. Qonunda Markaziy bank faoliyatining barcha jihatlari o‘z aksini topgan bo‘lishi kerak.

Chunki, Markaziy bank uchun hukumatning boshqa qonun hujjatlari “Markaziy bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonun oldida ustvor emas.

Markaziy bankning siyosiy ustuvorligini ko‘rsatuvchi yana bir omil, uning qonunda ko‘rsatilgan faoliyati darajasi va maqsadlari hisoblanadi. Bu omil bir tomondan, Markaziy bank faoliyatining erkiniligiga chegara qo‘ysa, boshqa tomondan, uning qonunda ko‘rsatilgan vakolatlarni aniqlaydi.

Ko‘pgina iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar (Germaniya, Shvetsariya, Fransiya, Yaponiya, Daniya, Avstriya)da Markaziy bankning faoliyat doirasi va asosiy maqsadlari Konstitutsiyada va Markaziy bank haqidagi Qonun hamda shu kabi boshqa banklar faoliyati haqidagi qonunchilikda o‘z Nemis Federal bankning asosiy maqsad va vazifalari doirasi mamlakat Konstitutsiyasida aniq belgilab

qo‘yilgan. Bu milliy davlatning barqarorligini ta’minlash kafolatidir.

Nemis Federal bank haqidagi Qonunda bosh bank tizimi oldida uch asosiy vazifa:

1. *Pul muomalasini tartibga solish;*
2. *Iqtisodiyotni kredit bilan ta’minlashni tartibga solish;*
3. *To‘lov aylanmasini amalga oshirish qo‘yilgan.*

Nemis Federal bankining vazifalari, maqsadlari va yo‘nalishiga yaqinroq bo‘lgan Avstriya milliy bankini misol tariqasida keltirish mumkin. Markaziy bankning vazifasi qonunda umumlashgan holda aks etgan va ayni vaqtda uning ruxsat etilgan operatsiyalari aniq ko‘rsatilgandir.

Avstriya bank qonunchiligining o‘ziga xos xususiyati, uning Markaziy bank qonunchiligida qatnashish huquqiga ega ekanligi hisoblanadi.

Pul-kredit sohasiga tegishli qonun loyihalarining hammasi Markaziy bankka ko‘rib chiqish uchun ma’lum vaqtga beriladi va uning roziligidan so‘nggina tasdiqlanadi.

Bu borada Angliya Markaziy banki mavqei o‘zgachadir. Uning asosiy vazifalari qonuniy tartibda ham qayd qilingan, shu bilan birga moliya Vazirligiga ham bo‘ysunmaydi. Angliya markaziy bankining vazifalari bu sohada urf-odatlarga tayanadi, bu esa o‘z navbatida Angliya bankining tashkil topishidagi tarixiy hujjatlariga asoslangan.

Bir qator mamlakatlarda, masalan, AQSH, Shvetsiya, Buyuk Britaniya va Italiyada Markaziy bank vazifalarining ta’rifiy qonunida qayd etilmagan yoki umumiy holda ko‘rsatilgan, xolos. Shunday bo‘lsa ham, ikkala guruhda juda mustaqil va shu bilan birga qaramroq bo‘lgan markaziy banklar bordir.

Markaziy bank mustaqilligining belgilovchi omillaridan biri, uning pul-kredit siyosatiga davlat organlarining aralashishini qonun bo‘yicha qanchalik darajada o‘rganilganligidadir. Bu omil birinchi galda Markaziy bankning siyosiy mustaqilligiga ta’sir ko‘rsatadi.

Mustaqillik darajasi nisbatan past bo‘lgan markaziy banklarga Fransiya va Italiya markaziy banklarini misol qilib ko‘rsatish mumkin.

Bu davlatlarda pul-kredit siyosati yo‘nalishini belgilash Qonun bilan mustahkamlangan. Markaziy bank esa, hukumat ko‘rsatmalarini bajaradi va unga maslahatchi vazifasini o‘taydi.

Davlatning pul-kredit siyosatiga aralashuvi qonunda ko‘rsatilganligi va uning darajasi kengligi omiliga keyingi mamlakatlar guruhini Buyuk Britaniya, Gollandiya, Shvetsiya va Yaponiya mamlakatlari egallaydi. Bu mamlakatlarda davlat organlarining Markaziy bank siyosatiga aralashuvi, unga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishi, uning qarorini bekor qilishi va shu kabilar Qonunda aniq belgilangan.

Angliyada davlat bilan Markaziy bank o‘rtasidagi munosabatlar 1946-yilda qabul qilingan “Angliya banki haqidagi qonun”ning 1-bo‘lim 4-bandi bilan tartibga solinadi. Shu qonunga muvofiq, Moliya Vazirligi Markaziy bank ustidan sezilarli ta’sir o‘tkazish uchun rasmiy huquqqa ega hisoblanadi.

Angliya banki faoliyat ko‘rsatishga nisbatan ko‘proq ta’sir ko‘rsatishga ega, Daniya va Avstriya Markaziy banklari esa pul-kredit siyosati yuritishda hukumatning aralashuvidan mustaqillik darajasi bo‘yicha oldingi o‘rinlarda turadi. Bu davlatning qonunchiligi hukumat Markaziy bankining pul-kredit siyosatiga aralashuviga rasmiy ravishda yo‘l qo‘ymaydi, biroq, markaziy banklarning hukumatning iqtisodiy siyosatiga moslab siyosat yuritishlarini o‘zaro moslashishi talab qilinadi.

Avstriya Milliy banki faoliyati ustidan Moliya Vazirligi nazorat olib boradi. Moliya vaziri bank faoliyatining qonuniyligi bo‘yicha qonun oldida javobgardir. U davlat komissari va uning o‘rinbosarini tayinlaydi, ular Bosh Kengashning yig‘ilishlarida o‘z ovozlari bilan ishtirok etishlari hamda dalolatnoma va tushuntirish holatlarini talab qilishlari mumkin. Davlat komissari Markaziy bank Bosh Kengashining qarorini orqaga surishga huquqi bor, bunda albatta qaror komissarning fikricha, amal qilayotgan qonunchilikka zid kelishi kerak.

Biroq, Markaziy bank qonunda ko‘rsatilgan faoliyatni va operatsiyalarni amalga oshirsa, davlat komissari ham Moliya vaziri ham aralashishga haquqi yo‘q. Shu orqali bir tomondan, Avstriya Milliy

banki mustaqilligi qonuni bilan mustahkamlangan, boshqa tomondan esa, davlat organlari Markaziy bank siyosatiga bevosita rahbar saylab va nazorat oʻrnatib, ta’sir koʻrsatishi mumkin.

Oxirgi toʻrtinchi guruh mamlakatlariga Germaniya va Shvetsariyani koʻrsatish mumkin, bu davlatlarning markaziy banklari eng mustaqil hisoblanadi. Bu mamlakatlar qonunchiligida davlat Markaziy bankning pul-kredit siyosatiga aralashuvi koʻrsatilmagan. Shvetsariya Markaziy bankining hukumat iqtisodiy siyosatiga moslashishi xususida qonunchilikda qayd qilinmagan. Germaniyada Markaziy bank siyosati mamlakat hukumatidan qonun boʻyicha mustaqil qilib belgilab qoʻyilgan. 1924-yilda Germaniyada boʻlgan infilyatsiya inqirozi davrida aniq boʻldiki, Markaziy bank faoliyatini hukumat ta’siridan chegaralash kerak. Germaniya Federativ Respublikasi emissiya bankining toʻliq mustaqilligi 1948- yilda qayta tiklandi.

AQSHning Federal Rezerv tizimidan farqli ravishda Nemis Federal banki parlamentga hisobot bermaydi, u oʻz faoliyati vakolatini “Nemis Federal bank haqida”gi qonunga muvofiq amalga oshiradi.

Markaziy bank mustaqilligining beshinchi omili hukumatning kreditlashni chegaralanganligi qonunda koʻrsatilganligida namoyon boʻladi. Hukumatning kreditlashni chegaralashi Markaziy bankning iqtisodiy mustaqilligiga ham, siyosiy mustaqilligiga ham ta’sir koʻrsatadi. Biroq, bu omil faqatgina Markaziy bank tomonidan hukumatning bevosita moliyalashtirish tizimining mavjud ekanligida ahamiyatlidir. Bunday tizim dunyoning rivojlangan mamlakatlarida tarqalgan. Misol tariqasida AQSH va Buyuk Britaniyani aytish mumkin. Chunki, bu mamlakatlarda davlat taqsimlanishi ochiq bozorda amalga oshiriladi.

Markaziy bank kapitalida davlat ulushini va qonunchilikda Markaziy bankning maqsadi va vazifalarini aniq belgilanganligi yuqoridagi tasdiqlar koʻrinib turibdiki, u Markaziy bank mustaqilligi darajasini belgilashda hal qiluvchi rol oʻynamaydi va ular ikkilamchi omillar boʻlib hisoblanadilar.

Yuqorida qayd etilganlar asosida xulosa qilish mumkinki. Rivojlangan mamlakatlar markaziy banklari o‘zlarini mustaqil ta’sir o‘tkaza oladigan institut sifatida ko‘rsatishlari zarur. Bu bir tomondan, ularga qonun asosida ruxsat etilgan vositalar yordamida iqtisodiyotni tartibga solishni amalga oshirish huquqini beradi, boshqa tomondan esa, Milliy bank va pul tizimi manfaatlarining himoyachisi sifatida maydonga chiqadi.

15.3. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining mustaqilligi

Har qanday davlatda Markaziy bank hukumat banki bo‘lib hisoblanadi va uning mavqei o‘sha davlat qonunlari bilan belgilanadi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki o‘z faoliyatini 1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan va 2019-yil 12-noyabrdagi yangi taxrirdagi “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida”gi[45] Qonunga asosan olib boradi. Qonunda Markaziy bankning maqomi, maqsadi va vazifalari, faoliyat tamoyillari o‘z aksini topgan.

Ushbu qonuning 1-moddasida Markaziy bankning maqomi qayd etilgan bo‘lib, unda: “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki yuridik shaxs bo‘lib, faqat davlat mulki hisoblanadi.” O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasa, o‘z xarajatlarini o‘zining daromadlari hisobidan amalga oshiradi. O‘zbekiston Respublikasi Davlat gerbining tasviri tushirilgan va o‘z nomi yozilgan muhirga ega”, deb yozilgan.

Shuningdek, Qonunda “*Markaziy bankning bosh maqsadi milliy valyuta barqarorligini ta’minlashdan iborat*” deyilgan. Narxlarning barqarorligini ta’minlash va milliy pul birligini xorijiy valyuta bozorlarida ayriboshlash kursining barqaror bo‘lishiga erishishni ko‘zda tutuvchi bu maqsad davlatning iqtisodiy siyosatida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining o‘rni juda muhim ekanligini belgilaydi.

---

[45] Ўзбекистон Республикаси Марказий банки “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида”ги[45] Қонуни 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган ва 2019 йил 12 ноябрдаги янги тахрирдаги

Milliy valyuta barqarorligini ta’minlash uchun Markaziy bank qator muhim vazifalarni hal etadi. Ularning eng asosiylari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

– Monetar siyosatni va valyutani boshqarish siyosatini shakllantirish, qabul qilish va amalga oshirish;

– O‘zbekiston Respublikasida hisob-kitoblarning samarali tizimini yaratish;

– Banklar faoliyatini tartibga solish va boshqalarni nazorat qilish;

– O‘zbekiston Respublikasining rasmiy oltin valyuta zaxiralarini saqlash va uni boshqarish;

– Moliya vazirligi bilan birgalikda davlat byudjetining kassa ijrosini uyushtirish.

Markaziy bankning faoliyatining mazmuni uning funksiyalarida to‘laroq namoyon bo‘ladi. Markaziy bankning har bir funksiyasi, uning mamlakat bank tizimining bosh bo‘g‘ini, iqtisodiyotni pul-kredit orqali tartibga soluvchi davlat organi sifatidagi faoliyatining aniq bir tomonini aks ettirishi kerak.

Davlatlarning bank qonunchiligida o‘zaro jiddiy farqlar bo‘lsa-da, Markaziy bankning funksiyalari va vazifalari borasida ko‘pgina umumiy o‘xshashliklar mavjud. **2019-yil 12-noyabrda O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonuni yangi tahrirda qabul qilindi.** Qonunning 1995-yilda qabul qilingan tahriridan farqli o‘laroq, yangi tahririni ishlab chiqishda Markaziy bankning iqtisodiyotda narxlar barqarorligi, bank tizimi va to‘lov tizimlari faoliyati barqarorligini ta’minlash zaruriyati hisobga olingan. Qonun 11 ta bob va 72 ta moddadan iborat.

Xalqaro valyuta jamg‘armasining tavsiyalariga binoan Markaziy bankning vakolatlari yangilanib, ularning tarkibiga banklar, nobank kredit tashkilotlari, ipotekani qayta moliyalash tashkilotlari va banklar guruhlarining faoliyatini litsenziyalash, tartibga solish va nazorat qilishda asoslantirilgan mulohazadan foydalanish, shuningdek, valyuta, qimmatbaho metallar va bozor instrumentlari qatorini kengaytirgan

holda moliya bozorlarida spot va forvard operatsiyalarini amalga oshirish kabi vakolatlar kiritildi.

Markaziy bankning samarali va zamonaviy pul-kredit siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish borasidagi funksiyalari kengaytirildi va yangilandi. Shuningdek,

- ❖ inflyatsiya darajasini monitoring,
- ❖ tahlil va prognoz qilish,
- ❖ bank tizimi va pul-kredit koʻrsatkichlari hamda tashqi sektor statistikasi, shu jumladan,
- ❖ toʻlov balansi,
- ❖ respublikaning xalqaro investitsion pozitsiyasi,
- ❖ tashqi qarzi va oltin-valyuta zaxirasi toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni shakllantirish va eʼlon qilish boʻyicha vazifalar belgilandi.

Markaziy bank Boshqaruvi tarkibi, aʼzolari soni va vakolatlariga oʻzgartirishlar kiritildi. Endilikda Markaziy bank Boshqaruvi toʻqqiz aʼzodan, yaʼni,:

-Boshqaruvi Raisi hisoblanuvchi Markaziy bank Raisi, uning birinchi oʻrinbosari va oʻrinbosarlari, shuningdek, ikki nafar mustaqil aʼzodan iborat.

Mazkur Qonunga muvofiq Markaziy bank Boshqaruvi kelgusi yil uchun pul-kredit siyosatining asosiy yoʻnalishlarini, shu jumladan, likvidlikni taqdim etish va jalb qilish parametrlari, Markaziy bankning pul-kredit operatsiyalari boʻyicha foiz stavkalari hamda asosiy foiz stavkasi darajasini belgilaydi va tasdiqlaydi. Shuningdek, majburiy zaxira talablari meʼyorlari, ajratiladigan kreditlar boʻyicha taʼminot turlari roʻyxati, tizimli muhim banklar uchun prudensial meʼyorlar va boshqa vakolatlarni oʻrnatadi.

Qonundagi asosiy yangiliklardan biri – Markaziy bankning jamoatchilik bilan aloqalaridir. Narxlar va moliyaviy barqarorlikni taʼminlashda pul-kredit siyosatining taʼsirchanligini kuchaytirish maqsadida Qonun bilan Markaziy bank faoliyati shaffofligini oshirishga qaratilgan faol kommunikatsiya siyosatini yuritish asoslari belgilab berildi. Bu, oʻz navbatida, aholi va iqtisodiyot subyektlarining

Markaziy bankka bo‘lgan ishonchini oshirib, iqtisodiyotda inflyatsiya va inflyatsion kutilmalarni samarali boshqarishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, rivojlangan mamlakatlar tajribasiga asoslangan holda, Qonunda erkin shakllanuvchi almashuv kursi tizimi sharoitida ichki valyuta bozoriga intervensiyalarning faqatgina valyuta kursining keskin tebranishlarini oldini olish maqsadida amalga oshirilishi ko‘zda tutilgan.

Yangi tahrirdagi Qonunda Markaziy bankning ichki nazorat organi hisoblanuvchi ichki audit xizmatining tashkil etilishi va unga Markaziy bank tarkibiy bo‘linmalari va tasarrufidagi tashkilotlarning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini tekshirish vazifasi yuklatilishi, shuningdek, xalqaro audit standartlariga muvofiq audit tashkilotlari tomonidan har yili tashqi audit o‘tkazilishi ko‘zda tutilgan.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

1-topshiriq. Chizmani to‘ldiring. Markaziy bankning mustaqilligi tushunchasi mohiyatini yoriting.

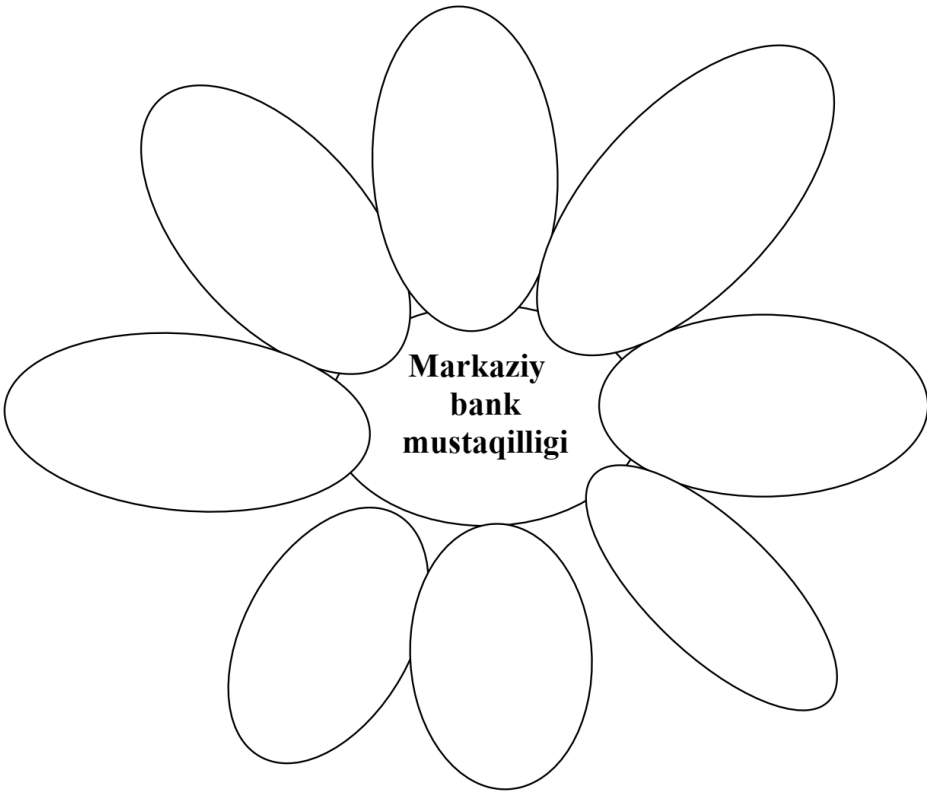

2-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring. Markaziy bankning iqtisodiy va siyosiy mustaqilligini izohlang.

Iqtisodiy mustaqillik	
Siyosiy mustaqillik	

3-topshiriq. To‘g‘ri javobni belgilang.

1. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining mol-mulki qiymati qayerda aks ettiriladi?

A) Markaziy bank balansida.

B) davlat mulki bo‘lib hisoblanadi va u balansda aks ettirilmaydi.

V) Moliya Vazirligi balansida.

G) Markaziy bankning mol-mulki mavjud emas.

2. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruv raisi qanday tayinlanadi?

A) Oliy Majlis senati taqdimiga ko‘ra

B) O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti taqdimiga ko‘ra

V) xalqning ovoz berish yo‘li bilan

G) Moliya Vazirligining taqdimiga ko‘ra

3. Jahonda o‘z faoliyatini olib borishda eng mustaqil bo‘lgan banklardan biri bu ...

A) Nemis Federal banki va Bundes banki.

B) SHved Riks Jiro banki

V) Angliya banki

G) Fransiya va Ispaniya banki

4-topshiriq. «O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida»gi qonunning 6-moddasida Markaziy bankning mustaqilligi

borasida nimalar nazarda tutilgan?

6-modda. Markaziy bankning mustaqilligi

5-topshiriq. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

Markaziy bank — o‘z sarf-xarajatlarini o‘zining daromadlari hisobidan amalga oshiruvchi, ... jihatdan mustaqil muassasadir. Markaziy bank o‘z vakolatlari doirasida .... borasida mustaqildir. ..... Markaziy bankning majburiyatlari yuzasidan, Markaziy bank esa .....ning majburiyatlari yuzasidan javobgar bo‘lmaydi, basharti, ular o‘z zimmalariga bunday majburiyatlarni olmagan bo‘lsalar yoki qonunlarda boshqa qoida nazarda tutilmagan bo‘lsa. Markaziy bank o‘z operatsiyalari bo‘yicha .... mustaqil belgilaydi.

Asosiy tushunchalar: Markaziy bank, bank tizimi, emission banklar, pul-kredit siyosati, milliy pul, monetar siyosat, iqtisodiy siyosat, moliyaviy siyosat, valyutani boshqarish, diskont (hisob) va garov, majburiy zaxiralar, ochiq bozordagi operatsiyalar, depozit, bevosita usul, bilvosita usul.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Markaziy bankning mustaqilligi va iqtisodiyotni tartibga solishdagi o‘rni.
2. Markaziy banklarning rolini kuchayishi.
3. Markaziy banklarning iqtisodiy va siyosiy mustaqilligi ajralib (farqlanib) turishi.
4. Markaziy bankning kapitalida va foydani taqsimlashda davlatning ishtiroki.
5. Monetar siyosatni amalga oshirish shakli, uning usullari va

yo‘nalishlarini turlicha davrlarda farqlanishi.

6. Markaziy bankning siyosiy ustuvorligini ko‘rsatuvchi omillar.

7. Angliyada davlat bilan Markaziy bank o‘rtasidagi munosabatlar.

8. Mustaqillik darajasi nisbattan past bo‘lgan markaziy banklar.

9. Rivojlangan mamlakatlar markaziy banklari o‘zlarini mustaqil ta’sir.

10. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki iqtisodiy jihatdan mustaqilligi.

11. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankning bosh maqsadi.

12. Markaziy bankning samarali va zamonaviy pul-kredit siyosati.

13. O‘zbekiston Respublikasining Markaziy bankining yangi tahrirdagi qonuniga qanday vakolatlar kiritildi.

16-BOB. TIJORAT BANKLARI VA ULARNING FUNKSIYALARI

16.1 Bank faoliyatini tashkil qilishning iqtisodiy va huquqiy asoslari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklarining faoliyati foyda olishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Bozor iqtisodi sharoitida bank foydasining iqtisodiy mohiyati yangicha ijtimoiy-iqtisodiy tus olib bormoqda, chunki tijorat banklarining foydasi bank kapitali to‘planishining va bank rivojlanishining *asosiy manbasidir*.

Bank foydasining o‘sib borishiga ta’sir qiladigan bir necha xil omillar mavjud ular:

– bankning rentabelligi, vaqtincha bo‘sh mablag‘larning samarali ishlatilishi, turli xil pullik xizmatlar doirasini (faktoring, lizing, trast xizmatlari va h.k.) kengaytirish, foyda keltirmaydigan aktivlarni kamaytirish, foyda keltiruvchi aktivlarni ko‘paytirish va boshqalar hisoblanadi.

Iqtisodiy rivojlanish bosqichida tijorat banklarining asosiy ish tamoyillaridan biri yuqori darajada foyda olishga qaratilgan bo‘ladi.

Banklarning faoliyati doimo foyda ko‘rish bilan bog‘liq bo‘lmasdan, ular faoliyatida zarar ko‘rish ehtimoli ham uchrab turishi mumkin. Banklar faoliyati ijobiy bo‘lgan hollarda banklarning foyda olishi va salbiy faoliyat natijasida banklarning zarar ko‘rish ehtimoli yuqori bo‘ladi. Yuqorida aytilgan foyda keltiruvchi zaxiralarni amalda tatbiq qilish jarayonida bankning ish faoliyati iqtisodiy jihatdan tavakkalchilik (zarar ko‘rish ehtimoli) bilan bog‘liq bo‘ladi.

Tijorat (aksiyali, pay asosida va xususiy tartibda tashkil qilingan) banklar huquqiy va xususiy shaxslarga «Banklar va bank faoliyati to‘g‘risidagi» qonunda nazarda tutilgan operatsiyalarni bajarish va xizmatlar ko‘rsatish orqali shartnoma asosida kredit, hisob-kitob va boshqa xil bank xizmatlarini ko‘rsatadi.

Tijorat banklarining nizom jamg‘armasi kimga qarashli ekanligiga va uni tashkil qilish uslubiga qarab, bajarilayotgan operatsiyalarning

turi, faoliyat koʻrsatish hududi va tarmoq belgilariga qarab bir-biridan farq qiladi. Respublikada, mintaqalarda koʻzda tutilgan maʼlum dasturlarni bajarish va oʻzga faoliyat turlarini pul mablagʻlari bilan taʼminlash uchun Oʻzbekiston Respublikasi qonunlari va boshqa hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda maxsus tijorat banklari tashkil etilishi mumkin.

Tijorat banklari Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy bankidan tegishli litsenziyani olganlaridan soʻng chet el valyutasida operatsiyalarni amalga oshiradilar.

Tijorat banklari oʻz nizomlari asosida ish olib boradilar. Davlat tijorat bankining nizomi bankni tuzishga qaror qilgan organ tomonidan tasdiqlanadi. Sherikchilik asosida tuzilgan tijorat bankining nizomi muassislar (qatnashuvchilar) yigʻilishi tomonidan tasdiqlanadi.

Bankning nizomida:

– bankning nomi va uning manzilgohi (aloqa manzilgohi);

– bank amalga oshiradigan operatsiyalarning roʻyxati;

– bank tashkil etadigan fondlarning roʻyxati;

– nizom fondining miqdori;

– bankning huquqiy shaxs ekanligi va oʻzini-oʻzini moliya resurslari bilan taʼminlashi negizida ishlashi toʻgʻrisidagi nizom;

– bankning boshqaruv idoralari, ularning tarkibi va tuzilishi toʻgʻrisidagi nizom;

– bankka qarashli muassasalarning roʻyxati va ularning maqomi;

– bank va uning filiallarini tashkil etish hamda ularning faoliyatini toʻxtatish tartibi;

– faoliyati toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni matbuotda eʼlon qilish majburiyati (tartibi);

– Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki bilan oʻzaro munosabatlari aks ettirilgan boʻlishi lozim.

Sherikchilik asosida tuzilgan bankning nizomi yuqorida keltirilgan talablardan tashqari, aksiyali jamiyatlar va masʼuliyati cheklangan jamiyatlar toʻgʻrisidagi amaldagi qonunlarda koʻrsatilgan talablarga javob berishi lozim.

Bank nizomiga bank faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liq boshqa qoidalar ham kiritilgan bo‘lishi mumkin. Nizomga o‘zgarishlar O‘zbekiston Respublikasi qonunlaridagi o‘zgarishlar munosabati bilan kiritiladi.

Aksioner tijorat banklarining nizomi fondi qatnashchilarning badallari hisobidan yoki aksiyalar chiqarish va sotish hisobidan vujudga keltiriladi.

Mahalliy hokimiyat va boshqaruv idoralarining hamma bo‘limlari va ularning ijroiya organlari, siyosiy tashkilotlar va ixtisoslashgan jamoat fondlaridan tashqari barcha huquqiy va xususiy shaxslar tijorat banklarining muassislari (hissadorlari), aksionerlari bo‘lishlari mumkin.

Tijorat banklari O‘zbekiston Respublikasining soliq to‘g‘risidagi amaldagi qonunlariga muvofiq soliq to‘laydilar.

Quyidagi mablag‘lar banklarning o‘z mablag‘lari hisoblanadi:

– nizom fondi;

– zaxiralar va foyda hisobiga vujudga keladigan hamda bankning balansida turadigan boshqa fondlar;

– taqsimlanmagan foyda, aksiyachilar yoki paychilar o‘rtasida aksiyalarni taqsimlash hisobiga yoxud pay miqdorini oshirish hisobiga olingan mablag‘lar.

Tijorat banklari yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan yo‘qotishlar o‘rnini qoplash uchun olinadigan foydadan O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilab qo‘yilgan tartibda zaxira fondlari tashkil etadilar.

Tijorat banklari shartnoma asosida bir-birlarining mablag‘larini depozit, kredit shaklida jalb etishlari, joylashtirishlari, o‘z nizomlarida ko‘rsatilgan boshqa o‘zaro operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin.

Mijozlarga kredit berish va o‘z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarish uchun mablag‘ yetishmay qolgan taqdirda tijorat banklari kredit resurslari olish uchun O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga murojaat qilishlari mumkin.

Banklar bilan mijozlar o‘rtasidagi munosabat shartnomaviy tavsifga ega bo‘ladi.

Mijozlar o‘zlariga kredit va kassa xizmatini ko‘rsatadigan bankni mustaqil tanlaydilar.

Tijorat banklari qimmatbaho qog‘ozlar bo‘yicha operatsiyalar olib boradilar.

Tijorat banklari fond bozorlarining kelishuvlarida faol va bevosita ishtirok etavermaydilar. Masalan: AQSH dagi tijorat banklariga qimmatbaho qog‘ozlar bilan bo‘ladigan operatsiyalarni o‘tkazish, fond birjalariga a’zo bo‘lish taqiqlanadi. 1933-yilda (Glass-Stigal qonuni) qabul qilingan qonunga muvofiq tijorat banklari sanoat kompaniyalarining obligatsiyalari va aksiyalarini chiqarishni tashkil qilishda ishtirok eta olmaydilar. Shunga qaramay qonunda juda ko‘p istisnolar mavjud bo‘lib, ular bankka pullarni operativ qo‘yish, davlat qimmatbaho qog‘ozlarini chiqarishni tashkil etish, shtat va mahalliy hokimiyat organlarining obligatsiyalari, shuningdek, turli xalqaro tashkilotlar va federal muassasalar chiqargan qarz hujjatlar (majburiyatlari) bilan ishlash huquqini beradi. Bulardan tashqari, banklarga o‘zlarining mijozlari hisobiga sanoat kompaniyalarining aksiya va obligatsiyalarini sotish va sotib olish kabi brokerlik funksiyalarini bajarishga ruxsat etilgan. Shu bilan birga, Amerika tijorat banklari sanoat kompaniyalari va firmalarning aksiya paketlarini haqiqiy egasi sifatida trast operatsiyalarining (qimmatbaho qog‘ozlar portfellarini boshqarish operatsiyalari) katta hajmini amalga oshiradilar.

AQSH da tijorat banklari broker firmalari va investitsion kompaniyalarning asosiy kreditorlari hisoblanadi. AQSH ning yettita yirik investitsion kompaniyalarning 40 dan 80%gacha aktivlari tijorat banklari krediti hisobidan ta’minlanadi.

Yaponiyada tijorat banklarining fond birjalariga a’zo bo‘lishi taqiqlangan. Lekin ular litsenziya olgan holatda qimmatbaho qog‘ozlarning hamma turini o‘zlarining hisoblari bo‘yicha yoki mijozlarning topshiriqlari bo‘yicha sotish va sotib olish (broker kompaniyalari va birjaga a’zo bo‘lgan firmalar vositachiligida) huquqiga egadirlar. Bulardan tashqari, tijorat banklari davlatning qimmatbaho qog‘ozlari bilan bo‘lgan qisqa muddatli operatsiyalarni

amalga oshirishlari mumkin. Uzoq vaqt yapon tijorat banklarining yangi qimmatbaho qog‘ozlar vositachilikni amalga oshirishga huquqlari bo‘lmagan. Faqat 1981-yili ularga davlat obligatsiyasi va sanoat kompaniyalari obligatsiyasini birja tashqarisida vositachilik qilishga ruxsat etilgan. Shuningdek, yapon tijorat banklariga mijozlarning qimmatbaho qog‘ozlarini boshqarish man etilgan.

Bank muassasalarining qimmatbaho qog‘ozlar bilan bo‘ladigan operatsiyalariga aktiv qatnashishiga Germaniya tajribasi yorqin misol bo‘la oladi.

Bu davlatda qimmatbaho qog‘ozlar bilan bo‘ladigan hamma operatsiyalarda faqatgina tijorat banklari qatnashish huquqiga ega. Aslida, Germaniya davlatida broker kompaniyalar va firmalar yo‘q. Tijorat bankning funksiyalari universalligi mijozlarning talab va ehtiyojlariga yuqori darajada javob beradi. Germaniyaning qimmatbaho qog‘ozlar bozorini bank muassasalarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Ularning bu bozorda o‘rni juda katta.

Banklar katta miqdorda obligatsiyalar chiqaradi, investitsion guruhlarning egalari va yirik investorlik vazifasini bajaradi. Ularga qimmatbaho qog‘ozlar bilan bo‘ladigan operatsiyalar hajmining eng katta qismi to‘g‘ri keladi, bank sindikatlari davlat qarz hujjatlarini chiqarish va tarqatishda katta jonbozlik ko‘rsatadi.

Bank obligatsiyalarni chiqarish uchun 3 ta asosiy shartni bajarishi zarur:

– moliyaviy ko‘rsatkichlar proporsiyasini saqlash;

– bank moliyaviy ahvolining oshkoraligi;

– jami kapitalning va bank zaxiralarining 8 mln. DM darajasidan oshishi.

Obligatsiyalarni chiqarish to‘g‘risidagi ruxsat Moliya vazirligi tomonidan olinishi kerak. Bu haqdagi xabar esa Federal yustitsiya vazirligi gazetasida bosilib chiqariladi. Odatda, 3 yildan ortiq muddatga chiqarilgan obligatsiyalar GFR fond birjalarida muomalada bo‘ladi.

Lekin ularni sotish va sotib olish kelishuvlarining ko‘p qismi

birjadan tashqari aylanmada amalga oshiriladi. Universal tijorat banklari koʻpincha yadro vazifasini bajarib, moliya-bank guruhlarni, bir necha nisbatan mustaqil boʻlinmalarni oʻz ichiga olgan.

Bu mustaqil boʻlinmalar, masalan, investitsion fondlar va konsultatsion firmalar boʻlishi mumkin. Mustaqil boʻlinmalar daromad olish markazlari hisoblanadi. Aslida guruhning yadrosini tashkil etgan bank, markaziy apparatdan, mahalliy va chet el filiallaridan iborat. Banklarning markaziy apparatlari, odatda, fond birjalari boʻlgan katta shaharlarda joylashgan. Rivojlangan mamlakatlarda asosiy daromad manbai kredit operatsiyalari boʻlib, ikkinchi oʻrinda qimmatbaho qogʻozlar bilan bogʻliq operatsiyalar turadi.

16.2.Tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi

Oʻzbekiston Respublikasi qonunlariga asosan bank bu – tijorat muassasasi boʻlib, jismoniy va huquqiy shaxslarning boʻsh turgan pul mablagʻlarini jalb qilish va ularni oʻz nomidan, toʻlov, muddatlilik, qaytib berish sharti asosida joylashtirish operatsiyalarini va boshqa bank operatsiyalarini bajaradi.

Ba’zi adabiyotlarda bank korxona sifatida ham izohlanadi. Ma’lumki, bank yaxlit olingan korxona sifatida ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirmaydi. Tijorat banklarining faoliyatini korxona faoliyatiga jihatidan oʻxshatish mumkinki, tijorat banklari ham korxonalar singari faoliyatini oʻz daromadini koʻpaytirishga va shu asosda birinchidan oʻz asoschilari - aksionerlarining manfaatlarini, ikkinchidan oʻz mijozlarining manfaatlarini himoya qilishni ta’minlashi.

Tijorat banklari, bizning fikrimizcha, shunchaki korxona emas, maxsus korxonadir. Chunki tijorat banklari ssuda kapitali harakatini amalga oshiradi va shu asosda bank oʻz aksionerlariga, paychilariga foyda olishni ta’minlaydi.

Tijorat banklari bank tizimining muhim boʻgʻini boʻlib, kredit resurslarining asosiy qismi shu banklarda yigʻiladi va bu banklar huquqiy, jismoniy shaxslarga xizmat koʻrsatadi.

O‘zbekiston Respublikasida tijorat banklari bank tizimining Markaziy bankdan keyingi ikkinchi pog‘onasi hisoblanadi.

1987-yildan boshlab tashkil qilingan bank tizimi bozor iqtisodi tamoyillariga mos keluvchi bank tizimining boshlang‘ich pillapoyasi hisoblanadi. Oxirgi yillarda tijorat banklarining soni, ular bajaradigan operatsiyalar, ularning nizom jamg‘armasi va qo‘yilmalar salmog‘i oshib bormoqda.

2024-yil 1-dekabr holatiga ko‘ra O‘zbekistonda 35 ta bank faoliyat ko‘rsatdi, ulardan 13 tasi davlat ishtirokidagi, 22 tasi xususiy banklar, davlat banklarining aktivlar va kapitaldagi ulushi esa 86% ni tashkil etadi.

Salmoqli nizom jamg‘armasi kredit resurslar va mijozlarga ega bo‘lgan – katta banklar O‘zbekiston sanoat qurilish banki, Tashqi iqtisodiy faoliyatlar milliy banki, Agro bank, Asakabank va boshqalar keng faoliyat olib bormoqda.

Tijorat banklarni tashkil qilishdagi nizom kapitali miqdori[46] 2017-yilning 1- oktyabridan boshlab tijorat banklari ustav kapitalining eng kam miqdori 100,0 mlrd. so‘mni tashkil etishi lozim.

13-modda. Bankning ustav kapitali;

Bank ustav kapitalining eng kam miqdori:

2023-yil 1-sentyabrga qadar yuz milliard so‘mni;

2023-yil 1-sentyabrdan e’tiboran ikki yuz milliard so‘mni;

2024-yil 1-apreldan e’tiboran uch yuz ellik milliard so‘mni;

2025-yil 1-yanvardan e’tiboran besh yuz milliard so‘mni tashkil etishi kerak.[47]

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki quyidagi hollarda banklarga nisbatan regulyativ kapital miqdorini oshirish to‘g‘risidagi talablarni qo‘yishga haqli:

- xavfsiz bo‘lmagan va nosog‘lom bank faoliyatining yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin bo‘lgan qoniqarsiz moliyaviy holat;

[46] Ўзбекистон Республикаси Тижорат банклари капиталининг монандлигига қўйиладиган талаблар тўғрисидаги Низом 2693-сон.06.07.2015 й.

[47] “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni 2019 yil

- bank foydasining qoniqarsiz prognozi;
- yuqori darajadagi bank tavakkalchiligi va balansdan tashqari moddalar mavjudligi holatlari aniqlanganda.

Mulkchilik shakliga qarab banklar:

- ❖ davlat bankiga,
- ❖ aksioner banklarga,
- ❖ kooperativ,
- ❖ xususiy,
- ❖ mintaqaviy,
- ❖ aralash mulkchilikka asoslangan bank kabilar bo‘linadi.

Yuksak rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklarining aksariyat qismi mulk shakli bo‘yicha aksioner bank hisoblanadi.

Aksioner banklar aksioner jamiyat kabi faoliyat olib boradi. Aksionerlar safiga kirish aksiyalarni sotib olish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Huquqiy va jismoniy shaxslar banklarning aksiyalarini sotib olishi va aksioner bo‘lishlari mumkin.

Ba’zi tijorat banklari paylar (badallar) hisobidan tashkil qilinishi mumkin. Bu turdagi banklarning qatnashchilari ham huquqiy va jismoniy shaxslar bo‘lishi mumkin.

Xususiy banklar – jismoniy shaxslarning pul mablag‘lari hisobidan tashkil qilingan banklar hisoblanadi.

Bajaradigan operatsiyalariga ko‘ra tijorat banklar – universal va maxsus banklarga bo‘linadi.

Universal banklar xilma – xil operatsiyalar bajarish, har xil xizmatlarni amalga oshirish xususiyatiga ega bo‘ladi. Maxsus banklar ma’lum yo‘nalishlarga xizmat ko‘rsatib, o‘z faoliyatini shu yo‘nalishlarda yutuqlarga, samaradorlikka erishishga bag‘ishlaydi. Bunday banklarga tarmoqlarga xizmat ko‘rsatuvchi banklar, eksport-import operatsiyalarini olib boruvchi banklar, investitsiya banklari, zamin banklar kirishi mumkin.

Joylashish belgisiga ko‘ra tijorat banklar:

- xalqaro,

- respublika,
- mintaqaviy,
- viloyat banklariga bo‘linishi mumkin.

Banklar tarmoqlarga xizmat ko‘rsatishiga qarab:

– sanoat, qurilish, qishloq xo‘jaligi, savdo va boshqa banklarga bo‘linishi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklarning o‘rni, ularning iqtisodga ta’siri o‘sib bormoqda.

Kredit muassasalari aholi, korxona, tashkilotlar, kompaniyalarning bo‘sh pul mablag‘larini yig‘ish va joylashtirishdan tashqari, kapital jamg‘arilishini, harakatlanuvchi kapital yordamida korxonalarning xo‘jalik faoliyatini takomillashtirishga ko‘maklashadi va korxonalar faoliyati ustidan nazorat olib boradi.

Banklar va uning krediti yordamida mavjud kapital tarmoqlar o‘rtasida, ishlab chiqarish va muomala sohasida taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Sanoat, transport, qishloq xo‘jaligi sohasida qo‘shimcha investitsiyaga bo‘lgan talablarni moliyalashtirib, banklar xalq xo‘jaligida progressiv yutuqlarga erishishni ta’minlashi mumkin.

16.3. Tijorat banklarining funksiyalari

Tijorat banklarining iqtisodiy mavqei faoliyat doirasining keng bo‘lishiga olib keladi.

Tijorat banklari quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi.

1. Vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag‘larini yig‘ish va ularni kapitalga aylantirish.
2. Korxona, tashkilotlar, davlat va aholini kreditlash;
3. muomalaga kredit pullar (muomalaning kredit vositalari) ni chiqarish.
4. Iqtisodiyotda hisob-kitoblar va to‘lovlarni amalga oshirish.
5. Moliya - valyuta bozorida faoliyat ko‘rsatish.
6. Iqtisodiy-moliyaviy axborotlar berish va konsultatsiya

xizmatlarini koʻrsatish.

Banklar boʻsh pul mablagʻlarini yigʻish va ularni kapitalga aylantirish funksiyasini bajara turib, mavjud boʻsh pul daromadlari va jamgʻarmalarni yigʻadi. Jamgʻaruvchi (boʻsh pul mablagʻi egasi) oʻz mablagʻlarini bankka ishonib topshirgani uchun va bank bu mablagʻlardan foydalangani uchun ma'lum foiz hisobida daromad oladilar. Boʻsh pul mablagʻlari hisobidan ssuda kapitali fondi vujudga keladi va bu fond xalq xoʻjaligi tarmoqlarini kreditlash uchun ishlatiladi.

Tijorat banklar faoliyatida asosiy oʻrinni korxona, tashkilotlarni, aholini, davlatni kreditlash egallaydi. Kreditlash jarayonini tashkil qilishda bank moliyaviy vositachi rolini oʻynaydi. U boʻsh turgan mablagʻlarni jalb qiladi va oʻz nomidan mijozlarga vaqtincha foydalanishga beradi. Bank krediti hisobidan xalq xoʻja-ligining muhim tarmoqlari – sanoat, qishloq xoʻjaligi, savdo va boshqalar moliyalashtiriladi va ishlab chiqarishni kengaytirishga asos boʻladi.

Muomalaga kredit pullarni chiqarish funksiyasi tijorat banklarini boshqa moliya institutlaridan ajratib turadi. Tijorat banklari depozit kredit emissiya qilganida, ssudalar berganida, pul massasi oshadi va ssuda bankka qaytarilganda, muomaladagi pul massasi kamayadi.

Tijorat banklari kredit pullarni yaratishning emitenti hisoblanadi. Tijorat bank tomonidan mijozga berilgan kredit uning hisob raqamiga oʻtkaziladi va bankning qarz majburiyati ortadi. Mijoz bu mablagʻning ma'lum qismini naqd pul shaklida hisob raqamidan olishi mumkin. Bu holda muomaladagi pul massasining miqdori oshadi. Shuning uchun ham, Markaziy bank tijorat banklarining faoliyati ustidan nazorat olib boradi.

Tijorat banklarining muhim funksiyalaridan biri hisob-kitoblarni olib borishdir. Hisob-kitoblarni olib borishda bank mijozlar oʻrtasida vositachi boʻlib xizmat qiladi.

Tijorat banklari qimmatbaho qogʻozlar chiqarish va joylashtirish bilan ham shugʻullanishi mumkin.

Tijorat banklari iqtisodiy ahvolni nazorat qilish jarayonida

mijozlarga har xil axborotlar, maslahatlar berishi mumkin.

Aksioner tijorat banklarning yuqori organi – aksionerlarning umumiy yig‘ilishi hisoblanadi. Har yili aksionerlarning yig‘ilishi nizomdagi va nizom kapitalidagi o‘zgarishlarni, yillik faoliyat va uning natijalarini, bank daromadlarini tasdiqlash, Bank Kengashi tarkibini saylash, bankning sho‘ba muassasalarini tashkil qilish va bekor qilish kabi masalalarni ko‘rib chiqishi mumkin.

Tijorat banklari quyidagi operatsiyalarni bajaradi:

– passiv operatsiyalar;
– aktiv ssuda operatsiyalar;
– bank xizmatlari va vositachilik operatsiyalari;
– bankning o‘z mablag‘lari hisobidan amalga oshiradigan operatsiyalar va boshqalar.

Tijorat banklarni ochishga ***litsenziya (ruxsatnoma)ni*** Markaziy bank beradi. U tijorat banklar faoliyatini olib borish bo‘yicha iqtisodiy normativlarni belgilab beradi va ularning bajarilishini nazorat qilib boradi.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

1-topshiriq. Chizmani to‘ldiring. Aksiyadorlik tijorat bankining boshqaruv organlari.

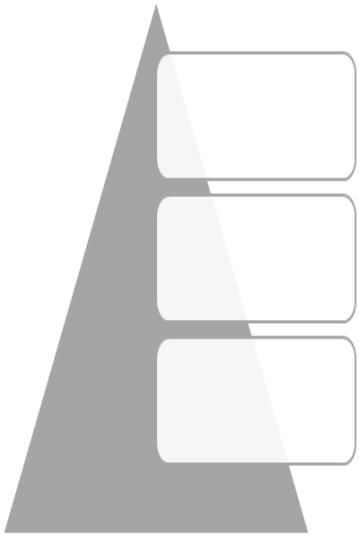

3-topshiriq. Chizmani to‘ldiring. Tijorat banklarining funksiyalari.

4-topshiriq. Chizmani to‘ldiring. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida” gi Qonunning 19-moddasiga ko‘ra qanday holatlarda bank o‘z faoliyatini to‘xtatadi?

5-topshiriq. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

Banklar, qoida tariqasida, mulkchilikning har qanday shakli asosida .... tarzida tashkil etiladi.

..... va ...., shu jumladan chet ellik yuridik va jismoniy shaxslar bank muassislari bo‘lishi mumkin, basharti, qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo‘lmasa, ..., ... va .... bundan mustasno.

Bank muassislari bank aksiyadorlari tarkibidan u ro‘yxatga

olingan kundan boshlab ..... yil mobaynida chiqib ketish huquqiga ega emaslar.

6-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring.

Bank Kengashi burchlari va tarkibi

Asosiy tushunchalar: bank, tashkiliy tuzilma, litsenziya, bosh litsenziya, tijorat banki, boshqaruv tizimi, huquqiy asoslari, funksiya, hisob-kitoblar, xalqaro, respublika, mintaqaviy, viloyat banklari, passiv operatsiyalar, aktiv ssuda operatsiyalar, bank xizmatlari va vositachilik operatsiyalari, bankning o‘z mablag‘lari.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Bank faoliyatini tashkil qilishning asoslari nimalardan iborat?
2. Tijorat banklarining huquqiy asoslari deganda nimani tushunasiz?
3. Dastlabki litsenziya tijorat banklarida qanday shartlar asosida beriladi?
4. Asosiy litsenziya tijorat banklarida qanday tadbirlar o‘tkazilgandan keyin beriladi?
5. Tijorat banklarining boshqaruv tizimida nechta organ faoliyat yuritadi?
6. Tijorat banklarining funksiyalari nimalardan iborat?

17-BOB. TIJORAT BANKLARNING OPERATSIYALARI

17.1. Tijorat banklarning passiv operasiyalari

Bank resurslari banklar tomonidan passiv operatsiyalar o‘tkazish natijasida yaratiladi va bank balansining passiv qismida aks ettiriladi. Bank resurslari bankning o‘z mablag’lari, qarzga olingan ya’ni, jalb etilgan mablag’lardan, hamda emitentlashgan mablag’lardan iborat bo‘ladi.

Bank resurslardan aktiv operatsiyalar o‘tkazish orqali daromad olish uchun foydalaniladi. Bank resurslarni yaratishning manbai bo‘lib bank mijozlarning omonatlari va qo‘yilmalari xizmat qiladi. Ammo mijozlar mablag’larining mavjudligini ko‘rsatish lozim.

Bankning o‘z mablag’lari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- ustav fondi.
- rezerv fondi.
- banklar foydasidan yaratilgan maxsus fondlar.
- banklarning yil davomida taqsimlanmagan foydasi.

Tijorat banklarning resurslari quyidagi tuzilishiga ega:

O‘z mablag’lari:

A) rezerv fondi.

B) maxsus fondlar.

S) taqsimlanmagan foyda.

Jalb etilgan mablag’lar:

A) boshqa banklardan jalb etilgan mablag’lar.

B) depozit operatsiyasidan tushgan mablag’lar.

Emitentlashgan mablag’lari:

- qimmatbaho qog’ozlarni sotishdan olingan mablag’lar.

Vaqtinchalik bo‘sh pul mablag’larni jalb etish va to‘lash tijorat bankining eng asosiy vazifasi va iqtisodiy asosdir.

Tijorat bankning vazifasi jalb etilgan mablag’lar tarkibiga quyidagilar kiradi:

1.Ustav fondi bank faoliyatini tashkil etish va uning ustav fondini yaratishdan boshlanadi.

Ustav fondi – bu jismoniy va yuridik shaxslarning jamg'armasi hisobidan yaratiladi va ularning majburiyatlarini bajarish uchun xizmat qiladi. Ustav fondini yaratish bank turiga bog'liq bo‘lib, hissadorlik banki aksiyalar qiymati, xususiy yoki kooperativ banklar esa o‘z muassislari ulushi asosida yaratiladi.

Bank ustav fondini yaratishda bank kreditlari, boshqa jalb etilgan mablag'lar, shuningdek, siyosiy partiyalar, diniy va boshqa jamoat tashkilotlari mablag'laridan foydalanish mumkin emas. Banklar ustav fondini ko‘paytirishlari mumkin.

Aksiyadorlik jamiyati asosida tashkil qilingan tijorat banklari qo‘shimcha aksiyalar chiqarish va ularni jismoniy va yuridik shaxslar orasida tarqatish yo‘li bilan ko‘paytirish mumkin yoki ularga obligatsiya chiqarish huquqi ham berilgan.

Ustav kapitalini muntazam ravishda ko‘paytirib borish qimmatbaho qog'ozlar chiqarish bilan birgalikda bank foydasidan turli rezerv fondlarini yaratish orqali amalga oshiriladi. Xorijiy kapital ishtirokidagi tijorat banklari ustav kapitali erkin muomaladagi valyutada yaratilishi mumkin.

Tijorat banklarning rezerv fondlari - aktiv operatsiyalar natijasida ko‘riladigan zararlarni qoplash, bank tomonidan chiqarilgan imtiyozli aksiyalar bo‘yicha dividendlar to‘lashda bank foydasi yetarli bo‘lmay qolgan hollarda to‘lash uchun yaratiladi.

Rezerv fondi har yili bank foydasidan ajratmalar hisobidan yaratiladi. Rezerv fondining miqdori bank ustav fondining 25 % dan 100 gacha belgilanadi. Uning miqdori 100 % dan oshsa, ustav fondiga o‘tkazib yuborilib, rezerv fondiga yangidan mablag' o‘tkaziladi.

Tijorat banklarida rezerv fondlari bilan birgalikda bank foydasidan ajratmalar hisobiga boshqa maxsus fondlar ham yaratib boriladi. Fondlarga taqsimlab bo‘lgandan keyin qolgan qismi **taqsimlanmagan foyda** deyiladi.

Banklar o‘z mablag'larini ko‘paytirishda 2 usuldan foydalanish mumkin:

1.Foydani jamg'arib borish, foyda hisobidan turli rezerv fondlar

yaratish va ularni kapitallashtirish orqali;

2.Yangi aksiyalar chiqarish va yangi hissadorlarni jalb etish orqali.

Bankning o‘z mablag’lari banklar moddiy bazasining rivojlanish manbai hisoblanadi.

Bank resurslarini shakllantirish bilan bo‘lgan operatsiyalar banklarning **passiv operatsiyalari** deyiladi. Passiv operatsiyalar yordamida tijorat banklarining passiv hisob raqamidagi pul mablag’larining salmog’i oshib boradi. Banklarning passiv operatsiyalari ularning faoliyatini tashkil qilishda muhim o‘rin o‘ynaydi. Passiv operatsiyalar yordamida tijorat banklari kreditlash uchun zarur bo‘lgan kredit resurslarini tashkil qiladi.

Tijorat banklarning passiv operatsiyalarini asosan to‘rtta shakli mavjud:

1.qimmatbaho qog’ozlarni muomalaga chiqarish yo‘li bilan resurslar yig’ish;

2.foyda hisobidan har xil fondlar tashkil qilish yoki fondlar summasini oshirish;

3.boshqa kreditorlarning mablag’larini jalb qilish;

4. depozit operatsiyalarni amalga oshirish.

Tijorat banklarning resurslari bankning o‘z mablag’lari, jalb qilingan va emitentlashgan mablag’lar hisobidan shakllanadi. Keltirgan passiv operatsiyalarning birinchi va ikkinchi shakllarida banklarning o‘z mablag’lari yuzaga keladi va qolgan oxirgi ikki shaklida kredit resurslarning ikkinchi qismi jalb qilingan resurslar yuzaga keladi.

Banklarning o‘z mablag’lariga

- bankning ustav kapitali,
- rezerv kapitali, maxsus fondlar,
- moddiy rag’batlantirish fondi,
- boshqa har xil tashkil qilingan fondlar,
- taqsimlanmagan foyda kiradi.

Amaliyotda bank passivlarining 20% banklarning o‘z mablag’lariga to‘g’ri keladi.

Banklarning o‘z mablag’lari ichida asosiy o‘rinni bankning o‘z kapitali egallaydi. Bankning o‘z kapitali tarkibiga ustav kapital, xarajatlarni qoplash bir qismi, ya’ni, ustav kapital, xatarlarni qoplash uchun tashkil qilingan rezerv fondi, taqsimlanmagan foyda kiradi. Bankning o‘z kapitali bank kreditorligini ta’minlash, bank faoliyatini boshqarish kabi funksiyalarni bajaradi.

Bankning ustav kapitali summasi bank ustavida ko‘rsatiladi va bank ishini boshlashning boshlang’ich nuqtasi hisoblanadi.

Banklarni tashkil qilishning shakllariga qarab bankning ustav kapitali ham har xil tashkil topadi. Agar bank aksiyadorlik jamiyati tariqasida tashkil qilingan bo‘lsa, ustav kapitali yoki fondi aksiyalar chiqarish va joylashtirish yo‘li bilan chegaralanmaydi. Banklarning barqaror faoliyatini ta’minlash maqsadida uning minimal miqdori belgilab beriladi.

Bankning ustav kapitali uning balansining passivida ko‘rsatiladi. Ustav fondi summasining oshirilishi bank aksionerlari tomonidan umumiy yig’ilishda hal qilinadi.

Bankning o‘z mablag’lari uning faoliyatining asosini tashkil qiladi, chunki ular jalb qilayotgan depozitlar, ya’ni, real kredit resurslari hajmini pirovard natijada aktiv amaliyotlar hajmini belgilab beradi. Bankning o‘z mablag’lari tijorat banklarining faoliyatini boshqaruvchi va ular ustidan nazoratni amalga oshiruvchi Markaziy bank uchun muhim ma’lumot manbai hisoblanadi.

Bankning o‘z mablag’lariga ustav fond (kapital) rezerv fondi va bank foydasi hisobiga tashkil topadigan bank fondlari, hamda yil davomida taqsimlanmagan foyda kiradi. Amaliyotda bank passivlarining 20 foizi banklarning o‘z mablag’lariga to‘g’ri keladi. Bankning o‘z mablag’lari ichida asosiy o‘rinni ustav kapitali egallaydi.

Markaziy bankning me’yoriy talablariga muvofiq bank kapitali asosiy (birinchi darajali kapital) va qo‘shimcha (ikkinchi darajali) kapitaldan iborat. Birinchi daraja kapital hisob-kitob qilingan kapital yig’indisining 50 foizidan kam bo‘lmasligi lozim. Tartibga solish funksiyasini asosan, birinchi darajali kapital bajaradi, chunki u

doimiyroq hisoblanadi.

Bank kapitali uning faoliyat yuritish chegaralarini belgilab beradi, investorlar hamda aksiyadorlar va qolaversa, bankning o‘zi uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lgan moliyaviy barqarorlik darajasini ko‘rsatib beradi.

Bankning tashkil topish shakliga qarab, ustav kapitalining shakllantirilishi turlicha bo‘ladi. Agar bank aksionerlik jamiyati ko‘rinishida shakllanayotgan bo‘lsa, ustav fondi aksiyalarining nominal qiymati ko‘rinishida tashkil topadi. Bunda aksiyalar ochiq obuna qilish yo‘li bilan yoki ta’sischilarning ustav fondidagi ulushlariga qarab tarqatilishi mumkin.

Agar bank mas’uliyati cheklangan jamiyat ko‘rinishida tuzilgan bo‘lsa, ustav fondi ulushlarga bo‘lingan holda bo‘ladi. Ularning hajmi ta’sis hujjatlari bilan aniqlanadi. Bunda bank ishtirokchilari o‘zlarining ulushlari me’yori chegarasida majburiyatlarni o‘z zimmalariga oladilar.

Bankning tashkiliy - huquqiy shakliga qaramay, uning ustav fondi huquqiy va jismoniy shaxslarning to‘lovlari orqali shakllanadi va ta’sischilarning majburiyatlarini bajarish uchun xizmat qiladi. Ustav fondi faqat bank ishtirokchilarining xususiy mablag’lari hisobiga tashkil topishi mumkin. Jalb qilingan kredit, garovga olingan, boshqa yo‘llar bilan jalb qilingan mablag’lar hisobidan ustav fondini shakllantirishga yo‘l qo‘yilmaydi. Bankning ustav fondi faqat pul mablag’lari va moddiy aktivlar hisobiga tashkil topishi mumkin.

Tashkil etilayotgan bank kapitalining eng kam miqdori Markaziy bank tomonidan belgilanadi. Markaziy bank faoliyat shartlari, biznes-rejada ko‘rsatilgan operatsiyalar turi va hajmiga qarab, bank ustav kapitali miqdoriga qo‘shimcha talablar qo‘yish mumkin. Ustav fondining minimal miqdori bankning barqaror faoliyatini ta’minlash uchun o‘rnatiladi.

Tashkil etilayotgan bank kapitalining yetarlilik darajasini belgilashda quyidagi asosiy talablarga rioya qilinadi.

- Markaziy bank belgilagan ustav kapitalining eng kam miqdori yuzasidan talablarga muvofiqligi;

- Koʻzda tutilayotgan oʻsishni qoʻllab - quvvatlash darajasi;
- Koʻzda tutilayotgan daromadlar va asosiy foizlar darajasi;
- Muassislarning zarur hollarda qoʻshimcha kapitallar kirita olish qobiliyati va boshqalar.

Faoliyat koʻrsatayotgan banklar ustav kapitaliga talablar iqtisodiy ahvol va bankning moliyaviy holatidan kelib chiqib Markaziy bank tomonidan belgilanadi.

Bank ustav kapitali miqdorining oʻzgarishi va oʻzgarishni roʻyxatga olish tartibi Markaziy bank tomonidan tartibga solinadi.

Jalb qilingan mablag'lar. Jalb qilingan mablag'lar aktiv operatsiyalarni, avvalo kredit operatsiyalarini amalga oshirish uchun pul resurslariga boʻlgan ehtiyojni qoplaydi. Ularning roli juda katta boʻlib, bank resurslarining 70% dan ortig'ini tashkil qiladi. Yuridik va jismoniy shaxslarning vaqtinchalik boʻsh mablag'laridan foydalanish orqali, tijorat banklari ular yordamida xalq xoʻjaligining va aholining qoʻshimcha aylanma mablag'larga boʻlgan ehtiyojini qondiradi, pullarni kapitalga aylanishiga yordam beradi.

Banklarning mablag'larni jalb qilish imkoniyatlari chegaralangan boʻlib, barcha mamlakatlarda bu jarayon Markaziy bank tomonidan tartibga solinib turadi. Jalb qilingan mablag'lar tijorat banklari kredit resurslarining asosiy qismini tashkil qiladi.

Hozirgi kunda banklar amaliyotida mavjud me'yoriy hujjatlariga asosan:

- davlat ixtisoslashtirilgan banklar bazasida tashkil topgan tijorat banklari uchun jalb qilinadigan mablag'lar hajmi oʻz kapitalining 25 barobaridan oshmasligi kerak;
- aksioner banklar uchun 15 barobardan oshmasligi kerak.
- Banklar jalb qiladigan mablag'lar tarkibi turlicha boʻladi. Ularning asosiy turlariga quyidagilar kiradi:
- bank mijozlar bilan ishlash jarayonida jalb qilgan mablag'lar (depozitlar),
- oʻz qarz majburiyatlarini chiqarish yoʻli bilan mablag'larni

to‘plash (depozit va jamg’arma sertifikatlarini, veksellar, obligatsiyalar) va banklararo kredit vositasida boshqa kredit tashkilotlaridan olinadigan va O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan olinadigan ssuda mablag’lari va boshqalar kiradi.

- Xalqaro bank amaliyotida jalb qilingan resurslar ularni yig’ish usuliga qarab quyidagi guruhlarga bo‘linadi:
- depozitlar;
- nodepozit resurslar.

Jalb qilingan mablag’larning asosiy qismini depozitlar tashkil qiladi.

Bankning emitentlashgan mablag’lari. Banklar mijozlar mablag’laridan yetarli darajada uzoq muddatga foydalanishni amalga oshirishdan manfaatdordirlar. Shu sababli banklar obligatsiya qarzlari, bank veksellari va boshqalarni chiqarish yo‘li bilan o‘z resurslarining miqdorini ko‘paytirib boradilar.

Obligatsion qarzlar obligatsiyalar ko‘rinishida emitentlashadi. Hozirgi davrda chet el amaliyotida ikki valyutali obligatsiyalar uchraydi. Bu obligasiya bo‘yicha daromad egasi ixtiyoriga ko‘ra milliy valyuta yoki AQSh dollarida yoki boshqa chet el valyutasida to‘lanishi mumkin.

Banklar mijozlarning xohishiga qarab bir yilda ikki marta ularni to‘lash majburiyatini o‘z zimmasiga oladilar. Buning uchun mijoz ko‘rsatilgan muddatdan bir hafta oldin mablag’larni olishi to‘g’risida bankka xabar berishi shart.

17.2.Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari

Aktiv operatsiyalar-bu banklar foyda olish va banklarning likvidligi (to‘lovga qobiliyati) ta’minlash maqsadida o‘z mablag’larini xo‘jaliklar va aholi ehtiyoji uchun joylashtirish tushuniladi.

Banklarning aktiv operatsiyalari turli shaklda bo‘lib, bank aktivlari turli xil iqtisodiy mazmunini aks ettiriladi. Banklarda juda keng tarqalgan aktiv operatsiyalariga; ssuda, investitsiya va bir qism boshqa operatsiyalar kiradi.

Ssuda operatsiyalari banklarga daromadning asosiy qismini olib keladi, vaqtincha harakatsiz yotgan pul mablag'larini ishlab chiqish, muomala va iste'molni rag'batlantirgan holda harakatga soladi.

Mobilizatsiyalashgan pul mablag'lari banklar mijozlarini kreditlash uchun va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishni qo'llab-quvvatlash uchun foydalanadi. Daromad olish maqsadida bank resurslarini joylashtirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar banklarning aktiv operatsiyalari deyiladi. Bankning aktiv operatsiyalarida asosiy o'rinni ularning kredit yoki ssuda operatsiyalari egallaydi.

Ssudalar berilishining ta'minotidan kelib chiqib, kreditlar moddiy boyliklar, tovarlar va boshqalar bilan ta'minlangan kreditlarga beriladi.

Banklarning mijozlarga beradigan ssudalari yoki kreditlarning muddatidan kelib chiqib, ular muddatli va onkol kreditlar (inglizchadan **on call** – talab bo'yicha)ga bo'linadi.

Ssudalar berilishining ta'minotidan kelib chiqib kreditlar moddiy boyliklar, tovarlar, veksellar, fondlar (qimmatli qog'ozlar) va boshqalar bilan ta'minlangan kreditlarga bo'linadi.

Veksellarni qayd qilish deganda, bank tomonidan ularni to'lash muddati tugagunga qadar veksellarni sotib olish tushuniladi. O'z navbatida, bank, agarda mablag'lar bilan ta'minlanganlikda qiyinchilik sezayotgan bo'lsa, Markaziy bankning hududiy boshqarmalarida berilgan veksellarni qayta hisobdan o'tkazishi mumkin. Vekselni hisobga olib bank uning vaqtinchalik egasi bo'ladi va vekselni emitent qilgan yoki uni hisobga olish uchun taqdim qilgan shaxsga ma'lum miqdorda pul to'laydi. Bu operatsiya uchun bank mijozdan qayd etish foizi yoki diskont deb ataluvchi ma'lum foiz undiradi.

Diskont – bu vekselda ko'rsatilgan summa bilan veksel egasiga to'lanadigan summa o'rtasidagi farqdir. Ba'zi davlatlarda banklar o'zlarida alohida mijozlarning kreditlash qobiliyatini o'rganuvchi ayrim korxona va shaxslar veksel hisobi limitini o'rnatuvchi hisob bo'yicha qo'mitalarni tashkil etadilar.

Veksellar, tijorat, moliyaviy va «do'stona» (bronza) veksellariga bo'linadi.

Tijorat veksellari tovar munosabatlari asosida vujudga keladi. Ular boshqa veksellarga nisbatan ishonchlidir.

Koʻpgina veksellar moliyaviy xarakterga ega, ya’ni, ular broker yoki makler tomonidan hisob foizini olish uchun muomalaga chiqariladi.

«Doʻstona veksellar» – bu ikki shaxsning har qanday tovar harakatisiz bankdan mablag’ olish uchun bir-birlariga beradigan veksellardir.

Tadbirkorlar tomonidan chiqarilgan veksellarni «bronza» veksellari deb ham ataladi.

Akseptli operatsiyada bank oʻzi akseptlashtirayotgan vekselni ishonchli mijozga chiqarish huquqini beradi. Ya’ni, berilgan veksel boʻyicha oʻz hisobidan toʻlovni kafolatlaydi. Shunday aksept kreditdan foydalanayotgan mijoz veksel haqini toʻlash uchun tegishli summani bankka toʻlash majburiyatini oladi.

Xalqaro miqyosda veksellar bilan bog’liq boʻlgan hamma operatsiyalar 1930-yilda qabul qilingan Jenevada tuzilgan konvensiya bilan qat’iy belgilanadi.

Veksel boʻyicha beriladigan kreditdan foydalanishning muhim shakli aval hisoblanadi. Bunda veksel boʻyicha haq toʻlash bevosita veksel beruvchi bilan amalga oshiriladi. Aval esa haq toʻlashni kafolatlaydi. Aksept – aval operatsiyalarining oʻziga xos xususiyati shundaki, ular bir vaqtning oʻzida ham aktiv, ham passiv operatsiyalarga tegishli boʻladi.

Bank avvali veksel munosabatlarini hamda ularning boshqa banklardagi hisob-kitobini yengillashtiradi. Chunki yirik avalda hisob va qayta hisoblashda mutlaq tartibda amalga oshiriladi. Bir bank tomonidan avallashgan veksellar boshqa bank tomonidan ham hisobga olinadi.

«Veksel boʻyicha ssuda» operatsiyasida veksel egasi boʻlib avvalgi veksel oluvchi qoladi, bank esa uning ta’minoti ostida mijozga veksel qiymatining 50-70% miqdorida ssuda beradi.

Banklar aktiv operatsiyalarining muhim turi tovarlar boʻyicha

ssudalar, ya’ni, tovarlarni garovga qo‘yib ssuda olish hisoblanadi. Hujjatlar, variantlar (tovarlarni omborda saqlash javobgarligi bilan qilinganligi to‘g’risidagi guvohnoma), temir yo‘l hujjatlari, konosamentlar (yukni kemaga qabul qilinganligi to‘g’risidagi paroxod jamiyatlari guvohnomasi), yuklarni tashish to‘g’risidagi hujjat bo‘yicha ssudalar olish hisoblanadi.

Tovarlar bo‘yicha ssudalar bank tomonidan tovarning to‘liq bozor qiymatida emas, balki uning bir qismi (odatda, 50-60% dan yuqori bo‘lmaydi) beriladi.

Tijorat banklari aktiv operatsiyalarining yana bir turi fond operatsiyalaridir.

Turli qimmatli qog’ozlar uning obyekti bo‘lib xizmat qiladi. Banklarning qimmatli qog’ozlar bo‘yicha operatsiyalarining 2 turi ko‘proq qo‘llaniladi. Bular qimmatli qog’ozlarni kreditning ta’minlanganligi uchun qabul qilish yo‘li bilan ssudalar berish va ularni bank tomonidan o‘z hisobiga sotib olish yo‘li bilan operatsiyalar o‘tkazish.

Qimmatli qog’ozlar ta’minoti bo‘yicha ssudalar ularning to‘liq bozor kursi qiymati bo‘yicha emas, balki ularning ma’lum bir qismi (60-80%) bo‘yicha beriladi.

Qimmatli qog’ozlar soxta kapitalni ifodalasa-da, ular bo‘yicha ssudalar haqiqiy tovar ishlab chiqarish bilan bog’langan jarayonga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, qimmatli qog’ozlardagi bank investitsiyalari ham mavjud bo‘lib, bu holda bank turli emitentlardan qimmatli qog’ozlarni sotib oladi va bank qimmatli qog’ozlar portfeli vujudga keladi.

Bank tomonidan qimmatli qog’ozlarning xarid qilinishidan maqsad – bu qimmatli qog’ozlarni keyinchalik qayta sotish yoki kapitalning uzoq muddatga qo‘yilishi yo‘li bilan foyda olishdan iborat.

Oxirgi yillarda Respublikaning ko‘pgina tijorat banklari yuqori foyda olish maqsadida, davlatning xazina majburiyatlarini ko‘p miqdorda sotib olishdi. Chunki qimmatli qog’ozlarning bu turi bankka kafolatlangan daromad keltiradi. Hozirgi kunda tijorat banklari

tomonidan berilayotgan kreditlarning ta’minoti sifatida ko‘chmas mulk, boshqa bank yoki sug’urta tashkilotining sug’urta kafolati ham qabul qilinishi mumkin. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari ichida kreditlash jarayoni asosiy o‘rinni egallaydi.

Banklarning aktiv operatsiyalari quyidagicha tasniflanadi:

1. Daromad olish nuqtayi nazaridan;
2. Likvidlik nuqtayi nazardan;
3. Xavf – xatar darajasiga ko‘ra bo‘linadi.

Lombard krediti-tovar moddiy boyliklarning, asosiy faoliyatiga taalluqli bajarilgan ishlar, ko‘rsatilgan xizmatlarning haqini to‘lash uchun qimmatli qog’ozlarni garovga qo‘yib alohida ssuda hisob varag’idan berilgan qisqa muddatli ssudalar.

Lombard kreditini ta’minlashda garov shartnomasini rasmiylashtirish bilan quyidagilar qabul qilinishi mumkin:

Davlatning qimmatli qog’ozlari:

Boshqa emitentlarining aksiyalari, obligatsiyalari va depozit sertifikatlari.

Bankning o‘z aksiyalari garov sifatida qabul qilinmaydi. Qimmatli qog’ozlar kotirovkasida kurs xatarini belgilab beradigan qimmatli qog’ozlar bozorida birja kursi o‘zgarishlari munosabati bilan qimmatli qog’ozlarning garov qiymati birja nominal qiymatining 80 % dan oshmasligi, kotirovka qilinmaydigan qimmatli qog’ozlarning garov qiymati esa nominal qiymatining 60 % dan oshmasligi lozim.

Qimmatli qog’ozlarni garovga qo‘yish bilan kredit berish 12 oydan oshmasligi lozim. Davlatning qimmatli qog’ozlarni garovga qabul qilishda kreditning eng katta miqdori uning garov qiymatining 90 % igacha yetishi mumkin.

Qarz oluvchi fond bozoridan sotib olingan boshqa qimmatli qog’ozlarni garovga qo‘yganda kreditning eng katta miqdori garov qiymatining 80% idan oshmasligi lozim.

Lombard krediti alohida ssuda hisob varag’i bo‘yicha kreditlashga mos keladigan tartibga o‘xshashdir. Lombard kreditiga garovga qo‘yilgan qimmatli qog’ozlar bo‘yicha olinadigan daromadlar qarz

oluvchining muddatsiz depozit hisob varag'iga kiritiladi va birinchi navbatda ularni saqlash bo'yicha xarajatlarni qoplashga, shuningdek, kreditdan foydalanganlik uchun foizlarni to'lashga sarflanadi.

Kredit bo'limi xodimi kontokorrent hisob varag'i bo'yicha har oyda mablag'lar harakatini o'rganib chiqadi va oy davomida hisob varaq bo'yicha depozit qoldiqlari yoki kredit qoldiqlari ustunligini hisobga olib, kontokorrent hisobvarag'i bo'yicha mijozni kreditlashni davom ettirishni lozim topadi yoki maqsadga muvofiq emas deb xulosa beradi. Agar mijoz tomonidan moliyaviy ko'rsatkichlarga amal qilinmasa, uning to'lov layoqati yomonlashib borsa-da, bu ko'rsatkichlarning yaxshilanishiga umid bo'lmasa bankning kredit qo'mitasi mijozning kontokorrent hisob varag'i bo'yicha kreditlashni to'xtatish va avval berilgan kreditni undirish bo'yicha chora-tadbirlarni ko'radilar.

Overdraft kontokorrentning o'ziga xos shaklidir. Uning o'ziga xos xususiyati mijozga uning hisobvarag'ida qisqa muddatda debet qoldig'i bo'lishiga ruxsat beradi. Overdraftdan foydalanish huquqi faqat eng ishonchli mijozlarga beriladi.

Overdraft hisob raqami kredit tovar-moddiy boyliklar uchun hisob-kitoblarni amalga oshirishda beriladi. Boshqa to'lovlar Overdraft hisob varag'i bo'yicha kredit qoldig'i miqdorida amalga oshiriladi. Konokorrent hisobvarag'idan farqli ravishda overdraft bank bilan mijoz o'rtasida bitimga asosan rasmiylashtiriladi.

Bu bitimga asosan bank qarz oluvchi hisobvarag'idagi mablag'larda ortiqcha xarajatlarni to'lanmaslikka hisobga haqli deb kelishiladi. Overdraft krediti bo'yicha har oyning oxirida kredit qoldig'iga erishilishi lozim.

Mijoz tomonidan overdraftdan foydalanish mobaynida uni boshqa kredit turiga rasmiylashtirish mumkin, faqat kontokorrent turiga yo'l qo'yilmaydi. Overdraft hisob varag'i eng ishonchli mijozlarga ochiladi.

1) daromad olish nuqtayi nazaridan:

A) daromad keltiruvchi;

b) daromad keltirmaydigan aktivlarga bo'linadi;

Bankka foyda keltiruvchi aktivlarga: Ssuda investitsiya operatsiyasining bir qismi, boshqa operatsiyalar kiradi.

Daromad keltirmaydigan aktivlarga kassa naqd pullari, Markaziy bankdagi korrespondentlik va rezerv schyotidagi qoldiq mablag'lar banklarning asosiy fondlarni investitsiyasi.

2) **Likvidlik nuqtayi nazardan** aktivlar 3 ga bo‘linadi:

a) yuqori likvid aktivlar;

b) likvid aktivlar;

v) ishonchsiz aktivlar.

Yuqori likvid aktivlar kassadagi naqd pullar, Markaziy bankdagi korrespondent schyotidagi qoldiq mablag'lar, Markaziy Bankdagi rezerv schyot mablag'lar qoldig'i qimmatbaho qog'ozlarga aylantirilgan mablag'lar (GKO). Likvid aktivlarga banklarning qisqa muddatli qo‘yilmasi; ssuda, qimmatbaho qog'ozlar, faktoring operatsiyasi va boshqalar kiradi. Uchinchi guruh aktivlariga ishonchsiz aktivlar banklarning uzoq muddatli qo‘yilmasi: ssuda qimmatbaho qog'ozlar kiritiladi, sotilishi qiyin bo‘lgan bank qo‘yilmasi (binolar, inshootlar, muddati o‘tgan ssuda qarzlar).

3)**Xavf – xatar darajasiga ko‘ra aktivlar 5 guruhga bo‘linadi:**

a) 1 – guruh aktivlariga nol darajali xavf – xatarga ega bo‘lgan kassadagi naqd pullar, Markaziy bankdagi korrespondent va rezerv schyotidagi qoldiq mablag'lar, davlat qimmatbaho qog'ozlari.

b) 2 – guruhga 10 % xavf – xatarlar darajasiga ega bo‘lgan aktivlar: bunga chet el banklaridagi korrespondent schyotidagi qoldiqlar kiradi.

v) 3 – guruh aktivlariga 20 % xavf – xatar darajasiga ega bo‘lgan aktivlar qimmatbaho qog'ozlar investitsiyasi kiradi.

g) 4 – guruh aktivlariga 50 % xavf – xatar darajasiga ega bo‘lgan aktivlar tijorat banklaridagi korrespondent schyotlarining qoldiq mablag'lari tushuniladi.

d) 5 – guruh 100 % xavf – xatar darajasiga ega bo‘lgan aktivlar, qisqa muddatli, muddati o‘tgan ssudalar va qolgan bank investitsiyasi kiritiladi.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

1-topshiriq. To‘g‘ri javobni belgilang.

1. Bank resurslari banklar tomonidan qanday operatsiyalar o‘tkazish natijasida yaratiladi?

A) passiv operatsiyalar o‘tkazish natijasida yaratiladi.
B) aktiv operatsiyalar o‘tkazish natijasida yaratiladi.
V) kredit operatsiyalar o‘tkazish natijasida yaratiladi.
G) valyuta operatsiyalar o‘tkazish natijasida yaratiladi.

2. Bank resurslari qanday mablag‘lardan iborat bo‘ladi?

A) bankning o‘z mablag‘lari.
B) qarzga olingan ya’ni jalb etilgan mablag‘lardan.
V) emitentlashgan mablag‘lardan iborat bo‘ladi.
G) barcha javoblar to‘g‘ri.

2-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring.

Bu qanday operatsiyalar (aktiv yoki passiv)	Operatsiyaning tavsifi
	Bank resurslarini daromad olish uchun joylashtirilishi
	Bank resurslarini shakllantirish va jalb qilish bilan bog‘liq operatsiyalar

4-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring. Bank balansining tarkibiy tuzilishi.

Bo‘limi	Nomlanishi
1	
2	
3	

5-topshiriq. Tijorat banklari passiv operatsiyalarining asosiy guruhlari.

6-topshiriq. O‘zbekiston Respublikasida joriy etilgan depozit turlari.

7-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring.

Talab qilib olinguncha depozitlar	
Depozit sertifikatlari	

8-topshiriq. Depozitlarni joylashtirish va qaytarish tartibini yoriting.

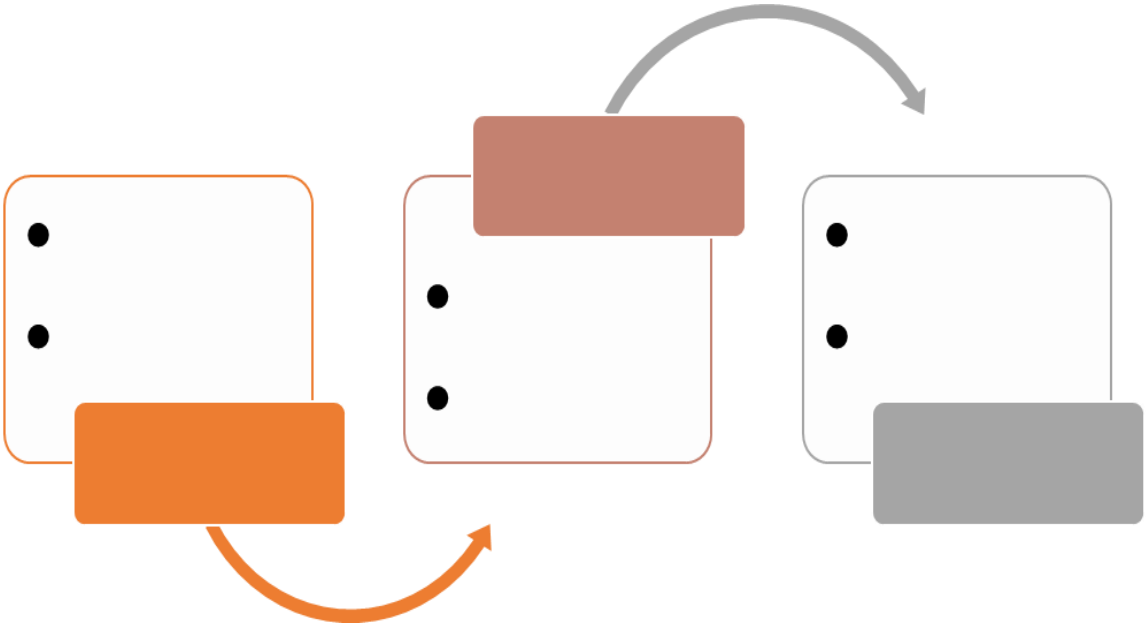

9-topshiriq. Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring.

Depozitlar bo‘yicha foiz stavkalarini banklarning narx siyosatiga asoslanib O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki belgilagan .... hisobga olib belgilaydi.

Foizlarni hisoblashda O‘zbekiston Respublikasida ..... kun yillik bazaviy davr qilib olinadi.

Tijorat banklari O‘zbekiston Respublikasi “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida” gi Qonunining 28-moddasiga binoan depozit to‘lovlarini va foizini, muddatini ..... belgilaydi.

10-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring.

Depozit bo‘yicha foizlar qanday hisoblanadi?	

11-topshiriq. Tijorat banklari aktiv operatsiyalarining asosiy guruhlari.

12-topshiriq. Tijorat banklari hisobvaraqlarining kodlashtirilishini tavsiflang.

SSSSS VVV K SSSSSSSS NNN

CCCCC -
_____

VVV -
_____

K-
_____

SSSSSSSS -
_____

NNN -
_____

13-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring. Bank aktivlarini tasniflang.

Daromad olish nuqtayi nazaridan	**Likvidlik nuqtayi nazardan**	**Xavf-xatar darajasiga ko‘ra**

Asosiy tushunchalar: aktiv operatsiyalar, bank aktivlari, ssuda, investitsiya, bank resurslari, onkol kreditlar, moddiy boyliklar, tovarlar, veksellar, fondlar (qimmatli qog'ozlar), tijorat, moliyaviy va «do'stona» (bronza) veksellar, likvid aktivlar, passiv operatsiyalar, aktiv operatsiyalar, kredit operatsiyalar, valyuta operatsiyalar.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Tijorat banklarning resurslari deganda nimani tushunasiz?
2. Bankning o'z mablag'lari tarkibiga nimalar kiradi?
3. Bankning jalb qilingan mablag'lar tarkibiga nimalar kiradi?
4. Banklarning passiv operatsiyalar haqida tushuncha bering.
5. Bankning ustav kapitali deganda nimani tushunasiz?
6. Tijorat banklarning qimmatbaho qog'ozlarni muomalaga chiqarishdan maqsad nimada?
7. Jalb qilingan mablag'larning asosiy qismini qanday mablag'lar tashkil etadi?
8. Banklar o'z mablag'larini ko'paytirishda qaysi usullardan foydalanadi?
9. Aksiyadorlik jamiyati asosida tashkil qilingan tijorat banklari ustav fondini qanday yo'llar bilan ko'paytirishi mumkin?
10. Banklar mijozlar mablag'laridan qaysi muddatga foydalanishni amalga oshirishdan manfaatdor?
11. Tijorat banklari aktiv operatsiyalari deganda nimani tushunasiz?
12. Aktiv operatsiyalarni tasniflang.
13. Tijorat banklariga daromad keltiradigan va daromad keltirmaydigan aktivlarga ta'rif bering.
14. Davlatning qimmatli qog'ozlari haqida gapirib bering.
15. Banklarning investitsion operatsiyalariga ta'rif bering.
16. Lombard krediti deganda nimani tushunasiz?
17. Overdraft hisobraqami deganda nimani tushunasiz?
18. Overdraft hisobraqami kimlarga ochiladi?

19. Kontokorrent hisobvarag’i bo‘yicha mijozni kreditlashni ta’riflab bering.
20. Xavf – xatar darajasiga ko‘ra aktivlar necha guruhga bo‘linadi?

18- BOB. NOBANK MOLIYA - KREDIT MUASSASALAR

18.1. Nobank moliya kredit – muassasalar, ularning iqtisodiy mohiyati

Nobank moliya kredit muassasalari iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda bank tizimining, Markaziy bank va tijorat banklardan so‘ngi uchinchi bosqichi bo‘lib, banklarning monopol mavqeini yo‘qotib boradi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda zamonaviy kredit tizimiga nobank moliya kredit muassasalar rolining oshishiga birqator sabablar, xususan, rivojlangan mamlakatlarda aholi daromadlarining oshib borishi, qimmatli qog‘ozlardan foydalanishning faol rivojlanishi va ushbu muassasalar tomonidan banklar ta’minlamaydigan maxsus xizmatlarning tatbiq etilishi asos bo‘ldi.

Nobank moliya kredit muassasalari banklardan farqli o‘laroq o‘ziga xos xususiyatdagi moliyaviy operatsiyalarni va xizmatlarni amalga oshiradilar. Bu muassasalar moliya - kredit kapitali bozorining nisbatan tor yo‘nalishlarida ustunlik qilib, ko‘p sonli mijozlarga ega bo‘lib, kredit va moliyaviy yordami operatsiyalarini amalga oshiradilar.

Nobank moliya kredit muassasalarining uzoq muddat davomida katta miqdordagi mablag‘larni to‘play olish imkoniyatlari, ularni davlat idoralari bilan hamkorlik qilishga jozibador qiladi. Shu sababli, ko‘pgina mamlakatlarda davlat iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlarini moliyalashtirish, rivojlanmagan mintaqalarning rivojlantirish dasturlarini moliyalashtirishda ularning imkoniyatlaridan foydalanadi.

Nobank moliya kredit muassasalarning asosiy faoliyati yuridik va jismoniy shaxslarning mablag‘larini jalb etish, aksiyalar, obligatsiyalar chiqarish, sug‘urta polislari sotish orqali mablag‘larni jamlaydilar. Iqtisodiyot va iqtisodiyotning birqator tarmoqlariga, korporativ va davlat zayom kreditlari, uzoq muddatli ipoteka kreditlari, istemol kreditlari, o‘zaro iqtisodiy yordam berish bo‘yicha xizmatlarni amalga oshiradilar.

18.2. Nobank moliya kredit tashkilotlari, ularning turlari

Nobank moliya-kredit muassasalar moliya-kredit tizimining bir qismi bo‘lib, bularga quyidagilar kiradi:

- kredit va omonat muassasalar;

- pul bozoridagi o‘zaro fondlar;
- pensiya jamg‘armalari;
- investitsiya kompaniyalari;
- ishonch kompaniyalari;
- xayriya jamg‘armalar;
- sug‘urta kompaniyalari va boshqa.

Kredit kooperativlari odatda kichik korxonalar yoki jismoniy shaxslar tomonidan a’zolarining ishlab chiqarish va iste’mol ehtiyojlarini kreditlash maqsadida tashkil etiladi. Bunday muassasalar XIX asrning o‘rtalarida Yevropada paydo bo‘la boshlagan. Hozirda dunyoning 80 dan ortiq mamlakatlarida kredit tarmoqlari mavjud bo‘lib, ular o‘z mijozlariga keng qamrovli xizmatlarni taqdim etadilar. Kredit kooperativlari jismoniy shaxslarga xizmat ko‘rsatishda tijorat banklarning raqibiga aylanmoqdalar.

Lombardlar. Kredit tashkilotlarining eng qadimiy turlari bo‘lib, lombardlar birinchi bor XV asrda Fransiyada Lombardiyadan kelgan muhojirlar jismoniy shxslarga ko‘char mulklarni garovga olish orqali kreditlar berganlar.

Lizing kompaniyalar. O‘tgan asrning 50-yillarida AQShda va 60-yillarda G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida tadbirkorlik faoliyatining yangi turi – lizing paydo bo‘ldi. Lizing aslida bilvosita kreditlash shakli bo‘lganligi sababli (tovar shaklida beriladigan kredit) u bank muassasalari nazorati ostiga olingan va hozirgi vaqtda nafaqat lizing kompaniyalari, balki tijorat banklar ham amalga oshiradigan operatsiyalar hisoblanadi.

Faktoring kompaniyalari. Bilvosita kreditlash bo‘lib moliyaviy muassasasi yetkazib beruvchidan tovarlar va xizmatlarni yetkazib berishni talab qilish huquqini oladi. Bunday operatsiyalar ko‘proq tijorat banklar tomonidan amalga oshiriladi.

Forveyting kompaniyalar. Tijorat banklar sotuvchi firmalarga bilvosita qarz berish shaklini taklif etadilar. Sotuvchiga tashqi savdo operatsiyalari bo‘yicha veksellar va boshqa qarz talabnomalarini sotib olish orqali eksportni kreditlash. Boshqacha qilib aytganda, **forforatsiya** bu - tadbirkorning tijorat kreditini bank kreditiga aylantirish shakli.

Veksellar hisobini yuritish – idoralari. Iqtisodiyotda debitor va kreditor qarzdorliklarni bartaraf etishda tijorat banklar bilan bir qatorda

veksellar muomalasini yaxshi tashkil etish, to‘lovlarni amalga oshira olmaslik sharoitida banklar bilan bir qatorda bunday xizmatlarni ixtisoslashtirilgan tashkilotlar – veksellar hisobini yuritish idoralari, veksel hisob-kitob bo‘limlari va boshqalar amalga oshiradilar.

Nodavlat pensiya jamg‘armalari. Birinchi klassik pensiya tizimi XIX asr oxirlarida paydo bo‘lgan bo‘lib, birinchi to‘laqonli pensiya tizimini yaratish borasida yetakchi davlat Germaniya hisoblanadi. 1883-1884-yillarda Germaniyada kasallik va shikast olganlik uchun moliyaviy qo‘llab-quvvatlash tizimi joriy qilindi, keyinchalik 1889-yilda pensiya ta’minoti paydo bo‘ldi. XIX asrning 20-yillaridan boshlab pensiya ta’minoti barcha rivojlangan mamlakatlarda ijtimoiy ta’minotning asosiy shakliga aylandi.

Jamg‘arib boriladigan tizimda esa badallar pensionerlarga joriy to‘lovlarni amalga oshirish uchun emas, balki kapitallashtirilib, investitsiyalashdan olingan daromadlar bilan birgalikda keyinchalik jamg‘arishni amalga oshirgan shaxslarning pensiya ta’minoti uchun foydalaniladi. Aksariyat mamlakatlarda pensiya tizimlarida taqsimot va jamg‘ariladigan tamoyillar birontasining ustuvorligi sharoitida aralash holda qo‘llaniladi.

Sug‘urta kompaniyalar. Sug‘urta fondlar va kompaniyalar tashkil etish manbasiga ko‘ra, foydalanish yo‘nalishiga ko‘ra, uch yo‘nalishda bo‘ladi:

O‘z-o‘zini sug‘urtalash fondlari, bu fond har bir xo‘jalik subyektida tashkil etiladi va ishlab chiqarishda vaqtincha yuzaga kelgan qiyinchiliklarni oldini olishga xizmat qiladi.

Davlatning markazlashgan sug‘urta fondlari. Markazlashgan sug‘urta fondlar umumdavlat resurslari hisobidan tashkil etiladi. Bu fonddan asosan favqulodda hodisalar ro‘y berganda paydo bo‘lgan qoplashga ishlatiladi.

Sug‘urta yo‘li bilan tashkil etiladigan. Bu fond sug‘urtalanuvchilarga to‘langan mukofotlar hisobidan tashkil etiladi. Sug‘urta fondi faqat pul shaklida va u qat’iy maqsadli yo‘nalishda foydalaniladi, ya’ni, sug‘urtalovchi va sug‘urtalanuvchi o‘rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq, sug‘urta qoplamasi yoki sug‘urta summasini to‘lashga ishlatiladi.

Rieltorlik tashkiloti. Rieltorlik tashkiloti litsenziyaga ega bo‘lgan tijorat tashkilotidir. Rieltorlik tashkiloti qonun hujjatlarida nazarda

tutilgan har qanday tashkiliy-huquqiy shaklda tashkil etilishi va o‘z faoliyatini amalga oshirishi mumkin.

Rieltorlik faoliyati quyidagi turlardagi rieltorlik xizmatlarini ko‘rsatish orqali amalga oshiriladi:

- ko‘chmas mulk obyektlariga va ularga bo‘lgan huquqlarga doir bitimlarni tuzish chog‘idagi vositachilik;
- ko‘chmas mulk obyektlarining va ularga bo‘lgan huquqlarning savdosini tashkil etish;
- ko‘chmas mulk ob’ektlarini ishonchli boshqarish;
- ko‘chmas mulk bozorida axborot va maslahat xizmatlarini ko‘rsatish.

Investitsiya muassasalariga investitsiya vositachilari (brokerlar - dilerlar) investitsiya maslahatchilari, investitsion fondlar, investitsion kompaniyalar, boshqaruv kompaniyalari, qimmatli qog‘ozlar egalarining resterlarini saqlovchilar, depozitariylar, hisob-kitob kliring palatalar, qimmatli qog‘ozlarning nominal egalari va boshqa bir qator tashkilotlar kiradi.

18.3.O‘zbekistonda nobank-moliya kredit tashkilotlarining mohiyati va ularning faoliyatining tashkil etilishi

O‘zbekistonda bozor munosabatlarining chuqurlashishi, moliya-kredit xizmatlari bozorini rivojlantirish, fuqarolar va tadbirkorlik subyektlarining ishchanlik faolligini qo‘llab-quvvatlashni talab etmoqda. Bu talabni bajarish uchun mamlakatimizda mikromoliyalash tashkilotlari 2005-yildan tez sur’atlar bilan tashkil topa boshladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2020-2025 yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonida belgilanganidek.

Strategiya doirasida amalga oshiriladigan islohotlar natijasida:

- umumiy kreditlash hajmida nobank kredit tashkilotlarining ulushini joriy 0,35 foizdan 2025 yil yakuniga qadar 4 foizgacha oshirish;[48] ko‘zlangan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qaroriga ko‘ra «Nobank kredit tashkilotlari faoliyatini tashkil etish uchun huquqiy asoslarni takomillashtirish va ruxsat berish tartib-tamoyillarini soddalashtirish,

48

shuningdek, tijorat banklarini mikromoliyalashtirish jarayonlariga jalb qilish bo‘yicha ko‘rilayotgan choralar respublikada mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatish hajmini yetarli darajada kengaytirishga imkon yaratganligini ta’kidlangan».[49]

Nobank kredit tashkilotlari vujudga kelishiga qator omillar xizmat qilib, ular quyidagilardan iborat.

1. Mamlakatda ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi natijasida qo‘shimcha moliyaviy resurslarga bo‘lgan talabning ortib borishi;

2. Jamiyatda vaqtinchalik bo‘sh pul mablag’laridan samarali (yuqori daromad olish) foydalanishga bo‘lgan ehtiyojning yuqoriligi;

3. Bankdan tashqari aylanmalar hajmini qisqartirish asosida real sektorga mablag’larni joylashtirish zarurligi va boshqa omillar.

O‘zbekiston qonunchilik hujjatlariga asosan mikromoliyalash tashkilotlari tarkibiga banklar, mikrokredit tashkilotlari, lombardlar va boshqa kredit tashkilotlari kiradi.

Mikrokredit tashkiloti quyidagi turlardagi mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatishi mumkin:

- mikrokreditlar yoki mikroqarzlar berish;
- qarz majburiyatlarini sotib olish va sotish (faktoring);
- mikrokredit tashkiloti lizing beruvchi sifatida ishtirok etadigan mikrolizing (moliya ijarasi);
- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa turdagi mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatish, shu jumladan iste’mol kreditlari berish.

Mikrokredit tashkiloti mikrokreditlar, mikroqarzlar, mikrolizing berish va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatish bilan bog’liq maslahat va axborot xizmatlari ko‘rsatishi mumkin. O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan Nobank kredit tashkilotlari soni So‘nggi besh yil davomida mikrokredit tashkilotlari soni 41 taga, lombardlar soni esa 30 taga ortib, hozir 71 ta mikrokredit tashkilotlari hamda 76 ta lombard aholi va tadbirkorlarga mikromoliyaviy xizmatlar ko‘rsatmoqda.

Hududlar kesimida nobank kredit tashkilotlari Toshkent shahrida 2 barobarga (jami 64 ta), Farg‘ona va Buxoro viloyatlarida 3 barobarga

[49]«Mikromoliyaviy xizmatlar ommabopligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori Toshkent, 2019-yil 23-iyul

(mos ravishda 19 ta va 14 ta) hamda Toshkent viloyatida 1,4 barobarga (soni 14 ta) o‘sgan.

Shuningdek, o‘tgan bir yil mobaynida nobank kredit tashkilotlari bozorida yangi ishtirokchilarning – 8 ta mikrokredit tashkiloti hamda ularning 32 ta filial va chakana xizmatlar markazlari, 11 ta lombard faoliyat boshlashi natijasida ularning umumiy soni 148 tani tashkil qilgan.

Nobank kredit tashkilotlarining aktivlari.

Nobank kredit tashkilotlari aktivlari o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 2 barobarga ortib, 2022-yil 1-may holatiga ko‘ra 3,4 trln so‘mni tashkil etgan. Aktivlar o‘sishida kreditlash operatsiyalarining 2,2 barobarga oshishi asosiy omil bo‘lgan.

Xususan, mikrokredit tashkilotlari aktivlari 58 foizga (557 mlrd so‘mga) o‘sib, 1 520 mlrd so‘mga va lombardlar aktivlari 35 foizga yoki 60 mlrd so‘mga ko‘payib, umumiy 231 mlrd so‘mga yetgan.

Aktivlar hajmining o‘sishi asosan mikrokredit tashkilotlarida kreditlarning 501 mlrd so‘mga va lombardlarda 47 mlrd so‘mga oshishi hisobiga yuzaga kelgan.

Ipotekani qayta moliyalashtirish tashkiloti jami aktivlari 4 barobarga (1 173 mlrd so‘mga) o‘sgan holda 1 618 mlrd so‘mni tashkil etgan (bunda kreditlash sur’ati 1 105 mlrd so‘mga ortgan).

Nobank kredit tashkilotlarining kreditlash amaliyoti.

2022-yil yanvar—aprel oylarida mikrokredit tashkilotlari va lombardlar tomonidan ko‘rsatilgan mikromoliyaviy xizmatlar hajmi o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 63 foizga oshib,1,4 trln so‘mni tashkil qildi.

2022-yilning 1-may holatiga jami mikromoliyaviy xizmatlar qoldig‘i (1,6 trln so‘m) 52 foizga, xususan, mikrokredit tashkilotlari kredit qo‘yilmalari qoldig‘i (1 404 mlrd so‘m) 55 foizga va lombardlar kredit qoldig‘i (195 mlrd so‘m) 32 foizga o‘sgan.

O‘z navbatida ipotekani qayta moliyalashtirish tashkiloti tomonidan aholining uy-joylarga bo‘lgan o‘sib borayotgan ehtiyojini qondirish maqsadida tijorat banklariga ajratilgan resurslari qoldig‘i 4 barobarga (1 105 mlrd so‘mga) ortib, 1 428 mlrd so‘mga yetgan.

2022-yil 1-may holatiga barcha nobank kredit tashkilotlarining jami kredit qo‘yilmalari qoldig‘i o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 2,2 barobarga ko‘payib, 3 trln so‘mga yoki umumiy kreditlash

hajmidagi ulushi 0,9 foizga yetgan.

Bunda so‘nggi bir yil davomida umumiy kreditlash hajmida nobank kredit tashkilotlari hissasi 2 barobarga oshishi asosan ipotekani qayta moliyalashtirish tashkiloti tomonidan kreditlash sur’atlarining yuqori darajada o‘sishi hisobiga shakllangan. Foto: Markaziy bank

Shu bilan birga, 2021-yil 1-may holatiga nisbatan nobank kredit tashkilotlari tomonidan jismoniy shaxslarga ajratilgan mikroqarzlar 54 foizga ortib, 1 583 mlrd so‘mga yetgan bo‘lsa, tadbirkorlik subyektlariga ajratilgan mikrokredit qoldig‘i 37 foizga kamayib, 16 mlrd so‘mni tashkil etdi.

Nobank kredit tashkilotlarining muammoli kreditlari.

2022-yil 1-may holatiga nobank kredit tashkilotlari kredit qo‘yilmalarining 92 foizi “standart”, 5 foizi “substandart”, 1 foizi “shubhali” va 2 foizi “umidsiz” kreditlar sifatida tasniflangan.

O‘tgan yillarda koronakrizis oqibatida yuzaga kelgan kredit xatarlarining nobank kredit tashkilotlari moliyaviy holatiga bo‘lgan salbiy ta’sirini kamaytirish yuzasidan ko‘rilgan prudensial choralar hamda ular tomonidan ishlab chiqilgan chora-tadbirlar bo‘yicha amalga oshirilgan ishlar natijasida muammoli kreditlar (NPL 30+) ulushi 8 foiz bandga kamayib, 8 foizni yoki 132 mlrd so‘mni tashkil etgan.

Xususan, muammoli kreditlar mikrokredit tashkilotlarida 52 foiz yoki 62 mlrd so‘mga kamaygan bo‘lsa (qoldig‘i 57 mlrd so‘m), lombardlarda 41 foiz yoki 22 mlrd so‘mga o‘sgan (qoldig‘i 74 mlrd so‘m).

Nobank kredit tashkilotlarining majburiyatlari va kapitali.

a) nobank kredit tashkilotlarining jami majburiyatlari o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 3 barobarga oshib, 2,3 trln so‘mni tashkil etgan.

Xususan, mikrokredit tashkilotlarida 80 foizga oshib, 750 mlrd so‘mni, lombardlarda 8 foizga ko‘payib, 25 mlrd so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, ipotekani qayta moliyalashtirish tashkilotida qariyb 4 barobarga ortgani holda, 1 498 mlrd so‘mga yetgan.

Majburiyatlar o‘sishida jalb etilgan mablag‘larning 3 barobarga (1 435 mlrd so‘mga) oshishi asosiy omil bo‘lgan.

Ma’lumot uchun: banklardan jalb etilgan kreditlar mikrokredit tashkilotlarida 1,6 barobarga ortib, 389 mlrd so‘mni, lombardlarda 1,4 barobarga oshib, 6 mlrd so‘mni, ipotekani qayta moliyalashtirish

tashkilotida 4,4 barobarga ko‘payib, 1 428 mlrd so‘mni tashkil etgan.

Shuningdek, mikrokredit tashkilotlari tomonidan xalqaro moliya tashkilotlaridan jalb qilingan mablag‘lar 5 barobarga oshib, 57 mlrd so‘mni tashkil qilgan.

b) mikrokredit tashkilotlarining jami kapitali 41 foizga va lombardlarda 40 foizga oshib, mos ravishda 770 mlrd so‘m hamda 207 mlrd so‘mga yetgan bo‘lsa, ipotekani qayta moliyalashtirish tashkilotida 15 foizga ko‘payib, 121 mlrd so‘mni tashkil etgan.

Nobank kredit tashkilotlari jami kapitalining ko‘payishi asosan ustav kapitalining 75 mlrd so‘mga va taqsimlanmagan foydasining 161 mlrd so‘mga oshishi hisobiga to‘g‘ri kelgan.

Ma’lumot uchun: nobank kredit tashkilotlari tarkibida chet el mablag‘lari ishtirokidagi tashkilotlar soni 4 taga ko‘payib, 8 taga yetgan.

Nobank kredit tashkilotlari daromadliligi.

Nobank kredit tashkilotlari tomonidan olingan jami daromadlar o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 128 mlrd so‘mga (45 foizga) oshib, 411 mlrd so‘mni tashkil qildi.

Xususan, jami daromadlar tarkibida foizli daromadlar 87 foiz yoki 359 mlrd so‘mni tashkil etib, foizli daromadlar ajratilgan kredit va lizinglardan olingan daromadlar (353 mlrd so‘m) hamda banklarga joylashtirilgan depozitlardan olingan daromadlar (6 mlrd so‘m) hisobiga shakllangan.

Nobank kredit tashkilotlarining jami xarajatlari 74 mlrd so‘mga (43 foizga) ko‘payib, 246 mlrd so‘mni tashkil etgan. Jami xarajatlarning 42 foizi yoki 104 mlrd so‘mi foizli xarajatlar, ularning asosiy qismi (77 mlrd so‘m) banklardan jalb etilgan kreditlar bo‘yicha xarajatlardan iborat bo‘lgan.

Mikrokredit tashkilotlarining sof foydasi o‘tgan yilga nisbatan 56 foizga ortib, ularning aktivlari hamda kapitalining rentabellik darajasi mos ravishda 8 va 16 foizni tashkil qilgan.

Shuningdek, lombardlar aktivlari rentabelligi darajasi 2021-yilning mos davriga nisbatan 1 foiz bandga kamayib, 16 foizni, kapital rentabellik darajasining esa 1,6 foiz bandga kamayib, qariyb 18 foizni tashkil etgan.

Ipotekani qayta moliyalashtirish tashkilotining sof foydasi o‘tgan yilga nisbatan 2 barobarga ortgan bo‘lsa-da, aktivlar rentabelligi 2

barobarga kamayib, 0,4 foiz, kapitalning rentabellik darajasi esa 2,1 foiz bandga oshib, 5,3 foiz doirasida shakllangan.

Aktivlar daromadlilik darajasining o‘tgan yilning mos davriga nisbatan kamayishi tashkilot aktivlarining yuqori sur’atlarda (4 barobarga) o‘sishi hisobiga yuz bergan.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

<u>1-topshiriq.</u> Chizmani to‘ldiring.

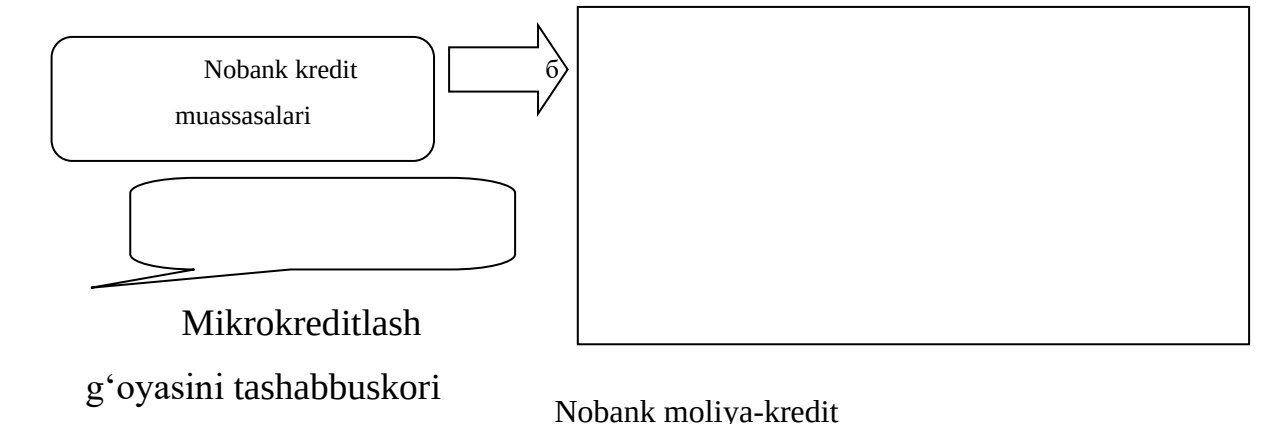

<u>2-topshiriq.</u> Venn diagrammasi vositasida bank va nobank kredit muassasalarini tavsiflang.

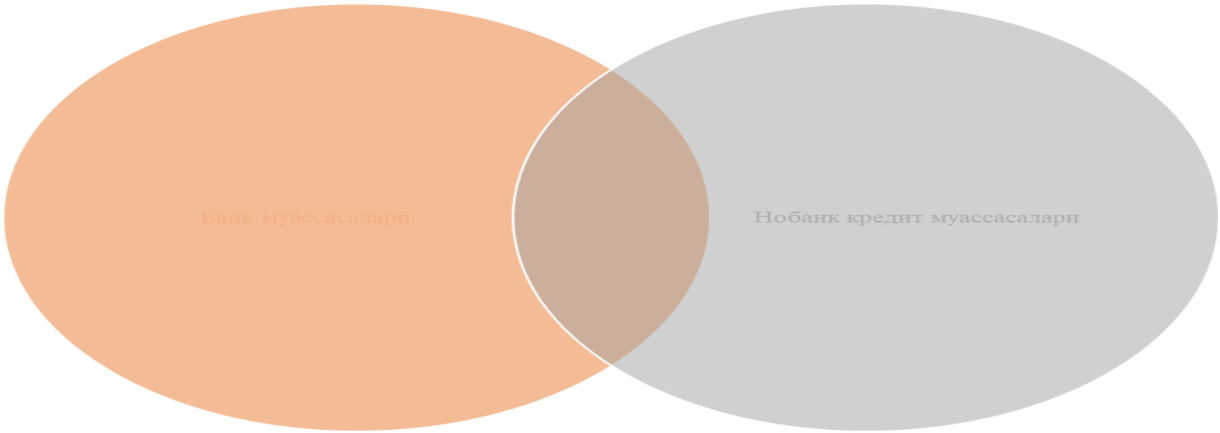

3-topshiriq. Savollarga javob bering.

1. O‘zbekiston Respublikasida bugungi kunda nechta lombardlar va mikrokredit tashkilotlari faoliyat olib bormoqda?

a).mikrokredit tashkilotlari ……..ta

b). lombard tashkilotlari ……..ta

v) Ipotekani qayta moliyalashtirish tashkilotlari ……..ta

2. Amaldagi qonunchilik talablariga ko‘ra Nobank kredit tashkilotining ustav fondi (ustav kapitali) (qaysi)……. …….. …… valyutasida shakllantiriladi va faqat nobank kredit tashkilotining muassislari (ishtirokchilari, aksiyadorlari) tomonidan kiritilgan pul mablag‘laridan tashkil topadi.

Nobank kredit tashkilotining ustav fondini (ustav kapitalini) shakllantirish uchun qanday ……. ……..,……. ……. ……..mablag‘lardan foydalanish taqiqlanadi.

Ustav fondining (ustav kapitalining) eng kam miqdori:

ipotekani qayta moliyalashtirish tashkiloti uchun — ……. so‘mni;

mikromoliya tashkiloti uchun — …….. …… so‘mni;

lombard uchun — …….. ……. …… so‘mni tashkil etishi kerak.

Nobank kredit tashkiloti ustav fondining (ustav kapitalining) eng kam miqdori hisob ro‘yxatidan o‘tkazish to‘g‘risidagi ariza berilgan yoki lombard faoliyatini boshlaganlik haqida xabarnoma yuborilgan kunga qadar shakllantirilgan bo‘lishi va hisob ro‘yxatidan o‘tkazilguniga qadar yoki lombard faoliyatini boshlaganlik to‘g‘risidagi xabarnoma yuborilguniga qadar bank hisobvarag‘ida saqlanishi kerak.

4-topshiriq. Nobank kredit tashkilotlari vujudga kelishiga qanday omillar xizmat qiladi, ular nimalardan iborat?

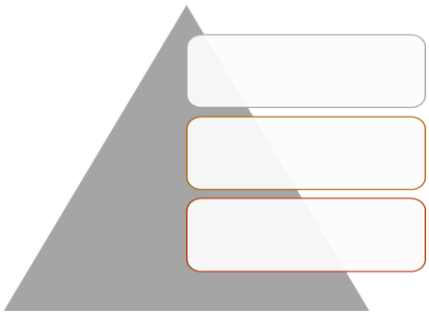

5-topshiriq. Chizmani to‘ldiring. Mikromoliyaviy xizmatlar cheklovlari.

Mikroqarz eng kam oylik ish haqining …… baravarigacha mikdorda beriladi

Mikrokredit eng kam oylik ish haqining …… baravarigacha mikdorda beriladi.

Mikrolizing eng kam oylik ish haqining …… baravarigacha mikdorda beriladi.

6-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring. Mikromoliyalash tashkilotlari ta’sischilari.

Ta’sischi bo‘lishi mumkin	Ta’sischi bo‘la olmaydi

8-topshiriq. Ipotekani qayta moliyalashtirish tashkilotlari: qanday moliyaviy xizmatlar ro‘rsatishga haqli? (*to‘g’ri javoblarni yozing*)

1) quyidagilar orqali ipoteka kreditlarini qayta ……. amalga oshirishga:

a) banklarga ular tomonidan berilgan yoki beriladigan ipoteka kreditlariga …… taqdim etishga;

b) banklar tomonidan berilgan ipoteka kreditlari bo‘yicha …… huquqini olishga;

v) pul mablag‘larini banklar tomonidan chiqarilgan ipoteka ……. joylashtirishga;

2) ipoteka kreditlarini qayta …… bilan bog‘liq maslahat va axborot xizmatlarini ko‘rsatishga haqli.

Asosiy tushunchalar: nobank va kredit tashkilotlari, mikromoliyalash tashkilotlari, lombard kredit tashkilotlari, mikrolizing, investitsiya iqlimi, nodavlat notijorat tashkilotlari, iIpotekani qayta moliyalashtirish, kredit va omonat muassasalar, pul bozoridagi o‘zaro fondler, pensiya jamg‘armalari, investitsiya kompaniyalari, ishonch kompaniyalari, xayriya jamg‘armalar, sug‘urta kompaniyalari.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1.Mikromoliyalash tashkilotlarini tashkil etishdan maqsad nimada?

2. Nobank kredit tashkilotlarining qanday shakllari mavjud?

3. Nobank kredit tashkilotlari vujudga kelishiga qanday omillar sabab bo‘ldi?

4. Nobank kredit tashkilotlari tijorat banklaridan qaysi jihatlari bilan farqlanadi?

5. Mikromoliyalash tashkilotlarini tashkil etishda qanday normativ me’yoriy hujjatlar ishlab chiqildi?

6. Mikromoliyalash tashkilotlarining ustav fondi pul mablag’lari qaysi manbalar asosida shakllanadi?

7. Mikrokredit tashkilotlari faoliyatini kim tomonidan tartibga soladi va nazorat qiladi?

8. Dastlabki lombardlar qayerda paydo bo‘lgan?

9. Lombardlarning o‘ziga xos xususiyatlari nimada?

10. O‘zbekistonda lombardlar bank tizimining qaysi pog’onasi tarkibiga kiradi?

11. Mikromoliya tashkilotlari tomonidan qanday moliyaviy xizmatlar ko‘rsatiladi?

12. Lombardlar qanday moliyaviy xizmatlar ko‘rsatiladi?

13. Ipotekani qayta moliyalashtirish tashkilotlari qanday moliyaviy xizmatlar ko‘rsatiladi?

14.Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliyalashtirish faoliyati to‘g‘risida Qonunning maqsadi nimalardan iborat?

15. Nobank kredit tashkilotlari faoliyatiga doir cheklovlar nimalardan iborat?

19-BOB. BANK INQIROZLARI

19.1. Bank inqirozi tushunchasi va uning mohiyati

Moliya bozorining bir segmentida yuzaga kelgan tizimli risklar (xususiy xoldagi inqiroz) uning boshqa segmentlariga tarqalar ekan, tizimli risk mexanizmi orqali butun moliya-kredit tizimini tanazzulga boshlaydi.

Xususiy holdagi inqirozlarga quyidagilar taalluqlidir:

- Qimmatli qog‘ozlar bozoridagi inqiroz;
- Qarz majburiyatlari bilan bog‘liq inqirozlar;
- Valyuta inqirozlari;
- Likvidlik inqirozi;
- Bank inqirozlari va boshqalar.

Bank inqirozlari - bu domino effektiga asoslangan bank sektori inqirozi bo‘lib, qator banklarda muammoli aktivlarning jamlanishi va ular to‘lov qobiliyatining pasayib ketishi bank sarosimasiga, omonatchilarning keng ko‘lamida bank tizimidan qaytarib olinishiga, banklararo kreditlar hajmining keskin kamayishiga sabab bo‘ladi va banklarda nisbatan ishonchning pasayish zamirida banklar tomonidan to‘lovlar hajmining qisqarishiga va natijada, to‘lov tizimi hamda moliya bozori tanazzuliga olib keladi.

Jahon iqtisodiy adabiyotida bank inqirozining mohiyatini aniqlashga yagona yondashuv mavjud emas.

Demak, bank inqirozi - ko‘pgina banklarning o‘z vazifalarini bajara olmasligi, bu ham bank tizimi, ham umuman iqtisodiy tizim uchun halokatli oqibatlarga olib keladi.

Bank inqirozlari barqaror bozorda ham, o‘zgaruvchan o‘tish davri iqtisodiyotida ham yuzaga keladi, hisob-kitoblar asosida o‘z-o‘zidan va kutilmagan bo‘lishi mumkin.

Har qanday iqtisodiyotda har doim qandaydir inqiroz elementlari bo‘ladi, lekin faqat ma’lum sharoitlarda ular milliy va jahon darajasidagi jiddiy inqirozlarga qo‘shiladi. Bunday inqirozlarning oldini olish uchun o‘z vaqtida choralar ko‘rish zarur, bu esa “bank inqirozi” tushunchasining mohiyatini, uni aniqlash qobiliyatini bilishni talab qiladi.

Moliyaviy inqiroz, odatda bozor iqtisodiyoti qaror topayotgan davlatlarda (emerging markets) quyidagi parametrlar bilan tavsiflanadi:

- aksiyalar bozori kapitallashuvining 20%dan ortiqqa pasayishi;
- obligatsiyalar hajmining bozor qiymati bo‘yicha ichki va tashqi bozorlarda 15 %dan ortiqqa qisqarishi;
- bozor foiz stavkasining 20 %dan ortiqqa o‘sishi;
- yillik infilyatsiya sur’atining 20 %dan ortiqqa o‘sishi;
- xorijga chiqib ketadigan kapital miqdorining 30%dan ortiqqa ko‘payishi;
- milliy valyuta almashuv kursining 15 % dan ortiqqa pasayishi;
- Markaziy bank oltin valyuta zaxiralarining 20% dan ortiqqa kamayishi;
- bank sektori depozit bazasining 10 % dan ortiqqa kamayishi;
- ichki kreditlar hajmining 10% dan ortiqqa qisqarishi.

Rivojlanayotgan davlatlarda moliyaviy inqirozning tez sur’atlarda tarqalishining muhim sabablaridan biri shundaki, biror bir rivojlanayotgan davlatning tanazzulga yuz tutishi zanjirli reaksiya orqali investorlarni mazkur mamlakatga o‘xshagan (risk darajasi aynan bo‘lgan) davlatlarning qimmatli qog‘ozlaridan voz kechishga undaydi.

19.2. Bank inqirozini belgilovchi mezonlar

Bank tizimining umumiy inqiroziga olib keladigan sabablarni ham ikki darajaga bo‘lish kerak - ***bevosita*** (yuzaki) va ***bilvosita*** (chuqur).

Biz yuzaki sabablar bilan allaqachon uchrashdik - bu inqirozni haqiqatga aylantiradigan holatlar yoki omillar (ular har doim ham aniq emas, inqirozning nisbatan chuqur shakllari).

Ushbu sabablar:

❖ faqatgina mumkin, chunki ularning ba’zilari mavjud bo‘lishi yoki bo‘lmasligi mumkin, ma’lum sharoitlarda inqiroz kuchayishi va haqiqatan ham “tetiklashi” mumkin, ammo bunday bo‘lmasligi mumkin;

❖ yuzaki - ularning o‘zlari, o‘z navbatida, yanada chuqurroq, fundamental hodisalar va jarayonlar bilan izohlanishi kerak.

Inqirozning sabablari (ham yuzaki, ham yashirin) barcha tashqi banklar uchun tashqi muhitda vujudga keladigan va vujudga kelgan va ikkinchisiga, ikkinchisiga bog‘liq bo‘lmagan sabablarni hisobga olgan holda tashqi va ichki qismlarga bo‘linishi kerak. Banklarning o‘zida paydo bo‘ladi, ular o‘zlarining "mahsuloti" bo‘lib, ularga to‘liq bo‘ysunadilar. Bunday ajratish texnologik nuqtayi nazardan zarur -

inqirozga qarshi choralarni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonida kim javobgar boʻlishi kerakligi aniq.

Bunday holda, umumiy holatda bank tizimi (sektori) inqirozining tashqi sabablari orasida eng muhimlari quyidagicha koʻrib chiqilishi mumkin:

– makroiqtisodiy nomutanosibliklar (iqtisodiyot tarmoqlarining kuchli yoki oʻsib borayotgan nomutanosibligi, byudjetning tanqisligi va oʻsib borishi, davlat qarzi, yalpi ichki mahsulotning oʻsish sur'atlarining past yoki sekinlashishi, biznesning noqulay yoki yomonlashishi) va zarur tarkibiy oʻzgarishlarni amalga oshirmaslik;

– hokimiyat organlarining makroiqtisodiy siyosati, shu jumladan, qonun va me'yoriy hujjatlarda, davlatning iqtisodiyotdagi oʻrni va roli toʻgʻrisidagi siyosat, iqtisodiyotning real sektorida va bank sektorida milliy ishlab chiqarishga tegishli siyosat, iqtisodiy oʻsishni ta'minlash siyosati. Moliyaviy barqarorlik, jamoatchilik, ishbilarmon doiralar va jamoatchilik tomonidan bunday siyosat (siyosat)ni tushunmaslik va (yoki) rad etish;

– moliyaviy beqarorlik (kuchli yoki oʻsib borayotgan inflyatsiya, tovarlar narxlari va moliyaviy aktivlar narxining keskin oʻzgarishi, real foiz stavkalarining yuqori yoki koʻtarilayotgan darajasi, mamlakatdan va milliy iqtisodiyotdan kapitalning katta yoki koʻpayib borishi, davlatning oltin-valyuta zaxiralarining pasayishi, milliy valyuta kursining keskin oʻzgarishi va boshqalar), bunday beqarorlikning yanada kuchayishi haqida jamoatchilikning taxminlari;

– markaziy bank va boshqa tartibga soluvchi tashkilotlar tomonidan yuridik shaxslar faoliyatini tartibga solish siyosati va amaliyotining etarli emasligi (tegishli faoliyat uchun me'yoriy-huquqiy bazaning etishmasligi, norasmiy nazorat va tartibga solish, bank sohasida yuzaga keladigan muammolarga oʻz vaqtida va yetarli darajada javob bermaslik va boshqalar);

– milliy biznes hamjamiyatining (real sektor) ichki bank sektoriga nisbatan adolatsiz siyosati (xorijiy banklarga kapital qoʻyilishi);

– aholining mamlakat moliya tizimiga va xususan milliy bank tizimiga boʻlgan ishonchining past yoki pasaygan darajasi (bunday munosabatni keltirib chiqaradigan sabablardan qat'i nazar).

19.3. AQSHda yuz bergan bank inqirozlari. Skandinaviya davlatlarida, Lotin Amerikasida, Rossiya va Sharqiy Yevropa, Yaponiya va Sharqiy Osiyo mamlakatlarida yuz bergan bank inqirozlari

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi yuzaga kelishining asosiy sabablari Xalqaro bank likvidliligi muammolarining keskinlashuvi AQSH ipoteka kreditlari bozoridagi tanglikning butun moliya sektoriga tarqalishiga, so‘ngra iqtisodiyotning real sektoriga ta’sir etish orqali iqtisodiy inqirozga aylanishiga sabab bo‘ldi.

Banklar tomonidan talab qilinadigan foiz stavkalari doimo ham muvozanatli (tabiiy) stavkaga teng bo‘lavermaydi. Boshqacha aytganda, “tabiiy” yoki muvozanatli stavka tushunchasi shved iqtisodchisi Knut Viskell tomonidan kiritilgan bo‘lib, talab va taklif asosida shakllangan pul bahosini ifodalash uchun qo‘llaniladi.

Banklar qisqa muddatli davriy oraliqda iqtisodiyotni tabiiy stavkaga nisbatan pastroq foiz stavkasini so‘rash orqali rag‘batlantirishlari mumkin. Bu “noto‘g‘ri” signal investitsiya va iste’molning oshishiga va aksincha, jamg‘armalarning qisqarishiga sabab bo‘ladi. Albatta, banklar bunday past stavkalarda uzoq vaqt qarz bera olmaydi, natijada banklarning kreditlash amaliyoti qisqaradi, iqtisodiyotdagi muvozanat buziladi, hatto ayrim banklar qarzlarning qaytmasligi oqibatida inqirozga yuz tutadi, pirovardida iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlarining pasayishi yuz beradi.

1999-yilga kelib Gless Stigel qonunining bekor qilinishi AQSH tijorat banklariga investitsiya banki funksiyasini bajarish imkonini berdi, bu o‘z navbatida, riskli anderrayting qimmatli qog‘ozlar savdosi, beqaror kredit amaliyotlarining rivojlanishiga olib keldi.

Albatta, AQSHda mazkur qonunning qabul qilinishi Buyuk depressiya bilan chambarchas bog‘liq. 1933- yilga qadar investitsion va tijorat bank faoliyati bir muassasa tomonidan amalga oshirilar edi. 1933- yilda AQSH Kongressi tomonidan Gless Stigel deb nomlanuvchi bank qonuni qabul qilindi. Bu qonunga muvofiq, tijorat banklar faoliyati qimmatli qog‘ozlar sanoatidan ajratildi. Investitsiya banklarning tijorat bank faoliyati bilan shug‘ullanishi qonuniy jihatdan taqiqlab qo‘yildi. Shuningdek, tijorat banklarning anderrayting faoliyati hamda korporativ qimmatli qog‘ozlar bilan shug‘ullanishiga chek

qo‘yildi. 1929 – 1933-yillar mobaynida qarib 200 ta tijorat banki investitsion bank faoliyatidan voz kechdi.[50]

1999-yilga kelib moliyaviy moderinizatsiyalash bo‘yicha Grem ma Lich Vlayli qonuni qabul qilingach, tijorat banklariga sug‘urta faoliyati va qimmatli qog‘ozlar bilan shug‘ullanadigan sho‘ba korxonalarini ochishga ruxsat berildi. Ushbu qonun 2000-yilning mart oyidan kuchga kirgan bo‘lib, shu paytdan boshlab AQSH tijorat banklari yuridik maqomni “investitsion bank xolding kompaniyasi” (investment bank xolding company) bo‘lgani xolda “universal tijorat majmualari”[51] ga aylana boshladilar. 2000-yilning may oyiga kelib AQSHda 270 ta milliy banklar va 17 ta xorijiy bank investitsion bank xolding kompaniyasi sifatida qaytadan tashkil etildi va ushbu jarayon 2008-yildagi global moliyaviy inqirozga debocha yasadi.

2008-yildagi global moliyaviy inqirozning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, u innovatsion xarakterga ega. Ya’ni, uning kelib chiqishida murakkab tuzilmali innovatsion moliyaviy mahsulotlarning rivojlanishi va ularni tartibga solishning samarali tizimi shakllanganligi muhim rol o‘ynagan.

Ayniqsa, bank sektorida sekyuritizasiyalash (bank aktivlari ta’minoti asosida qarzga qimmatli qog‘ozlarni chiqarish) jarayonlarning ko‘lami yanada kengayib ketdi. Ayni paytda, bu amaliyotda tijorat banklarga arzon resurslarni jalb qilish, kredit riskini transformatsiyalash, likvidlikni boshqarish va yuqori foyda olish kabi imkoniyatlar berildi.

Bozor iqtisodiyotining nomuvofiq, nomutanosib va qarama-qarshiliklari tufayli bank inqirozlarining bo‘lib turishi qonuniy holatlar bo‘lib hisoblanadi.

Bank inqirozlari har qanday iqtisodiy holatlar va davlatlarning salohiyatiga ta’sir o‘tkazmay qo‘ymaydi, jumladan, 19.1- jadval ma’lumotlari shuni asoslaydi.

Bank tizimidagi eng muhim muammo bu moliyaviy balansda asta-sekin iqtisodiy xavflarning to‘planishi. Iqtisodiyot kichkina bo‘lsa ham, uning bank sektoridagi muammolar unchalik ta’sir ko‘rsatmadi. Ammo bank tizimining iqtisodiyotdagi o‘rni tobora o‘sib, hajmi oshmoqda, sohalar va jismoniy shaxslarni kreditlash bank xatarlarini boshqarish

---

[50] Shugxart W.F. A Hublic Chjice Perspective of the Banking Act of 1933 / Cato Journal, 1988. Vol. No.3.-P.606.

[51] Rubsov B.B. Mirovqe fondovqe rqnki: problemq i tendensii razvitiya: Diss.. dok. Ekonom,nauk. M. 2000. S.179.

funktsiyalari va rolini oshirishni talab qiladi.

19.1-jadval.

Dunyoning bir qator mamlakatlar bank tizimining xususiyatlari[52]

Davlatlar	Moliya kredit muassasalari	Moliya kredit muassasalaridagi moliyaviy xolat
AQSH (1980-yillarda)	Moliyaviy talafot tufayli bank industriyasi zaharlandi	1990-yilda 469 ta jamg‘arma banklar 2,6 milliard dollar o‘zaro zarar ko‘rdi
Meksika (1994-1995 yillarda)	Bank tizimi	Banklarning uzaytirilgan qarzdorliklari 55milliard pessodan oshib ketdi (3,3 % YAIM yoki fond bozorining sinishidan so‘ng 100 % o‘z kapitali, 25% banklar davlat nazoratida qoldirildi)
Argentina (1995-yil)	Bank tizimi	8 milliard dollar jamg‘armalar banklardan ketib qoldi. 1/5 jami depozitlar banklardan ketib qoldi, qisman bank likvidligiga keskin ta’sir ko‘rsatdi,banklarning bankrotligi zanjiri boshlanib ketdi
Braziliya (1995-yil)	Ikkita yirik bankning to‘lovga qobiliyatini yo‘qolish inqirozi	Economico bank zarari 3,5 milliard dollar, Nacional bank ni qarzdorligi 4 milliard realni tashkil etadi.
Janubiy-sharqiy Osiyo, Janubiy Koreya, Indoneziya, Filippin (1997 yil)	Bank tizimi	Indoneziyada ssudalarning qaytmaslik miqdori 85%ni tashkil etdi, Tailandda 50%, Malayziyada 40%, Janubiy Koreyada 45%
Yaponiyada (1998-2003 yy.)	12 ta bank tugatildi	2003-yilda Yaponiyada ishlamayotgan aktivlar 398 milr dollarni tashkil etdi.
Chexiyada (1997-1998 yy.)	Bank tizimi	Bankni qayta qurish uchun moliyaviy xarajatlar YaIMning 4% tashkil etdi, bankning ssudalari YaIM 25%

[52] Manbaa: Mamedov Z.F. Bankovskiy krizis v mirovoy ekonomicheskoy praktike// Materialы 1-ыy mejdunarodnыy nauchnыy konferensii , 6-7 aprelya 2006 goda: Sbornik dokladov. SPb: Izd. SPbGUEF, 2006.S.56-57.

Rossiyada (1998-yil)	Bank tizimi	Qayta qurish xarajatlari turli manbalarga muvofiq 3%dan, aniq ma’lumotlar asosida esa 25% YaIM
Turkiya (2000-2001 yil)	Bank tizimi	Jami kreditlarning 20% uzaytirilgan kreditlarni tashkil etdi. Qayta tashkil etilgandan so‘ng ham zarar 20% YaIM tashkil etdi. Turkiya banklarning qarzlari 40 milliard dollar atrofida tashkil etdi.
Argentina (2001-yil)	Bank tizimi	Banklarning moliyaviy yo‘qotishlari 6-10 milliard dollarga baholandi.

Xususan, banklarning kapitallashuvi yetarli emas, samarasiz bank xatarlarini boshqarish, axborot asimmetriyasi muammosini hal qilish uchun zarur institutlarning yo‘qligi rivojlanayotgan mamlakatlarda bank inqirozining rivojlanishiga yordam berdi. Natijada, ularda, qoida tariqasida, ijtimoiy-iqtisodiy, valyuta va bank inqirozlarining uyg‘unligi kuzatildi.

So‘nggi 25 yil ichida 50 dan ortiq mamlakatda bank inqirozlari yuz berdi. Vaqt o‘tishi bilan banklar ham, davlat ham inqirozning salbiy oqibatlarining oldini olishga qaratilgan qator chora-tadbirlarni ishlab chiqdilar, shu jumladan, kredit munosabatlarini doimiy ravishda takomillashtirish va umuman milliy bank infratuzilmasining ishonchliligini mutanosib ravishda oshirish. Ko‘pgina davlatlarning hukumatlari va markaziy banklari bank inqirozini hal qilish va ularning bank tizimini qayta qurishdagi turli usullar bilan qatnashgan. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, qayta tuzishning ideal shakli ham, bank tizimidagi vaziyatni normallashtirishning universal strategiyasi ham mavjud emas va ko‘p hollarda muayyan harakatlar muayyan holatlarga bog‘liq.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

1-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring. Bank inqirozlarining mohiyatini yoriting.

Tizimli bank inqirozi	
Bank tizimi alohida segmentlarining inqirozi	

2-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring. Bank inqirozlarining qamrovi ko‘lami bo‘yicha turlarini tavsiflang.

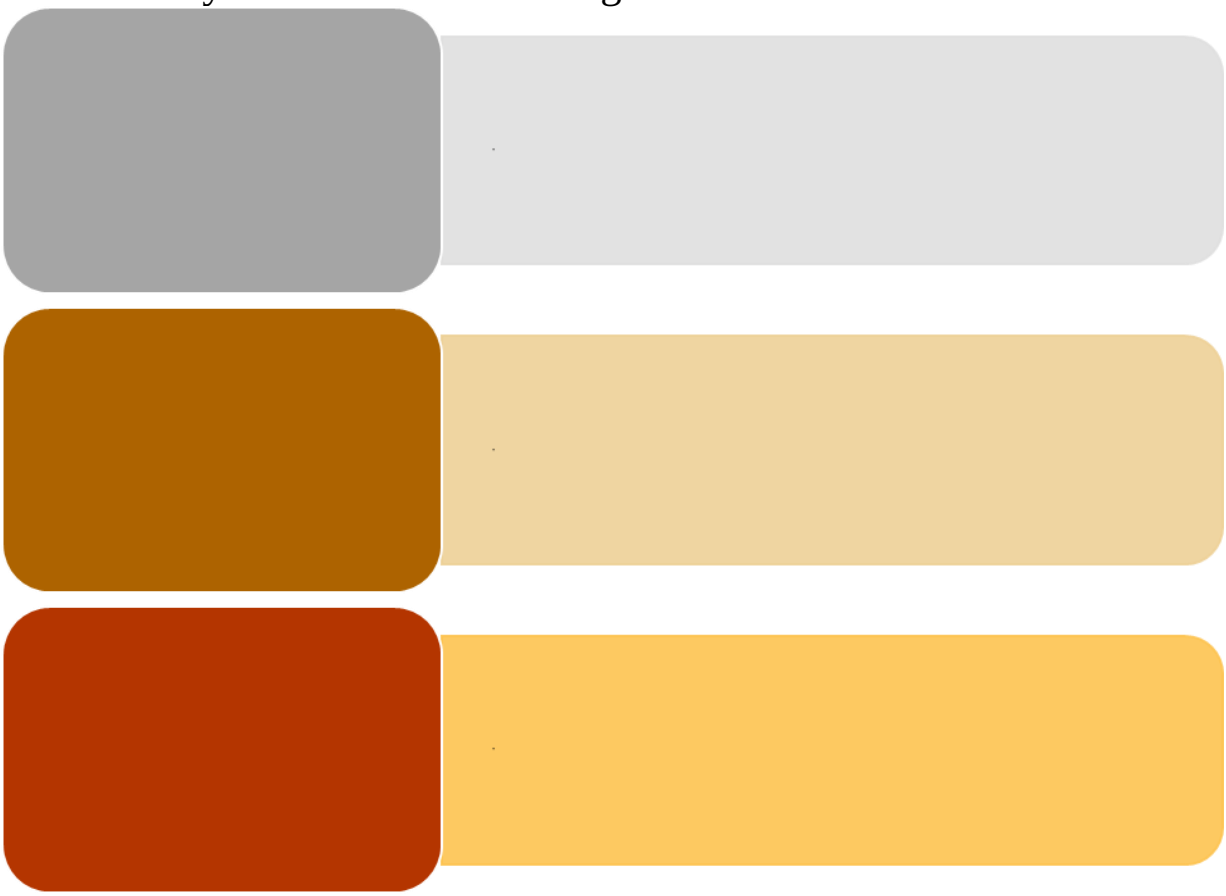

3-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring.

Davomiylik muddatiga ko‘ra			**Oqibatlariga ko‘ra**		

Asosiy tushunchalar: inqiroz, tanazzul, kapitallashuv, likvidlik, omonatchilar, investorlar, bankrotlik, anderayting, sug‘urta, qimmatli qog‘oz, depresiya, xolding, sekryutizasiyalash, transformatsiya

Mavzuni mustaxkamlash uchun savollar:

1. Bank inqirozi deganda nimani tushunasiz?
2. Bank inqirozining mohiyati nimada?
3. Bozor inqtisodiyoti qaror topayotgan davlatlarda Moliyaviy inqiroz, qaysi parametrlar bilan tavsiflanadi?
4. Bank inqirozini belgilovchi mezonlar haqida gapirib bering.
5. Bank tizimining umumiy inqiroziga olib keladigan sabablar haqida gapirib bering.
6. Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi yuzaga kelishining asosiy sabablari nimada?
7. “Tabiiy” yoki muvozanatli stavka tushunchasi qaysi iqtisodchisi tomonidan kiritilgan?
8. Dunyoning bir qator mamalakatlarida bank tizimining xususiyatlari nimada?
9. AQSHda yuz bergan bank inqirozlarining sabablari nimada?
10.. Skandinaviya davlatlarida yuz bergan bank inqirozlarining sabablari nimada?
11. Lotin Amerikasida yuz bergan bank inqirozlarining sabablari nimada?, Rossiya va Sharqiy Yevropa yuz bergan bank inqirozlarining sabablari nimada?
12. Yaponiya va Sharqiy Osiyo mamlakatlarida yuz bergan bank inqirozlari sabablari nimada?

20-BOB. PULNING XALQARO MUNOSABATLARDAGI HARAKATI

20.1.Pulning xalqaro munosabatlardagi harakatini yuzaga keltiruvchi omillar

Jahon valyuta tizimi davlatlararo valyuta munosabatlarini tashkil qilish shakli bo‘lib, xalqaro shartnomalar asosida yuzaga keladi.

Hozirga qadar **jahon valyuta tizimining shakllanishi va rivojlanishi to‘rt bosqichni bosib o‘tdi**.

Birinchi jahon valyuta tizimi 1870-yilda Parijda bo‘lib o‘tgan davlatlararo kelishuv natijasida yuzaga keldi. Bunda oltin standarti joriy etildi va oltin yagona xalqaro to‘lov vositasi sifatida e’tirof etildi.

Ammo 1914-yilda Birinchi jahon urushining boshlanishi oltin standartidan foydalanish amaliyotiga jiddiy salbiy ta’sir ko‘rsatdi. 1914- 1915-yillarda dastlab Buyuk Britaniya, keyin esa, qolgan Yevropa davlatlari oltinni eksport qilishni chekladilar. AQSH urushga kech qo‘shilganligi uchun mazkur cheklov 1917-yilda joriy etildi.

Buyuk Britaniya funt sterlingdagi xalqaro to‘lovlarni to‘xtatdi. Import qilingan oltinlarning barchasi Angliya Markaziy bankining zaxirasiga olina boshladi.

1922-yilda Italiyaning Genuya shahrida bo‘lib o‘tgan xalqaro konferensiyada **Ikkinchi jahon valyuta tizimi** yuzaga keldi. Uning muhim natijasi bo‘lib, oltin-deviz standartining joriy etilganligi hisoblanadi. ya’ni, oltin bilan birga, 30ta mamlakatning milliy valyutasiga xalqaro to‘lov vositasi maqomi berildi.

Ammo Ikkinchi jahon valyuta tizimi haqiqatda Buyuk Britaniyaning funt sterlingi standartiga aylandi. Ya’ni, funt sterling asosiy rezerv valyutaga aylandi. Bu esa, quyidagi sabablar bilan izohlanadi:

1. Birinchi jahon urushi paytida funt sterling boshqa Yevropa valyutalariga nisbatan kam darajada qadrsizlandi (20%). Qolgan Yevropa valyutalari, xususan, Fransiya franki 80 foizgacha qadrsizlandi. Holbuki, Fransiya franki yetakchi valyutaga aylanishga da’vogarlik qilayotgan edi.

2. XX asrning 20-yillarida Angliya ochiq iqtisodiyotga ega edi. Boshqa davlatlar Angliya bilan savdo-sotiq qilib funt sterling ishlab olish imkoniyatiga ega edi. Bu vaqtda AQSH yopiq iqtisodiyotga ega

edi.

3. Angliya banklari bu davrda keng tarqalgan xorijiy filiallarga ega edi. AQSH banklari esa, xorijiy filiallarga deyarli ega emas edi.

4. XX asrning 20-yillarida Angliya banklari tomonidan xalqaro savdoning 60 foizgacha qismi moliyalashtirilar edi. Yuqorida qayd etilgan sabablar Buyuk Britaniya funt sterlingning dunyo miqyosida xalqaro zaxiralar hajmidagi salmog‘ining oshishiga olib keldi. 1913-yilda dunyo bo‘yicha xalqaro valyuta zaxiralarining 47 % i funt sterlingga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, 1928-yilda ushbu ko‘rsatkich 77 % ni tashkil etdi.[53]

Ammo Ikkinchi jahon valyuta tizimi ham bir qator sabablarga ko‘ra, inqirozga uchradi. Ushbu sabablardan asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

1. Buyuk Britaniya hukumati tomonidan Birinchi jahon urushidan keyin deflyasion siyosatni olib borilganligi. Deflyasion siyosat funt sterlingning oltinga nisbatan paritetini urushdan oldingi darajaga yetkazish maqsadida amalga oshirildi. Ammo ushbu siyosat kutilgan natijani bermadi va aksincha, valyutaviy inqirozga olib keldi. Buning sababi shundaki, Buyuk Britaniya funt sterlingning qat’iy belgilangan kursini saqlab turdi. Bu vaqtda, ularning tashqi iqtisodiy hamkorlari bo‘lgan mamlakatlar devalvatsiyani amalga oshirdilar. Natijada Buyuk Britaniyaning tashqi savdodagi raqobatbardoshligi keskin pasaydi va to‘lov balansining defitsiti miqdori oshdi. Fransiya, Germaniya va Belgiyaning milliy valyutalari Birinchi jahon urushida yuqori sur’atda devalvatsiyaga uchraganligi sababli ularning kursi past darajada qoldi.[54]

Buning natijasida mazkur mamlakatlarda to‘lov balansida katta ijobiy saldo yuzaga keldi va oltinni katta miqdorda oqib kelishi yuz berdi.

2. Birinchi jahon urushidan keyin AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya va Germaniya Markaziy banklari tomonidan sterilizatsiyalashgan valyuta intervensiyasini amalga oshirilganligi. Buning natijasida Markaziy banklarning foizli daromad keltiruvchi ichki aktivlarining yillik o‘zgarishi yuz berdi va u oltinning taklifini keskin qisqartirdi.

3. Markaziy banklar o‘rtasida xalqaro rezervlarning notekis

[53] Officer L. Gold Standart, 2001 маълумотлари.
[54] Officer L. Gold Standart, 2001 маълумотлари.

taqsimlanishining yuzaga kelganligi. Oltin-deviz standartini birinchi bo‘lib Kanada 1929-yilda tark etdi.

1944-yilda AQSHning Bretton-Vuds shahrida bo‘lib o‘tgan xalqaro konferensiya natijasiga ko‘ra **Uchinchi jahon valyuta tizimi** tashkil topdi. Uning muhim natijalari quyidagilardan iborat:

1. Xalqaro miqyosda qat’iy belgilangan kurs tizimi joriy qilindi. Milliy valyutalar paritetdan 1 foizgacha tebranishi mumkin edi. Buning natijasida davlatlar o‘rtasidagi tashqi savdo munosabatlarida yuzaga keladigan valyuta riski muammosiga barham berildi.

2. AQSH dollari va Buyuk Britaniyaning funt sterlingiga xalqaro rezerv valyuta maqomi berildi.

3. Yangi rezerv aktiv – qarz olishning maxsus huquqi (SDR) yaratildi. SDR sun’iy valyuta bo‘lib, Xalqaro Valyta Fondiga a’zo mamlakatlar o‘rtasida, ularning Fonddagi kvotasiga qarab taqsimlanadi va xorijiy valyutalar sotib olishda, kreditlar berishda va davlatlar o‘rtasidagi to‘lovlarni amalga oshirishda qo‘llaniladi.

Ammo haqiqatda Uchinchi jahon valyuta tizimi AQSH dollari standartining gegemonligiga aylandi. Buning quyidagi sabablari mavjud edi:

1. AQSHning Ikkinchi jahon urushidan keyin jahon tovar bozorlarida raqobatchilari yo‘q edi. Germaniya, Italiya, Yaponiya urushda mag‘lubiyatga uchradi, Yevropaning qolgan davlatlari ham urush natijasida xonavayron bo‘ldi. Bu esa, AQSHning tovarlar eksporti hajmini oshirish imkoniyatini keskin oshirdi.

2. AQSH «Marshall rejasi»ga asosan Yevropaga 13 mlrd. dollar miqdorida kreditlar va moliyaviy yordam ko‘rsatdi. Ushbu mablag‘larni berish evaziga AQSH Yevropa davlatlariga uskunalarni AQSHdan sotib olish va mahalliy xom-ashyo bazalariga AQSHni kiritish shartini qo‘ydilar.

3. Ikkinchi jahon urushidan keyin XX asrning 50-yillariga qadar AQSH dollarga bo‘lgan ishonchni mustahkamlash maqsadida uning devalvatsiya bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaslik siyosatini olib bordi.

4. AQSH dollarini cheklanmagan miqdorda oltinga qat’iy belgilangan baho bo‘yicha almashtirish joriy qilingan edi. Bunda 1 unsiya oltinning bahosi 35 dollar qilib belgilangan edi.

XX asrning 60-yillariga kelib, AQSHda pullar taklifining keskin oshishi natijasida inflyatsiyaning kuchayishi yuz berdi. O‘z navbatida,

pullar taklifining keskin oshishi ishsizlikni qisqartirishga qaratilgan siyosatning olib borilishi va davlat byudjeti defitsitini AQSH Federal Zaxira Tizim kreditlari hisobidan moliyalashtirilishi oqibati edi. Ayniqsa, Vetnamdagi urush AQSH davlat byudjeti defitsitining keskin oshishiga olib keldi.

Yuqorida qayd etilgan holatlar qat'iy belgilangan kurslar tizimining barham topishiga olib keldi.

Bundan tashqari, XX asrning 60-yillariga kelib, Yevropa davlatlari katta eksport salohiyatiga ega bo‘ldi va buning natijasida ularda katta miqdorda AQSH dollari to‘plana boshladi. Bunday sharoitda dollarni oltinga almashtirib berishning davom etishi AQSHning oltin zaxiralarini keskin kamayishiga olib kelar edi.

1976-1978 yillarda Yamaykada bo‘lib o‘tgan xalqaro konferensiyaning natijalariga ko‘ra, **To‘rtinchi jahon valyuta tizimi** tashkil topdi. Uning muhim natijalari quyidagilardan iborat:

1. Qat'iy belgilangan kurslar tizimi bekor qilindi va natijada barcha valyutalarni erkin suzish tizimiga o‘tkazish tavsiya qilindi. AQSH dollarining oltinga almashtirib berish tartibining bekor qilinishi bilan qat'iy belgilangan kurslar tizimi barham topdi.

2. Germaniya markasi va Yaponiya ieniga xalqaro rezerv valyutalar maqomi berildi.

3. Oltinni demonetizatsiya qilish jarayoni rasman tugallandi. Ya'ni, oltindan xalqaro munosabatlarda to‘lov vositasi sifatida foydalanish taqiqlandi.

4. SDRning xalqaro to‘lov vositasi sifatidagi rolini oshirishning zarurligi asoslandi. SDRning o‘z qiymati bo‘lmaganligi sababli, uning qiymati valyuta savati bo‘yicha aniqlanadi.

To‘rtinchi jahon valyuta tizimining hozirgi, zamonaviy bosqichida AQSH dollari va yevro yetakchi rezerv valyutalar bo‘lib turibdi. Ammo har ikkala rezerv valyutaning almashuv kurslarining nobarqarorligi xalqaro valyuta munosabatlarini amalga oshirishda qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda.

20.2. Erkin ishlatiladigan valyutalar. Xalqaro rezerv valyutalar. Qattiq valyutalar. Yumshoq valyutalar. Xalqaro valyuta bozori

Valyuta so‘zi italyancha “valuta” so‘zidan olingan bo‘lib, “qiymat” degan ma'noni anglatadi.

Har qanday mamlakatning milliy pul birligi uning milliy valyutasi hisoblanadi. Xalqaro amaliyotda valyutalarning quyidagi turlari mavjud:

- **Erkin ishlatiladigan valyuta** (freely usable currency) – to‘lov balansining joriy operatsiyalar bo‘limida valyutaviy cheklashlar bo‘lmagan mamlakatlarning milliy valyutalari.
- **Qattiq valyuta** (hard currency) – iqtisodiy va siyosiy jihatdan barqaror hisoblangan mamlakatlarning almashuv kursi barqaror bo‘lgan valyutalari.
- **Yumshoq valyuta (**soft currency) – xalqaro miqyosda to‘lov vositasi vazifasini bajara olmaydigan, ya’ni, tashqi konverterlikka ega bo‘lmagan valyutalar.
- **Xalqaro rezerv valyutalar** (reserve currency) – dunyoning barcha mamlakatlarida xalqaro to‘lov vositasi sifatida qabul qilinadigan yetakchi valyutalar.

Yetakchi valyutalarga “xalqaro rezerv valyuta” degan maqomni Xalqaro valyuta fondi (XVF) ekspertlari beradi. XVF mezonlari bo‘yicha, xalqaro rezerv valyuta deganda davlatlarning xalqaro zaxiralari nominali aks ettiriladigan valyuta tushuniladi. XVF tomonidan hozirgi kunda AQSH dollari (USD), yevro (EUR), Buyuk Britaniya funt sterlingi (GBP), Yaponiya (JPY) ieni va Shveysariya frankiga (CHF) xalqaro rezerv valyuta maqomi berilgan[55].

AQSH dollari va Buyuk Britaniya funt sterlingiga xalqaro rezerv valyuta maqomi 1944-yilda, Bretton-vuds jahon valyuta tizimi shakllanayotganda berilgan edi. 1976-1978 yillarda Yamaykada bo‘lib o‘tgan xalqaro konferensiyada to‘rtinchi jahon valyuta tizimi tashkil topdi va unda yana ikkita valyutaga – Yaponiya ieni va GFR markasiga xalqaro rezerv valyuta maqomi berildi. 1999-yilning 1-yanvaridan boshlab yevroning muomalaga kiritilishi doychemarkani muomaladan chiqib ketishiga sabab bo‘ldi va uning maqomi yevroga berildi. Xalqaro rezerv valyutalar nominal almashuv kursining barqaror emasligi, ularni sezilarli diapazonlarda tebranayotganligi jahon valyuta tizimining dolzarb muammolaridan biri bo‘lib turibdi. Ayniqsa, AQSH dollari va yevroning nominal almashuv kurslarini tez-tez tebranib turishi kuzatilmoqda. AQSH davlat qarzining nisbatan katta ekanligi, savdo balansida katta miqdordagi defitsitning mavjudligi, davlat byudjeti

[55] www.imf.org.

defitsitining katta ekanligi Federal zaxira tizimi (FZT) tomonidan*[56] amalga oshirilayotgan qayta moliyalash siyosatining moslashuvchanlik darajasining yuqori ekanligi dollarning nominal almashuv kursini sezilarli darajada katta diapazonlarda tebranishiga sabab bo‘lmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, jahon valyuta tizimining barqarorligiga nisbatan salbiy ta’sirni yuzaga keltiradi. Holbuki, AQSH dollari hamon dunyoning asosiy rezerv valyutasi bo‘lib turibdi.

Valyuta bozori deganda valyutalarni oldi-sotdi qilish maqsadida tashkil etilgan maxsus markazlarga aytiladi.

Valyuta bozorining 3 turi mavjud:

1. Milliy valyuta bozori.
2. Mintaqaviy valyuta bozori.
3. Jahon valyuta bozori.

Milliy valyuta bozori 2 qismdan iborat bo‘ladi:

1. Valyuta birjasi
2. Birjadan tashqari valyuta bozori.

O‘zbekiston Respublikasining Valyuta birjasi respublikamizda birja bozori hisoblanadi. Milliy valyutamiz-so‘mning nominal almashuv kursi Respublika valyuta birjasida aniqlanadi.

Respublikamizda so‘mning nominal birja kursi valyutalarning buyurtmali savdosi asosida amalga oshiriladigan oldi - sotdi mexanizmi orqali shakllanadi.

Mazkur mexanizmning mohiyati shundaki, O‘zbekiston Respublikasi Valyta Birjasiga a’zo bo‘lgan tijorat banklari ikki xildagi buyurtmalarni birjaga beradilar:

a) AQSH dollarini sotib olish maqsadida so‘mda berilgan buyurtmalar;

b) AQSH dollarini sotish maqsadida berilgan buyurtmalar (dollarda berilgan buyurtmalar).

Markaziy bankning Bosh dileri buyurtmalarni qabul qilishni to‘xtatish to‘g‘risidagi buyruqni bergandan so‘ng har ikkala xildagi buyurtmalar bo‘yicha jami nominal miqdorlar aniqlanadi.

Shundan keyin so‘mda berilgan buyurtmalarning jami summasini AQSH dollaridagi buyurtmalar summasiga bo‘lish yo‘li bilan o‘zbek so‘mining 1 AQSH dollariga nisbatan nominal birja kursi aniqlanadi. So‘mning valyuta kursini 1 AQSH dollariga nisbatan

[56] www.imf.org.

aniqlanayotganligi so‘mning to‘g‘ri kotirovka tizimiga ega ekanligidan dalolat beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining nominal birja kursi tijorat banklarining xorijiy valyutalardagi aktiv va passivlarini qayta baholash, boj hisobi hamda moliyaviy va statistik hisobotlarni yuritishda qo‘llaniladi.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlarning amaliyotida, xususan, AQSH, Yaponiya, Kanada davlatlarining amaliyotida milliy valyutaning kursi fiksing shaklida aniqlanadigan bozor mexanizmiga asoslanadi.

Mazkur mexanizmning mohiyati shundaki, maklerlar va tijorat banklari dilerlari ishtirokida kun davomida amalga oshiriladigan valyuta savdosi jarayonida shakllangan talab va taklif asosida, operatsion kunning aniq bir vaqtida, milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan birja kursi aniqlanadi. Operatsion kunning aniq bir vaqtida milliy valyuta kursining aniqlanishi fiksing deb ataladi.

Birjadan tashqari valyuta bozori banklararo bozordir. Bunda valyuta savdosi tijorat banklari dilerlarining telefon yoki internet orqali so‘zlashuvlari orqali amalga oshiriladi.

Tijorat banklari spred shaklida, ya’ni, valyutalarni sotish kursi bilan sotib olish kursi o‘rtasidagi farq sifatida daromad oladilar. Bundan tashqari, xorijiy valyutadagi aktivlarni qayta baholash, mavjud bitimga qarama-qarshi operatsiyalarni amalga oshirish orqali ham tijorat banklari valyuta operatsiyalaridan daromad oladilar.

20.3. Valyuta kurslari. Valyuta kursiga ta’sir qiluvchi omillar. Valyuta kursi rejimlari

Valyuta kursiga bir nechta omillar ta’sir ko‘rsatadi. Ana shunday asosiy omillardan biri **bu - to‘lov balansining defitsitli ekanligidir**. To‘lov balansining defitsitli bo‘lishi xorijiy valyutadagi to‘lovlar miqdorining ortishiga, mamlakatning oltin-valyuta zaxiralari miqdorining kamayishiga olib keladi. Buning natijasida ichki valyuta bozorida xorijiy valyutalar taklifining kamayishi yuz beradiki, ushbu holat milliy valyutaning nominal almashuv kursiga nisbatan kuchli tazyiqni yuzaga keltiradi.

Milliy valyuta kursiga ta’sir etuvchi muhim omillardan yana biri bo‘lib, ***Davlat byudjetining defitsiti hisoblanadi***. Ushbu omil rivojlanayotgan va o‘tish iqtisodiyoti mamlakatlarida yaqqol kuzatiladi.

Chunki, mazkur mamlakatlarning aksariyat qismida Markaziy banklarning iqtisodiy va siyosiy mustaqillik darajasi past bo‘lib, Davlat byudjeti defitsitini qoplash maqsadida Markaziy bankning emissiya mexanizmidan foydalaniladi. Buning natijasida muomalaga tovarlar va xizmatlar bilan ta’minlanmagan pullar paydo bo‘ladi va shuning asosida milliy valyutaning qadrsizlanish jarayoni chuqurlashadi. Shu sababli, Davlat byudjeti defitsitining me’yoriy darajada bo‘lishini ta’minlash milliy valyutaning barqarorligiga erishish nuqtai-nazaridan muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro amaliyotda Davlat byudjeti defitsiti summasining nominal YAIM miqdorining 3 foizdan oshmasligi me’yoriy daraja sifatida qabul qilingan. Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan monetar siyosat milliy valyutaning almashuv kurslariga, shu jumladan, nominal almashuv kursiga ta’sir etuvchi muhim omillardan biri sanaladi.

Ma’lumki, Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan monetar siyosat iqtisodiy mazmuniga ko‘ra ikki turga bo‘linadi:

1. Restriksion monetar siyosat.
2. Ekspansionistik monetar siyosat.

Restriksion monetar siyosat deganda, odatda, muomaladagi pul massasining o‘sish sur’atlarini jilovlashga qaratilgan monetar siyosat tushuniladi.

Restriksion monetar siyosatni amalga oshirishda Markaziy bank quyidagi usullardan foydalanadi:

– Markaziy bankning majburiy zaxira stavkalarining darajasi oshiriladi;

– tijorat banklariga qimmatli qog‘ozlar Markaziy bank tomonidan qayta sotib olish sharti bilan sotiladi;

– Markaziy bank tomonidan hukumatga va tijorat banklariga tegishli bo‘lgan vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘lari depozit hisob raqamlariga jalb etiladi;

– Markaziy bank valyuta siyosati doirasida milliy valyutadagi pul mablag‘lari hajmining o‘sish sur’atlarini cheklashga qaratilgan operatsiyalarni amalga oshiradi.

Ekspansionistik monetar siyosat deganda muomaladagi pul massasining multiplikativ kengayishini ta’minlash asosida to‘lovga qobil talabni rag‘batlantirishga qaratilgan monetar siyosat tushuniladi.

Ekspansionistik monetar siyosatni amalga oshirishda Markaziy

bank quyidagi usullardan foydalanadi:

– Markaziy bank qayta moliyalash stavkalarini pasaytiradi va tijorat banklariga beriladigan markazlashgan kreditlarning hajmini oshiradi;

– tijorat banklarining kreditlash hajmiga nisbatan Markaziy bank tomonidan belgilangan limitlar hajmi oshiriladi, ya’ni, banklarga kreditlar miqdorini oshirishga imkoniyat yaratiladi.

– Markaziy bankning majburiy zaxira stavkalari pasaytiriladi;

– tijorat banklariga qimmatli qog‘ozlar Markaziy bank tomonidan qayta sotish sharti bilan sotib olinadi;

– Markaziy bank valyuta siyosati doirasida milliy valyutadagi pul mablag‘lari hajmining o‘sish sur’atlarini oshirishga qaratilgan operatsiyalarni amalga oshiradi.

Restriksion monetar siyosat milliy valyutadagi pul massasining o‘sish sur’atlarini pasaytirish va hatto uning hajmini qisqartirish imkonini beradi. Buning oqibatida milliy valyutaning qadri oshadi.

Ammo restriksion monetar siyosat ichki to‘lovga qobil talabni bo‘g‘ib qo‘yadi. Natijada makroiqtisodiy o‘sish sur’ati pasayadi. Ekspansionistik monetar siyosat ichki to‘lovga qobil talabni rag‘batlantirish imkonini beradi.

Natijada pul massasining yuqori sur’atlarda o‘sishi, multiplikativ kengayishi yuz berishi mumkin.

Siyosiy risk, ya’ni, mamlakat riski milliy valyutaning nominal almashuv kursini o‘zgarishiga ta’sir etuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Odatda, siyosiy risk chuqurlashganda mamlakatdan oltin-valyuta zaxiralarini katta miqdorda chiqib ketishi yuz beradi. Buning natijasida ichki valyuta bozorida xorijiy valyutalar taklifi keskin kamayadi, to‘lov balansining defitsiti ortadi. Oqibatda milliy valyuta qadrsizlanadi. AQSH dollari kursining nobarqarorligi Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya va Xitoy kabi mamlakatlarni ham tashvishga solmoqda. Chunki, ularning xalqaro valyuta zaxiralarining asosiy qismi AQSH dollarida shakllangan. Shu sababli, 1999-yil yanvarda Yaponiya va Germaniya Moliya vazirlari AQSHga dollar, yevro va ienning kurslarini o‘zaro bir-biriga bog‘lashni taklif qildilar.

Ammo AQSH Federal zaxira tizimining o‘sha vaqtdagi rahbari A.Grinspen va Moliya vaziri R.Rubin ushbu taklifni qat’iyan rad

etdilar. Ularning fikriga koʻra, mazkur uch yetakchi valyuta kurslarini oʻzaro bir-biriga bogʻlashni joriy etish AQSH Federal zaxira tizimining ishsizlik va inflyatsiyaga qarshi kurashishga qaratilgan pul-kredit siyosatining mustaqilligiga putur yetkazadi.

“Evrohudud”dagi qarz muammolari, Gretsiya, Ispaniya, Italiya, Portugaliyadagi ogʻir moliyaviy holatlar, pirovard natijada, Yevroning AQSH dollari va boshqa yetakchi valyutalarga nisbatan kursining tebranishlariga va pasayishiga sabab boʻlmoqda. Ayniqsa, Gretsiyadagi ogʻir iqtisodiy inqiroz holatlarini bartaraf etish maqsadida ajratilayotgan kreditlar va boshqa shakllardagi moliyaviy mablagʻlar yevrodagi pul massasining oshishiga sabab boʻlmoqda.

2010-yil 7-mayda Yevropa Ittifoqiga a’zo boʻlgan mamlakatlarning rahbarlari tomonidan Gretsiyaga moliyaviy yordam berish dasturi ma’qullandi. Ushbu dasturga muvofiq, Gretsiya uch yil mobaynida 110 mlrd. yevro oladi. Mazkur yordamning Gretsiya uchun muhimligi shundaki, hozirgi kunda ushbu mamlakatdagi iqtisodiy ahvol juda ogʻir: davlatning tashqi qarzi yalpi ichki mahsulot (YAIM) miqdoridan katta, davlat byudjeti defitsiti va tashqi qarzning umumiy miqdori 300 mlrd. Yevrodan oshadi. 2012-yilda Kiprda moliyaviy qiyinchiliklarning boshlanganligi yevroning nominal almashuv kursi barqarorligiga nisbatan mavjud boʻlgan salbiy ta’sirni yanada kuchaytirishga xizmat qiladi.

20.4. Savdo balansi, toʻlov balansi va ularning holati

Toʻlov balansi bu – mamlakatga xorijdan kelib tushgan va xorijga toʻlab berilgan valyutalarning haqiqatdagi summasi aks ettiriladigan hujjatdir.

XVF toʻlov balansini statistik hisobot shakli deb hisoblaydi. Toʻlov balansi xalqaro hisob-kitoblar balansining muhim shakllaridan biri hisoblanadi.

Toʻlov balansida ikki yoʻnalishdagi valyuta oqimi oʻz ifodasini topadi:

1. Xorijiy valyutalardagi tushumlar.
2. Xorijiy valyutalardagi toʻlovlar.

Toʻlov balansi mamlakatning tashqi iqtisodiy munosabatlarining rivojlanish darajasini, jahon savdosidagi, xalqaro kapitallar va kreditlar harakatidagi oʻrnini koʻrsatadi. Masalan, toʻlov balansida import

qilingan tovarlar va xizmatlar uchun to‘lov summasini eksport tushumidan yuqori bo‘lishi mamlakatning xalqaro savdodagi mavqeining pasayayotganligidan dalolat beradi.

Yoki mamlakatda xorijiy investitsiyalarga bo‘lgan talabning oshishi xorijiy investitsiyalar kirimining ularning chiqimidan yuqori bo‘lishiga olib keladi. Xalqaro kreditlarning harakati bo‘yicha ham shunday holatni kuzatish mumkin.

To‘lov balansining holati bevosita milliy valyutaning nominal almashuv kursiga, ishlab chiqarishga, iste’molga, aholi bandligi va inflyatsiya darajasiga ta’sir ko‘rsatadi.

To‘lov balansida to‘lovlar summasini tushumlar summasidan katta bo‘lishi mamlakatning oltin-valyuta zaxiralari miqdorining kamayishiga olib keladi. Buning natijasida mamlakat milliy valyutasining nominal almashuv kursiga nisbatan kuchli bosim yuzaga keladi. Buning natijasida milliy valyuta qadrsizlanishi mumkin. Shuningdek, to‘lov balansida to‘lovlar summasini tushumlar summasidan katta bo‘lishi inflyatsiya darajasini oshirishga xizmat qiluvchi omil bo‘lishi mumkin.

Yuqorida qayd etilgan holatlar to‘lov balansining holatini mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Shu sababli, to‘lov balansining muvozanatlashgan holatini, ya’ni, xorijiy valyutadagi to‘lovlar va tushumlar o‘rtasidagi mutanosiblikni ta’minlash har qanday mamlakat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

To‘lov balansini tuzish ikki yoqlama yozuvga asoslanadi. Ya’ni, bunda har bir operatsiya ikki marta aks ettiriladi: bir hisob raqamning debetida, ikkinchi hisob raqamning esa kreditida aks ettiriladi. Bunda kreditli o‘tkazmalarning jami summasi debetli o‘tkazmalarning jami summasiga teng bo‘lishi va yakuniy saldo 0 ga teng bo‘lishi shart.

Kreditli va debetli o‘tkazmalar o‘rtasidagi farq summasi **sof xatoliklar** deb ataladi.

To‘lov balansi to‘rt bo‘limdan tashkil topadi:

1. Joriy operatsiyalar balansi
2. Transfertlar balansi
3. Kapitallar va kreditlarning harakat balansi
4. Oltin-valyuta zaxiralarining harakat balansi

Joriy operatsiyalar balansining o‘zi ikki qismdan tashkil topadi:

1. Savdo balansi.
2. Xizmatlar va notijorat mazmunidagi to‘lovlar balansi.

Savdo balansida eksport bo‘yicha tushumlar va import bo‘yicha to‘lovlarning haqiqatdagi summasi aks etadi. Savdo balansining passiv bo‘lishi, ya’ni, import bo‘yicha to‘lovlarning eksportdan olingan tushumlar summasidan katta bo‘lishi mamlakatning jahon savdosidagi mavqeining zaiflashganligidan yoki zaifligidan dalolat beradi.

Bunga yorqin misol qilib, AQSHni keltirish mumkin. Ikkinchi jahon urushidan keyin AQSH tovarlarni eksport qiluvchi gegemon davlatga aylandi. Ayniqsa, Yevropaga texnika va texnologiyalarni yirik miqdorda eksport qilinishi AQSH savdo balansining katta miqdordagi ijobiy saldosini ta’minladi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi dastlabki davrlarda Yevropa mamlakatlarining iqtisodiy ahvoli nochor edi. Ularning eksport salohiyati past bo‘lib, sanoat mahsulotlari importiga bo‘lgan talabi juda yuqori edi. Ularning to‘lov balansini joriy operatsiyalar bo‘limining defitsiti miqdori juda katta bo‘lib, 1947-yilning oxiriga kelib 9 mlrd. AQSH dollariga etdi. AQSH esa, bu davrda sanoat mahsulotlarini eksport qilish bo‘yicha bosh davlatga aylangan edi.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

1-topshiriq. Chizmani to‘ldiring. Biz nima uchun xalqaro iqtisodiy aloqalarni o‘rganamiz? Sababini izohlang.

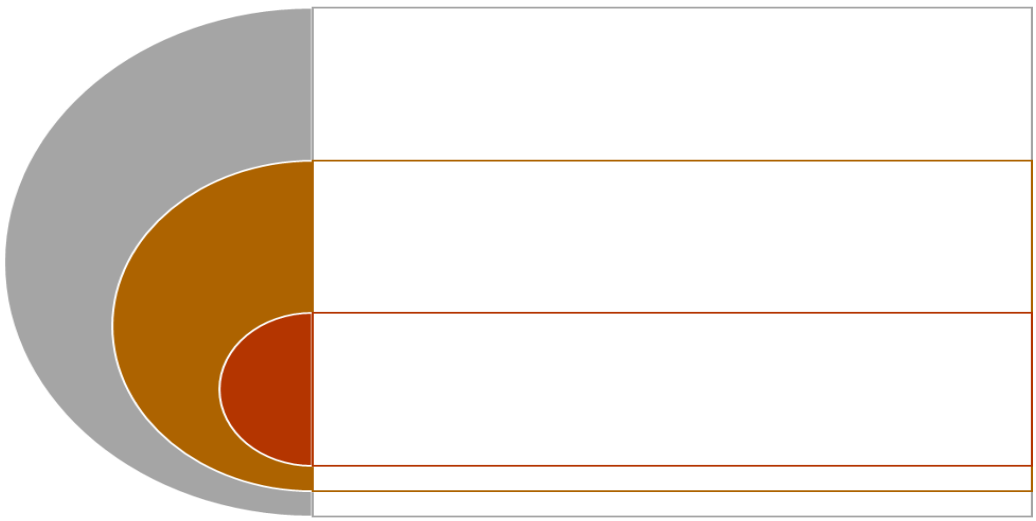

2-topshiriq. Chizmani to‘ldiring. Xalqaro iqtisodiy aloqalar asosan qanday shakllarda amalga oshiriladi?

3-topshiriq. Tovarlar narxining arzon bo‘lishiga qaysi omillar ta’sir ko‘rsatadi?

_____ _____ _____ _____
_____ _____ _____ _____
___ ___ ___ ___

4-topshiriq. “Lotus” usulidan foydalangan holda valyuta atamasiga ta’rif bering.

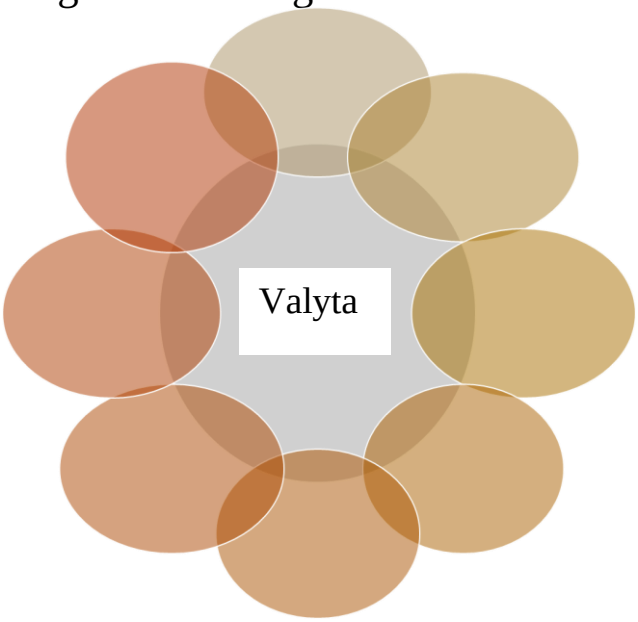

5-topshiriq. Chizmani to‘ldiring.

	>	**Import**	=	

Export	<		=	

6-topshiriq. Xalqaro kredit va investitsiyalar yordamida qanday asosiy vazifalar o‘z yechimini topadi?

7-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring.

Erkin konvertatsiyalanadigan valyutalar	**Qisman konvertatsiyalanadigan valyutalar**	**Konvertatsiyalanmaydigan valyutalar**

8-topshiriq. Qaysi xorijiy davlatlarning valyutalarini bilasiz?

Davlat nomi	**Valyutasi**	**Davlat nomi**	**Valyutasi**

Asosiy tushunchalar: valyuta tizimi, valyuta intervensiyasi, valyuta savati, deflyatsion siyosat, demonetizatsiya, oltin standarti, oltin-deviz standarti, rezerv valyuta, qat’iy belgilangan kurslar tizimi,

erkin suzish rejimi, savdo balansi, to‘lov balansi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Pulning xalqaro munosabatlardagi harakatini yuzaga keltiruvchi omillar deganda nimani tushunasiz?
2. Jahon valyuta tizimining shakllanishi va rivojlanishi necha bosqichni bosib o‘tdi?
3. Qanday valyuta erkin ishlatiladigan valyutaga aytiladi?
4. Yumshoq valyutaning ma’nosini tushuntirib bering.
5. Xalqaro rezerv valyutalar deganda nimani tushunasiz?
6. Valyuta bozori deganda nimani tushunasiz?
7. Milliy valyuta bozorining necha turi mavjud?
8. Milliy valyuta bozori nechchi qismdan iborat?
9. Valyuta kursiga ta’sir qiluvchi omillar haqida gapirib bering.
10. Ekspansionistik monetar siyosat deganda nimani tushunasiz?
11. Restriksion monetar siyosat deganda nimani tushunasiz?

21-BOB. XALQARO MOLIYA INSTITUTLARI, ULARNING MAQSADI VA FUNKSIYALARI

21.1. Xalqaro moliya va valyuta-kredit tashkilotlari hamda ularning jahon xo‘jaligi taraqqiyotidagi o‘rni

Xalqaro moliya va valyuta-kredit tashkilotlari davlatlararo bitimlar asosida valyuta va kredit munosabatlarini tartibga solish maqsadlarida tashkil etilgan xalqaro iqtisodiy tashkilotlardir.

Ma’lumki, 2-jahon urushi oqibatida urushda qatnashgan mamlakatlarning xalq xo‘jaliklari vayron bo‘ldi, ularning moliya-kredit tizimlari izdan chiqdi. Urush oqibatlarini tugatish uchun esa urushda ishtirok etgan mamlakatlarning o‘z resurslari yetishmas edi.

Ana shu sababli jahondagi ko‘pchilik mamlakatlarning moliyaviy imkoniyatlarini birlashtirish va urush oqibatlarini tugatish hamda xalq xo‘jaligini tiklashga yo‘naltirish zarurati tug’ildi.

Ana shu maqsadlarda 1944-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning Bretton-Vuds (AQSh) xalqaro valyuta–moliya konferensiyasida Xalqaro Valyuta Fondi va Xalqaro qayta tiklash va taraqqiyot bankini tashkil etish to‘g’risida qaror qabul qilindi.

Xalqaro Valyuta Fondi (XVF) ni tashkil etishdan maqsad, xalqaro va milliy valyuta-moliya tizimlarini tiklash va barqarorlashtirish bo‘lsa, Xalqaro qayta tiklash va taraqqiyot banki (XQTTB) esa investitsiyalarni kreditlashni kengaytirishga ko‘maklashadi.

Yevropa mamlakatlari iqtisodiyotining barqarorlashuvi, xalqaro iqtisodiy aloqalarning kengayishi va jahon xo‘jaligining rivojlanishi natijasida XVF va XQTTB faoliyati ham o‘zgarib bordi. Endi ular iqtisodiy bo‘hronga uchragan mamlakatlarga o‘z iqtisodiyotlarini qayta qurish, mustaqillikka erishgan mamlakatlarning iqtisodiy o‘sishlarini tezlashtirish maqsadlarida moliyaviy ko‘mak bera boshladilar.

Keyingi paytlarda nafaqat xalqaro miqyosda, balki alohida mintaqalarda ham valyuta-kredit muammolarini hal etish zarurati paydo bo‘ldi. Natijada mintaqaviy valyuta-kredit tashkilotlari vujudga keldi. Ular qatoriga Osiyo Taraqqiyot Banki, Amerikalararo Taraqqiyot Banki, Afrika Taraqqiyot Banki, Yevropa Qayta Tiklash va Taraqqiyot Banklari va boshqalarni kiritish mumkin.

21.2. Xalqaro moliya va valyuta – kredit tashkilotlari hamda O‘zbekiston Respublikasining ular bilan o‘zaro hamkorligi

Avval ma’lumot berganimizdek, bugungi kunda jahonda o‘nlab xalqaro va mintaqaviy valyuta-kredit tashkilotlari faoliyat ko‘rsatmoqdalar. Biz ularning ayrimlari to‘g’risida to‘xtalib o‘tamiz:

1. Xalqaro hisob-kitoblar banki (XHB) birinchi xalqaro bank bo‘lib, 1930- yilda Angliya, Fransiya, Italiya, Germaniya, Belgiya va Yaponiya Markaziy banklari va Morgan bankirlik uyi boshchiligidagi bir guruh Amerika banklari tashabbusi bilan Shveysariyaning Bazel shahrida tashkil etildi.

XHBning asosiy vazifasi markaziy banklar va ular o‘rtasidagi hisob-kitoblarni muvofiqlashtirish bo‘lib, u asosan G’arbiy Yevropa banklarini birlashtirdi. XHB Yevropa valyuta tizimi mamlakatlari orasidagi hisob-kitoblarni ishlab chiqdi. XHB depozit, ssuda, valyuta va fond operatsiyalarini bajaradi.

Hozirda XHBning a’zolari qatoriga 30 dan ortiq, shu jumladan, sobiq sotsialistik mamlakatlar-Albaniya, Vengriya, Bolgariya, Polsha kabi mamlakatlarning Markaziy banklari kiradi. XHB G’arbiy Yevropa mintaqaviy bankidan xalqaro valyuta kredit tashkilotiga aylandi. Odatda «XHB- Markaziy banklar banki» deyishadi.

2. Xalqaro Valyuta Fondi (XVF) Birlashgan Millatlar Tashkilotining maxsus muassasasi sifatida o‘z faoliyatini 1947-yilda boshladi. Uning shtab kvartirasi Nyu-Yorkda joylashgan. XVF kapitali ishtirokchi –mamlakatlar badallaridan tashkil topadi. XVF boshlang’ich davrda 49 ta mamlakatni birlashtirgan va 7,7 mlrd. AQSh dollari miqdorida kapitalga ega bo‘lgan bo‘lsa, uning a’zolari soni- 155 tadan oshib, kapitali esa 90 mlrd. AQSh dollaridan o‘tdi.

XVFning asosiy vazifalari xalqaro savdo va valyuta hamkorligini rivojlantirishga ko‘maklashish, valyuta barqarorligini qo‘llab-quvvatlash, valyuta cheklovlarini bartaraf etish hamda a’zo mamlakatlarga kredit resurslarini berishdan iboratdir.

O‘zbekiston Respublikasi 1992-yildan e’tiboran XVF a’zosidir. XVF tomonidan mamlakatimizda iqtisodiyot, moliyaviy sektor va statistika sohasidagi ishlar, valyuta va tashqi savdo tizimlarini erkinlashtirishga doir chora-tadbirlarni ishlab chiqishga amaliy yordam beriladi.

XVF tomonidan banklar va bank faoliyati to‘g’risidagi qonunchilik

hujjatlarini tayyorlash, xalqaro andozalarga javob beruvchi buxgalteriya hisobvaraqlarining yangi rejasini ishlab chiqish, hisob va hisobotlarning yangi tizimi hamda elektron to‘lovlar tizimini joriy etish, statistik axborotni yig’ish tizimini takomillashtirishda yaqindan yordam beriladi.

XVF tomonidan O‘zbekistonga umumiy miqdori 165,2 mln. SDR miqdorida kreditlar berildi. Ushbu summadan 99,17 mln. SDR tuzilmaviy o‘zgarishlar mexanizmi doirasiga va 65,45 mln. SDR «Stendbay» kreditlariga to‘g’ri keladi.

3. Xalqaro Tiklanish va Taraqqiyot Banki (XTTB) o‘z faoliyatini 1946-yilda boshladi. Bank o‘z faoliyatini kengaytirish jarayonida quyidagi turdosh muassasalarini tashkil etdi:

-1956-yilda Xalqaro Moliya Korporatsiyasi;

-1960-yilda Xalqaro Rivojlanish Uyushmasi ;

-1966-yilda Investitsiyalarga doir da’volarni tartibga solish Xalqaro markazi;

-1988-yilda Investitsiyalarni kafolatlash bo‘yicha ko‘p tomonlama agentlik:

Hozirda yuqoridagi muassasalar birgalikda **Jahon banki guruhi**, ularning yetakchisi bo‘lgan XTTB esa **Jahon Banki** deb ataladi. Bankning shtab-kvartirasi Vashingtonda joylashgan. Jahon bankining aksiyadorlik kapitali 200 mlrd. AQSh dollariga yaqin bo‘lib, unga 180 dan ortiq mamlakatlar a’zodir. Bank xodimlari soni esa 7000 kishidan ko‘p bo‘lib, har yili 1 mlrd. AQSh dollaridan ziyod daromad oladi. Jahon banki o‘zining 50 yillik faoliyati davrida 140 mamlakatga 6000 dan ortiq dasturlar bo‘yicha 300 mlrd. AQSh dollaridan ko‘p qarz berdi.

Jahon bankining asosiy vazifalari:

-rivojlanayotgan mamlakatlarga turli tarmoqlar va sohalarni rivojlantirish uchun investitsiyalar kiritish;

-iqtisodiy masalalar bo‘yicha tahliliy ishlarni amalga oshirish, konsultatsiyalar berish;

-boy va kambag’al mamlakatlar o‘rtasida resurslarni qayta taqsimlashda vositachilik qilish va boshqalar.

O‘zbekiston Respublikasi Jahon Bankiga 1992-yilda a’zo sifatida qabul qilindi. O‘shandan buyon O‘zbekistonga Jahon Bankining umumiy miqdori 458 mln. AQSh dollari miqdoridagi kreditlar 9 ta

loyiha bo‘yicha ajratildi.

Jahon Bankining O‘zbekistonga yordam ko‘rsatish bo‘yicha 2021-2023 yillarga mo‘ljallangan strategiyasida mamlakatimizda iqtisodiy islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirish, moliyaviy, tuzilmaviy, texnikaviy ko‘maklashish va maslahatlar berish ko‘zda tutiladi. Shuningdek, moliya sohasi, qishloq xo‘jaligi, transport, davlat korxonalarini qayta tashkil etish, eksportga chiqarilayotgan tovarlar turlarini ko‘paytirish, ijtimoiy infratuzilma va atrof-muhitni muhofaza qilish kabi sohalarda birgalikda harakat qilish mo‘ljallanmoqda.

4. Xalqaro Moliya Korporatsiyasi (XMK) 1956-yilda tashkil etilgan bo‘lib, asosiy maqsadi rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida xususiy sektor faoliyatini rag’batlantirishdir. XMK kapitali unga a’zo bo‘lgan 170 dan ortiq davlatlarning badallaridan tashkil etilgan bo‘lib, shtab-kvartirasi Vashingtonda joylashgan. XMK o‘z faoliyati davomida 100 dan ko‘p rivojlanayotgan mamlakatlarga 1000 dan ziyod investitsiya loyihalari bo‘yicha 11 mlrd. AQSh dollari miqdorida kredit berdi.

O‘zbekiston XMKga 1992-yilda a’zo bo‘lgan. 1995-yildan e’tiboran mamlakatimizda XMK tomonidan moliyalashtirilayotgan loyihalar amalga oshirilmoqda. XMK umumiy miqdori 7,2 mln. AQSh dollarini tashkil etadigan 3 ta loyiha – «Fayz» OAJ, «O‘zkorfarmsanoat» QK, ABN- AMRO banklarni tashkil etishda ishtirok etgan.

2001-yildan boshlab XMK umumiy miqdori 79 mln. AQSh dollarini tashkil etadigan 14 ta loyihada ishtirok etmoqda. Bugungi kunda XMK tomonidan umumiy hissasi 37,5 mln. AQSh dollarini tashkil etadigan 5ta loyiha bo‘yicha ishlar davom ettirilmoqda. XMK O‘zbekistonda kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish maqsadida «Hamkorbank» orqali o‘z kredit liniyalarini ochgan.

5. Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot Banki (YeTTB) 1991-yilda tashkil etilgan bo‘lib, asosiy maqsadi Markaziy va Sharqiy Yevropa, shu jumladan Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlarida ochiq bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tish maqsadida amalga oshirilayotgan islohotlarni moliyalashtirishda ko‘mak berishdir. Hozirda YeTTB muassislari 60 tadan ortiq bo‘lib, ustav kapitali 19,64 mlrd -Yevroni tashkil etadi. Shtab kvartirasi Londonda joylashgan, bank xodimlari soni 1100 kishidan ortiq. YeTTB 1998-yilga qadar 600

ta loyiha bo‘yicha 14 mlrd. EKYu miqdorida kreditlar bergan.

O‘zbekiston YeTTBga 1992-yilda a’zo bo‘ldi, bankning 4200 ta aksiyasi mamlakatimizga tegishlidir. Ushbu bank 1993-yildan boshlab O‘zbekistonda o‘zining birinchi loyihasini amalga oshira boshladi. Hozirda YeTTB ishtirokidagi umumiy summasi 1,4 mlrd. AQSh dollaridan ortiq bo‘lgan 20 tadan ortiq loyiha amalga oshirilmoqda. Bundan 723,8 mln. AQSh dollari miqdoridagi summa YeTTB tomonidan to‘g’ridan-to‘g’ri moliyalashtirilgan.

O‘zbekistonda kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish maqsadida YeTTB tomonidan O‘R.TIF Milliy banki, «Asakabank», «O‘zsanoatqurilishbank» va «Agrobank» lar orqali umumiy miqdori 180 mln. AQSh dollari bo‘lgan kredit liniyalari ochilgan.

Bundan tashqari savdoni moliyalashtirish maqsadida O‘RTIF Milliy banki va «Asakabank» orqali 50 mln. AQSh dollari miqdorida kredit liniyasini ochgan.

YeTTB «O‘zbekLizingInTerNeshnl AJ», ABN-AMRO bank, O‘zDEUbank, Mintaqaviy Bank O‘quv Markazi, «Zarafshon-Nyumont», «Kosonsoy-TekMen», «Stroy Servis» kabi qo‘shma korxonalarni tashkil etishda o‘z kapitali bilan ishtirok etdi.

Bundan tashqari YeTTB tomonidan Toshkent aeroporti, temir yo‘llarni qayta tiklash va modernizatsiyalash, Farg’ona neftni qayta ishlash zavodi hamda Sirdaryo GRESini qayta tiklash va jihozlash maqsadlarida 200 mln. AQSh dollariga yaqin miqdorda kredit berildi. YeTTB o‘z ulushi 33,5 mln. AQSh dollari bo‘lgan xususiylashtirilgan korxonalarni qo‘llab-quvvatlash fondini tashkil etishda ishtirok etmoqda.

Hozirgi paytda umumiy miqdori 320 mln. AQSh dollari bo‘lgan, 8 ta loyiha bo‘yicha tayyorgarlik ishlari olib borilmoqda.

Umuman olganda, YeTTB O‘zbekiston iqtisodiyotiga eng ko‘p kapital kiritayotgan hamda kredit berayotgan xalqaro moliya-kredit tashkilotlaridir.

6. Osiyo Taraqqiyot Banki (OTB) 1965-yilda tashkil etilgan, shtab kvartirasi Manila (Filippin) da joylashgan. Unga 60 ga yaqin mamlakatlar a’zo bo‘lib, ulardan 14 tasi G’arbiy Yevropa va Amerika, qolganlari esa Osiyo va Tinch okeani mamlakatlaridir. 1998-yilda OTB kapitali 19 mlrd. AQSh dollarini tashkil etgan.

Bank faoliyatining asosiy maqsadi Osiyodagi rivojlanayotgan

mamlakatlar iqtisodiyoti va tashqi savdosiga koʻmaklashish, moliyaviy, texnikaviy va iqtisodiy yordam koʻrsatishdir. OTB tomonidan oddiy kreditlar 10-25 yilgacha, maxsus kreditlar esa 25-40 yilgacha beriladi.

Oʻzbekiston Respublikasi 1995-yildan OTB a'zosi. Bankning mamlakatimizdagi faoliyatining ustuvor yoʻnalishlari sifatida qishloq xoʻjaligi, infratuzilmani qayta tashkil etish, tog'-kon sanoati, gaz tarmoqlarini qurish, turizmni rivojlantirish, sog'liqni saqlash va ekologiya, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish, bank tizimini rivojlantirish kabilarni koʻrsatish mumkin.

Hozirgi vaqtda respublikamizda OTB ishtirokidagi umumiy miqdori 387 mln. AQSh dollari miqdoridagi 7 ta loyiha amalga oshirilmoqda. Bankning 50 mln. AQSh dollari miqdoridagi kreditlari qishloq xoʻjaligi sohasidagi kichik va oʻrta xususiy tadbirkorlarni qoʻllab-quvvatlashga yoʻnaltirilgan.

Uzunligi 320 km. boʻlgan temir yoʻllarni qayta qurish va ta'mirlash uchun 70 mln. AQSh dollari miqdorida kredit ajratilgan. Umumta'lim maktablari uchun darsliklar va oʻquv qoʻllanmalari nashr etish tizimini takomillashtirish uchun 40 mln. AQSh dollari miqdorida mablag'lar ajratildi. Avtomobil yoʻllarini qayta tiklash loyihasi boʻyicha 50 mln AQSh dollari sarflanmoqda.

Mavzuga oid topshiriqlarni bajarish.

<u>1-topshiriq.</u> Chizmani toʻldiring. Qanday xalqaro moliya institutlarini bilasiz?

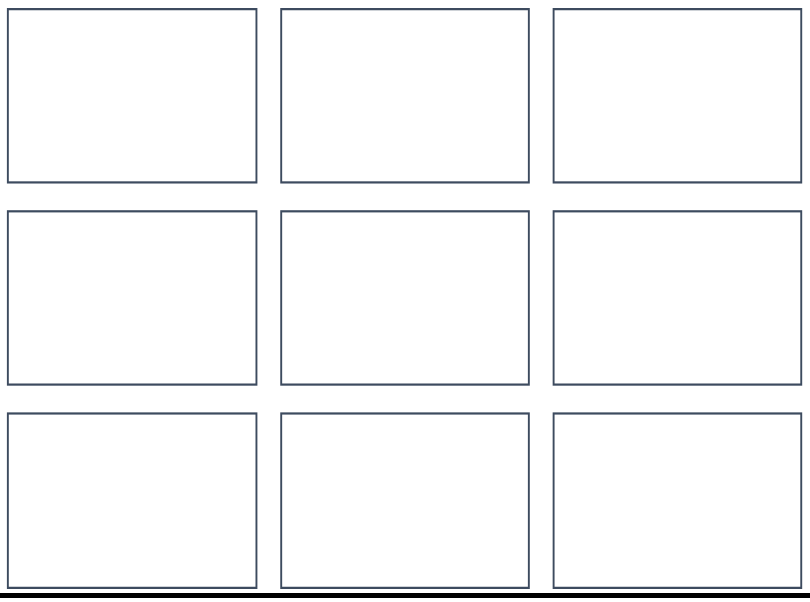

2-topshiriq. Jadvalni to‘ldiring.

Valyuta-kredit tashkilotlari va ramziy belgilari	Tashabbuskorlari	Asosiy vazifalari	Qamrovi
1	2	3	4

3-topshiriq. To‘g‘ri javobni belgilang.

1. Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki qachon tashkil etilgan?

A) 1944-yilda
B) 1978-yilda
V) 1991-yilda
G) 2003-yilda

2. Xalqaro valyuta fondining Jahon bankidan farqli tomoni nimadan iborat?

A) faqat moliyaviy nochor davlatlarga kredit ajratadi.
B) o‘zining barcha a’zo-mamlakatlariga kredit ajratadi.
V) uzoq muddatga kredit ajratadi.
G) umuman kreditlash faoliyatini amalga oshirmaydi.

4-topshiriq. CHizmani to‘ldiring. Xalqaro moliya institutlarining ramziy belgilariga qarab nomlarini yozing.

Asosiy tushunchalar: xalqaro hisob-kitoblar banki, xalqaro valyuta fondi, xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki, jahon banki, xalqaro moliya korporatsiyasi

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Xalqaro moliya va valyuta – kredit tashkilotlari qanday maqsadlarda tuzilgan?
2. Xalqaro Valyuta Fondi (XVF) ni tashkil etishdan maqsad nimadan iborat edi?
3. Xalqaro Qayta Tiklash va Taraqqiyot banki (XKTTB) qanday ishlarni amalga oshirishga ko‘maklashadi?
4. Qanday mintaqaviy valyuta-kredit tashkilotlari vujudga keldi?
5. Xalqaro hisob-kitoblar banki (XXB) ning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
6. Xalqaro Valyuta Fondi O‘zbekistonga qanday amaliy yordam ko‘rsatmoqda?
7. Hozirda qaysi muassasalar Jahon Banki deb ataladi?
8. Xalqaro Moliya Korporatsiyasi (XMK) faoliyati nimadan iborat?
9. Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot banki (YeTTB) O‘zbekistonda qanday faoliyat olib bormoqda?
10. Osiyo Taraqqiyot Banki (OTB) ning asosiy maqsadi nimalardan iborat?

TESTLAR

#Qadimda qaysi mamlakatda pul vazifasini asal bajargan?

A. Qadimgi SHumer davlatida.
B. Qadimgi Afrikada.
C. Qadimgi Rimda.
D. Qadimgi Xitoyda.

#Tijorat banklarning resurs bazasida asosiy qismini qaysi manbalar tashkil qiladi?

A. Jalb qilingan resurslar.
B. O‘z mablag‘lari.
C. Boshqa banklardan olingan mablag‘lar.
D. Markaziy bankdan olingan qayta moliyalash kreditlari.

#Quyidagilarning qaysi biri haqiqiy pul?

A. Oltin, kumush, mis.
B. Oltin bilan ta’minlangan pullar.
C. AQSH dollari, Angliya funt sterling, Yevro.
D. Muomaladagi barcha qog‘oz pullar.

#Quyidagi omillardan qaysi biri tovar narxini pasaytiradi?

A. Bozordagi kuchli raqobat.
B. Yuqori naflik.
C. Talabning ortishi.
D. Taklifning kamayishi.

#Barter bu?

A. Bevosita tovarni boshqa tovarga almashtirishdir.
B. Bozor iqtisodi taqozo etadigan tovar -pul munosabatidir.
C. Tovar topish juda oson bo‘lgan sharoitdagi tovar almashuvidi.
D. Bevosita pul ishtirokida bo‘ladigan tovar almashuvidir.

#Pulning muomala vositasi deganda ?

A. Pulning tovar xarid etish yoki pulni tovarga ayirboshlash vazifasini bajarishi tushuniladi.
B. Pulning o‘zida ijtimoiy mehnatning mujassamlashtirilishi tushuniladi.
C. Pulning mamlakatlar o‘rtasidagi hisob kitoblar, tovarlar va xizmatlar uchun to‘lovlarni bajarishi tushuniladi
D. Pulning jamg‘arilishi.

#Banknot:

A. Emissiya banklari tomonidan chiqariladigan foizsiz kredit biletidir.
B. Belgilangan muddatda qarzga olingan pulni to‘lashga berilgan tilxat.
C. Fuqaro, korxona yoki bankning mablag‘ etishmasligi sababli o‘z qarzlarini to‘lashga qurbi yetmasligi.
D. Qog‘oz va tanga pullar.

#Quyida qayd etilganlarning qaysi biri kredit pullari hisoblanadi?

A. Banknotlar, veksellar va plastik kartochkalar.
B. Veksellar, chek, banknotalar, oltin.
C. Oltin, kumush.
D. Oltin, kumush, bronza, mis.

#Chek bu:

A. Imzolaganning hisobidan muayyan summani berish yoki boshqa hisobga o‘tkazish haqida bankka berilgan yozma farmoyishni ifoda etuvchi hujjat.
B. Aksioner jamiyat foydasining aksiya egasiga tegadigan, uning daromadiga aylangan qismi.
C. Markaziy emissiya banklari tomonidan chiqariladigan foizsiz kredit bileti.
D. Tovarni tovarga bevosita ayriboshlash.

#Kredit kartochkasi bu:

A. Bank yoki maxsus kredit (savdo) muassasasi tomonidan biror kishi nomiga kredit qoldiqqa imkon beruvchi kartochka.
B. Muayyan miqdordagi qarzni belgilangan muddatda to‘lash majburiyati yo‘qlangan, qonun bilan tasdiqlangan holatda to‘ldirib rasmiylashtirilgan qarzdorlik tilxati.
C. Imzolaganning joriy hisobidan muayyan summani berish yoki boshqa hisobga o‘tkazish haqida bankka berilgan yozma farmoyishni ifoda etuvchi hujjat.
D. Markaziy emissiya banklari tomonidan chiqariladigan foizsiz kredit bileti.

#Veksel bu:

A. Muayyan miqdordagi qarzni belgilangan muddatda qat’iy to‘lash majburiyati yo‘qlangan, qonun bilan tasdiqlangan holatda to‘ldirilib rasmiylashtirilgan qarzdorlik hujjati.
B. Markaziy emissiya banklar tomonidan chiqariladigan foizsiz kredit bileti.

C. Bank yoki maxsus kredit muassasasi tomonidan biror kishi nomiga berilgan pul hujjati.
D. Imzolaganning joriy hisobidan muayyan summani berish yoki boshqa hisobga o‘tkazish haqida bankka berilgan yozma farmoyishni ifoda etuvchi hujjat.

#Harakatlanish tartibiga ko‘ra plastik kartochkalar necha turga bo‘linadi?

A. 3 turli (debetli, kreditli, elektron)
B. 4 turli (debetli, kreditli, elektron, overdraft)
C. 1 turli (debetli)
D. 2 turli(debitli, kreditli)

#Pul tizimi deganda:

A. Pul muomalasini tashkil qilishda qo‘llaniladigan uslublar majmuasi.
B. Parallel valyutalar tizimi tushuniladi.
C. Ikki yoqlama valyuta tizimi.
D. Oqsoqlanuvchi valyuta tizimi tushuniladi.

#Pul birligi deganda:

A. Mamlakat hududida qonuniy tarzda belgilangan to‘lov vositasi.
B. Mamlakat pul birligining oltinga teng qismi.
C. Muomaladagi pul massasini tartibga soluvchi usullar
D. Mamlakat hududidagi eng kichkina pul tushuniladi.

#Baholar masshtabi deganda:

A. Mamlakat pul birligining oltinga tenglashtirilishi
B. Tovarlar qiymatini o‘lchash va muomala vositasi sifatida xizmat qiluvchi birlik
C. Mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish harajatlarini pulda ifodalanishi
D. Parallel valyutalar tizimi tushuniladi

#Bimetallizm deganda:

A. Oltin va kumushga qonuniy tartibda umumiy ekvivalent rolini biriktirib qo‘yilishi tushuniladi
B. Bitta metallga barcha tovarlar qiymatini o‘zida aks ettiruvchi umumiy ekvivalent rolini biriktirib qo‘yilishi tushuniladi
C. Oltinni pulning barcha vazifalarini bajarishdan mahrum etilishi tushuniladi
D. Faqat qog‘oz pullar muomalada bo‘lishi tushuniladi.

#Monometallizm deganda:

A. Bitta metallga barcha tovarlar qiymatini o‘zida aks ettiruvchi umumiy ekvivalent rolining biriktirib qo‘yilishi.
B. Ikki yoqlama valyuta tizimiga qonuniy tartibda umumiy ekvivalent rolini biriktirib .
C. Oqsoqlanuvchi valyuta tizimiga qonuniy tartibda umumiy ekvivalent rolining biriktirib qo‘yilishi .
D. Parallel valyuta tizimiga qonuniy tartibda umumiy ekvivalent rolini biriktirib qo‘yilishi .

#Pul aylanishida:

A. Naqd pul hisob -kitob hujjatlari ishtirok etadi.
B. Faqat hisob-kitob hujjatlari ishtirok etadi.
C. Faqat real pullar qatnashadi.
D. Faqat pul ishtirok etadi.

#Quyidagi qaysi javobda pul muomalasi qonunining ta’rifi to‘g‘ri berilgan? Muayyan davrda muomalaga zarur bo‘lgan pul miqdori:

A. Barcha tovarlar xizmatlar narxi summasiga to‘g‘ri proporsional, pul oboroti tezligiga teskari proporsional o‘zgaradi.
B. Pul oboroti tezligiga to‘g‘ri proporsional, barcha tovarlar narxi summasiga teskari proporsional o‘zgaradi.
C. Mamlakat eksporti, importi bog‘liq.
D. Banklaridagi pul massasiga bog‘liq.

#Yevropa ittifoqi nechanchi yildan YEVROni naqd pul sifatida muomalaga kiritgan?

A. 2002-yil 1-yanvardan
B. 2000-yil 1-yanvardan
C. 1999-yil 1-yanvardan
D. 2003-yil 1-yanvardan

#O‘zbekiston milliy valyutasi "so‘m" qachon muomalaga kiritilgan?

A. 1994-yil 1-iyunda
B. 1992-yil 15-noyabrda
C. 1995-yil 1-sentyabrda
D. 1993-yil 1-iyulda

#O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining nechanchi moddasida O‘zbekiston Respublikasi mustaqil moliya va pul kredit tizimiga ega ekanligi belgilab qo‘yilgan?

A. 124-moddasida
B. 120-moddasida
C. 126-moddasida
D. 98-moddasid

#Birinchi bo‘lib oltin tanga standartiga qaysi davlat o‘tgan?

A. Angliya (1774-yilda)
B. Hindiston (1764-yilda)
C. Italiya (1772-yilda)
D. Germaniya (1867-yilda).

#Muomala uchun zaruriy pul miqdori qanday aniqlanadi?

A. Sotiladigan tovarlar ko‘rsatiladigan xizmatlar bahosi yig‘indisining pul aylanishi tezligiga nisbati orqali.
B. Pul aylanish tezligi vositasida.
C. Inflyatsiyani hisobga olgan holda.
D. Sotiladigan tovarlar va ko‘rsatiladigan xizmatlar bahosining yig‘indisi orqali.

#Inflyatsiya so‘zining lug‘aviy ma’nosi nima?

A. Ko‘pchish, ko‘tarilish, bo‘rtish.
B. Narxning oshishi..
C. Pulning qadrsizlanishi.
D. Ishsizlikning kuchayishi.

#Tanganing old tomoni nima deyiladi?

A. Avers.
B. Revers Gurt.
C. Gurt Revers.
D. Monet Avers.

#"YEVRO" pul birligi qaysi mamlakatlarda qo‘llaniladi?

A. Yevropa ittifoqi mamlakatlarda.
B. Markaziy Yevropa ittifoqi mamlakatlarida.
C. Yevropa Iqtisodiy hamjamiyati mamlakatlarida.
D. G‘arbiy Yevropa hamjamiyati mamlakatlarida.

#"Kredit" so‘zining lug‘aviy ma’nosi nima?

A. Lotincha bo‘lib, qarz ma’nosini bildiradi.
B. Ruscha so‘z bo‘lib, qarz ma’nosini bildiradi.
C. Italyancha so‘z bo‘lib, qarz berish degani.

D. Inglizcha so‘z bo‘lib, qarz berish degani.

#Kreditlash tamoyillaridan biri?

A. Muddatlilik
B. Rentabellik Ustuvorlik
C. Me’yoriylik foizlilik
D. Ustuvorlik maqsadlilik

#Qisqa muddatli kreditlar qancha muddatga beriladi?

A. 12 oygacha
B. 18 oygacha
C. 6 oygacha
D. 3 oygacha

#Agar berilgan kredit shartnomada ko‘zda tutilmagan maqsadlarga sarflanayotganligi aniqlansa:

A. Kredit shartnomasi muddatidan oldin bekor qilinadi va berilgan kreditni undirib olish choralari ko‘riladi
B. Kredit shartnomasida ko‘zda tutilgan iqtisodiy jazolar jarimalar qo‘llaniladi
C. Garovga qo‘yilgan mol -mulk sotuvga qo‘yiladi
D. Kredit shartnomasi boshqatdan tuziladi

#Kreditlash prinsiplaridan biri:

A. Maqsadlilik
B. Bepullik Ustuvorlik
C. Ustuvorlik Bepullik
D. Qarzdorlik Bepullik

#Kreditlash tamoyillaridan biri:

A. muddatlilik
B. Uzoq muddatlilik
C. Foyda keltirishlilik
D. Doimiylik rentabellik

#Uzoq muddatli kreditlar qancha muddatga beriladi?

A. 12 oydan ortiq muddatga
B. 18 oygacha
C. 9 oygacha
D. 6 oygacha

#Kreditlash tamoyillaridan biri:

A. Maqsadlilik
B. Rejalilik Ustuvorlik
C. Uzluksizlik Ustuvorlik
D. Ustuvorlik Uzluksizlik

#Eksport deganda nima tushuniladi?

A. Mamlakatdan boshqa mamlakatlarga tovarlar, xizmatlar kapital chiqarish
B. Mamlakatga boshqa mamlakatlardan tovarlar, xizmatlar va kapital kiritish
C. Mamlakatga investitsiyalarni jalb etish
D. Mamlakatga chetdan ish kuchi resurslarni keltirish

#Valyuta konvertatsiyasi deganda nima tushuniladi?

A. Milliy valyutaning boshqa valyutada ifodalanishi
B. Milliy valyutaning oltinga tenglashtirilishi
C. Milliy valyutaning erkin almashtiriladigan valyutalarga nisbati
D. Milliy valyutaning faqat AQSH dollarida ifodalanishi

#Tijorat banklarida kredit foizi necha kunga hisoblanadi?

A. 365
B. 366
C. 350
D. 355

#O‘zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to‘g‘risida"gi qonuni qachon qabul qilingan?

A. 1993-yil 7-mayda
B. 1994-yil 5-iyunda
C. 1991-yil 26-dekabrda
D. 1992-yil 25-aprelda

#Milliy valyuta nima?

A. Muayyaan mamlakatning rasmiy pul birligi
B. Xalqaro pul birliklari va to‘lov vositalari
C. Ikki va undan ortiq mamlakatlarning pul birliklari va to‘lov vositalari
D. Xorijiy davlatlarning pul birliklari to‘lov vositalari

#Tijorat banklarida kredit xavf- xatari darajasiga qarab necha toifaga bo‘linadi?

A. 5
B. 6

C. 3
D. 2

#Tijorat banklarida kredit xavf - xatari darajasining qaysi toifasiga zaxira qo‘yilmaydi.

A. Yaxshi
B. Standart , yaxshi
C. Substandart, standart
D. Umidsiz , shubhali

#Tijorat banklariga bank operatsiyalarini o‘tkazish bo‘yicha litsenziya qanday muassasa tomonidan beriladi?

A. O‘zbekiston Markaziy banki
B. O‘zbekiston Davlat soliq qo‘mitasi
C. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasi
D. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi

#Bank" so‘zining lug‘aviy ma’nosi nima?

A. Stol, skameyka, peshtaxta
B. Pul saqlanadigan joy sandiq
C. Qarz beriladigan joy uy
D. Pul almashtiriladigan joy stol

#Osiyo taraqqiyot banki qachon tashkil etilgan va shtab kvartirasi qayerda joylashgan?

A. 1965-yilda, Manilada
B. 1966-yilda, Nyu Yorkda
C. 1955-yilda, Syurixda
D. 1956-yilda, Tokioda

#"O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida"gi qonun qachon qabul qilingan?

A. 1995-yil 21-dekabr
B. 1996-yil 25-aprel
C. 1994-yil 1-iyul
D. 1991-yil 1-sentyabr

#O‘zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida"gi qonuni qachon qabul qilingan?

A. 1996 -yil 25-aprel
B. 1997 -yil 21-dekabrda
C. 1994-yil 1-iyul

D. 1993-yil 19-noyabr

#O‘zbekiston Respublikasi banklar Assotsiatsiya (uyushma)si qachon tashkil etilgan?

A. 1995- yilda
B. 1994 -yilda
C. 1991 -yilda
D. 1996 -yilda

#Aksioner tijorat banklarining eng yuqori boshqaruv organi bu:

A. Bank Aksionerlari (ta’sischilari) umumiy yig‘ilishi.
B. Bank direktorlari
C. Bank boshqaruvchi
D. Bank jamoasi

#Qanday qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha daromad foydaga bog‘liq:

A. Aksiya
B. Depozit sertifikatlari
C. Davlat obligatsiyalari
D. Veksel venchur

#Standart kredit toifasi uchun necha % zaxira yaratiladi?

A. 10%
B. 25%
C. 8%
D. 9%

#Markaziy bank to‘g‘risidagi qonun necha moddadan iborat?

A. 66 moddadan
B. 68 moddadan
C. 44 moddadan
D. 35 moddadan

#Banklar va bank faoliyati to‘g‘risidagi qonun necha moddadan iborat?

A. 44 moddadan
B. 60 moddadan
C. 35 moddadan
D. 36 moddadan

#Bank uchun eng qulay garov (kafolati) bu:

A. Aksioner kompaniya aksiyasi
B. Qo‘zg’almas mulk

C. Davlat qog‘ozlari.
D. Tovar maxsulot

#Tijorat banklari passiv operatsiyalari bu:

A. Qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha foiz to‘lash
B. Mijozlarni kreditlash
C. Davlatning va mahalliy organlarning qimmatli qog‘ozlarini sotib olish
D. Investitsiya faoliyatini olib borish.

#Tijorat banklari uchun kam foizli mablag‘lari manbasi bu:

A. Markaziy bank kreditlari
B. Aholi jamg‘armasi
C. Banklararo kredit resurslari bozoridan oladigan kreditlar.
D. Markazlashgan mablag‘‘lar

#Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari bu:

A. Kredit mablag‘larini tarqatish.
B. foiz to‘lash.
C. Depozitlarni qabul qilish to‘lash
D. O‘z aksiyalarini chiqarish to‘lash

#Eng riskli operatsiyalar bu:

A. Mijozlarga kredit berish
B. Davlat qimmatli qog‘ozlari operatsiyalari
C. jamg‘arma olish.
D. Asosiy vositalarni sotib olish

#Bank kreditlash tamoyillari bu:

A. Maqsadli, ta’minlangan, muddatli, to‘lovlilik, qaytarib berish harakteri
B. boshqaruv farmoyishi
C. Maqsadli, muddatli, to‘lovlilik, qaytarib berish harakteri
D. Maqsadli, ta’minlangan, to‘lovlilik, qaytarib berish harakteri

#Bank mijozlari tomonidan qabul qilingan mablag‘larning qaysi bir turi uchun yuqori foiz to‘laydi:

A. Muddatli omonatlar uchun
B. Talab qilib olinguncha saqlanadigan omonatlar uchun
C. Jamg‘armalar uchun
D. Muddatli muddatsiz

#Kontokorrent raqamidagi kredit qoldig‘i bo‘yicha foiz kimning foydasiga yoziladi:

A. faqat Mijoz foydasiga
B. Bank foydasiga
C. Teng bo‘linadi
D. Umuman hisoblanmaydi

#Kredit liniyasi ochilgan alohida ssuda raqami bo‘yicha foiz qanday hisoblanadi?

A. Haqiqatda foydalanilgan kredit hajmi bo‘yicha
B. Kreditning haqiqiy foydalanilgan hajmidan qat’iy nazar barcha ochilgan kredit liniyasiga
C. Har oy o‘rtacha qarz qoldig‘i bo‘yicha
D. qaytarilmagan qismiga

#Aksionerlik tijorat bankining o‘z kapitali tashkil etiladi

A. Aksiyalar emissiyasi hisobiga
B. Markaziy bank krediti hisobiga
C. Depozit sertifikatlarini chiqarish orqali.
D. byudjet hisobiga

#Kredit liniyasi ochilgan alohida ssuda raqami bo‘yicha foiz qanday hisoblanadi?

A. Haqiqatda foydalanilgan kredit hajmi bo‘yicha
B. Kreditning haqiqiy foydalanilgan hajmidan qat’i nazar barcha ochilgan kredit liniyasiga
C. Har oy o‘rtacha qarz qoldig‘i bo‘yicha
D. qaytarilmagan qismiga

#Aksionerlik tijorat bankining o‘z kapitali tashkil etiladi?

A. Aksiyalar emissiyasi hisobiga
B. Markaziy bank krediti hisobiga
C. Depozit sertifikatlarini chiqarish orqali.
D. byudjet hisobiga

#Banklarning bankrotlikka uchrash sabablari:

A. Bankni yomon boshqarish
B. Inflyatsiya krizis
C. Bank likvidli mablag‘larining ko‘payishi
D. Bank kredit resurslarining ko‘pligi.

#2013-yildan boshlab Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasi necha foiz qilib belgilangan.

A. 12%

B. 15%
C. 11%
D. 10%

#Bankning passivlari bu:

A. Majburiyatlar, kapital, daromad.
B. Majburiyatlar, kapital
C. Aktiv, kapital
D. Majburiyat, xarajat

#Bozor sharoitida milliy valyuta kursini o‘rnatadi:

A. Valyuta birjasi bozoridagi talab va taklif asosida
B. Vazirlar Mahkamasi
C. Markaziy bank
D. Tijorat banklari

#Tijorat banki uchun taqiqlangan faoliyat turlari bu:

A. Bevosita ishlab chiqarish, savdo sug‘urta faoliyati bilan
B. bevosita ishlab chiqarish bilan
C. Tijorat banki uchun taqiqlangan faoliyat turi mavjud emas.
D. Kredit olish.

#Fuqarolarning jamg‘arib boriladigan pensiya ta’minoti qaysi bankda saqlanadi.

A. AT “Xalq” bankida
B. Fuqarolarning arizasiga asosan xohlagan bank filialida
C. ATB Agrobankda
D. Markaziy bankda

#Agar Markaziy bank minimal rezerv stavkasini pasaytirsa, muomaladagi pul massasida qanday o‘zgarishlar bo‘ladi:

A. ko‘payadi
B. o‘zgarmaydi kamayadi
C. kamayadi ,yortmaydi
D. bog‘liqlik yo‘q.

#Agar Markaziy bank qimmatli qog‘ozlarni tijorat banklaridan sotib olsa, muomaladagi pul massasida qanday o‘zgarishlar bo‘ladi:

A. ko‘payadi
B. kamayadi ortmaydi
C. Markaziy bank tijorat banklaridan qimmatli qog‘ozlarni sotib olishi mumkin emas.

D. bog‘liqlik yo‘q.

#Balansda qanday moddalar likvidligi yuqori:

A. Kassadagi pul mablag‘lar
B. Kreditlar aktivlar
C. Aktivlar passivlar
D. Debitorlar kreditorlar

#Naqd pulsiz hisob - kitoblar to‘g‘risidagi nizomning yangi taxriri nechanchi yilda qabul qilingan.

A. 2013-yil
B. 2010 -yil
C. 2011- yil
D. 2014 -yil

#Pulni oluvchi uchun eng qulay hisob kitob turi:

A. Chek
B. Veksel venchur
C. To‘lov talabnomasi
D. Inkasso topshiriqnomasi

#Bank ustav kapitali bu:

A. Aksioner muassislar to‘lagan pul mablag‘lar
B. Kredit garovga olingan mablag‘lar.
C. Boshqa jalb qilingan mablag‘lar.
D. Emitentlashgan mablag‘lar

#Tijorat banklari passiv operatsiyalari bu:

A. Bank sertifikatlarini chiqarish va sotish
B. Davlatning va mahalliy organlarning qimmatli qog‘ozlarini sotib olish.
C. O‘z qog‘ozlari bo‘yicha foiz to‘lash.
D. Investitsiya faoliyatini olib borish.

#Tijorat banklari uchun eng kam ustav kapitali:

A. 10 mln yevro
B. 15 mln yevro
C. 2,5 mln yevro.
D. 5 mln AQSH dollarida

#Xususiy banklari uchun eng kam ustav kapitali:

A. 5 mln yevro.
B. 10 mln yevro

C. 3 mln dollar
D. 4 mln dollar

#“Revers” deganda nima tushuniladi?

A. Tanganing orqa tomoni
B. Tanganing old yon tomoni
C. Tanganing aylana qirrasi yoni
D. Tangadagi Gerb hukmdor rasmi

#Gurt” deganda nima tushuniladi?

A. Tanganing aylana qirrasi
B.Tanganing old tomoni yoni
C.Tanganing orqa tomoni yoni
D.Tangadagi Gerb hukmdor rasmi

#Substandart kredit toifasi uchun necha foiz zaxira yaratiladi?

A. 25%
B. 10%
C. 50%
D. 8%

#Umidsiz kredit toifasi uchun necha foiz zaxira yaratiladi?

A. 100%
B. 110%
C. 50%
D. 25%

#Shubhali kredit toifasi uchun necha foiz zaxira yaratiladi?

A. 50%
B. 10%
C. 100%
D. 25%

#Qanday kredit toifasi uchun zaxira yaratilmaydi.

A. Yaxshi
B. Standart Substandart
C. Substandart Standart
D. Umidsiz Standart

#Mikrokreditlar eng kam ish haqining necha baravarigacha beriladi?

A. 1000 baravarigacha
B. 1500 baravarigacha

C. 800 baravarigacha
D. 500 baravarigacha

#Xalqaro moliya Korporatsiyasi (XMK) qachon tashkil etilgan?

A. 1956 -yil
B. 1958 -yil
C. 1940 -yil
D. 1945 -yil

#Xalqaro moliya Korporatsiyasi (XMK) O‘zbekiston qachon a’zo bo‘lgan?

A. 1992 -yil
B. 1990 -yil
C. 2000 -yil
D. 1991 -yil

#“So‘m ko‘pon” nechanchi yilda muomalaga kiritildi?

A. 1993 -yil 15 -noyabr
B. 1992- yil 15 -okttyabr
C. 1991- yil 1 -avgust
D. 1994 -yil 1- iyul

#200 “so‘m”lik banknotalar qachon muomalaga kiritildi?

A. 1997 -yil
B. 2000- yil
C. 1992- yil
D. 1994 -yil

#500, va 1000 “so‘m”lik banknotalar qachon muomalaga kiritildi?

A. 2001 -yil
B. 2002 -yil
C. 1997 -yil
D. 1994- yil

#Markaziy bank uchun taqiqlangan faoliyat turlari.

A. Moliyaviy yordam ko‘rsatish tijorat faoliyati bilan shug‘ullanishga
B. Davlatning oltin va valyuta zaxirasini saqlashga
C. Tijorat banklariga kredit berishga
D. Hukumat rezervlarini saqlash asrash

#O‘zbekiston xududida birinchi bank muassasasi qachon va qayerda ochilgan?

A. 1875 -yil Toshkentda
B. 1880- yil Toshkentda
C. 1870 -yil Samarqandda
D. 1871 -yil Samarqandda

#Pulning mohiyati qaysi funksiyalarda namoyon bo‘ladi?

A. Muomala, to‘lov, jamg‘arma vositasi, qiymat o‘lchovi funksiyalarida.
B. Qiymat o‘lchovi va to‘lov vositasi funksiyasida.
C. Erkin va aylanish funksiyasida.
D. Jahon pullari va funksiyasida.

#Pulning muomala vositasi funksiyasida qanday pullar ishtirok etadi?

A. faqat naqd pul ishtirok egadi
B. faqat pul bo‘lmagan pul ishtirok etadi
C. kredit real pullar qatnashadi
D. naqd pul va naqd bo‘lmagan pullar ishtirok etadi.

#Pulning mohiyati nimada?

A. tovarlarni qiymatining umumiy ekvivalenti ekanligida
B. jamiyat boyligida
C. hamma narsani sotib olish
D. mustaqil almashuv shakli ekanligida.

#Pulning qadrsizlanishi qaysi pul muomalasida ro‘y beradi?

A. Qog‘oz pullarga o‘tilgach
B. Metall va pullar muomalasida
C. Haqiqiy va pullarga o‘tilgach
D. Kredit va pullarga o‘tilgach

#Pulning iqtisodiyotdagi roli?

A. tovarlarni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlash va iste’mol jarayonida asosiy vositachi hisoblanadi
B. qiymat o‘lchovi
C. qiymat o‘lchovi
D. chet el valyutasi kursini belgilash.

#Pulning zarurligi nimada?

A. turli mulk shakllari va tovar xo‘jaligi mavjudligida
B. bozor munosabatlari
C. turli xil mulk shakllarining vujudga kelishida
D. tovar xo‘jaligida

#Pulning turlarini ko‘rsating?

A. kredit, qog‘oz va elektron pullar
B. valyuta pullar
C. aksiyalar obligatsiyalar
D. elektron pullar

#Hozirgi kunda muomalada pulning aniq haqiqiy qiymatga ega bo‘lgan qanday turlari mavjud?

A. Qog‘oz, kredit va elektron pullar
B. Tanga pul
C. Kredit pullar
D. Tanga , qog‘oz , kredit, chek, elektron pullar

#Naqd pulsiz hisob – kitoblarni amalga oshirish asoslari.

A. Tamoyillari, talablari, shakllari va to‘lovlar ketma -ketligi
B. Tamoyillari, talablari va shakllari
C. Usullari, maqsadi va to‘lov ketma -ketligi
D. SHart - sharoitlari, talablari, shakllari, to‘lov turlari

#Naqdsiz pul aylanishining naqd pulga nisbatan afzalliklari.

A. Hisob- kitob jarayonini nazorat qilish oborot mablag‘lar aylanishini tezlashtirish
B. Muomala jarayonida ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga
C. Korxona va tashkilotlarning vaqtincha bo‘sh pul mablag‘larini yig‘ilishi va ulardan kredit resurslari sifatida foydalanish
D. Hisob hujjatlari tez aylanadi

#Naqd pulsiz munosabatlarda pul qanday funksiyalarni bajaradi:

A. to‘lov va qiymat
B. Muomala va to‘lov vositasi
C. muomala va jamg‘arish vositasi
D. muomala va qiymat vokitasi

#Akkreditiv shaklidagi hisob - kitob inkassodan nimasi bilan farqlanadi:

A. u juda oddiy va qulay
B. u qimmat va murakkab
C. u juda arzon sodda
D. u ishonchsiz va kafolatlanmagan.

#Naqd pulsiz pul oborotining qatnashuvchilari kimlar hisoblanadi?

A. aholi, xo‘jalik subyektlari va bank - moliya muassasalari
B. xo‘jalik subyektlari
C. aholi davlat
D. davlat aholi

#Muomaladagi pul mablag‘larining massasi nimalardan tashkil topadi?

A. banklar va xo‘jaliklarning oborot kassalaridagi, aholi «qo‘li»dagi naqd pul mablag‘lari yig‘indisi
B. xo‘jalik sub’ektlarining banklardagi pul mablag‘lari yig‘indisi

C. banklardagi, davlat byudjetidagi va xo‘jaliklardagi pul mablag‘lari yig‘indisi
D. Markaziy bank zaxirasidagi pullar

#Pul agregatlaridan qaysi biri pulning muomala vositasi funksiyasini bajaradi?

A. M 0
B. M 1 M 2
C. M 2 M 3
D. M 3 M 1

#Pul muomalasi qonuni nima?

A. Pulning muomala va to‘lov vositasi sifatida o‘rtacha aylanish tezligi
B. Muomaladagi tovarlar massasi, uning narx darajasi va pul muomalasi tezligi orasidagi munosabat
C. Kreditga sotilgan tovarlar narxi va majburiyatlar bo‘yicha to‘lovlar summasi orasidagi iqtisodiy aloqa
D. Bir- birini qoplaydigan to‘lovlar

#Muomala uchun zarur bo‘lgan pul miqdoriga ta’sir etuvchi omillarni ko‘rsating:

A. Tovar va xizmatlar bahosi, pulning aylanish tezligi.
B. Pul miqdori
C. Tovarlar massasi
D. Pul massasi

#Pul massasi nima?

A. Pul muomalasining muhim asosiy ko‘rsatkichi
B. Xo‘jalik oborotidagi naqd pulli hisob- kitoblarni aholi, korxona, davlat va tashkilotlarga tegishli to‘lov vositalarini o‘zida ifodalaydi
C. Pul agregatlari orqali o‘sish sur’atlari jiddiy tartibga solinadi
D. Pul aylanishi tezlashishiga to‘lov vositasi sifatida

#Pulning barqarorligi deganda nima tushuniladi?

A. Boshqa davlatlar valyutasiga erkin almashadigan valyuta tizimida.
B. Pulga bo‘lgan talab taklifga teng bo‘lsa
C. Tovar va xizmatlar bahosi barqaror bo‘lsa pulning sotib olish qobiliyati barqaror bo‘ladi
D. Pulning sotib olish qiymatining o‘zgarmasligi valyuta doimiyligi tushuniladi

#Pulning haddan ziyod muomalaga chiqarilishi qanday oqibatlarga olib keladi?

A. Inflyatsiyani ko‘tarilib ketishiga
B. Pul aylanishining tezlashib ketishiga

C. Tovar va xizmatlarning narxini ko‘tarilishiga
D. Pul taqchilligiga

#Baholar darajasi bilan muomaladagi pul miqdori o‘rtasidagi bog‘liqlik qanday?

A. faqat teskari bog‘liq
B. faqat to‘g’ridan to‘g’ri bog‘liq
C. bog‘liq emas
D. qarama- qarshi

#O‘zbekiston Respublikasidagi M1 agregati tarkibiga kiruvchi elementlarni ko‘rsating:

A. Faqat Muddatli depozitlar
B. Talab qilib olingunga depozitlari
C. Jamg‘arma qo‘yilmalari
D. Depozit sertifikatlari

#Qog‘oz pullar pulning qaysi funksiyasini bajaradi?

A. To‘lov muomala funksiyasi
B. Jamg‘arish to‘lov
C. Qiymat o‘lchovi va muomala
D. Jamg‘arish muomala

#Quyidagilardan qaysi biri jamg‘arish vazifasini bajaradi?

A. Tijorat Banklardagi jamg‘armalar
B. Real pullar
C. Aholi kulidagi pul mablag‘lari
D. davlat Byudjet pul mablag‘lari

#To‘lov topshiriqnomasi bo‘yicha hisob-kitoblarni afzalliklari:

A. Hujjatlar aylanishining tezligi va to‘lov kafolatlari, pul mablag‘larining harakat tezligi, tovar sifatini nazorat qilish qulayligi
B. Hujjatlar aylanishining tezligi, bank tomonidan nazorat
C. To‘lov kafolatlangan, mol etkazib beruvchi uchun qulay, xatar
D. Tovarlar sifatini nazorat qilish ,oldindan to‘lov tamoyilining mavjudligi

#Hisob- kitob hujjatlari ichida to‘lovlar tez amalga oshiriladigan hujjatni ko‘rsating.

A. Faqat To‘lov topshiriqnomasi
B. Akkreditiv talabnoma
C. Inkasso topshiriqnomasi
D. Kredit kartochkalari

#Pul massasining tarkibiga nimalar kiradi?

A. faqat Pul agregatlari
B. Naqd pullar

C. Pul aylanishi
D. Faqat naqd pulsiz hisoblar

#Tanga pullar AQSH dollariga nisbatan qanday qiymatda bo‘ladi?

A. 1 sent
B. sent
C. 0.5 sent
D. sent

#AQSH Federal rezerv tizimi tomonidan muomalaga chiqariladigan banknotalar qanday qiymatda zarb qilinadi?

A. 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100
B. 1, 2, 3, 4, 10
C. 10, 20, 30, 40, 50, 100, 150
D. 1, 5, 10, 20, 25, 50

#AQSHda pul ta’minotini qaysi bank nazorat qiladi?

A. Federal rezerv tizimi
B. Tijorat va Shvetsiya banklari
C. Eksem bank
D. Federal bank jamg‘arma banklar

#Pul tizimining turlari:

A. Metall pul muomalasi
B. Bimitallizm Monometallizm
C. Monometallizm tizimi
D. Metall pul muomalasi tizimi va qog‘oz kredit pullar

#Miqdoriylik nazariyasining asoschilari kimlar?

A. J.Boden
B. Smit L.Skot
C. K.Marks L.Skot
D. L.Skot Smit

#Metallik nazariyasi namoyondalari:

A. Oltin va kumush pulning barcha funksiyalarini bajara oladi, degan xulosaga kelishgan
B. Muomaladagi pul miqdori pulning aylanish tezligi pulning xarid quvvatini belgilovchi omil, degan xulosaga kelishgan
C. Baholarning tortilgan o‘rtacha darajasi tovarlar miqdori pulning xarid quvvatini belgilovchi omil, degan xulosaga kelishgan
D. Bank depozitlarining summasi va depozit chek muomalasining tezligi pulning xarid quvvatini belgilovchi omil, degan xulosaga kelishgan

#Quyidagi qarashlardan Keynschilarga xos bo‘lgan g‘oyani toping:

A. pulga talab real ishlab chiqarish hajmiga bog‘liq
B. pulga talab narxlarning mutlaq darajasiga bog‘lik

C. pulga talab pulning aylanish tezligiga bog‘liq
D. boylikni zarar xatardan asrash uchun pul shaklida saqlash

#Monetarchilarga xos bo‘lgan nazariy qoidani toping:

A. Muomaladagi pul massasining keskin o‘sishi iqtisodiyotdagi nobarqarorlikning asosiy sababchisidir
B. Konyunkturaning barqarorlashuvini hukumatning siyosati amalga oshiradi
C. Pulning aylanish tezligi barqarormasdir
D. Iqtisodiyotning barqarorsizligi investitsiyalarning yetishmasligidir

#Monetarchilar:

A. baholar darajasi pul miqdori bilan bilan belgilanadi, degan g‘oyani ilgari surdilar
B. Fillips egri chizig‘i barqarordir, vertikal emas, degan g‘oyani olg‘a surdilar
C. baholar darajasi iqtisodiyotning har bir sektoridagi chiqimlar baho ustamalari bilan belgilanadi, degan xulosaga keldilar
D. foiz stavkasi pul - kredit siyosatining bosh maqsadidir, deb xitob kildilar

#Naqd pullarning pul massasidagi ulushining oshishi nimalarga olib keladi?

A. naqd pullarning pul massasidagi ulushining kamayishi naqdsiz hisob - kitoblar tizimini rivojlanishiga olib keladi
B. naqd pullarning pul massasidagi ulushining oshishi tijorat banklarining resurs bazasini kamayishiga olib keladi ularning kredit berish imkonini pasaytiradi
C. naqd pullarning pul massasidagi ulushining kamayishi tijorat banklarining resurs bazasini kamayishiga olib keladi ularning kredit berish imkonini pasaytiradi
D. naqd pullarning pul massasidagi salmog‘ining oshishi tijorat banklari moliyaviy vositachiligining oshishiga olib keladi iqtisodiyot rivojlanib ketadi

#Qayta moliyalash stavkasi qanday belgilanadi?

A. pulga bo‘lgan talab va taklifdan, iqtisodiy o‘sish sur’atlaridan, ishsizlik darajasidan, byudjet taqchilligidan kelib chiqqan holda Markaziy bank tomonidan belgilanadi
B. tijorat banklarining o‘zaro kelishuviga asosan erkin ravishda belgilanadi

C. tijorat banklari va mijozlar o‘rtasida tuzilgan kredit shartnomalariga asosan belgilanadi
D. monetar siyosat asosiy yo‘nalishlarining maqsad va vazifalaridan, pul bozorida pulga (kredit resurslariga) bo‘lgan talab va taklifdan, joriy va kutilayotgan inflyatsiya darajasidan kelib chiqqan holda, Markaziy bank tomonidan belgilanadi

#Pul muomalasi deganda:

A. pul massasi hajmi va tarkibi tushuniladi
B. pulning Tovar va xizmatlarni xarid etish, chet el valyutalariga almasha olish qobiliyati tushuniladi
C. pulning tovar va xizmatlar oldi sotdisi jarayonidagi uzluksiz harakati tushuniladi
D. muomalaga chiqarilgan metall tangalar va qog‘oz pullarning jami miqdori tushuniladi.

#Pul multiplikatori qanday aniqlanadi?

A. rezerv pullarning pul massasiga nisbati orqali (RM/M)
B. pul massasining yalpi ichki mahsulotga nisbati orqali (M/GDP)
C. pulning rezerv pullarga nisbati orqali (M/RM)
D. muomaladagi pullarning rezerv pullarga nisbati (M0/RM)

#Monetizatsiya darajasi qanday aniqlanadi va uning oshishi yaxshi omilmi?

A. o‘rtacha yillik pul massasining nominal yalpi ichki mahsulotga nisbati orqali (M/GDP), yaxshi omil, inflyatsiya darajasi pasayishi bilan kuzatilishi mumkin
B. rezerv pullarning nominal yalpi ichki mahsulotga nisbati orqali (RM/GDP), yomon omil, rezerv pullarning oshishi yalpi ichki mahsulotning kamayishiga olib keladi
C. pullarning nominal yalpi ichki mahsulotdagi nisbati (M0/GDP), yaxshi omil, naqd pullarning oshishi yalpi ichki mahsulotning oshishiga olib keladi
D. pul massasining rezerv pullarga nisbati orqali (RM/M), yomon omil, inflyatsiya darajasining oshishiga olib keladi

#Inflyatsiyaga berilgan quyidagi ta’riflarning qaysi biri to‘g‘ri?

A. pul massasining tovarlar massasiga nisbatan ko‘payib ketishi
B. mamlakat iqtisodiyotida muomalada keragidan ortiqcha pulning paydo bo‘lishi
C. narx - navo o‘sib ketishi natijasida valyuta qadrining pasayishi

D. iqtisodiyotda iste’mol tovarlari va xizmatlari baholari umumiy darajasining o‘sishi

#Deflyatsiya nima?

A. iqtisodiyotda iste’mol tovarlari va xizmatlari baholari umumiy darajasining manfiy ko‘rsatkichgacha pasayishidir
B. tovar muomalasiga nisbatan muomaladagi pulning ortiqchaligi
C. tovarlar xizmatlar bahosining doimiy ravishda oshish
D. tovarlarning doimiy ravishda tushishi

#Oltinni demonetizatsiya qilish deganda uning:

A. Oltindan tezavratsiya maqsadlarida foydalanishi tushuniladi.
B. Erkin zarb etilishi muomalada bemalol harakatda bo‘lishi tushuniladi.
C. Pulning funksiyalarini bajarishdan mahrum etilishi tushuniladi.
D. Jismoniy shaxslar va davlatlar o‘rtasida cheklangan miqdorda harakat qilish

#Pulning muomaladagi barqarorligi:

A. ichki tashqi narxlar o‘zgarishiga bog‘lik.
B. ichki narxlar o‘zgarishiga bog‘lik.
C. Pulga bo‘lgan talabga bog‘liq.
D. javob yo‘q.

#Davlat krediti subyekti bo‘lib:

A. davlat, yuridik va jismoniy shaxslar
B. banklar, korxona va tashkilotlar
C. banklar va yuridik shaxslar
D. jismoniy va yuridik shaxslar

#Tijorat kreditining maqsadi :

A. faqat foyda olish
B. faqat ssuda foizi olish
C. tovar sotishni tezlashtirish va foyda olish
D. faqat tovar sotib olish

#Kreditlash jarayoni qanday tamoyillar orqali amalga oshiriladi?

A. maqsadlilik, ta’minlanganlik, muddatlilik, qaytarilish to‘lovlilik
B. kreditning maqsadi, muddati miqdori
C. biznes reja, moliyalashtirish prognozi, soliq deklaratsiyasi, moliya hisoboti, kassa tushumlari to‘g‘risidagi hisobot
D. faqat foizlilik

#Kredit subyektlari kimlar?

A. Korxona va tashkilotlar, firma, aholi, banklar, davlat
B. Davlat, xorijiy davlatlar tashkilotlar
C. Markaziy bank
D. Tijorat banklari

#Kredit obyektlarini ko‘rsating?

A. Har qanday mablag‘lar
B. Tovarlar, ishlab chiqarish xarajatlari va hisob – kitoblardagi mablag‘lar
C. Tovar ishlab chiqarish fondlar
D. Aholi omonatlari

#Iste’mol krediti deganda nimani tushunasiz?

A. Aholining ehtiyojlarini qondirishga beriladigan kreditlar
B. Faqat korxonalarga beriladigan kreditlar
C. Davlat tomonidan beriladigan kreditlar
D. Tadbirkorlarni qo‘llab - quvvatlash uchun beriladigan kreditlar

#Xalqaro kredit nima?

A. Bu faqat ssuda kapitalining xalqaro miqyosidagi xarakati
B. Bu chet eldan resurslar sotib olish
C. Bu markaziy bankdan tijorat banklarini kreditlash
D. Bu chetga tovarlar chiqarish

#Ssuda kapitalining manbalari nimalardan iborat?

A. Muddatli depozitlar, aholi jamg‘armalari, qarz mablag‘lari bankning o‘z mablag‘lari
B. Hisob - kitob schetlaridagi mablag‘lar
C. Boshqa banklardan olingan kreditlar
D. Markaziy bankdan olingan kreditlar

#Respublikamizda asosiy o‘rinni egallovchi kredit shaklini ko‘rsating?

а. Faqat Bank krediti
б. Iste’mol krediti
в. Tijorat krediti
г. Davlat krediti

#Tijorat kreditining obyekti nima?

A. Tovarlar
B. Pul mablag‘‘lari

C. Davlat obligatsiyalari
D. Faqat Aksiyalar

#Kreditni tulash manbalariga ko‘ra ajrating:

A. Markazlashgan resurslar va jalb qilingan resurslar
B. Faqat o‘z mablag‘lari va bank krediti
C. Faqat o‘z mablag‘lari, garant mablag‘lar
D. Faqat o‘z mablag‘lari va qarz mablag‘lari

#Kreditni zarurligini belgilovchi omillar:

A. Faqat fondlarni doiraviy aylanish boskichlari
B. Faqat Tovar- pul munosabatlarining vujudga kelishi
C. Takror ishlab chiqarish uzluksizligi
D. Fondlarning aylanishi

#Xalqaro kreditning xarakteri bo‘yicha turlari:

A. Eksport va importni kreditlash
B. Davlat, tijorat va bank
C. Davlatlararo xususiy firma kreditlar
D. Tovar valyuta

#Kredit ta’minotiga nimalar kiradi:

A. Ko‘chmas mulk, qimmatli qog‘ozlar va garov, uchinchi shaxs kafilligi
B. Kredit chegarasi
C. Faqat tovar moddiy boyliklari
D. Faqat davlatning qimmatbaho qog‘ozlari

#Tijorat kreditining asosiy quroli nima?

A. Veksel
B. Faqat chek, kredit kartochkalar
C. Faqat Tovar shaklida berilishi
D. Foiz stavkasi

#Kredit ta’minlanganligiga ko‘ra necha turga bo‘linadi:

A. 2
B. 1
C. 3
D. 0.5

#Kredit va qarz munosabatlarining farqli jihatlari:

A. Faqat kredit tamoyillarida
B. Kredit muddatida
C. Miqdorida ta’minotida
D. Ta’minotida muddatida

#Sudxo‘rlik krediti nima?

A. MB tomonidan tegishli litsenziyaga ega bo‘lmagan jismoniy shaxslar tomonidan mablag‘larni vaqtincha foydalanishga berish
B. Ssuda kapitali bozori tomonidan yuridik va jismoniy shaxslarga beriladigan mablag‘
C. Xalqaro marketda amalga oshiriladigan kredit turi
D. Kredit tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladigan funksiyasi

#Tashqi savdoni kreditlashning yangi shakllari qaysilar?
A. Lizing, faktoring forfeyding
B. Turizm, xorijiy qimmatli qog‘ozlar oldi -sotdi
C. Investitsiya faoliyati va lizing
D. Yevrokredit va veksel bo‘yicha kredit berish

#Quyidagilarning qaysi biri kredit pullari deb yuritiladi?
A. veksel,chek.banknota
B. inkasso kredit
C. kredit inkassosi
D. mikrokredit kredit

#Ta’minot manbai bo‘lmagan kredit:
A. blankli (ishonchli) deyiladi
B. faqat iste’mol krediti deyiladi
C. faqat kafolatli kredit deyiladi
D. savdo krediti

#Bank tarixi bo‘yicha birinchi qaysi davlatda yuzaga kelgan?
A. Angliya
B. Fransiya Germaniya
C. Germaniya Fransiya
D. Xitoy Germaniya

#Faoliyat ko‘rsatish va bajaradigan funksiyalariga qarab banklar qanday turlarga bo‘linadi?
A. depozit, ixtisoslashgan universal
B. aksioner, noaksioner, kooperativ, davlat
C. milliy xorijiy
D. davlat aralash

#O‘zbekiston Respublikasi bank tizimining asosi “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonun ilk bora qachon qabul qilingan?
A. 1991- yil 15- fevral.
B. 1989 -yil 25 -aprel.
C. 1992- yil 16- fevral.
D. 1988- yil 25- aprel.

#O‘zbekiston Respublikasi Davlat Bankiga qachondan boshlab Markaziy Bank nomi berilgan?

A. 1991 -yildan.
B. 1988- yildan.
C. 1992 -yildan.
D. 1987- yildan.

#Tijorat banklari uchun taqiqlangan faoliyat turlariga quyidagilardan qaysilar kiradi?

A. savdo va sug‘urta
B. sanoat va savdo- sotiq
C. qurilish, maishiy xizmat, savdo
D. eksport va import xizmatlari

#Tijorat banki ustav kapitalining minimal miqdorini kim belgilaydi?

A. Faqat Markaziy bank
B. Davlat va huquq organlari
C. Faqat Tijorat banklarining aksionerlari
D. Oliy Majlis

#Tijorat banklari uchun majburiy rezervlar normasini kim o‘rnatadi?

A. Faqat Markaziy bank
B. Moliya vazirligi
C. Oliy Majlis
D. Davlat va huquq tashkilotlari

#Markaziy bankning bosh maqsadi keltirilgan javobni aniqlang.

A. Milliy valyuta so‘m barqarorligini ta’minlash
B. Faqat Pul – kredit siyosatini olib borish
C. Faqat Banknotalarni emissiya qilish
D. Inflyatsiyaga qarshi siyosat olib borish

#O‘zbekiston Respublikasida 2 pog’onali bank tizimini tashkil etishga real asos qaysi qonun asosida yuzaga kelgan?

A. 1991- yil 15 -fevraldagi «Banklar va bank faoliyati to‘g’risida»gi Qonun asosida
B. 1992- yil 15 -apreldagi «Banklar va bank faoliyati to‘g’risida»gi Qonun asosida
C. 1988 -yil 25-apreldagi «Banklar va bank faoliyati to‘g’risida»gi Qonun asosida
D. 1989-yil 15-apreldagi «Banklar va bank faoliyati to‘g’risida»gi Qonun asosida

#Markaziy bankning asosiy vazifalari keltirilgan javobni belgilang.

A. Monetar siyosat olib borish, banklar faoliyatini tartibga solish, mamlakatning rasmiy oltin valyuta zaxirasini saqlash va davlat byudjetining kassa ijrosini amalga oshirish

B. Tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish, ularga litsenziya berish bankrot deb e’lon qilish
C. Pul agregatlarini hisoblash, pul massasini kamaytirish maqsadida qimmatli qog‘ozlar sotish
D. Davlatga qarz berish va xususiy banklarga ruxsatnoma berish

#O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki quyidagilardan qaysi organga hisobdor?

A. Oliy Majlisning Senatiga
B. Oliy sud organiga va Moliya Vazirligiga
C. Moliya Vazirligiga
D. Vazirlar Maxkamasiga

#Markaziy bankdagi pul kredit siyosatining asosiy vositalariga qaysilar kiradi?

A. tijorat banklarini qayta moliyalash, ochiq bozor siyosati, majburiy zaxiralar
B. faqat Markaziy bank operatsiyalari
C. majburiy zaxiralar me’yorlari va kredit siyosati
D. valyuta siyosati va ochiq bozordagi operatsiyalar

#Markaziy bank qanday tashkilot?

A. iqtisodiy mustaqil va o‘z xarajatlarini o‘zi qoplovchi davlat muassasasi
B. davlat muassasasi
C. faqat korxonalarni kreditlovchi muassasa
D. aholidan jamg‘arma qabul qiluvchi muassasa tijorat banklariga xizmat ko‘rsatuvchi muassasa

#O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ustav kapitali miqdori qancha belgilangan?

A. 2 mlrd.sum
B. 1 mlrd.sum
C. 3 mlrd.sum
D. 0,5 mlrd.sum

#Aksioner tijorat banklarining yuqori boshqaruv organi kimlar bo‘lib hisoblanadi.

A. Aksionerlarning umumiy yig‘ilishi
B. Tijorat banklarining bank kengashi
C. Tijorat banklarining boshqaruv a’zolari
D. Tijorat banklaring boshqaruv raisi

#Qanday banklar vakolatli bank hisoblanadi?

A. Chet el valyutasida operatsiyalarni amalga oshirish uchun litsenziyaga ega bo‘lgan banklar
B. Faqat Qimmatli qog‘ozlar bilan shug‘llanish uchun litsenziyaga ega bo‘lgan banklar
C. Pul jo‘natmalarini o‘tkazuvchi banklar
D. Depozit operatsiyalarini o‘tkazuvchi banklar.

#Shu’ba bank – bu

A. Ustav kapitali norezident bank tomonidan tulanadigan bank
B. Ustav kapitalida jismoniy shaxslarning ulushi 50 foizni tashkil etadigan bank
C. Chet ellik investorlarning ishtiroki ustav kapitali umumiy summasining kamida 30 foizini tashkil etadigan bank
D. Chet ellik investorlarning ishtiroki ustav kapitali umumiy summasining kamida 70 foizini tashkil etadigan bank

#Qo‘shma bank – bu

A. Chetki investorlarning ishtiroki ustav kapitali umumiy summasining kamida 30 foizini tashkil etadigan bank
B. Ustav kapitali to‘laligicha norezident bank tomonidan to‘lanadigan bank
C. Faqat Ustav kapitalida jismoniy shaxslarning ulushi kamida 50 foizni tashkil etadigan bank
D. Chet ellik investorlarning ishtiroki ustav kapitali umumiy summasining kamida 70 foizini tashkil etadigan bank

#Xususiy bank – bu

A. Ustav kapitalida jismoniy shaxslarning ulushi kamida 50 foizni tashkil etadigan bank
B. Ustav kapitali to‘laligicha norezident bank tomonidan to‘lanadigan bank
C. CHet ellik investorlarning ishtiroki ustav kapitali umumiy summasining kamida 30 foizini tashkil etadigan bank
D. CHet ellik investorlarning ishtiroki ustav kapitali umumiy summasining kamida 70 foizini tashkil etadigan bank

#Xususiy bank tashkilot uchun qancha miqdorda mablag‘ talab etiladi.

A. 10 mln.yevro ekvivalentida
B. 12 mln.yevro ekvivalentida
C. 2,5 mln.yevro ekvivalentida

D. 5 mln.yevro ekvivalentida

#Sanab o‘tilgan hisobvaraqlarning qaysilari passiv?

A. Depozitlar
B. Kafolatlar kreditlar
C. Kassadagi naqd pullar Kafolatlar
D. Saqlanayotgan davlat obligatsiyalari va boshqa qimmatli qog‘ozlar

#Balans nima?

A. Mablag‘larning manbalari va joylashuvining muvozanati
B. Debet va kredit qoldig’i yig’indisining muvozanati
C. Debet kredit qoldig'larining yig’indisi
D. Pul mablag‘lari to‘g‘risidagi hisobot

#Tijorat banklarining nolikvid aktivlari keltirilgan javobni aniqlang?

A. Muddati o‘tgan ssudalar
B. Berilgan kreditlar, o‘z investitsiyalari
C. Kassadagi yo‘ldagi naqd pullar
D. Qimmatli qog‘ozlar, davlat obligatsiyalari

#Tijorat banklarining daromad keltirmaydigan aktivlari keltirilgan javobni aniqlang.

A. Nomoddiy aktivlar va asosiy vositalar
B. Berilgan kreditlar, o‘z investitsiyalari
C. Qimmatli qog‘ozlar, davlat obligatsiyalari
D. Xazina veksellari

#Parij valyuta tizimida qaysi standartga asos solindi?

A. faqat Oltin tanga
B. Oltin quyma
C. Oltin deviz
D. Hech qanday

#SDR qanday ma’noni anglatadi?

A. Maxsus qarzdorlik huquqi
B. Maxsus aktivlar miqdori huquqi
C. Maxsus to‘lovlar huquqi miqdori
D. Maxsus to‘lovlar miqdori huquqi

#O‘zbekiston XVFga nechanchi yil a’zo bo‘lgan?

A. 1992 -yil
B. 1993- yil

C. 1991- yil
D. 1990 -yil

#Jahon tiklanish va taraqqiyot banki nechanchi yil tashkil topgan?

A. 1944- yil
B. 1945- yil
C. 1933 -yil
D. 1939 -yil

#EKYU uning Yevro deb nomlanishi qaysi davlat tashabbusi bilan o‘zgartirildi?

A. Germaniya
B. Fransiya Yaponiya
C. Italiya Fransiya
D. Angliya Fransiya

#Hujjatlashtirilgan akkreditiv agar hech qanday yozuv bo‘lmasa qanday hisoblanadi?

A. Chaqirib olinmaydigan akkreditiv
B. Chaqirib olinadigan
C. Qizil hoshiyali
D. Sten bay

#Bank balansida bank passivlari qaysi xususiyatiga ko‘ra joylashtiriladi?

A. Faqat Muddatiga ko‘ra
B. Daromad keltirishiga
C. Riskliligiga ko‘ra
D. Likvidliligiga ko‘ra

#Bank balansida bank aktivlari qaysi xususiyatiga ko‘ra joylashtiriladi?

A. Faqat Likvidliligiga ko‘ra
B. Daromad keltirishiga
C. Riskliligiga ko‘ra
D. Muddatiga ko‘ra

#Qaysi depozitlar bank uchun barqaror resurs hisoblanadi?

A. Muddatli depozitlar omonatlar
B. Talab qilib olinguncha depozitlar
C. Jamg‘arma depozitlari
D. Muddatsiz depozitlar

#Tovar bu

A. Sotish uchun ishlab chiqarilgan mahsulot
B. O‘z ehtiyojiga yetishtirilgan mahsulot
C. Moliyaviy yordam sifatidagi mahsulot
D. Kredit mahsulot

#“Pul o‘zidan ketgan janobdir, Biroq qobil xizmatkor juda” degan ibora muallifi kim?

A. Bekov
B. Gerod Smit
C. Smit Gerod
D. Marks Gerod

#Pul aylanish shakllarini ko‘rsating?

A. Naqd pul va naqd pulsiz
B. Naqd pul
C. Naqd pulsiz
D. Vekselli, orderli

GLOSSARIY

Abstrakt mehnat - aniq shaklidan qat'i nazar umuman inson ishchi kuchining sarflanishi, ijtimoiy mehnatning bir qismi.

Absolyut yer rentasi - yer egalari to‘la o‘zlashtiradigan ustama foyda.

Aval - veksel kafilligi bo‘lib, bu ishni amalga oshirgan shaxs (avalchi) veksel bo‘yicha majburiyat olgan shaxslardan birining ma'suliyatini o‘z zimmasiga oladi.

Aval krediti - bunda bank mijozining majburiyati uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga oladi. Aval kreditini olgan mijoz to‘lovni amalga oshira olmay qolsa bank kafolatdor shaxs sifatida to‘lovni amalga oshiradi. Aval krediti uzoq va qisqa muddatli bo‘lishi mumkin.

Avans - korxonaning bajariladigan ish, yetkazib beriladigan mol-mulk, ko‘rsatiladigan xizmatlar va boshqalar uchun to‘lanadigan to‘lovlar hisobiga beradigan dastlabki pul summasi.

Aktiv - 1. Buxgalterlik balansininig xo‘jalik mablag'larining holati aks ettiriladigan chap tomoni. **2.**Jismoniy yoki huquqiy shaxsga tegishli mol-mulk yig'indisi: asosiy vositalar, ishlab chiqarish moddiy zaxiralari, nomoddiy aktivlar, pul mablag'lari, moliyaviy qo‘yilmalar.

Aktiv operatsiyalari - bu banklarning foyda olish va bank likvidligi (to‘lovga qobiliyati)ni ta'minlash maqsadida o‘z mablag'larini xo‘jaliklar va aholi ehtiyoji uchun joylashtirilishidir.

Aksioner - aksionerlik jamiyatining muayyan aksiya ulushiga egalik qiluvchi va jamiyat me'yorida faoliyat ko‘rsatayotganda shu ulushga mutanosib dividend olib turuvchi a'zosi.

Aksioner bank - aksioner jamiyat (aksiyadorlik jamiyatiga qarang) kabi ochiq turdagi yoki yopiq turdagi banklar. Aksionerlar safiga kirish aksiyalarni sotib olish yo‘li bilan amalga oshiriladi..

Badal - 1. Biror narsa evaziga to‘lanadigan haq. **2**. Keyinchalik: biror tashkilot, jamiyat, uyushmalarga hamda shu kabilarga a'zo bo‘lgan shaxsning o‘z jamiyatini iqtisodiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash maqsadida unga to‘lab turadigan puli, a'zolik haqqi.

Balans - bank mablag'lari va ularning tashkil topish manbalari holatini pul shaklida guruhlash va aks ettirish usulidir.

Bank kapitali - banklarga jalb qilingan va ular tomonidan kredit, hisob- kitob va boshqa operatsiyalar uchun foydalanadigan pulli kapitallar yig'indisi.

Bank - so‘zi italyancha «banko» so‘zidan olingan bo‘lib, pul muomalasi va kredit munosabatlari amalga oshiriladigan «stol», «peshtaxta», «kursi» ma’nolarini bildiradi. Hozirgi kunda bank - bu bo‘sh turgan pul mablag’larini yig’uvchi, saqlab boruvchi va turli xil kredit hisob- kitob operatsiyalarni amalga oshiruvchi yuridik tashkilotdir.

Bank tizimining bosh maqsadi - jahon talablariga mos keluvchi rivojlangan kredit tizimiga ega bo‘lish, xo‘jaliklar va aholining bo‘sh turgan pul mablag’larini jalb qilish va uni samarali taqsimlash asosida aholining talabini qondirish uchun zamin yaratish va yashash sharoitini yaxshilashga erishishdan iborat.

Bank vekseli - bu biror korxonaning mazkur bankiga vekselda ko‘rsatilgan summada depozit kuchayganini tasdiqlaydigan qimmatli qog’ozidir.

Bank kapitali – bankning o‘z resurslari bo‘lib, uning tarkibiga ustav kapitali, qo‘shimcha kapital, zaxira kapitali, taqsimlanmagan foyda kiradi.

Bank krediti - **1.** Kreditning asosiy shakli bo‘lib, unda pul mablag’larini vaqtincha foydalanish uchun banklar tomonidan beriladi. **2.** Banklar pulni uning sohiblariga foiz to‘lash sharti bilan o‘z qo‘lida jamlaydilar va o‘z nomidan qarzga berib, foiz olishdir. **3.** Faqat pul shaklida beriladi va **ssuda** deyiladi. Bank kreditida qarz beruvchi sifatida bank muassasalari chiqadi. Banklar turlicha bo‘lib, ular tarkibiga markaziy, tijorat, investitsiya, ipoteka, jamg’arma, xalqaro va ixtisoslashgan banklar kiradi.

Bank likvidliligi – banklar majburiyatlarini o‘z vaqtida qaytara olish qobiliyati yoki passivlardagi majburiyatlarni qaytarish uchun aktivlarni pulga aylanish qobiliyatidir.

Bank mahsuloti - bu aniq usul bo‘lib, bank mijoz ehtiyojiga ko‘ra tanlangan xizmat turini ko‘rsatishga tayyor, ya’ni, tartibga ko‘ra ichki kelishuv, hujjatlarni kompleks rasmiylashtirishni tashkillashtirish, texnika-texnologik, axborotli, moliyaviy harakatlar orqali mijozga xizmat ko‘rsatish texnologiyasini tugatish.

Bank mijozlari - vakolatli banklarda chet el valyutasida talab qilib olinguncha depozit hisob varag’iga ega bo‘lgan va qonunchilikka muvofiq joriy xalqaro operatsiyalarni amalga oshiradigan yuridik shaxs hisoblangan xo‘jalik subyektlaridir.

Bank operatsiyalari - banklarning pul mablag'larni jalb etish va ularni joylashtirish, pullarni muomalaga kiritish va ularni muomaladan chiqarish, hisob- kitoblarni amalga oshirish va boshqa operatsiyalari bilan shug'ullanadilar. Bank operatsiyalarga passiv bank operatsiyalari, aktiv bank operatsiyalari va komissiya (vositachi) operatsiyalari kiradi.

Bank plastik kartochkasi – uning egasiga bank hisob varag'i bo‘yicha operatsiyalarni, shu jumladan hisobvaraq orqali naqd pulsiz hisob-kitoblarni (to‘lovlarni) amalga oshirish va undan naqd pul mablag'larini olish imkonini beruvchi elektron to‘lov vositasi.

Bank resurslari - 1. Banklarning ixtiyorida bo‘lgan va ular tomonidan kredit, investitsiya va boshqa aktiv operatsiyalar uchun foydalaniladigan mablag'larning yig'indisi. **2.** Bankning o‘z mablag'lari va qarzga olingan hamda jalb etilgan mablag'laridan, hamda emitentlashgan mablag'laridan iborat bo‘lgan mablag'lardir.

Bank tizimi - 1. Mamlakat hududida tarixan shakllangan va qonun bilan mustahkamlangan kredit tashkilotlarining faoliyat ko‘rsatish shaklidir. Xuddi pul va moliya tizimi kabi bank tizimi o‘ziga xos milliy belgilariga egadir. Shu belgilar shu hududning geografik shartlari, ob-havo, aholi milliy tuzilishi, ularning nima bilan mashg'ulligi, qo‘shnilar bilan munosabati, savdo yo‘llari va omillar asosida shakllanadi. **2.** O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi ikki pog'onadan iborat. Birinchi pog'ona banki Markaziy bank, ikkinchi pog'ona banklari tijorat banklari tizimi.

Bank tizimining likvidligi - bankning o‘z majburiyatlarini vaqtida va so‘zsiz bajara olish imkoniyati.

Bank trattasi - tashqi savdoda foydalaniladigan bank.

Bank faoliyati - yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qilish hamda qabul qilingan mablag'lardan tavakkal qilib kredit berish yoki investitsiyalash uchun foydalanish va to‘lovlarni amalga oshirish tushuniladi.

Bank filiali - bu bank tomonidan bank operatsiyalarining hammasini yoki bir qismini, jumladan, vakil vazifalarini amalga oshiruvchi alohida bank bo‘linmasi. Uni tashkil etgan bank nomidan bank faoliyatini amalga oshiruvchi alohida bo‘linmadir.

Bank operatsiyalari - banklarning pul resurslarini jamg'arish (passiv operatsiya) va ulardan foydalanish (aktiv operatsiya) borasidagi faoliyatlari.

Bankning foiz stavkasi - kreditning “narxidir”. Kredit uchun haq to‘lash korxonalarning xo‘jalik hisobiga, shu jumladan, resurslarning ko‘payishiga hamda jalb qilingan mablag’lardan foydalanishga ta’sir etadi. Bank muassasalari kredit foizi hisobidan xarajatlarni qoplaydi.

Banknotlar - 1. Markaziy bank tomonidan turli nominaldagi naqd qog’oz pullar shaklida muomalaga chiqarilgan pullar. **2.** Bank biletlari, markaziy emissiya banklari tomonidan chiqariladigan pul belgilari. Hozirgi kunda ular qog’oz pullarning asosiy turi hisoblanadi.

Bankomat – 1. Ko‘p funksiyali qurilma bo‘lib, naqd pul mablag’ini qabul qilish va berish, bank kartalaridan foydalangan holdagi operatsiyalar bo‘yicha hujjatlar tuzish, hisob raqamlar bo‘yicha naqdsiz to‘lovlarni olib borish yuzasidan axborotlar berish va hokazo uchun mo‘ljallangan. Amaliyotda bankomatlardan ko‘p hollarda naqd pullarni berish uchun yoki hisob raqamlar bo‘yicha axborot olish uchun foydalaniladi. Bankomatlardan naqd pul berilishi terminalga o‘xshab slip berish asosida amalga oshiriladi**. 2.** Mijozlar tomonidan bankning plastik kartalari orqali o‘ziga o‘zi xizmat ko‘rsatish uchun mo‘ljallangan elektron-mexanik qurilma.

Bankrot - xo‘jalik sudi tomonidan e’tirof etilgan, qarzdorning pul majburiyatlari bo‘yicha kreditorlar talablarini to‘la hajmda qondirishga yoki majburiy to‘lovlar bo‘yicha o‘z majburiyatini bajarishga qodir emasligi.

Barter bitimi - bu bitta shartnoma asosida turli xil tovarlarni pulsiz almashtirish.

Baho - 1. Narsaning, tovarning, mol-mulkning pul bilan ifodalangan qiymati**. 2.** Ahamiyat, qadr-qiymat. **3.** Hozirgi vaqtda o‘quv yurtlarida o‘zlashtirish darajasiga qarab qo‘yiladigan ball. **4.** Tovarlarni pulga ayirboshlash me’yori.

Baholar riski - qimmatbaho qog’ozlar bahosidagi o‘zgarish tufayli bank foydasida yuzaga kelgan o‘zgarishlar.

Baholar masshtabi - deganda, milliy pul birligining qonunda belgilangan oltin mazmuni, ya’ni, oltinga tenglashtirilishi tushuniladi. Masalan, sobiq SSSR da 1961-yilda muomalaga kiritilgan 1 rubl 0,987412 gramm oltin asosiga, 1976 yilga kadar 1 AQSh dollari 0,767405 gramm oltin.

Bimetallizm - bu pul tizimida mustaqil unsur bo‘lib, bunda ikki metallga: oltin va kumushga qonuniy tartibda umumiy ekvivalent o‘rni

biriktirib qo‘yiladi. Bu metallardan erkin ravishda tangalar zarb qilinadi va ular muomalada erkin harakatda bo‘ladi.

Bir pog’onali bank tizimi - banklar orasidagi gorizontal bog’liqlikni (operatsiyalar va funksiyalarining universallashuvi) anglatadi, ya’ni, bunday bank tizimi iqtisodiyoti zaif rivojlangan va totalitar, ma’muriy boshqaruv rejimidagi mamlakatlar uchun xarakterlidir.

Bir hudud ichidagi hisob- kitoblar - bu hisob- kitob markazida vakillik hisob varag’iga ega bo‘lgan banklar orasidagi hisob-kitoblardir.

Birgalikdagi tadbirkorlik - oilaviy tadbirkorlik, kasanachilik faoliyati, yuridik shaxs tashkil qilmagan dehqon xo‘jaligi hamda oddiy shirkatlar faoliyati.

Bolish – mo‘g’ullar va qisman turklar orasida (XSh -XIV asrlar) muomalada bo‘lgan tilla yoki kumush pul. 1 bolish 75 dinorga teng bo‘lgan. Ba’zi manbalarda esa 1bolishni 300 dinorga barobar bo‘lgan deb ko‘rsatilgan. Bolishning vazni 150 misqoldan 600 misqolgacha bo‘lib, oltin va kumush bolishlarning muhri va yozuvlari bo‘lmagan.

Bosh bank - bir yoki undan ortiq shu’ba xo‘jalik uyushmalariga ega bo‘lgan bank.

Byudjet - bu davlat va mahalliy o‘z-o‘zini boshqarish vazifalari va funksiyalarini moliyaviy ta’minlash uchun mo‘ljallangan pul mablag’lari jamg’armalarini to‘lash va sarflash shaklidir.

Byudjet balansi - byudjet daromadlari va xarajatlarining mutanosibligi, tengligi.

Byudjet defitsiti - byudjet xarajatlarining byudjet daromadlaridan oshib ketishi natijasida vujudga kelgan taqchillik.

Byudjet dotatsiyasi - o‘z daromadlari va byudjetni tartibga soluvchi boshqa mablag’lar yetishmagan taqdirda quyi byudjetning xarajatlari bilan daromadlari o‘rtasidagi farqni qoplash uchun yuqori byudjetdan quyi byudjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag’lari.

Byudjet jarayoni - Davlat byudjetini tuzish, ko‘rib chiqish, qabul qilish va ijro etish, uning ijrosini nazorat qilish, ijrosi haqidagi hisobotni tayyorlash va tasdiqlash, shuningdek Davlat byudjeti tuzilmasiga kiruvchi byudjetlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning qonun hujjatlari bilan tartibga solingan jarayoni.

Byudjet profitsiti – muayyan davrda byudjet daromadlarining byudjet xarajatlaridan ortiq bo‘lgan summasi.

Byudjet ssudasi - yuqori byudjetdan quyi byudjetga yoxud respublika byudjetidan rezident-yuridik shaxsga yoki chet el davlatiga qaytarish sharti bilan ajratiladigan mablag’.

Byudjet subvensiyasi - qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda muayyan maqsadlarga sarflash sharti bilan yuqori byudjetdan quyi byudjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag’lari.

Byudjet so‘rovi - byudjet tasnifi bo‘yicha tushumlarni shakllantirish va byudjetdan mablag’ ajratish to‘g’risidagi so‘rov.

Byudjet schyotlari - bu byudjet kassasini ijro etish operatsiyasini bajarish, to‘lovlarning tushishi va xarajatlarni aks ettirish uchun ochiladigan schyotlar.

Byudjet taqchilligi – muayyan davrda byudjet xarajatlarining byudjet daromadlaridan ortiq bo‘lgan summasi.

Byudjet tizimi - turli darajadagi byudjetlar va byudjet mablag’lari oluvchilar yig’indisi, byudjetlarni tashkil etish va tuzish prinsiplarini, byudjet jarayonida ular o‘rtasida, shuningdek, byudjetlar hamda byudjet mablag’lari oluvchilar o‘rtasida vujudga keladigan o‘zaro munosabatlarni ifoda etadi.

Vakolatli bank - xorijiy valyutada operatsiyalarni o‘tkazishga O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining litsenziyasiga ega bo‘lgan tijorat banki.

Valyuta - ital. so‘zdan olingan bo‘lib, «qadrlanmoq, qiymat» degan ma’noni anglatadi. Baho, qiymat belgisi bo‘lib, mamlakatlarning milliy pul birligi hisoblanadi.

Valyuta birjasi - O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq chet el valyutasini sotish va sotib olish operatsiyalarini amalga oshirish huquqiga ega bo‘lgan birjasi.

Valyuta birjasining savdo tizimi - Markaziy bank va vakolatli banklar o‘rtasidagi, shuningdek banklarning o‘zaro valyutali svop operatsiyalari bo‘yicha elektron savdolar amalga oshiriladigan valyuta birjasining avtomatlashtirilgan elektron tizimi.

Valyuta bozori - 1. Moliya bozorining bir ko‘rinishidir. Bunday bozorda turli mamlakatlar valyutasi oldi-sotdi qilinadi. Bozorda korxona, firma, davlat idoralari va fuqarolar qatnashadi. O‘zbekistonda valyuta oldi-sotdi qilish operatsiyalari bilan Respublika Markaziy

banki, Respublika Tashqi Iqtisodiy faoliyat Milliy banki va shunday faoliyat uchun ruxsat berilgan boshqa banklar shug'ullanadi**. 2.** Talab va taklif asosida turli xil valyutalar oldi-sotdi qilinadigan rasmiy markazlardir. **3.** Xorijiy valyutalar yoki xorijiy valyutadagi to‘lov hujjatlari bo‘yicha operatsiyalarni amalga oshirish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlarning alohida sohasidir.

Valyuta devalvatsiyasi - milliy valyuta kursining xorijiy valyutaga nisbatan rasmiy tarzda pasaytirish.

Valyuta dempingi - bu valyuta kursining tushishi natijasida uning xarid qilish qobiliyatini pasayishidan foydalangan holda tashqi bozordagi raqobatchilarni siqib chiqish maqsadi bilan bog'liq holda tovarlarni jamiyatda o‘rtacha narxlaridan past darajada keng ko‘lamda eksport qilishidir.

Valyuta konvertatsiyasi - boshqa valyutalarga almasha olish xususiyati tushuniladi.

Valyuta kotirovkasi - joriy qonun asoslari va amaliy faoliyatidan kelib chiqqan holda banklarda chet el valyutasi kursining belgilanishi.

Valyuta kursi - bir pul birligi bahosining boshqa pul birligida ifodalanishi, bir mamlakat valyutasini ikkinchi mamlakat valyutasiga real almashish proporsiyasi (nisbati).

Valyuta kursini to‘g'ri kotirovkalash. Agar xorijiy valyuta birligining bahosi milliy valyutada ko‘rsatilsa, ya'ni, milliy valyutada xorijiy valyutaning bir birligiga t o‘g'ri keladigan miqdorda ko‘rsatilsa, to‘g'ri kotirovkalash deb ataladi. Masalan, 1998- yilning 10-martida 1 AQSh dollariga nisbatan o‘zbek so‘mining kursi 83,39 so‘mni, 1 Rossiya rubliga nisbatan - 13,72 so‘mni tashkil etdi. Bunday kotirovkalash hozirgi vaqtda jahondagi ko‘pchilik mamlakatlarda qo‘llanilib kelinmoqda.

Valyuta kursini egri kotirovkalash. Bunda bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutalardagi miqdori o‘rnatiladi, ya'ni, bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutadagi bahosi ko‘rsatiladi.

Valyuta munosabatlari - 1. Bu bir davlat valyutasining boshqasiga ayirboshlashdir. Valyuta munosabati ma'lum valyuta kursi asosida amalga oshiriladi. **2**. Tashki savdo, iqtisodiy va ilmiy-texnik hamkorlik, xorijga kredit hamda qarzlarni berish va olish, valyuta va valyuta aktivlarini sotib olish bilan bog'liq bitimlarni amalga oshirishda ishtirok etadigan valyuta bilan bog'liq munosabatlardir.

Valyuta operatsiyalari - chet el valyutalari va valyutali qimmatliklarga mulk huquqini almashinishi bilan bog'liq operatsiyalari.

Valyuta opsioni uning xaridoriga ma'lum bir huquqni beradi, ayni paytda, uning zimmasiga kelajakdagi ma'lum muddatda belgilangan narx bo‘yicha xorijiy valyutaning muayyan miqdorini xarid qilish yoki sotish majburiyatini yuklamaydi. Opsionni sotuvchi xaridor oldida kelajakdagi muayyan muddatda qat'iy belgilangan narx bo‘yicha muayyan miqdordagi xorijiy valyutalarni xarid qilish va sotish majburiyatlarini o‘z zimmasiga oladi.

Valyuta pozisiyasi – 1. Bu valyuta xatari ko‘rsatkichi bo‘lib, u vakolatli bank tomonidan chet el valyutasini oldi-sotdi operatsiyasini, shuningdek, boshqa operatsiyalarni amalga oshirishi natijasida chet el valyutasida ifodalangan talablar yoki majburiyatlarning o‘zgarishiga olib keladigan vakolatli bankning chet el valyutasidagi aktivlari (talablari) yoki majburiyatlari o‘rtasidagi nisbatni ifodalaydi. **2.** Vakolatli bank tomonidan chet el valyutasining oldi-sotdi operatsiyasini, shuningdek boshqa operatsiyalarni amalga oshirish natijasida chet el valyutasida ifodalangan talablar yoki majburiyatlarning o‘zgarishiga olib keladigan vakolatli bankning chet el valyutasidagi aktivlari (talablari) yoki majburiyatlari o‘rtasidagi nisbatini ifodalaydigan ko‘rsatkich.

Vasiqa - Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida mol-mulk oldi-sotdisi to‘g'risida tuzilgan rasmiy hujjat (shartnoma).

Vaucherlar - bu sertifikatlar yoki oldindan beriladigan guvohnomalar bo‘lib, ular aholi o‘rtasida taqsimlanadi va o‘z egalariga ular uchun kimoshdi savdosida sotuvga qo‘yiladigan davlat korxonalarining aksiyalarini olish yoxud ularni vaucherlardan foydalanish bo‘yicha vositachilik vazifalarini bajarishga tayinlangan investitsiya fondlariga qo‘yish huquqini beradigan hujjatlar.

Veb-interfeys – operator yoki to‘lovchi tomonidan to‘lov rekvizitlarini kiritish uchun muloqot darchasi.

Veksel - 1. Nemischa so‘zidan olingan bo‘lib, bu veksel beruvchidan yoki vekselda ko‘rsatilgan boshqa to‘lovchining vekselda ko‘rsatilgan muddat kelganda veksel egasiga ma'lum miqdordagi summani to‘lash haqidagi so‘zsiz majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'ozidir. **2.** Qat'iy belgilangan shakldagi yozma qarz majburiyati.

Veksel portfeli - muayyan davrda bank yoki korxona ixtiyorida

jamlangan veksellar majmui.

Vekselni akseptlash - veksel qiymatini to‘lanishiga rozilik berish.

Veksel - veksel beruvchining yoki vekselda ko‘rsatilgan boshqa to‘lovchining vekselda nazarda tutilgan muddat kelganda veksel egasiga muayyan summani to‘lashga doir shartsiz majburiyatini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog’oz.

Veksel usuli -tovar yetkazib berilgandan so‘ng sotuvchi xaridorga trattani taqdim etadi, xaridor o‘z navbatida akseptlaydi ya’ni, trattada ko‘rsatilgan yig’indini o‘z vaqtida to‘lashga rozilik beradi.

Venchur – bu so‘z ingliz tilidan olingan bo‘lib, “venture” – tavakkal ish, korxonalar miqyosida ishlatilganda, “qo‘rqinchli, xavfli , xatarli” degan ma’noni bildiradi.

Voris - meros olish huquqiga ega bo‘lgan shaxs, merosxo‘r, bo‘lg’usi meros egasi. Bobolardan meros qolgan moddiy va ma’naviy boyliklarga egalik qiluvchilar.

Vorislik huquqi - meros qoldirilgan mol-mulkning vorislar qo‘liga o‘tishini ta’minlaydigan huquqiy me’yorlar majmui.

Garov - 1. Aniq bir majburiyatni, shartni bajarish, qarzni belgilangan vaqtda qaytarishni kafolatlash maqsadida qimmatbaho buyum yoki boylikni qarz beruvchiga qoldirish**. 2.** Biror narsa yoki hodisa haqida bahslashuvchi ikki tomon o‘rtasidagi shart.

Global moliyaviy-iqtisodiy bozor - jahon mamlakatlari o‘rtasidagi moliyaviy-iqtisodiy aloqalarni yagona xo‘jalik tarzida amal qilishiga asoslangan munosabatlar.

Global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz – jahonning deyarli barcha mamlakatlarida moliyaviy, iqtisodiy va ijtimoiy sohalardagi mutanosiblik va nisbatlarning keskin izdan chiqishi natijasida beqarorlik va chuqur tanglik holatlarining vujudga kelishi.

Davlat banklari davlat mulkiga asoslanib faoliyat ko‘rsatadigan banklar. Respublikamizda bunday banklar qatoriga O‘R TIF Milliy banki, O‘R DT Xalq banki va DATB “Asaka”.

Davlat byudjeti - davlatning o‘z funksiyalarini amalga oshirish uchun mo‘ljallangan daromadlari va xarajatlarining pul bilan ifodalangan yillik majmui. Davlat byudjeti bir yilga tuzilib, uning daromadlar qismida soliqlar, bojxona to‘lovlari hamda boshqa tushumlar, xarajatlar qismida esa davlatning ta’lim, sog’liqni saqlash, mudofaa xarajatlari va turli xil ijtimoiy to‘lovlar aks etadi.

Davlat byudjeti profitsiti – davlat byudjeti daromadlarining xarajatlarga nisbatan koʻproq boʻlishi.

Davlat byudjeti taqchilligi – byudjet xarajatlarining byudjet daromadlariga nisbatan oshib ketishi natijasida moliyaviy resurslar yetishmovchiligining vujudga kelishi.

Davlat ichki qarzlari – davlat tomonidan ichki mablag'ni jalb qilish natijasida vujudga kelgan Oʻzbekiston Respublikasi majburiyatlarining yig'indisi.

Davlatning iqtisodiy vazifalari - iqtisodiy tizimning moʻtadil faoliyat koʻrsatishi uchun shart-sharoitlar yaratish, uni tartiblash va oʻsib borishini ta'minlashga oid iqtisodiy chora-tadbirlarni amalga oshirish.

Davlatning moliyaviy siyosati - davlatning moliyaviy munosabatlarni takomillashtirish borasidagi muayyan davrga moʻljallangan chora-tadbirlari.

Davlat qarzlari –1. Davlatning mamlakatda qimmatli qog'ozlarni chiqarish shaklidagi, turli byudjetdan tashqari fondlardan (ichki qarz) hamda xorijiy davlatlardan, ulardagi jismoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan (tashqi qarz) olgan qarzlari. **2**. Davlat tomonidan ichki mablag'ni va xorijdan mablag' jalb qilish natijasida vujudga kelgan Oʻzbekiston Respublikasi majburiyatlarining yig'indisi.

Davlat krediti - uning asosiy xususiyati kredit munosabatlarida davlatning qatnashuvidir. Davlat kreditida davlat qarz beruvchi va qarz oluvchi sifatida ham ishtirok etishi mumkin.

Davlat maqsadli jamg'armalari – davlat byudjeti tarkibida jamlanadigan jamg'armalar boʻlib, ularning har biri uchun mablag'lar manbalari, har bir manbadan mablag' tushishi me'yorlari va shartlari, shuningdek, shu mablag'lardan foydalanilishi mumkin boʻlgan maqsadlar qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Davlat mulki – 1. Davlat ixtiyoridagi yer va kapital kabi boyliklar. 2. Jamiyatdagi mulkchilik shakllaridan biri. Davlat mulki ikki yoʻl bilan paydo boʻladi: 1) xususiy mol-mulkni milliylashtirib davlat qoʻliga olish;

Devalvatsiya - **1.** Mamlakat milliy valyutasining xorijiy valyuta kursiga nisbatan kamayishi. **2.** Xalqaro valyuta birliklariga yoki chet el valyutasiga nisbatan milliy valyuta kursining sun'iy

pasaytirilishidir.

Devizlar - chet el valyutasida ifodalangan xalqaro hisob-kitoblarda qo‘llaniladigan kredit hamda to‘lov hujjatlari (veksel, chek, o‘tkazmalar va h.k.).

Deklaratsiya – 1. Hukumat, tashkilot, firma nomidan rasmiy e’lon qilingan bayonot; asosiy prinsiplarni tantanali e’lon qilish; 2. Bojxonada deklaratsiya- qimmatbaho buyumlarni, mahsulotlarni chegaradan olib chiqishda va qimmatbaho paketlarga, banderolga qo‘shib jo‘natiladigan hujjat. Ushbu hujjatda paket mazmuni, qiymati ko‘rsatiladi: 3. Soliq deklaratsiya daromadning miqdori, manbai, mulk hajmi va boshqalar xususida soliq to‘lash uchun yozilgan ariza.

Demonopolizatsiya - (lat. De-ajratish, bekor qilish-old qo‘shimchasi, yunon. mono- tanho va poleo-sotaman)-sog’lom iqtisodiy bellashuvga yo‘l berish maqsadida yakka hokim korxonalar va birlashmalar o‘rniga o‘zaro raqobatlashuvchi ko‘plab korxonalarni tuzish. Demonopolizatsiya ikki yo‘l bilan amalga oshiriladi: 1. Yirik monopol mavqedagi birlashmalar, kompaniyalar tarqatilib, ulardan mustaqil korxonalar ajralib chiqadi; 2. Yakka hokim korxona, birlashma yoki kompaniyalar saqlangan holda ular bilan raqobat qila oladigan korxona yoki birlashmalar tashkil etish.

Denominatsiya - valyutani barqarorlashtirish va hisob- kitoblarni osonlashtirish maqsadida pul belgilarining ko‘rsatilgan qiymatini yiriklashtirish. Bunda eski pul belgilari yangilarga almashtirib beriladi, shunga muvofiq narx-navo va ish haqi qayta hisoblanadi.

Depozit - 1. Lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, lug’aviy ma’nosi-saqlash uchun topshirilgan buyum ma’nosini bildiradi. Iqtisodiyotda mijozning o‘z mablag’ini vaqtincha foydalanish uchun bankiga topshirish natijasida vujudga keladigan iqtisodiy munosabat. **2.** Bank jamg’armasi. Banklarda saqlash uchun topshirilgan pul mablag’lari yoki qimmatli qog’ozlar.

Depozit bank - pul mablag’larini, qimmatli qog’ozlarni va boshqa boyliklarni saqlash bilan shug’ullanuvchi bank.

Depozit operatsiyalar - banklarning depozitorlar bilan tuzgan shartnomalari asosida depozit maqsadlariga ko‘ra yuridik va jismoniy shaxslarning pul mablag’larini muayyan muddatga jalb etish hamda saqlashga doir operasiyalaridir.

Defitsitsiz bozor - iqtisodning siklli rivojlanishi jarayonida

bozorlardagi yalpi talabning yalpi taklifga mutanosib bo‘lishi.

Deflyatsiya - 1**.** Inflyatsiya davrida muomaladagi qog’oz pulni kamaytirish. Davlat tomonidan muomaladagi pul miqdorini kamaytirishga qaratilgan moliya va pul - kredit tadbirlarini qo‘llash orqali amalga oshiriladi. 2**.** Pul- kredit bozoridagi narx-navoning asta-sekin pasayishi yoki ko‘tarilishi. 3. Soliqlarni, hisob stavkalarini ko‘paytirish, davlatning qimmatbaho qog’ozlarini sotish kabilar vositasida pul massasini kamaytirish maqsadidagi davlat tadbiri.

Diversifikatsiya - 1. Lotincha “diversus” va “facere” so‘zdan olingan bo‘lib, “qilmoq, bajarmoq, qilish, ya’ni, har xillashtirish, turli-tumanlashtirish” degan ma’noni anglatadi. Ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko‘paytirish. **2.** Har tomonlama tasniflash.

Dirham - VII-X asrgacha Osiyoning musulmon mamlakatlarida, Shimoliy Afrika va Ispaniyada bo‘lgan asosiy pul birligi - kumush tanga. misqol (4,8 gr.)ning undan yetti qismi, 3,36gramm ga teng kumush yoki miss pul. Dirham Hindistonda Boburiylar davrida XVI asrda ham zarb qilingan.

Yevrovalyuta - o‘sha valyutaning mamlakat tashqarisidagi barcha yig’indisidir.

Yevro kreditlar – yevro valyutalarda beriladigan kreditlardir.

Yevro parlament - jahon xo‘jalik aloqalari rivojlanishining hozirgi bosqichida mamlakatlarning teng milliy iqtisodiy shart-sharoitlarga erishtirish maqsadida Yevropa tizimda birxillashtirilgan tartib asosida qatnashishi uchun teng huquqlar va shart-sharoitlarni barpo etish vazifasini bajaradi.

Yer mulk obyekti - yerga resurs sifatida davlat va boshqa iqtisodiy subyektlar tomonidan foyda (renta) olish maqsadida egalik qilinishi.

Yer narxi - kapitallashgan renta. Yer maydonlari garchi ular tovar bo‘lmasalar-da ijara munosabatlaridan tashqari oldi-sotdi munosabatlariga ham ob`yekt bo‘ladilar. Ular mahsulotlar yetishtirish, tabiiy qazilma boyliklari qazib olish, ishlab chiqarish va turar joy binolari, turli inshootlar, yo‘llar, aeroportlar, stadionlar, parklar va hokazolar qurish uchun sotib olinadi. Yer maydoni egasi uni sotishdan oladigan summa bankka qo‘yganda foiz tarzida oladigan daromad

summasidan kam bo‘lmaganda sotadi. Yerning narxi ikki omilga: 1) yer maydoni egasi olishi mumkin bo‘lgan renta miqdoriga; 2) ssuda foizi miqdoriga.

Jalb qilingan muddatli depozitlar - yuridik va jismoniy shaxslarning shartnomada qat’iy kelishilgan muddat va unda ko‘rsatilgan foizlarni to‘lashga doir mablag’laridir. Muddatli depozit hisob varag’i ochilganda jismoniy shaxsga omonat daftarchasi beriladi.

Jamg’arma - aholi, firma va davlat joriy daromadlari bir qismini kelajakdagi ehtiyojlarni qondirish va foizli daromad olish maqsadida to‘plab borilishi.

Jamg’arma fondi - yalpi milliy mahsulotning aholi, firma va davlat joriy daromadlarining iste’moldan ortgan qismining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va foizli daromad olish maqsadlarida iste’mol qilinadigan qismi.

Jamg’arma vositasi - bu pulning jamlangan boylik shakliga kirib, o‘z egasi uchun kerak bo‘lganda xarid etish vositasi bo‘lib xizmat qila olishdir. Pul-qog’oz yoki tanga bo‘lgani uchun boylik emas, balki o‘zida mehnatni mujassamlashtirgani, unga hamma narsani xarid etish yoki uni jamlab saqlash mumkin bo‘lgani uchun boylik hisoblanadi.

Zakot - 1. Islom mamlakatlarida shariat hukmi bo‘yicha puldor, mulkdor musulmonlarning o‘z mol-mulkidan ixtiyoriy beradigan xayr-ehsoni, musulmonlikning farzlaridan biri bo‘lib, zakotning olinishi, miqdori va undirish tartib-qoidalari qur’onda ko‘rsatib o‘tilgan. **2.** O‘rta Osiyoda zakot chorva va mol-mulkning qirqdan bir ulushi miqdorida har yili xazina foydasiga olingan soliq turi.

Zararlar - ishlab chiqarish xarajatlarining daromaddan oshib ketgan qismi.

Ijara – 1.Shartnoma asosida buyumlarning vaqtinchalik foydalanishga belgilangan ijara haqi to‘lovi asosida berilishi. 2**.** (arab)-mustaqil xo‘jalik yuritish yoki boshqa biror faoliyatni amalga oshirish maqsadida yer, suv, korxona va boshqa mulkka egalik qilish hamda vaqtincha foydalanish uchun to‘lanadigan muayyan haq.

Import - 1. Mamlakat ichki bozorlarida sotish uchun chet el mollarini, kapitalini, texnologiyasini va xizmatlarni olib kelish. Import xalqaro mehnat taqsimoti natijasidir. U vaqtni tejashga, iqtisodiyot, aholi ehtiyojini qondirish vazifalarini muvaffaqiyat bilan hal qilishga ko‘maklashadi. **2.** Chet mamlakatlarda ishlab chiqarilgan mahsulotlar

va xizmatlarni mamlakatga keltirish va ichki bozorda sotishdir.

Import operatsiyalari - mahsulotni xorijiy sheriklardan sotib olish va mamlakatga olib kirish.

Import shartnomasi - O‘zbekiston Respublikasi rezidenti bo‘lgan xo‘jalik subyekti bilan norezident xorijiy hamkor o‘rtasida o‘z valyuta mablag’lari hisobidan to‘lanadigan tovarlar, ishlar, xizmatlar importi xususida tuzilgan shartnoma.

Import shartnomasiga qo‘shimcha kelishuv - import shartnomasining shartlariga taraflar bilan kelishib kiritiladigan va yozma shaklda tasdiqlangan o‘zgartish va qo‘shimchalar.

Importchilar - norezident xorijiy hamkorlar bilan import shartnomalari tuzgan xo‘jalik subyektlari - O‘zbekiston Respublikasi rezidentlari.

Investitsiya - 1. nem.investitlion, lat. investere- so‘zdan olingan bo‘lib, «kiyintirmoq» degan ma’noni anglatadi. Biror ish, korxonaga sarmoya solish, mablag’ sarflash. **2.** Daromad olish maqsadida pul mablag’larini biror ishga qo‘yishdir. **3.** Iqtisodiy samara (foyda, daromad) olish yoki ijobiy ijtimoiy natijaga erishish uchun sarflanadigan pul mablag’lari, banklarga qo‘yilgan omonatlar, paylar, qimmatli qog’ozlar (aksiya, obligatsiyalar), texnologiyalar, mashinalar, asbob-uskunalar, litsenziyalar va samara beradigan boshqa har qanday boyliklardir.**4.** Daromadlar yoki foyda olish uchun pul mablag’larini kiritish. Daromadlar yoki foyda olish uchun xarid qilingan mulk.

Inflyatsiya - 1. Lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, «shishish, ko‘pchish, ko‘tarilish» degan ma’noni anglatadi. Pulning qadrsizlanishi. Pulni me’yordan ko‘p ishlab chiqarilishi oqibatida pul harakati kanallarida tovar bilan ta’minlanmagan pullarning paydo bo‘lishi. Tovar va xizmatlar bahosining o‘sishi, bozorda talabga javob bermaydigan mollarning ko‘payishi, ortiqcha pul birliklarini muomalaga chiqarish inflyatsiyaga olib keladi. **2.** Pul muomalasi qonunlarining buzilishi natijasida milliy valyutaning qadrsizlanishi, narxlarning o‘sishi. **3.** Tovar muomalasiga nisbatan qog’oz pul massasining ortiqchaligidir.

Inflyatsiya darajasi - ma’lum vaqt ichida (oy, yil) narxlar darajasining foizdagi o‘zgarishi.

Inflyatsion farq - yalpi sarflarning sof milliy mahsulot qiymatidan ortiq bo‘lgan miqdori.

Inqiroz – 1. Taraqqiyotning orqaga qaytishi, pasayishi, tanazzuli, regress, tushkunlik; 2. ishlab chiqarilgan tovarlar va ko‘rsatilayotgan xizmatlarning kasodga uchrashi natijasida ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish ko‘lamining kamayib ketishi.

Ipoteka - bankning garov xati, ko‘chmas mulk garovi asosida muayyan muddatga ssuda berishi. Qarzga pul olish maqsadida ko‘chmas mulk, yer va qurilish binolarini garovga qo‘yish. Bunda garovga qo‘yilgan mulk qarz oluvchining tasarrufida qoladi.

Ipoteka banki - kredit muassasa bo‘lib, u ko‘chmas mulkning garovi (yer, inshoot va boshqalar) hisobiga uzoq muddatli pul ssudalari beradi, shuningdek, garovga qo‘yiladigan ko‘chmas mulkdan ta’minlanadigan garov varaqalari chiqaradigan bankdir.

Ipoteka krediti oluvchi – ko‘p qavatli uydagi kvartirani sotib olish uchun olingan kreditni kredit shartnomasida belgilangan shartlarda qaytarish majburiyatini oladigan, Qoraqalpog’iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari qoshidagi ishchi guruhlarining tavsiyalariga ega bo‘lgan fuqaro.

Ipoteka krediti - ko‘chmas mulkni garovga olib, uzoq muddatga beriladigan kredit. Joylarda tasdiqlangan namunaviy loyihalar bo‘yicha yakka tartibdagi uy-joy qurilishiga barpo etiladigan uy-joy garovi ostida beriladigan uzoq muddatli kredit. Ipoteka kreditlari tijorat banklari tomonidan qaytarishlik, to‘lovlilik, ta’minlanganlik va muddatlilik shartlarida beriladi.

Iste’mol krediti - 1. Aholining iste’mol talablarini qondirishga beriladigan kredit. Bu kredit uy- ro‘zg’or buyumlarini: radio-elektron va boshqa maishiy asbob-uskunalar, mebellar, interyer buyumlari, turar joyni ta’mirlash bilan bog’liq tovarlarni xarid qilish uchun 3 yilgacha muddatga beriladigan kredit**. 2.** Tijorat banklari iste’molchilarga tovar sotib olish uchun bergan qarzidir. Markaziy bank tomonidan barqarorlik davrida qo‘llaniladigan pul siyosati dastagi. U banklar va boshqa maxsus kredit institutlari tomonidan aholining uzoq muddatli iste’mol tovarlarini sotib olish uchun beriladigan kredit.

Ishlab chiqarish munosabatlari - kishilarning yashash vositalarini ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste’mol qilish jarayonida ular o‘rtasida namoyon bo‘ladigan xatti-harakatlar.

Kapital - 1. Bank mijozning aksionerlik kapitali, uning strukturasi, aktiv va passivlar orasidagi munosabatlar. **2.** Ishlab chiqarish va xizmat

koʻrsatishda ishlatilib, oʻz egalariga daromad keltiradigan ishlab chiqarish vositalari, tovarlar va pul mablag'lari.

Kapital sarflar - asosiy kapitalni qayta tiklash, kengaytirish va aylanma mablag'larni koʻpaytirishga sarflanadigan xarajatlar.

Kapitaldan foydalanish samaradorligi - ikki holatni ifodalaydi. Asosiy kapitaldan foydalanish samaradorligi qoʻshimcha kapital mablag'lari sarflamay turib mahsulot miqdorini koʻpaytirishga erishishdir. Milliy iqtisod miqyosida milliy mahsulot yoki milliy daromad oʻsishi sur'atlari bilan asosiy kapital oʻsishi sur'atlari oʻrtasidagi nisbat asosiy kapitaldan foydalanish darajasining umumiy koʻrsatkichi hisoblanadi. Korxona miqyosida kapital samaradorligi asosiy kapitalning bir soʻmi evaziga ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori bilan, kapital sig'imi esa ishlab chiqarilgan mahsulotning bir soʻmi hisobiga qancha asosiy kapital qiymati toʻg'ri kelishi bilan aniqlanadi.

Kapital qoʻyilmalar - quvvatlarni takror ishlab chiqarish, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish obyektlarini qurishga qaratilgan resurslar va jami ijtimoiy mehnatning qiymatini aks ettiruvchi iqtisodiy kategoriya. Davlat tomonidan (davlat buyurtmasi), turli mulkchilik shakllaridagi korxonalar, tashkilotlar, banklar hamda xususiy shaxslar tomonidan ajratiladigan pul mablag'lari kapital qoʻyilmalarning manbalari boʻlishi mumkin. Kapital qoʻyilmalar yangi korxonalar qurishga yoki amaldagi korxonalarni qayta ta'mirlashga yoʻnaltirilishi mumkin.

Kapital qoʻyilmalarni moliyalashtirish - asosiy fondlarni yangilash, rekonstruksiya qilish va kengaytirishga aytiladi. Kapital qoʻyilmalar asosan bank tomonidan amalga oshiriladi, bu qurilish kompleksi oldiga qoʻyilgan vazifalarni bajarishda katta ahamiyatga ega.

Kapital qoʻyilmalarning manbalari - korxona, birlashmalarning oʻz mablag'lari, byudjet mablag'lari, va bank krediti.

Kapital ta'mirlash - asosiy vositalarni yirik koʻlamda butkul detallari, qismlarini almashtirish bilan bog'liq qayta ta'mirlash.

Kard ul-Xasan (xayriya krediti) - tashkilot yoki shaxslarga taqdim etiladigan foizsiz ssudalar. Agar shaxsning berilgan ssudaning qaytara olmasligi avvaldan aniq boʻlsa, pullar majburiyat yoki ixtiyoriy xayriya shaklida.

Qayta moliyalash siyosati - 1. Markaziy bankning o‘zi belgilangan shartlarda tijorat banklariga uch oygacha bo‘lgan muddatga beradigan kreditlarni tartibga solish siyosati. Markaziy bank o‘zining qayta moliyalash tizimida banklarning ishtirok etish shartlarini e’lon qiladi. **2.** Markaziy bank tomonidan kredit institutlarining veksellarni sotib olish shakli va qimmatbaho qog’ozlarni garovga olish yo‘li bilan kreditlash tushuniladi.

Qarz - 1. Tashkilotlarning xo‘jalik faoliyatlarini yuritish natijasida vujudga kelgan, tegishli huquqiy va jismoniy shaxslarga to‘lanishi lozim bo‘lgan qarz summasi. **2.** Qaytarish sharti bilan berilgan yoki olingan pul, tovar kabilar**. 3.** Zimmadagi vazifa, burch.

Kasod - 1. Talab yoki xaridor yo‘qligi bois, tovarlarning bozorda sotilmay qolishi natijasida zarar ko‘rish. **2.** Kasofat, zarar.

Kepakiy -chig’atoy xonlaridan Kepakxon (1318-1326y.) zamonida chiqarilgan oltin kumush tanga.

Qiymat - tovarda mujassamlashgan ijtimoiy mehnat sarfidir. Faqatgina ijtimoiy zaruriy ish vaqti jamiyat ehtiyojini qondirish uchun kerak bo‘lgan vaqtdir. Shu sababli, bu vaqtni anglatuvchi qiymatni bozor tan oladi.

Qiymat qonuni - tovarlarga sarflangan mehnat bilan ularning qiymatlari o‘rtasidagi mohiyatli bog’lanish bo‘lib, tovarlarga sarflangan ijtimoiy zaruriy mehnatning ko‘payishi tovar qiymatining ham ko‘payishiga olib kelishini ifodalaydi.

Kichik biznes subyektlari - korxona ko‘lami, ishlab chiqarish hajmi, ishlovchilar soni, moliyaviy mablag’lari miqdori va boshqalar jihatidan imkoniyatlari cheklangan ishlab chiqaruvchi subyektlar. Respublikamizda sanoat ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlarida (masalan, yengil va oziq-ovqat sanoati, metallga ishlov berish va asbobsozlik sanoati va h.k.) 100 kishigacha, ayrimlarida (masalan, mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg’i-energetika sanoati va boshqalarda) 50 kishigacha, xizmat ko‘rsatish sohasida 25 kishigacha ishlovchi korxonalar kichik biznes subyektlari hisoblanadi.

Konversiya - (lat.konversio-o‘zgarish)- harbiy ishlab chiqarish va boshqa xil harbiy faoliyat sohalarining tinchlik maqsadlariga ko‘chirilishi.

Kotirovkalash – bu valyuta kursini o‘rnatishdir. Jahon amaliyotida kotirovkalashning 2 xil usuli mavjud: Valyuta kursini to‘g’ri kotirovkalash, Valyuta kursini egri kotirovkalash.

Kredit - 1. Lotincha «kredit» - «qarz» so‘zidan olingan bo‘lib, pul mablag’lari, tovar va xizmatlarini kelishilgan foizda qaytarish sharti bilan vaqtincha foydalanishi uchun pul yoki material mablag’lari berish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimi. (qarz, nasiya). **2.** O‘z egalari qo‘lida vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag’larini boshqalar tomonidan ma’lum muddatga haq to‘lash sharti bilan olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqadigan munosabatdir. **3**. Jismoniy va yuridik shaxslarning vaqtinchalik bo‘sh mablag’larlarini muayyan tamoyillar asosida qaytarish sharti bilan foydalanishga berish jarayonida vujudga kelgan iqtisodiy munosabatlar majmui.

Kreditor - qarzga mablag’ beruvchi tomon.

Kredit pullari - 1. Kredit aloqalarida ishlatiladigan pullardir (banknotlar, veksellar, cheklar, kredit kartochkalari). Kredit pullar oltin o‘rniga paydo bo‘lgan, qarz beruvchi va qarzdor o‘rtasidagi hamda bank vositasida amalga oshiriladigan harakatlarda qo‘llaniladigan pullar. **2.** Kredit munosabatlari asosida yuzaga keluvchi, to‘lov vositasini bajaruvchi qiymat belgilari.

Kredit siyosati - banklarning kredit faoliyati bo‘lib, ssuda kapitalini joylashtirish bilan amalga oshiriladigan siyosat. Kredit siyosatining elementlariga quyidagilar kiradi: kredit siyosatining maqsad va vazifalari, kredit yo‘nalishini tashlash, kredit operatsiyalarini amalga oshirish texnologiyasi, kreditlash tartibining nazorati.

Kreditlash tamoyillari. Kredit munosabatlari quyidagi tamoyillar (prinsiplar)ga rioya etgan holda amalga oshiriladi: Qaytarib berishlik. Muddatlilik. Ta’minlanganlik. Maqsadlilik. To‘lovlilik. Samaradorlik.

Kredit subyektlari – har-xil bo‘lishi mumkin. Bunda 2 tomon, ya’ni, qarz beruvchi (kreditor) va qarz oluvchi (debitor) ishtirok etadi. Bularga korxona, firma, tashkilot, davlat va turli toifadagi aholi kiradi.

Lizing - asosiy fondlarni uzoq muddatga ijaraga olish. Yangiliklarni ishlab chiqarish va sotishni moliya bilan ta’minlash usuli. Lizing sanoat korxonalariga bir yo‘la katta miqdorda pul sarf qilmasdan kerakli mahsulotlarni olish imkonini beradi. Lizing ikki ko‘rinishda: moliyaviy va tezkor bo‘ladi. Moliyaviy lizing ijaraga olingan fondning

to‘la qiymatini va ijarachi foydasini qoplashni ko‘zda tutadi. Tezkor lizing- amortizatsiya davridan qisqa muddatga tuzilgan kelishuv.

Lizing obyekti - tadbirkorlik faoliyati uchun foydalanadigan, iste’mol qilinmaydigan har qanday ashyolar. Shu jumladan, korxonalar, mulkiy komplekslar, binolar, inshootlar, uskunalar, transport vositalari hamda boshqa ko‘char va ko‘chmas mulk lizing obyektlari bo‘lishi mumkin. Yer uchastkalari va boshqa tabiat obyektlari lizing obyektlari bo‘la olmaydi.

Mamlakat xatari (riski) - bu mamlakatdagi siyosiy va iqtisodiy sharoitlarning hozirgi va kelajakdagi o‘zgarish xatari korxona, tashkilot, firmalarga ta’sir ko‘rsatadi. Bu asosan tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug’ullanuvchi, tovar va xizmatlarni eksport qiluvchi korxonalar faoliyatiga katta ta’sir qiladi.

Mamlakatning Markaziy banki - ma’lum bir davlatning bank tizimining asosiy qismi.

Mahalliy byudjet - Davlat byudjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mablag’lari jamg’armasini tashkil etuvchi bir qismi bo‘lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag’lar sarfi yo‘nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

Mehnat - Kishilarning maqsadga muvofiq faoliyati **mehnat** deyiladi.

Mehnat birjasi - ishchi, xizmatchi va ish beruvchi o‘rtasidagi ishchi kuchini sotish va sotib olish bo‘yicha kelishuvni amalga oshirishda muntazam vositachi vazifasini o‘taydigan, ishsizlar hisobini yuritadigan, ularni ish bilan ta’minlash, qayta o‘qitish kabilar bilan shug’ullanuvchi davlat muassasasi.

Mehnat munosabatlari - ish beruvchi bilan ish oluvchi o‘rtasida ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste’mol va boshqa jarayonlarda amalga oshadigan iqtisodiy aloqalar.

Mehnat predmetlari - bevosita mehnat qurollari ta’sirida mahsulotlar tayyorlanadigan narsalar (yer, suv, xom ashyo, materiallar va boshqalar).

Milliy valyuta - ma’lum bir mamlakatning rasmiy pul birligi. Masalan: O‘zbekistonda-sum, Rossiyada-rubl, Hindistonda-rupiya va h.k..

Milliy valyuta tizimi - bir mamlakatda valyutaning amal qilishi

bilan bog’liq bo‘lgan iqtisodiy va qonuniy munosabatlar yig’indisi.

Milliy daromad - 1. Mamlakat iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini belgilab beruvchi umumlashgan muhim ko‘rsatkich. Yalpi ichki mahsulotning bir qismidan iborat. Yalpi ichki mahsulot qiymatidan ishlab chiqarish xarajatlarining chegirib tashlangan qismi. Mamlakatda yil davomida vujudga kelgan barcha daromadlar yig’indisidir. **2.** Milliy ishlab chiqarishdan keladigan daromad. Iqtisoddagi va barcha turdagi daromadlar jamg’armasi. U ish haqini, renta daromadini, korporatsiya daromadlarini qiymatidan keladigan sof foiz va boshqa daromadlarni o‘z ichiga oladi. Yana yalpi milliy mahsulot bilan asosiy kapitalning iste’mol xarajatlari va qo‘shimcha soliqlar tafovuti sifatida aniqlandi.

Milliy iqtisodiyot - 1.Bu barcha ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tarmoqlari va sohalarini, funksional iqtisodiyotni, ko‘plab infratuzilmalarni o‘z ichiga qamrab olgan yaxlit iqtisodiyotdir. 2. Muayyan siyosiy makondagi moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalarini yaxlit bir butun qilib birlashtirgan barcha ishlab chiqarish subyektlari faoliyatlarining o‘zaro aloqada va dialektik birlikdagi ifodasi.

Milliy hisoblar tizimi - yalpi milliy mahsulot, ichki milliy mahsulot va milliy daromadni ishlab chiqarish, taqsimlash, foydalanishni qiymat shaklida ifodalaydigan o‘zaro bog’liq hisoblash tizimidir.

Minibank - bank filiali binosidan tashqarida, lekin o‘zi joylashgan viloyat-shahar hududida joylashgan va tegishli normativ-huquqiy hujjatlariga muvofiq faoliyat yurituvchi bank filialining tarkibiy tuzilmasi.

Misqol - og’irlik o‘lchovi. Sharq mamlakatlarida qimmatbaho buyumlarning og’irligi misqol bilan o‘lchangan. Bir misqol Afg’onistonda - 4,6 g., Jazoirda -4,27 g., Misr va Sudanda -4,08 g., Turkiyada - 4,81 g., Xorazmda -4,55 g., Buxoroda - 4,8-5 grammga teng bo‘lgan. Amir Temur davrida bir misqol 4,8 g., vaznda oltin tangaga teng bo‘lgan. Bu og’irlik o‘lchovi Yaqin Sharqda hozir ham ishlatiladi.

Moddiy buyumlashgan boylik - milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan ashyoviy - buyum ko‘rinishiga ega bo‘lgan qismi.

Moliya - pul fondlarining shakllanishi, taqsimlanishi va foydalanishini tartibga solish bilan vujudga keladigan munosabatlardir.Tarixan bank kapitali bilan sanoat va boshqa kapitallar qo‘shilishi natijasida hosil bo‘lgan kapital munosabatlari. Moliya pul mablag’laridan foydalanish va uning harakatini tartibga solish, turli darajadagi pul fondlarini vujudga keltirish va takror ishlab chiqarish ehtiyojlari va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida ularni taqsimlashni ifodalaydi.

Monometallizm - pul tizimida mustaqil unsur bo‘lib, bunda bitta metallga barcha tovarlar qiymatini o‘zida aks ettiruvchi umumiy ekvivalent roli beriladi.

Monometall - agar tangalar faqat bir xil metalldan, ya’ni, oltin yoki kumushdan zarb qilinsa, shunday pul tizimi **monometall pul tizimi** deyiladi.

Naqd pul aylanishi - ma’lum davrda naqd pullar vositasida amalga oshirilgan barcha to‘lovlar yig’indisi. Bu to‘lovlar banknot yoki tangalar orqali amalga oshiriladi.

Naqd pul muomalasi - mamlakat pul tizimida amaldagi qonunchilik bo‘yicha naqd pullarni muomalaga chiqarilishi, aylanishi (harakati) va muomaladan chiqarilishi.

Naqd pulsiz oborot - pul oborotining bir qismi bo‘lib, unda pullar harakati o‘zaro talablar hisobiga kredit muassasalaridagi hisobvaraqlar bo‘yicha pul o‘tkazish yo‘li bilan amalga oshiriladi va bunda naqd pullar ishlatilmaydi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar -pul mablag’larining bankdagi bir hisob raqamidan boshqa hisob raqamiga naqd pul ishtirokisiz, faqat hujjatlar asosida o‘tkazish tushuniladi. Odatda, naqd pulsiz hisob - kitoblarni ko‘pchilik «pul ko‘chirish» yoki «pul o‘tkazish» deb tushunadi. Korxona va tashkilotlar tomonidan tovar ayirboshlash, xizmatlar ko‘rsatish va notovar operatsiyalar bo‘yicha bir-biriga bo‘lgan talab va majburiyatlarni naqd pul ishlatmasdan pul mablag’larini faqat hujjatlar orqali bir hisob varaqdan ikkinchi hisob varaqqa o‘tkazish orqali amalga oshiriladigan hisob- kitoblar.

Narx, baho - 1. Tovar qiymatining puldagi ifodasi. Bozor sharoitida narx qiymat o‘lchovi, rag’batlantirish omili, daromadlarni qayta taqsimlash vazifalarini bajaradi. **2.** Narsaning, buyumning pul bilan o‘lchanadigan qiymati, bahosi.

Narx diapazoni - narxlar oralig'ining puldagi ifodasi.

Narx indeksi - joriy yildagi iste'molchilik tovarlari narxining bazis yilidagi iste'molchilik tovarlari narxiga nisbatining foizlardagi ifodasi.

Narx turlari - narx tizimini tashkil etuvchilar. Ularning eng muhimlari ulgurji va chakana, shartnoma, chegaralangan, demping, nufuzli, qat'iy, erkin va hokazo narxlar.

Natural (mahsulot) ishlab chiqarish - mehnat natijalari ishlab chiqaruvchilarning o'zlari tomonidan iste'mol qilinadigan, ichki xo'jalik ehtiyojlarini qondiradigan xo'jalik yuritish shakli.

Natural xo'jalik yuritish - bu agar kishilar o'z ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan barcha mahsulotlarni o'zlari yetishtirsalar, ya'ni, hech narsa sotib olmasalar va sotmasalar, bunday xo'jalik yuritish natural xo'jalik yuritishdir.

Obligatsiya - 1. Lotincha «obligation» so'zidan olingan bo'lib, u majburiyat degan ma'noni anglatadi**.** Buning egasi qarz berganligidan guvohlik beruvchi va unga ushbu qimmatli qog'ozning nominal qiymatini unda ko'rsatilgan muddatda belgilangan foiz to'langan holda qoplash majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'oz. **2.** Emitentning qarz majburiyati qat'iy foiz stavkasi shaklida belgilangan qimmatli qog'ozning bir turidir.

Overdraft - 1. Chek bo'yicha olingan joriy hisob raqamdagi qoldiqdan ortiqcha summa. **2.** Bankdagi kreditning oshib ketishi. **3.** Bank mijozning hisob raqamidagi qoldiqdan ortiq mablag'ni hisobdan chiqarish yo'li bilan beriladigan qisqa muddatli kredit.

Omonatchi - bu o'zining kundalik ehtiyojidan ortiq pul mablag'larini jamg'arish uchun bankdagi hisob varaqqa omonat sifatida pul mablag'larini jamg'arish uchun bankdan omonat daftarchasini olgan shaxsdir.

Onkol ssudasi - birinchi talabga ko'ra qoplanadigan qisqa muddatli qarz.

Operativ lizing - bu shunday ijara munosabatlariki, bunda lizing obyektlari (mulk) amortizatsiya muddatidan kamroq muddatga ijaraga olinadi. Arendator (ijarachi) mulkni o'z ixtiyoriga ma'lum muddatga yoki bir ishlab chiqarish davriga oladi. Odatda shartnoma 5 yilga tuziladi. Bu muddat tugaganidan so'ng ijarachi to'lovni to'lashni to'xtatishga va mulkni ijaraga bergan egasiga topshirishga haqli, yoki shartnomani yangitdan tiklash, yoxud shartnomani tuzish vaqtidagi

kelishilgan bahoda lizing obyektini sotib olishi mumkin.

Operativ hisob - ma’lum xo‘jalik jarayoni va operatsiyalarini ular yuz bergan joyning o‘zida kechiktirmay nazorat qilib boradi. Xo‘jalik operatsiyalarini amalga oshirishda bu hisob yordamida rejalashtiriladigan ko‘rsatkichlar bilan ham son, ham sifat jihatidan solishtiriladi.

OFERDRAF - mijozning joriy hisob varag’ining salbiy qoldig’i bo‘lib, bank krediti bilan qoplanadi.

Ochiq bozordagi operatsiyalar - bu pul bozoriga ta’sir ko‘rsatish maqsadida qimmatli qog’ozlarni Markaziy bank tomonidan sotib olish va sotishdir.

Ochiq valyuta pozitsiyasi – bu vakolatli bankning chet el valyutasidagi talablari uning chet el valyutasidagi majburiyatlari summasiga mos (teng) bo‘lmagan holatdagi valyuta pozitsiyasidir.

Pul - 1. Shunday maxsus tovarki, u hamma boshqa tovarlar uchun umumiy ekvivalent vazifasini bajaradi. Hamma tovarlar singari pul ham qiymat ham iste’mol qiymatiga ega. Shu ma’noda, u boshqa oddiy tovarlardan farq qilmaydi. **2**. Hamma tovar va xizmatlar ayirboshlanadigan, umumiy ekvivalent sifatida foydalaniladigan, boshqa barcha tovarlar qiymatini ifodalaydigan maxsus tovar.

Pul muomalasi - iqtisodiy subyektlarning pul vositasida amalga oshadigan munosabatlari.

Pul - kredit siyosati - davlat tomonidan iqtisodiy o‘sishni ta’minlash maqsadida pul muomalasini tashkil etish va barqarorligini ta’minlash uchun amalga oshiriladigan barcha chora-tadbirlar majmui.

Pul - kredit siyosati ekspansiyasi - muomaladagi pul miqdorining o‘sishini nazoratini pasayishi, soliq stavkalarini qisqarishi, foiz stavkalari darajalarining pasayishi asosida muomalaga kredit resurslarining keng miqdorda chiqishi bilan ajralib turadi.

Pul agregati - jamg’arib borilayotgan va xarid qobiliyatini saqlovchi barcha pul vositalari. Bunga naqd pullar, ma’lum muddatga yoki muddatsiz bankka qo‘yilgan pullar, sertifikatlar va b.. Jahon amaliyotida turli pul ko‘rsatkichlari (M0,M1,M2,M4), ya’ni, agregatlaridan foydalaniladi.

Muomaladagi naqd pullar ya’ni, banklardan tashqaridagi naqd pullardan iborat. Ushbu ko‘rsatkich muomalaga chiqarilgan naqd pullar miqdoridan Markaziy Bank kassasidagi va tijorat banklar kassalaridagi

naqd pullar miqdorini chegirish orqali hisoblanadi. Xususan, kvazi pullar, ya’ni, bank hisob raqamlarida oson naqd pulga aylanadigan mablag’lardir. Uning tarkibiga muddatli va jamg’arma depozitlari, xorijiy valyutadagi depozitlar va boshqa depozitlar kiradi.

M_1-yuqori likvidli pullar Mo pul agregati + talab qilib olinguncha depozitlar.

M_2- M_1 + muddatli va jamg’arma depozitlari.

M_3- M_2 + xorijiy valyutadagi depozitlar.

M_4- M_3 + uzoq muddatli **qimmatli qog’oz**lar.

Hozirgi paytda o‘tish iqtisodiyotidagi mamlakatlarda iqtisodiyot, bank tizimi va moliya bozorlarining, jumladan, pul, qimmatli qog’ozlar va valyuta bozorlarining rivojlanish darajasiga qarab bank statistikasida M0, M1, M2 va M3 pul agregatlaridan foydalaniladi. O‘zbekiston bank statistikasida ayni paytda M0, M1 va M2 pul agregatlari va rezerv pullar qo‘llaniladi.

Xususan, **M0** pul agregati muomaladagi naqd pullardan iborat bo‘lib, ular eng yuqori li**k**vidli pullar hisoblanadi. **M1** pul agregati – M0 va talab **qilib** olinguncha depozitlar yi**g’**indisidan iborat. **M2** pul agregati, ya’ni, pul massasi – M2 pul agregati, muddatli depozitlar, jamg’arma depozitlar va xorijiy valyutadagi depozitlardan tash**k**il topgan.

Pul aylanishi - pulning o‘z vazifalarini bajarish chog’idagi harakatlari yig’indisi. Pul aylanishi jarayonida jamiyatning barcha strukturaviy tuzilmalari - davlat muassasalari, mahalliy hokimiyatlar, korxonalar, tashkilotlar, banklar, birjalar, firmalar va aholining barcha guruhlari ishtirok etadi.

Pul birligi - mamlakatdagi to‘lov vositasi birligi bo‘lib, asosan tovarlar qiymatini o‘lchash rolida va muomala vositasi sifatida xizmat qiladi.

Pul massasi - har qanday mamlakat iqtisodiyotida tovarlar va xizmatlar aylanishini ta’minlaydigan, xususiy shaxslar, institutsional mulkdorlar (korxonalar, birlashmalar, tashkilotlar va b.) va davlat egalik qiladigan naqd va naqd pulsiz xarid hamda to‘lov vositalari majmuidir.

Pul taklifi - bu muomalaga chiqarilgan ma’lum turdagi pul miqdoridir.

Pul tizimi - **1**. Ma’lum bir mamlakatda pul muomalasini qonuniy

va mutanosib ravishda tashkil qilishda qo‘llaniladigan uslublar majmuasi tushuniladi. **2.** Davlat qonunlari asosida pul muomalasini tashkil qilish shaklidir.

Pul emissiyasi - bu muomaladagi pul massasini ortishiga olib keluvchi pullarni chiqarishdir.

Pul-kredit siyosatining bevosita vositalar — Mar**k**aziy ban**k** tomonidan tijorat ban**k**lariga nisbatan foiz stav**k**alarini yo**k**i **k**redit miqdorini belgilash va che**k**lashdan iborat bo‘lgan ma’muriy usullari.

Pul-kredit siyosatining bilvosita vositalar esa Mar**k**aziy ban**k** va tijorat ban**k**lari **o‘rta**sidagi ixtiyoriy ravishda foydalaniladigan, ya’ni, bozor orqali pulga bo‘lgan talab va ta**k**lifni **o‘**zgartirish, muomaladagi pul massasi miqdorini va ban**k**larning to‘lovga **q**obiliyatliligini tartibga solish usulidir.

Pul-kredit siyosatining vositalari - Markaziy bank tomonidan pulga bo‘lgan talab va taklifni tartibga solish hamda pul-kredit siyosatini amalga oshirish mexanizmidir.

Pulning qiymati - pul birligining xarid qilish qurbi-qobiliyati, ya’ni, unga qancha tovar va xizmatlar xarid qilish mumkinligi.

Real qiymat - bu aktivning joriy bozor qiymati yoki qonunchilikka muvofiq holda baholash faoliyati bilan shug’ullanish huquqiga ega bo‘lgan, mustaqil ekspertlar tomonidan aniqlangan qiymatdir.

Real daromadlar - muayyan jamiyatdagi taqsimot qonunlari asosida va qonunlarga asoslanmagan usullar bilan vujudga keladigan jamiyat a’zolari yalpi ichki mahsulotdagi hissasining moddiy-ashyoviy va xizmat ifodasi.

Revalvatsiya - lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, «ahamiyatga egaman», «arziyman» degan ma’noni anglatadi. Mamlakat milliy valyutasining xorijiy valyuta kursiga nisbatan o‘sishi. Revalvatsiya mamlakat iqtisodini izga solish vositalaridan biri bo‘lib, mamlakat pul tizimini muvofiqlashtiradi, pulning xarid qobiliyatini mustahkamlaydi.

Sarmoya - asosiy savdo mablag’. Kichik savdoda harakat qiluvchi mablag’ dastmoya deb yuritilgan.

Sarmoyador - qimmatli qog’ozlarni o‘z nomidan va o‘z hisobidan sotib oluvchi jismoniy yoki yuridik shaxslardir (davlatdir).

Sarrof - pul almashtiruvchi, pulni maydalovchi. Savdo rastalari va ko‘chalarda o‘tirib, kishilarning yirik pullarini maydalab, qimmatbaho

buyumlarini pulga almashtirib beruvchi shaxs. Sarroflar chet eldan kelgan savdogarlarning pullarini mahalliy pullarga almashtirib berish. Qimmatbaho toshlar, oltin, kumush va boshqalarning bahosini belgilash, pul va buyumlarni ma’lum vaqtgacha omonatga saqlash bilan ham shug’ullangan.

Svop (swap) – **1**.(ingl. “svap”, “svop”) – almashuv, almashtirish ma’nosini bildiradi. Valyutaviy svop - bitimda belgilangan muddat va valyuta kursi bo‘yicha hisoblashish (qayta almashuv) sharti asosida valyutalarni bir vaqtda sotib olish va sotish (almashuv) bo‘yicha ikki tomonlama bitimdir. Valyutaviy svop operatsiyasi ikki qismdan iborat bo‘lib, birinchi qismini amalga oshirishda valyutalarning dastlabki almashinuvi (spot bitim), ikkinchi qismini bajarishda esa, qayta almashinuvi (forvard bitimi) va svop shartnomasining yopilishi sodir bo‘ladi. **2.** Savdo qoidalariga amal qilgan holda bitta qarzni to‘lash bo‘yicha ma’lum bir muddat o‘tgandan so‘ng shartlarni o‘zgartirish bo‘yicha bitim.

Sindisiyalashtirilgan kredit - bir necha banklar tomonidan yirik investitsiya loyihalarini birgalikda kreditlash.

Sintetik schyotlar - mablag’lar va xo‘jalik jarayonlarining umumlashgan hisobi, pul birliklarida yuritiladigan schyotlarga aytiladi.

Sintetik hisob - sintetik schyotlar yordamida amalga oshiriladigan hisob.

Slip (bankomat yoki terminal kvitansiyasi) – **1**. Bank kartalari yordamida tuziladigan va undan foydalanilgan holda operatsiya olib borilganligini tasdiqlovchi hisob-kitob hujjati. **2**. Bank plastik kartochkasidan foydalangan holda operatsiya o‘tkazilganligini tasdiqlovchi va o‘zida operatsiya summasi, turi, sanasi, shuningdek bank plastik kartochkasini hamda ushbu slipni shakllantirgan terminalni identifikaTsiya qilish imkonini beruvchi axborotlarni aks ettiruvchi terminal kvitansiyasi.

Subvensiya - davlatning mahalliy organlarga pul ko‘magi. Dotatsiyalardan farqli ravishda subvensiyada muayyan korxonalar moliyalashtiriladi va maqsadli foydalanish tartibi buzilsa, qaytarib olinadi.

Ssuda - bankdan pul shaklida berilgan kredit. Ssuda foizi (protsenti) kreditning to‘lovlilik tamoyilidan kelib chiqadi. Iqtisodiy adabiyotlarda **«ssuda foizi», «qarz foizi», «kredit foiz stavkasi»,**

oddiygina «foiz» yoki «protsent» kabi atamalar uchrab turadi. Ularning barchasi bir xil ma’noni bildiradi.

Ssuda operatsiyalari - banklarga daromadning asosiy qismini olib keladi, vaqtincha harakatsiz yotgan pul mablag’larini joylashtirish, muomala va iste’molni rag’batlantirgan holda harakatga soladigan operatsiyalar.

Ssuda foizi - qarz beruvchi ma’lum bir vaqtga qarz berganligi uchun qarz oluvchidan olinadigan foizlar. Boshqacha qilib aytganda, ssuda foizi kreditning bahosidir.

Sudxo‘rlik krediti - kreditning eng qadimiy shaklidir. Sudxo‘rlik krediti barcha mamlakatlarda keng tarqalgan. Amalda sudxo‘rlik krediti rasmiy idoralar tomonidan tegishli ruxsatnomaga ega bo‘lmagan kishilar va korxonalar tomonidan mablag’larni vaqtincha foydalanish uchun beriladi. Sudxo‘rlik krediti uchun to‘lanadigan foiz qarz beruvchi bilan qarz oluvchi o‘rtasida kelishilgan holda belgilanadi va odatda juda yuqori foizlarda beriladi. Uning darajasi oyiga 10-15 %, ayrim hollarda undan ham yuqori bo‘ladi. Milliy kredit tizimi rivojlanib borgan sari barcha toifadagi qarz oluvchilar ehtiyojlari tobora to‘laroq qondirilishi natijasida sudxo‘rlik krediti yo‘qoladi.

Suzib yuruvchi inflyatsiya. Bunda yillik inflyatsiya sur’atlari 10% dan 100% gacha, ayrim hollarda 200% gacha yetadi.Mamlakatda narx-navo tezroq o‘sa boshlaydi, iqtisodiy o‘sish sur’atlari pasayadi, ishsizlik ko‘paya boradi. Bunday inflyatsiya rivojlanayotgan mamlakatlarga xosdir. Masalan, 2001-yilda Rossiyada inflyatsiya -18% ni, O‘zbekistonda esa -24% ni tashkil etgan. 2002-yil O‘zbekistonda inflyatsiya darajasi ancha pasaydi, uning o‘rtacha oylik miqdori 1,6 foizdan iborat bo‘ldi.

Taklif - ma’lum narx bo‘yicha mavjud bo‘lgan tovarlar soni.

Taklif qonuni - narx bilan sotishga chiqarilayotgan tovarlar o‘rtasidagi bevosita, ya’ni, to‘g’ridan-to‘g’ri bog’liqlikdir.

Taklif egri chizig’i - narx bilan taklif o‘rtasidagi to‘g’ri bog’lanishning, ya’ni, taklif qonunining chizma ifodasi.

Tanga - metalldan yasalgan pul birligi, muomala va to‘lov vositasi. O‘rta Osiyoda tangalar miloddan avvalgi Sh asrda muomalaga chiqarilgan. Amir Temur tomonidan XIV asrning 80-yillarida o‘tkazilgan pul islohotida to‘la qiymatli kumush tangalar zarb qilingan. **Tanga** lotincha **moneta** bo‘lib, uning old tomoni - **avers**, orqasi-**revers**

va qirrasi-**gurt** deyiladi.

Tijorat banklarining o‘z mablag’lari - bular maxsus fondlar, rezerv kapitali, moddiy rag’batlantirish fondi, ustav fondi, taqsimlanmagan foyda va boshqa har xil tashkil qilingan fondlar.

Tijorat banklarining emitentlashgan mablag’lari - bularga qimmatbaho qog’ozlarni sotishdan olingan mablag’lar kiradi.

Tijorat valyuta kursi - tijorat banklari tomonidan ichki bozordagi xorijiy valyutaga bo‘lgan talab va taklifni hisobga olgan holda aniqlanadi. Tijorat valyuta kurslari bo‘yicha tijorat banklari huquqiy va jismoniy shaxslardan xorijiy valyutani sotib oladi va sotadi. Masalan, O‘zsanoatqurilishbankning 2011-yil 16-iyundagi tijorat kursi bo‘yicha 1 AQSh dollarining sotib olish kursi 1750, sotish kursi esa 1860 so‘mni tashkil etdi.

Tijorat krediti - sotuvchilarning xaridorlarga tovar shaklida beradigan kreditidir.

Tijorat foydasi - savdo bilan shug’ullanuvchi subyektlarning tovarlar chakana narxi bilan savdo xarajatlari o‘rtasidagi farqdan iborat daromadlari.

To‘lov talabnomasi - bu mahsulot yetkazib beruvchi va mablag’ oluvchilarning belgilangan summani to‘lovchi bank orqali to‘lashi to‘g’risidagi talabnomani o‘z ichiga olgan hisob- kitob hujjatidir. To‘lov talabnomasi bo‘yicha hisob- kitoblar **«Aksept»** shaklidagi hisob- kitoblar deb ham yuritiladi.

To‘lov topshiriqnomasi - mijoz o‘z hisob varag’idan unga xizmat ko‘rsatuvchi bankka ma’lum bir summani boshqa mijozning hisob varag’iga o‘tkazish to‘g’risidagi topshirig’idir.

To‘lovga qobillik - bu keng tushuncha bo‘lib, bank zarur muddatlarda kreditlar, omonatchilar, davlat oldidagi majburiyatlarini to‘liq bajara olish layoqatini bildiradi. Lekin u faqat balans likvidligiga bog’liq bo‘lib qolmasdan, balki boshqa bir qator omillarga ham bog’liq.

To‘lov sanasi - bitim shartlariga muvofiq qarz oluvchi hisob varaqlariga pul mablag’lari o‘tkazilishi lozim bo‘lgan ish kuni. Qarz oluvchining vakillik hisob varag’idan ko‘chirma nusxa pul mablag’lari o‘tkazilganligiga tasdiq hisoblanadi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat deganda O‘zbekiston Respublikasi yuridik va jismoniy shaxslarining xorijiy davlatlarning yuridik va jismoniy shaxslari, shuningdek, xalqaro tashkilotlar bilan o‘zaro foydali

iqtisodiy aloqalarni o‘rnatish va rivojlantirishga qaratilgan faoliyati tushuniladi.

To‘lov balansi — xalqaro operatsiyalarning balans hisob varag’i, ya’ni, bu — davlatning tovarlar, xizmatlar, kapitallarni olib kirish hamda olib chiqish ko‘rsatkichlarining nisbati ko‘rinishidagi barcha xalqaro aloqalari majmuining puldagi ifodasi. To‘lov esa o‘rnatilgan muddatlarda vaqti-vaqti bilan amalga oshirilib boriladi. Bunda xaridor har gal tovar olishda kreditni rasmiylashtirib o‘tirmaydi, ya’ni kreditga murojaat qilmaydi. Chegirma berish usulida agar xaridor to‘lov hujjatlari yozilgandan so‘ng, shartnomada kelishilgan ma’lum davr ichida to‘lovni amalga oshirsa to‘lov yig’indisidan chegirma beriladi. Agar ushbu davr ichida to‘lovni to‘lay olmasa, unda to‘lovni belgilangan muddatda to‘liq amalga oshiradi.

Uzoq muddatli kreditlar - bir yildan ortiq muddatga (ishlab chiqarish va ijtimoiy maqsadlarga mo‘ljallangan obyektlarni qurish, qayta ta’mirlash va texnik qayta jihozlashga doir xarajatlar bilan bog’liq) investitsiya maqsadlari uchun beriladigan ssudalar.

O‘zgaruvchan talab - erkin bozorda mahsulot narxini ma’lum bir foizga o‘zgarishi, talabning necha foizga o‘zgarishini belgilovchi ko‘rsatkich. U baholarning o‘zgarishi va ularning darajasi bo‘yicha qaror qabul qilish jarayonida keng qo‘llaniladi.

Ustav kapital(fond)i - davlat ajratgan, tashkilotchilar va qatnashchilar omonatlaridan, mehnat jamoasi pay to‘lovlari va qazolardan shakllangan korxonaning asosiy va aylanma mablag’lari manbai.

Universal banklar - o‘z mijozlarining u yoki bu tarmoqlarga tegishli bo‘lishidan qat’i nazar, ularga turli-tuman bank xizmatlarini ko‘rsatadilar.

Unifikatsiya - turli xildagi mahsulotlar, detallar, uzellar va boshqa qo‘llaniladigan materiallar va texnologik jarayonlarni ratsional jihatdan bir xilligini ta’minlash.

Ustav kapitali - bu ta’sis hujjatlarida belgilangan hissalarning (pul ifodasidagi) yig’indisidir. Ustav kapitaliga hissa shaklida qo‘shiladigan moddiy va nomoddiy aktivlar ta’sischilar kelishuviga yoki yuridik shaxs ijroiya organining qaroriga ko‘ra baholanadi va hisobga olinadi.

Ustav fondi - 1. Bank faoliyatini tashkil etish uning ustav fondini yaratishdan boshlanadi. Ustav fondi yuridik va jismoniy shaxslarning

jamg’armasi hisobidan yaratiladi va majburiyatlarni bajarish uchun xizmat qiladi. **2.** Pul mablag’larining yig’indisi, korxona yoki tashkilotlarning o‘z ish faoliyatini olib borish uchun o‘rnatilgan ma’lum bir summa.

Ustuvor intensiv iqtisodiy o‘sish - iqtisodiy o‘sish intensiv omillarning yuqori o‘rniga egaligini bildiradi.

O‘zbekiston Respublikasining naqd milliy valyutasi – O‘zbekiston Respublikasining banknota va tanga shaklidagi pul birligi.

Uzun valyuta pozitsiyasi – vakolatli bankning chet el valyutasidagi talablari miqdorining uning chet el valyutasidagi majburiyatlari miqdoridan ortiq bo‘lgan holatdagi ochiq valyuta pozitsiyasidir.

Faktoring - banklar va boshqa moliyaviy tashkilotlarning korxonalar qarzlarini (yetkazib berilgan va bajarilgan xizmatlarga haq to‘lash bo‘yicha majburiyatlarini) o‘z zimmasiga olishidan iborat bo‘lgan moliyaviy-tijorat xizmat turi. **Foiz** - hissa, ustama, qo‘shimcha foyda.

Foiz opsioni – bu opsion egasiga qat’iy o‘rnatilgan bahoda kelgusida belgilangan kunda yoki ungacha qisqa muddatli depozit yoki ssudani sotish yoki sotib olish huquqini (majburiyat emas) beruvchi kelishuvi.

Foiz svopi - bu ikki tomon o‘rtasidagi shartnomaviy kelishuvdir, masalan, tijorat banki va uning mijozi bilan oldindan kelishib qo‘yilgan fiktiv summa foiz to‘lovidir. Yoki bir tomon ikkinchi tomonga olingan summaga fiktiv foiz to‘laydi va boshqa tomondan suzib yuruvchi foiz stavkasi orqali pul oladi, odatda, bu libor stavkasi (har kunlik o‘rtacha foiz stavkasi) orqali olib boriladi.

Foiz siyosati - ssuda siyosatining muhim qismi bo‘lib, taqdim etilgan kreditlardan olingan foizlar bank daromadining muhim qismini tashkil etadi.

Xalqaro valyuta jamg’armasi - xalqaro savdo va valyuta hamkorligini rivojlantirishga ta’sir ko‘rsatish maqsadida 1944-yilda tashkil etilgan xalqaro valyuta-moliya tashkiloti. Xalqaro valyuta jamg’armasi -a’zo davlatlar o‘rtasida valyuta- kredit munosabatlarini tartibga solib turish va ularga to‘lov balansining kamomadi bilan bog’liq valyutaviy qiyinchiliklar paytida chet el valyutasida qisqa va uzoq muddatli kreditlar berish yo‘li bilan moliyaviy yordam ko‘rsatish

uchun mo‘ljallangan hukumatlararo tashkilot. XVJ o‘z amaliy faoliyatini 1947-yil 1- martdan boshlagan.

Xalqaro valyuta fondi - xalqaro moliya valyuta tashkiloti. Uni tuzishdan maqsad xalqaro savdoni rivojlantirish, valyuta kursini, me’yorlarini, nisbatlarini belgilash, ko‘p tomonli to‘lovlar tizimiga rioya qilinishini nazorat qilish hamda fond a’zolariga valyuta yetishmovchiligi holatlarida kredit, qarz berishdir.

Xalqaro valyuta munosabatlari - pulning jahon xo‘jaligida amal qilishi va turli iqtisodiy aloqalarga xizmat qilishi yoki pulning xalqaro to‘lov munosabatlarida faoliyat ko‘rsatishi.

X**alqaro valyuta tizimi** - xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan ifodasi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya - mustaqil davlatlarning xalqaro mehnat taqsimoti asosida iqtisodiy, siyosiy va boshqa maqsadlar mushtarakligi negizidagi aloqalarining shunday darajasiki, bunda har bir mamlakatning taraqqiyoti o‘z ichki imkoniyatlari bilan birga mamlakatlar o‘rtasidagi aloqalarga ham bog’liq bo‘ladi.

Xalqaro yoki mintaqaviy valyutalar - deganda bir guruh mamlakatlar tomonidan foydalaniladigan pul birliklari va to‘lov vositalari tushuniladi. Masalan: SDR, Yevro, KFA franki, Sharqiy Karib dollari va boshqalar.

Xalqaro kredit - xalqaro umumiqtisodiy sohada, bir mamlakat tomonidan boshqa mamlakatga vaqtinchalik foydalanishga beriladigan qarz. Ssuda kapitalining xalqaro miqyosdagi harakati bo‘lib, bu harakat tovar va valyuta ko‘rinishidagi mablag’larni qaytarib berishlik, muddatlilik va haq to‘lashlik asosida berish bilan bog’liqdir.

Xalqaro lizing - ko‘pincha bu moliyaviy lizing (moliyaviy lizingni-qarang) bo‘lib, bunda bir tomonda chet el hamkori (sherigi) turadi.

Xalqaro savdo - turli davlatlar, ularning firmalari va aholisi o‘rtasida amalga oshadigan eksport-import munosabatlaridan iborat savdo shakli.

Xalqaro hisob- kitoblar - 1. Tashqi savdo, kapitallar va kreditlarning harakati bilan bog’liq valyutaviy operatsiyalar, valyutada oldi-sotdi qilish operatsiyalari va boshqa tovarsiz harakatdagi operatsiyalar majmui tushuniladi. **2.** Bir mamlakatdan boshqa mamlakatga naqd pulsiz o‘tkazilgan to‘lovlar tushuniladi. Xalqaro

hisob- kitoblar turli mamlakatlarning davlat idoralari,

Xalqaro valyuta fondi - xalqaro moliya valyuta tashkiloti. Uni tuzishdan maqsad xalqaro savdoni rivojlantirish, valyuta kursini, me'yorlarini, nisbatlarini belgilash, ko'p tomonli to'lovlar tizimiga rioya qilinishini nazorat qilish hamda fond a'zolariga valyuta yetishmovchiligi holatlarida kredit, qarz berishdir.

Xorijiy davlatning banki - xorijiy davlat hududida ro'yxatga olingan va u joylashgan hamda ro'yxatga olingan joydagi bank nazorati organi tomonidan berilgan bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyaga ega bank.

Hududiy Bosh boshqarma ma'muri – Markaziy bank hududiy Bosh boshqarmasida videokonferensiya aloqa uskunalarini o'rnatishni, tarmoqqa ulanishini va ishlashini ta'minlaydigan Markaziy bank hududiy Bosh boshqarmasi mutaxassisi.

Hududiy valyuta tizimi — milliy va jahon valyuta tizimlarining oraliq elementi hisoblanib, u mamlakatlar hududiy guruhi integratsiyasiga xizmat qiladi. Bunga misol qilib, Yevropa valyuta-iqtisodiy ittifoqini keltirish mumkin.

Hududlararo hisob-kitoblar - 1. Turli hisob- kitoblarning markazlarida vakillik hisob-varaqlariga ega bo'lgan banklararo hisob-kitoblardir**. 2.** Banklararo hisob- kitoblar bir viloyat ichidagi hisob-kitoblar markazi orqali amalga oshirilib qolmay, balki viloyat tashqarisiga ham chiqishi mumkin. Bunda banklararo hisob- kitoblar viloyat Markaziy banki boshqarmalari qoshida ochilgan hisob- kitob kassa markazlari orqali o'tkaziladi. Turli hisob- kitob kassa markazlarida vakillik hisob varag'iga ega bo'lgan banklar o'rtasidagi hisob- kitoblar hududlararo hisob-kitoblar deb ham yuritiladi.

Xususiy daromad - alohida jismoniy shaxs, shaxsiy soliq to'lashdan oldingi daromad.

Xususiy kapital - bu ustav kapitali, qo'shilgan, zaxira kapitali hamda taqsimlanmagan foydadan tarkib topadi.

Xususiy mulk - yuridik va jismoniy shaxslarning o'ziga tegishli bo'lgan mulki. Ular shu mulkni sotish, almashtirish va nazorat qilish huquqiga ega.

Xususiy tadbirkorlik - 1. Fuqarolar (alohida fuqarolar) tomonidan o'zlarining tavakkalchiliklari va mulkiy javobgarliklari ostida, shaxsiy daromad (foyda) olish maqsadida amaldagi qonunchilik doirasida

amalga oshiriladigan tashabbuskor xo‘jalik faoliyatidir. **2.** Jismoniy yoki yuridik shaxslar tomonidan amalda o‘zining shaxsiy mulki asosida tashkil etiladigan faoliyat turi.

Xususiy tashkilotlar - demokratik davlatlarda, individuallar va xususiy tashkilotlar mustaqil ish yuritishga harakat qiladi. Masalan, ro‘znoma va oynomalar xususiy tarzda boshqariladi. Davlat maktablari bilan xususiy maktablar ham faoliyat ko‘rsatadi. Ko‘plab korxonalar xususiy tarzda boshqariladi. Britaniya, Shvetsiya va ko‘plab davlatlarda (ya’ni, demokratik davlatlarda) sanoat va xizmat ko‘rsatishning ayrim tarmoqlariga davlatning o‘zi egalik qiladi. Totalitar davlatlarda esa hukumatning o‘zi aksariyat uyushmalar va tashkilotlarni shakllantiradi va nazorat qiladi. Bu davlatlarda odamlar davlatning ruxsatisiz biror-bir guruhga birlasha ham olmaydilar.

Chaqa - mis, jez singari metallardan yasalgan mayda, tanga pul.

Chek - bankka berilgan farmoyishga ko‘ra shaxsning joriy hisobvaraqda ko‘rsatilgan summani berish to‘g’risidagi maxsus hujjat. Chek mijozning o‘z bankiga unda ko‘rsatilgan mablag’ni naqd pulda berilishi yoki boshqa hisob raqamiga (schyotiga) o‘tkazilishi to‘g’risidagi buyrug’idir.

Chet el bank vakolatxonasini akkreditatsiyalash - chet el banki O‘zbekiston Respublikasi hududida o‘z vakolatxonasini ochishi va uning faoliyat olib borishi uchun ruxsatnoma olishi hamda vakolatxona boshlig’ini tayinlashi.

Chet el banki vakolatxonasi - chet el bankining u joylashgan yerda boshqa ochilgan alohida bo‘linmasi bo‘lib, u bank va boshqa tijorat faoliyati bilan shug’ullanish huquqisiz bank manfaatlarini ko‘zlab ish olib boradigan bank bo‘linmasidir.

Chet el banklari - **1.** Bank chet el bankining filiali bo‘lib, unda uning ustav kapitali to‘liqligicha chet el banki tomonidan to‘lanadi va u o‘z faoliyatini O‘zbekiston Respublikasida amalga oshiradi. **2.** Chet davlatlar hududida ro‘yxatga olingan (norezident banklar) va o‘zlari joylashgan hamda ro‘yxatga olingan joydagi organlardan litsenziya olgan banklar.

Chet el kapitali ishtirokidagi bank - chet ellik investorlarning ishtiroki bank ustav kapitali umumiy summasining kamida 30% ini tashkil etadigan bank. Bunday bankning ustav kapitalini shakllantirishda rezidentlar va norezidentlar, jismoniy va yuridik

shaxslar, shuningdek, norezident banklar ishtirok etishi mumkin.

Eksport - 1. Tovarlar, xizmatlar, investitsiya, qimmatli qog'ozlar, texnologiyalar va boshqalarni tashqi bozorga chiqarish. **2.** Mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotlar, texnologiyalar va xizmatlarni chet mamlakatlarga chiqarish va tashqi bozorda sotish tushuniladi.

Eksport - import banki - xorijga mahsulot chiqarish va xorijdan mahsulot keltirish jarayonini mablag' bilan ta'minlash asosida faoliyat yurituvchi bank.

Elektron pul - elektron kartochka bo'lib, uning xotirasiga egasining hisobidagi pul summasi yozilgan bo'ladi. Hisob- kitoblarni elektron hisoblash mashinalari yordamida bajarish uchun qo'llaniladigan kredit pullarning eng so'nggi turidir. Pul to'lash uchun elektron kartochka EHMga kiritiladi, kartochkadan avtomatik ravishda to'lanishi zarur bo'lgan pul summasi o'chiriladi va bu summa pul oluvchi elektron hisobiga yozib qo'yiladi.

Emissiya - 1. Qog'oz pullarning G'aznaxonaga yoki boshqa davlat moliya organlari tomonidan muomalaga chiqarilishi. **2.** Barcha shakldagi pul belgilarini muomalaga chiqarish.

Emissiya (markaziy bank uchun) - qog'oz va tanga pullarning, davlat qimmatli qog'ozlarining Markaziy bank yoki moliya organlari tomonidan muomalaga chiqarilishi.

Emissiya (tijorat banklari uchun) - bu tijorat banklari tomonidan qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish.

Emissiya tizimi - bu muomalaga bank biletlari, xazina biletlari, qog'oz va tanga pullar, qimmatbaho qog'ozlarni chiqarishdir. Rivojlangan mamlakatlarda bank biletlari emissiyasi Markaziy banklar tomonidan, xazina biletlari va tangalar esa qonunda belgilangan emissiya huquqiga asosan, xazina muassasalari tomonidan chiqariladi.

Emitent - pul belgilari, qimmatli qog'ozlar va to'lov hisob- kitob hujjatlarini muomalaga chiqaruvchi shaxs.

Emitent bank - muomalaga pul belgilarini chiqaruvchi bank belgilangan bo'ladi.

Erkin narxlar - talab bilan taklif nisbatiga bog'liq bo'lgan narxlar.

Erkin savdo - jahon bozoridagi boj to'lovlari, import kvotalari, ta'rifsiz to'siqlar, eksportni ixtiyoriy cheklashlar kabi proteksionizmga xos bo'lgan cheklovlarsiz amalga oshadigan xalqaro oldi-sotdi

munosabatlari.

Erkin Iqtisodiy Hududlar - qo‘shma tadbirkorlik hududlari, xorij kapitalini erkin amal qilishi uchun ajratilgan maxsus hudud, iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilish maqsadida tashkil etiladi.

Yuguruvchan inflyatsiya yoki giperinflyatsiya. Bu haddan tashqari inflyatsiya bo‘lib, uning yillik sur’atlari 100% dan ko‘p bo‘lib, ayrim hollarda 1000 % dan ham ortadi. Narx-navo shiddat bilan o‘sadi, pul qadri g’oyat tez pasayadi, pul topishga bo‘lgan intilish eng past darajaga keladi. Giperinflyatsiya sharoitida korxonalar va aholi nima qilib bo‘lsa ham, qadrli pul bo‘lgan iqtisodiy qudratli mamlakatlarning valyutalarini yig’a boshlaydilar. Narx-navoni mutlaqo tartibga solib bo‘lmaydi, narxlar oyiga 50% atrofida o‘sadi. Tovarlarni pul ishtirokisiz, bi-biriga bevosita almashtirish, ya’ni, barter paydo bo‘ladi. Pul muomalasi izdan chiqadi.

Yuqori likvidli aktivlar - bu kassadagi pullar, Markaziy bankdagi vakillik hisob varag’idagi qoldiq mablag’lar, Markaziy bankdagi rezerv hisob varag’idagi qoldiq mablag’lar, qimmatbaho qog’ozlarga aylantirilgan mablag’lar.

Yalpi ichki mahsulot - muayyan mamlakatda yil davomida yaratilgan barcha mahsulotlar va ko‘rsatilgan xizmatlar qiymatlarining bozor narxlaridagi umumiy ifodasi.

Yalpi mahsulot - korxona faoliyatining umumlashgan ko‘rsatkichi bo‘lib, muayyan vaqtda ishlab chiqarilgan mahsulot ko‘lamini ifodalaydi**.**

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Asosiy adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. “O‘ZBEKISTON” T-2023 y.

2. O‘zbekiston Respublikasining «O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g’risida»gi Qonuni. Yangi tahriri ostida 2019-yil 5-noyabr.

3. O‘zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to‘g’risida»gi Qonuni. Yangi tahriri ostida 2019-yil 11-noyabr.

4. Ўзбекистон Республикасининг «Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида» қонуни Тошкент ш., 2019 йил

5. Ўзбекистон Республикасининг «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги

қонуни, 22.10.2019 й.

6. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g’risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7- fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-sentyabrdagi “Valyuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to‘g’risida”gi PF-5177-sonli Farmoni.

8. "2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi Taraqqiyot strategiyasi"gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-sonli Farmoni.

9. 2020-2025 yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 12 maydagi PF-5992- sonli Farmoni.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentyabrdagi “Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga doir chora-tadbirlar to‘g’risida”gi PQ-3270-sonli Qarori.

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 13-sentyabrdagi “Pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g’risida”gi PQ-3272-sonli Qarori.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 16-iyundagi

“Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi va kapitallashuvi darajasini oshirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g’risida”gi PQ-3066-sonli Qarori O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent, 2017. – №26. – 577-modda.

13. Абдуллаева Ш.З. Банк иши. Т.: «Иқтисод-Молия» нашриёти, 2019. – 768 б.

14. Азизов У.Ў ва бошқалар. Банк иши. Т.: «Фан ва технология» нашриёти, 2016. – 640 б.

15. Бобақулов Т.И., Абдуллаев У.А. Исаков Ж.Я. “Монетар сиёсат” Дарслик. – “Иқтисод-Молия”, 2019. 274 б.

16. Бобақулов Т.И., Абдуллаев У.А. Шомуродов Р.Т . “Монетар сиёсат”. Ўқув қўлланма. Т.: “Иқтисод-Молия”, 2018. 236- б.

17. Бобақулов Т.И., Абдуллаев У.А. “Халқаро валюта-кредит муносабатлари” Дарслик. - «Иқтисод-Молия» - Тошкент, 2019 йил, 232 б.

18. Омонов А.А, Қоралиев Т.М “Пул ва банклар” Дарслик. Т.: - “ИҚТИСОД-МОЛИЯ”, 2019 й. – 461 б.

19. Абдуллаева Ш.З. ва б. “Пул ва банклар” Дарслик. Т.: - “ИҚТИСОД МОЛИЯ”, 2019 й. – 628 б.

20. Деньги, кредит, банки. Экспресс-курс : учеб. пособие / под ред. О. И. Лаврушина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : КНОРУС, 2016.- 544 с.

21. Деньги, кредит, банки : учеб. / под ред. Г. Н. Белоглазовой. – М.: Высшее образование, 2018.- 245с.

22. Кузнецова, Е.И. Деньги, кредит, банки: Учебное пособие / Е.И. Кузнецова. - М.: ЮНИТИ, 2019. - 567 с.

23. Селищев, А. С. Деньги. Кредит. Банки / А. С. Селищев. - СПб.: Питер, 2017. - 245 с.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Lavrushin O.I. Bankovskoye delo: sovremennaya sistema kreditovaniya: uchebnoye posobiye. - M.: Knorus, 2014. - 360 s.

2. Lavrushin O.I. “Bankovskoye delo”. Uchebnik. - M.: KNORUS, 2013.- 789 s.

3. Bondarenko N.N., Kulak A.G., Pekarskaya N.Ye. Finansovo-bankovskaya statistika.Uchebnoye posobiye.-Minsk: GIUSTBGU, 2012. - 264 s.

4. Karaliyev T. Sattarov O. va boshqalar “Tijorat banklari faoliyati

tahlili”. O‘quv qo‘llanma. 2013-yil. 192-bet.

5. Abdullayeva Sh.Z. Bank ishi. T.: «Iqtisod-Moliya » nashriyoti, 2017. – 768 b.

6. Mullajanov F.M. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011. – 368 b.

7. Omonov A. A.«Pul va banklar» O‘quv qo‘llanma T. «Moliya iqtisod», 2018 y.-500 b.

8. Omonov A.A. Tijorat banklari aktivlari va passivlarini boshqarish.-Monografiya.-T.: “IQTISOD-MOLIYa”.-2016.-B.160.

9. Niyozov Z.D., Boboyev Sh.K. Pul, kredit va banklar. O‘quv qo‘llanma Samarqand: 2012 y. 220 b.

10. Xolboyev D. Pul va banklar” Ma’ruzalar matni”. Samarqand: 2018 y. 200 b.

11. G.Yelizavetin “Pulnoma ”.“YoSh GVARDIYa” nashriyoti Toshkent -1979 y.210 bet

12. Benjamin Franklin o‘gitlari (Abdulla A’zam Amerika millatining otasi. Tafakkur, 2000 y. 3-son.)

13. Муҳаммад пайғамбар алайҳис салом қиссаси. Ҳадислар. Тошкент: Камалак, 1991.

14. Ym D. Опыты. M., 1896. C.37.

15. Sobirov M. “Tilla, fuls, oq va qora tanga. Buxoro amirligi pul tizimi tarixi” 2024 y.

1-Ilovala

Dunyodagi eng g‘aroyib pullar.

Pul sivilizatsiyamiz mavjudligining asosi sanaladi. Dunyoda tanga, qog‘oz pul va elektron pullardan foydalanmaydiganlar juda kam. Pulni boyish uchun emas, zavq uchun to‘playdigan numizmatiklar ham bo‘ladi. Ularga quyidagi eng g‘aroyib pullar juda yoqishi tabiiy. (Siz xam qiziqasizmi?)

«Yulduzlar jangi» qahramonlari aks etgan tangalar.

Tinch okeanidagi mitti Niue davlatida pul ishlab topish usullari kam bo‘lgani sababi uni ana shu yo‘l bilan amalga oshirishga qaror qilishdi. YA’ni “YUlduzlar jangi” filmi ishqibozlari uchun kolleksion tangalar chiqarishdi. Bu pullarda filmdagi eng mashhur qahramonlar aks ettirilgan. Ana shunday tangalardan biri 390 dollar turadi.

Malika Diana aks ettirilgan tanga.

Dunyo Malika Dianani uning go‘zalligi, ezguligi va ochiq ko‘ngilligi uchun yaxshi ko‘rardi. Kuk orollarida ham uni jondan ortiq ko‘rishgan, hatto Diana Spenser fojiasining o‘n yilligiga bag‘ishlab tanga ham chiqarishgan.

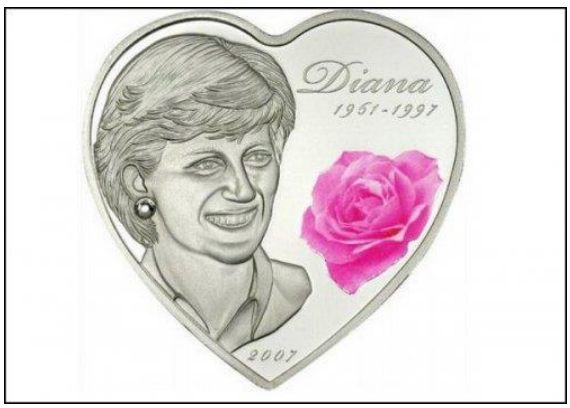

QR-kodli tangalar

QR-kodlar tobora ommalashib bormoqda. Biroz vaqt ilgari u faqat Yaponiyada qo‘llanilar edi. Endi esa Niderlandiyada QR-kodli ilk tangalar chiqarildi. Kodda ushbu mamlakatning Moliya vazirligi saytiga havola shifrlangan.

Plastik pullar

Butun dunyo naqd pullar o‘rnini bosuvchi plastik kartalarga ko‘nikdi. Ayrim mamlakatlarda, masalan Kanadada esa plastik pullardan foydalaniladi! Bu kupyuralarga ishonchli bo‘lish va uzoq muddat xizmat qilish imkonini beradi.

Yig‘iladigan tangalar

IKEA va LEGO mahsulotlari namunasi dizayner Mak Funamizu (Mac Funamizu)da yig‘iladigan tangalar yaratish ishtiyoqini oshirdi. Masalan, bunday bir dollarli tangani to‘rtta qismga 25 sentdan yoki bir qismini ikkita 25 sentdan 50 sent qilib taqsimlash mumkin.

Million dollarli pul

Hozirda dollar banknotalarining eng yirik nominali bu – 100. Biroq undan katta masalan, 200, 500, 1000 va hatto 1000000 (million) nominali ham bo‘lgan. To‘g‘ri million dollarlik nominal faqat suvenir ko‘rinishda chiqarilgan. Masalan, 1988-yilda million banknotasi Xalqaro millionerlar klubiga a’zolik chiptasi sifatida chiqarilgan.

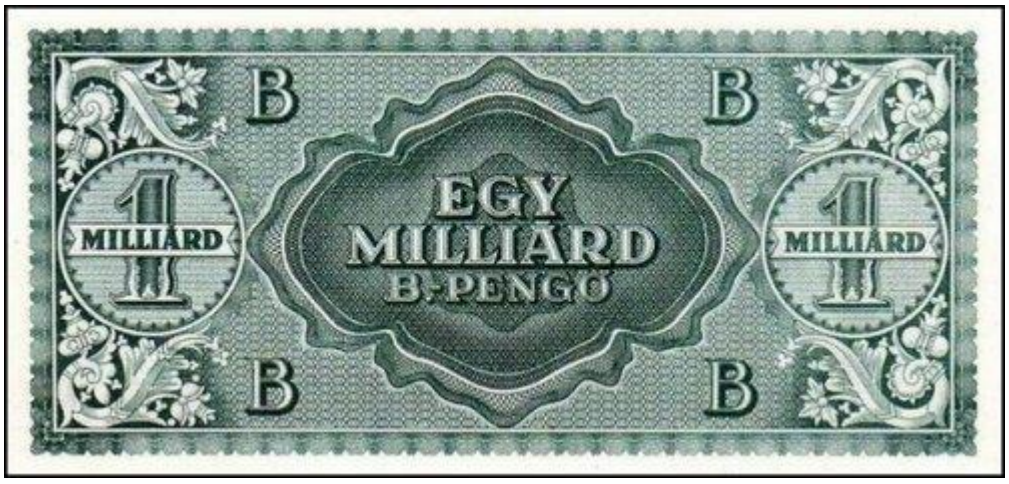

Banknotaning eng katta nominali

Nominali bo‘yicha eng katta banknota 1946-yilda Vengriyada urushdan keyingi inflyatsiya va denominatsiya vaqtida chiqarilgan. Uning nominali sekstillion penge (o‘sha vaqtdagi venger valyutasi) ya’ni milliard dona trillionga teng bo‘lgan (bir sonidan keyin yigirma bitta nol).

Nur taratuvchi pullar

Har birimiz qorong‘ida pul sanash murakkabligini bilamiz. Ana shu muammoning yechimi sifatida qorong‘ida yonadigan Luminous Paper Money konsepti ishlab chiqilgan. Bunday kupyuraning har bir nominali pulning rangiga qarab nur taratishi mumkin.

Hajmli pullar

Somalida tekis tangalarga ishonishmaydi shekilli. Shuning uchun uchburchak, shar va kub shaklidagi pullar chiqarilgan.

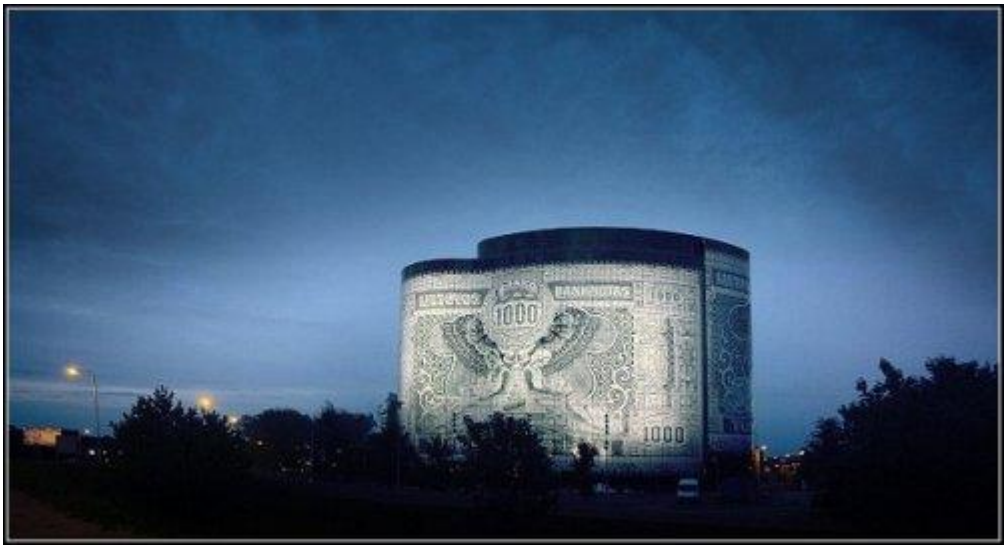

Banknota-bino

Litvaning Kaunas shahridagi Easy Office ofis markazini dunyodagi eng g‘aroyib banknota deb atash mumkin bo‘lsa kerak. U mavjud bo‘lmagan ming lit kupyurasi ko‘rinishida!

Endi birqator mamlakatlarda qog‘oz pullar chiqarilmaydi.

Avstraliya, Yangi-Papua, Gvineya, Yangi Zelandiya, Ruminiya, Vetnam, Bruney, Kanada, Maldaviya mamlakatlarida qog‘oz pullar o‘rniga plastik banknotalar chiqarilmoqda. Banknotalar beriladigan bankomatlar o‘rinlarini plastik banknotalar beriladigan bankomatlar egallagan.

Qiziqarli ma’lumotlar bo‘lsa boyiting!

Hisoblangan pul birliklari

Ushbu bo‘limda hisob-kitob qilingan pul birliklari (ya’ni tanga yoki qog'oz pul shaklida jismoniy vositasi bo‘lmagan pul birliklari) ko‘rsatilgan:

- naqd pulsiz pul muomalasi, foiz stavkalari, davlat qimmatli qog'ozlari bozori va boshqalarni barqarorlashtirish uchun (Boliviya IIV, Chili rivojlanish birligi, Kolumbiya Real qiymat birligi, Meksika inversiyasi birligi, Urugvay pesosi indekslangan birliklarda);
- ichki elektron bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun (WIR-evro va WIR-Frank);
- joriy likvidlikni boshqarish bilan bog'liq bir qator bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun (o‘sha kunning dollari va keyingi kunningdollari).

Bundan tashqari, ushbu bo‘limda sanab o‘tilgan pul birliklari ishlatiladi:

- xalqaro pul va jamoaviy valyutalar sifatida (masalan, SDR va ularga tenglashtirilgan Afrika taraqqiyot bankining hisob-kitob birligi, Sukre);

- xalqaro tarmoq ichidagi kliring uchun (xalqaro temir yo‘l Ittifoqi franki);
- naqd puldan foydalanishga hojat bo‘lmagan boshqa maqsadlar uchun.

Davlat / Emitent	Uzbek tilidagi nomi	Ingliz tilidagi nomi	ISO 4217[10][31]			Kurs
Xalqaro (millatlararo) pul birliklari						
Afrika taraqqiyot banki (ingl. *African development bank (ADB)*)	Hisoblash birligi ADB	ADB Unit of Account	XUA	965	NA	= XDR 1[32]
Evropa jamoalari	Yevropa tarkibiy birligi EURCO[en]	European Composite Unit (EURCO)	XBA	955	NA	
	Evropa valyuta birligi EMU-6[en][33]	European Monetary Unit (E.M.U.-6)	XBB	956	NA	
	Evropa hisob birligi EUA-9[en]	European Unit of Account 9 (E.U.A.-9)	XBC	957	NA	
	Evropa hisob birligi EUA-17[en]	European Unit of Account 17 (E.U.A.-17)	XBD	958	NA	
Mintaqaviy o‘zaro hisob-kitoblarning yagona tizimi (SUKRE)	Sukre	Sistema Unitario de Compensacion Regional de Pagos (SUCRE)	XSU	994	NA	SUCRE saytida
Xalqaro valyuta fondi (XVF)	Maxsus qarz olish huquqlari (SDR)	SDR (Special Drawing Right)	XDR	960	NA	Valyuta savati
Milliy pul birliklari						
Boliviya	Mvdol	Mvdol	BOV	984	2	
Kolumbiya	Haqiqiy qiymat birligi	Unidad de Valor Real	COU	970	2	
Meksika	Meksika inversion birligi[en]	Mexican Unidad de Inversion (UDI)	MXV	979	2	
AQSh	Keyingi kun dollari[en]	US Dollar (Next day)	USN	997	2	≈ USD 1

	Xuddi shu kunning dollari[en]	US Dollar (Same day)	USS	998	2	≈ USD 1
Urugvay	Urugvay pesosi indekslangan birliklarda	Uruguay Peso en Unidades Indexadas (URUIURUI)	UYI	940	0	
Chili	Rivojlanish birligi[en]	Unidades de fomento	CLF	990	0	≈ CLP 22 000[34]
Xususiy pul birliklari						
WIR-bank (Shveytsariya	WIR-evro	WIR Euro	CHE	947	2	
	WIR-frank	WIR Franc	CHW	948	2	
Xalqaro temir yo‘llar Ittifoqi (fr. *Union Internationale des Chemins de fer (UIC)*)	Frank UIC[en]	UIC-Franc	XFU	—	NA	

Qimmatbaho metallar

Ba’zi qimmatbaho metallar an'anaviy ravishda valyuta qadriyatlariga tegishli (xususan, ko‘plab Markaziy banklar ularni oltin-valyuta zaxiralari tarkibiga kiritadi) va banklararo bitimlar obyekti hisoblanadi. Bu birinchi navbatda oltin, kumush, platina va palladiy. Shuning uchun ISO 4217 standartida ularga alohida harf va raqamli kodlar berilgan.

Yahoo valyuta konvertorida! bundan tashqari, faol birja spekulyatsiyasi ob'ekti bo‘lgan mis (funt) va alyuminiy (untsiya) kabi metallar va asosiy zamonaviy tanga metallari mavjud. Ularning norasmiy harf kodlari ISO 4217 standartidagi harf kodlariga o‘xshash tarzda qurilgan.

Uzbek tilidagi nomi	Ingliz tilidagi nomi	ISO 4217[10]		Kurs[35]
Standartga kiritilgan ISO 4217				
Oltin (Troya unsiyasi)	Gold	XAU	959	USD/XAU
Palladiy (Troya unsiyasi)	Palladium	XPD	964	USD/XPD
Platina (Troya unsiyasi)	Platinum	XPT	962	USD/XPT
Kumush (Troya unsiyasi)	Silver	XAG	961	USD/XAG
Bundan tashqari, valyuta konvertorida taqdim etilgan Yahoo!				
Alyuminiy (untsiya)	Aluminium Ounces	(XAL)	—	USD/XAL
Mis (funt)	Copper Pounds	(XCP)	—	USD/XCP

Iso 4217 standartiga kiritilmagan valyutalar

Tan olinmagan yoki qisman tan olingan davlatlar va hududlarning valyutalari

Ushbu bo‘limda ISO 4217 standartida ko‘rsatilmagan ba’zi tan olinmagan yoki qisman tan olingan davlatlar (hududlar) keltirilgan. Ulardan deyarli to‘liq milliy valyutalar faqat Dnestryani va Somalilandda joriy etilgan. Tog'li Qorabog'da milliy valyuta rasmiy ravishda qonuniy to‘lov vositasi bo‘lib, aslida faqat kollektsion qiymatdir. Kosovo, Abxaziya, Janubiy Osetiya va Shimoliy Kiprning pul muomalasi boshqa davlatlarning valyutalariga asoslangan. Britaniya Antarktika hududining banknotlari kolleksiya tangalari hisoblanadi. Ushbu bo‘limda Malta ordeni tomonidan ishlab chiqarilgan Malta skudosi ham mavjud bo‘lib, u ba’zan mitti davlat sifatida qaraladi.

Valyuta haqida asosiy ma’lumotlar					Savdo pul birligi			Kurs
Davlat (hudud)	Nomi	Emissiya markazi[8]	Belgisi[9]	Namuna	Nomi	1/-	Namuna	
Abxaziya[36], Janubiy Osetiya[36],	Rubl (Rossiya rubli)[37]	RFMB	₽		Kopeyka	1/100		—
Britaniya Antarktika hududi	Funt (Antarktika funti)[38]	Britaniya Antarktika hududi komissari	£		—			= GBP 1
Kosovo Respublikasi	Evro[39]	Evropa Markaziy banki	€		Yevrosent	1/100		13 322,69
Malta ordeni	Skudo (Malta skudo)[40]	Malta ordeni hukumati	—	Tashqi	Taro[41]	1/12	Tashqi	
NKR	Dramlar (Qorabog ' dramasi)[42][43]	NKR moliya vazirligi	֏		Luma	1/100		
PMR	Rubl (dnestryanı rubl)[44]	Dniestrbo‘yi respublika banki	₱		Kopeyka	1/100		PRB saytida

Shimoliy Kipr	Lira (turk lirasi)[45]	Turkiya Respublikasi Markaziy banki	₺		Kurush	1/100		
Somaliland	Shilling (Somaliland shilling)[46]	Somaliland Banki	Sl. Sh.		—			

Virtual davlatlarning valyutalari

Virtual davlatlar yoki mikrodasturlar — davlatlar bo‘lmagan, jiddiy qabul qilinmaydigan, ularning hududida e'lon qilingan, jahon hamjamiyati tomonidan tan olinmagan, ammo ularning ayrim xususiyatlarini taqlid qiladigan va rasmiy davlat atributlarini-bayroq, gerb, pasport, pochta markalari va pul belgilarini takrorlaydigan tashkilotlarning umumiy nomi. Biroq, ularning pullari kollektorlar uchun katta qiziqish uyg'otadi; ba’zilari quyida keltirilgan.

Valyuta haqida asosiy ma’lumotlar				Savdo pul birligi			Kurs
Davlat (hudud)	Nomi	Belgisi[9]	Namuna	Nomi	1/-	Namuna	
Seland	Dollar (Sealand dollari)	SX$		Sent	1/100		= USD 1
Seborg Knyazligi	Luijino	L	Tashqi	Chentezimo	1/100		= USD 1/6

Xususiy valyutalar [tahrirlash | kodni tahrirlash]

Xususiy va mintaqaviy valyutalar [tahrirlash | kodni tahrirlash]

Asosiy maqolalar: mintaqaviy valyuta va xususiy valyuta

Ko‘pgina davlatlarda (masalan, Rossiyada) xususiy pul chiqarish taqiqlangan, ammo ba’zi mamlakatlarda (AQSh, Kanada, Avstraliya, Buyuk Britaniya, Germaniya va boshqa ko‘plab mamlakatlarda) bunga ruxsat berilgan. Xususiy valyutalarning bir turi:

* mintaqaviy valyutalar (masalan, Itaka soati);

* sanoat hisob-kitob birliklari (ISO 4217 standartiga kiritilgan xalqaro

temir yo‘llar Ittifoqining UIC franki va uning qo‘shilmagan hamkasbi — xalqaro havo transporti assotsiatsiyasining neytral pul birligi[en]);

* notijorat tashkilotlar va ishqibozlar guruhlarining pul birliklari (masalan, Antarktika dollari);

* xususiy kompaniyalar, banklar va boshqalarning banknotalari (ISO 4217 wir-evro standartiga va Shveytsariya WIR-bankining WIR-frankiga, Svalbardning qo‘shilmagan rubliga kiritilgan).

Elektron, virtual va o‘yin valyutalari [tahrirlash | kodni tahrirlash]

Asosiy maqolalar: virtual valyuta, xayoliy valyuta, o‘yin valyutasi va elektron valyuta

Xususiy valyutalarning alohida turi elektron valyutalar bo‘lib, ularga quyidagilar kiradi, masalan:

• PayPal;

• Visa Cash;

• Webmoney;

* Yandex.Pul.

Evropa parlamenti va Evropa Ittifoqi Kengashining ko‘rsatmalariga binoan elektron pullar quyidagi belgilarga ega[48]:

* ular elektron vositada saqlanadi va saqlanadi;

* ular emitent tomonidan boshqa shaxslardan chiqarilgan pul qiymatidan kam bo‘lmagan miqdorda pul olganda chiqariladi;

* ular boshqa (emitentdan tashqari) tashkilotlar tomonidan to‘lov vositasi sifatida qabul qilinadi.

Ushbu xususiyatlar, xususan, faqat tegishli kompyuter va stol o‘yinlari doirasida ishlatiladigan o‘yin valyutalariga ega emas, garchi ularni to‘liq valyutalarga aylantirishning mahalliy holatlari mavjud. Ba’zi o‘yin valyutalari "uydirma valyutalar ro‘yxati"da eslatib o‘tilgan.

Parallel valyutalar [tahrirlash | kodni tahrirlash]

Ikki yoki undan ortiq milliy valyutalar [tahrirlash / kodni tahrirlash]

Ba’zi mamlakatlarda naqd pul, naqd pulsiz yoki naqd pulsiz va naqd pulsiz pul muomalasini barqarorlashtirish uchun parallel valyutalar yoki pul surrogatlari qo‘llaniladi, ular pul belgisi shaklida jismoniy shaklga ega bo‘lishi mumkin — tangalar yoki banknotalar (masalan, kubalik konvertatsiya qilinadigan peso va Myanma ayirboshlash sertifikati) yoki faqat hisob-kitob birliklari sifatida mavjud bo‘lishi mumkin (Meksika inversiya birligi yoki Urugvay pesosi indekslangan birliklarda). Ushbu parallel pul birliklarining aksariyati ISO 4217 standartida o‘z kodlariga ega.

Davlat (hudud)	Asosiy valyutasi	Parallel valyuta			
		Nomi	ISO 4217[10]		Kurs[50]
Pul belgilari					
Kuba	Kuba pesosi	Konvertatsiya qilinadigan peso	CUC	931	= USD 1
Myanma	Myanma kyati	Myanma almashinuv sertifikati (ing. *Foreign exchange certificate (FEC)*)	—	—	= USD 1
Расчётные денежные единицы					
Boliviya	Boliviya bolivianosi	Mvdol	BOV	984	
Kolumbiya	Kolumbiya pesosi	Haqiqiy qiymat birligi	COU	970	
Meksika	Meksika pesosi	Meksika inversion birligi UDI[en]	MXV	979	
Urugvay	Urugvay pesosi	Urugvay pesosi indekslangan birliklarda URUIURUI	UYI	940	
Chili	Chili pesosi	Rivojlanish birligi[en]	CLF	990	≈ CLP 22 000[34]
		Oylik soliq birligi (isp. *Unidad Tributaria Mensual (UTM)*)	—	—	≈ CLP 38 500[51]

Ittifoq valyutasidan tashqari milliy pul birligi [tahrirlash | kodni tahrirlash]

Asosiy maqola: Iso 4217 standartiga kiritilmagan milliy valyutalar ro‘yxati

Ichki pul muomalasida xorijiy yoki jamoaviy valyutalardan foydalanadigan ko‘plab qaram hududlar va davlatlar o‘zlarining banknotalarini chiqarish huquqiga ega. Ular ISO 4217 yoki OKV standartiga kiritilmagan. Kamdan kam istisnolardan tashqari, ularning chiqarilishi epizodik xususiyatga ega va birinchi navbatda vakillik maqsadlariga ega. Rasmiy ravishda tegishli davlatda (hududda) qonuniy to‘lov vositasi bo‘lib, ular, qoida tariqasida, faqat yig'ish ob'ekti hisoblanadi. Ularning kursi nominal ravishda mahalliy pul muomalasining asosi bo‘lgan metropoliya pul birligi yoki ittifoq valyutasiga bog'liq.

Ushbu bo‘limda faqat pul muomalasida ishtirok etadigan pul birliklari ko‘rsatilgan.

Valyuta haqida asosiy ma’lumotlar						Savdo pul birligi			Kurs
Davlat (hudud)	Nomi	Turi	Kod[52]	Belgi[9]	Namuna	Nomi	1/-	Namuna	
Asosiy valyuta-funt sterling (GBP)									
Gernsi	Funt (gernsian)	Muomaladagi tangalar va banknotalar[53]	(GGP)	£	Tashqi	Penni	1/100	Tashqi	= GBP 1
Jersi	Funt (Jersi)	Muomaladagi tangalar va banknotalar[54]	(JEP)	£	Tashqi	Penni	1/100		= GBP 1
Men Oroli	Funt (Men Orollari)	Muomaladagi tangalar va banknotalar[55]	(IMP)	£	Tashqi	Penni	1/100	Tashqi	= GBP 1
Shimoliy Irlandiya	Funt (Shimoliy Irlandiya)[en]	Muomaladagi banknotalar[56]	—	£	Tashqi	Британский пенни (1/100 фунта стерлингов)		Tashqi	= GBP 1
Shotlandiya	Funt (Shotlandiya)		—		Tashqi				
Asosiy valyuta — Daniya kroni (DKK)									
Grenlandiya	O‘z valyutasini chiqarish to‘g'risida qaror 2006 yilda qabul qilingan, 2010 yilda u bekor qilingan[57]								
Farerlar	Krona (Farer)	Muomaladagi banknotalar[58]	(FOK)	Kr	Tashqi	Daniya eri (1/100 kronlar)		Tashqi	
Asosiy valyuta-AQSh dollari (USD)									
Sharqiy Timor	AQSh dollari tangalari va banknotalaridan tashqari almashtirish tangalari[59][60]					Sentavo	1/100		
Ekvador						Sentavo			

Dunyo valyutalari [tahrirlash | kodni tahrirlash]

Erkin konvertatsiya qilinadigan va zaxira valyutalari [tahrirlash | kodni

tahrirlash]

Asosiy maqolalar: zaxira valyutasi va erkin konvertatsiya qilinadigan valyuta

Shuningdek qarang: evrovalyuta, evrodollar, Oltin-valyuta zaxiralari, xalqaro dollar va neft dollarlari

Keng ma’noda erkin konvertatsiya qilinadigan valyutalar (sle) deganda valyuta operatsiyalarini amalga oshirishda hech qanday cheklovlarga ega bo‘lmagan valyutalar tushuniladi. Tor ma’noda, bu hisob-kitob CLS-banki tomonidan ishlatiladigan 17 ta valyuta (ingl. Continuous Linked Settlement). Zaxira valyutasi-bu maksimal likvidlikka ega bo‘lgan va Markaziy bank va/yoki hukumatning oltin-valyuta zaxiralari funktsiyalarini bajarishga qodir bo‘lgan valyuta. Bretton-Vuds o‘rnini egallagan Yamayka valyuta tizimi global zaxira 5 valyutani belgilaydi, xalqaro valyuta jamg'armasining maxsus qarz olish huquqlari (SDR) kursini aniqlash uchun faqat 4 valyutadan iborat savat ishlatiladi.

Valyuta	**SKB**[61]	**Zaxira valyutasi**[62]	**SDR savati**[63]
AQSh dollari	✓	✓	✓
Evro	✓	✓[64]	✓
Yapon iyenasi	✓	✓	✓
Britaniya funti	✓	✓	✓
Shveytsariya franki	✓	✓	✗
Janubiy Koreya vona	✓	✗	✗
Avstraliya dollari	✓	✗	✗
Gonkong dollari	✓	✗	✗
Kanada dollari	✓	✗	✗
Yangi Zelandiya dollari	✓	✗	✗
Singapur dollari	✓	✗	✗
Daniya kronasi	✓	✗	✗
Norvegiya kroni	✓	✗	✗
Shvetsiya kroni	✓	✗	✗
Meksika pesosi	✓	✗	✗
Janubiy Afrika randasi	✓	✗	✗
Yangi Isroil shekeli	✓	✗	✗

Kollektiv valyutalar va valyuta uyushmalari

Asosiy maqola: valyuta Ittifoqi

Ushbu bo‘limda ma’lumotlar mavjud:

* ichki hisob-kitoblarda valyutalarni almashtirish bo‘yicha rasmiy davlatlararo bitimlar to‘g'risida (masalan, Singapur va Bruney dollarlari);

* millatlararo yoki millatlararo emissiya markazlarini tashkil etish to‘g'risida (evro hududi, Sharqiy Karib dengizi dollari zonasi va boshqalar);

* emitent mamlakatning roziligi bilan o‘z mamlakatining pul muomalasida xorijiy valyutadan foydalanish imkoniyati to‘g'risida (Shveytsariya frankidan foydalanadigan Lixtenshteyn).

Biroq, bu erda ichki pul muomalasida yoki cheklangan miqdordagi pul operatsiyalarini amalga oshirish uchun chet el valyutalarini bir tomonlama Qonunchilik ruxsatnomasi yoki norasmiy amaliyot holatlari, shuningdek valyuta kengashi, valyuta yo‘lagi, belgilangan kurs kabi pul-kredit siyosatining maxsus rejimlari haqida so‘z yuritilmaydi.

Valyuta	**Valuta ittifoqi**[65]	**Ittifoq a’zolari** [66]	**Tashkil etilgan yili**
Hisoblangan pul birliklari			
Adb hisob birligi	Afrika Ittifoqi; emitent-Afrika taraqqiyot banki	53 mintaqaviy[67], 24 mintaqaviy bo‘lmagan[68] OTB a’zolari	1963
Maxsus qarz olish huquqlari	Yamayka valyuta tizimi; emitent - xalqaro valyuta fondi	XVFga a’zo 187 mamlakat[69]	1969
Sukre	Mintaqaviy o‘zaro hisob-kitoblarning yagona tizimi; emitent — Banco del ALBA[70]	Boliviya Venesuela Gonduras Kuba Nikaragua Ekvador	2010
Muomaladagi pul birliklari			
Shveytsariya franki	Lixtenshteyn va Shveytsariya valyuta shartnomasi[71]	Shveytsariya Lixtenshteyn	1920
Funt sterling	Sterling zonasi	Buyuk Britaniya va uning chet el hududlari va toj erlari	1931
AQSh dollari	Dollar zonasi	AQSh va ularning Orol	1933 (1904 yildan

		hududlari va Britaniyaning xorijdagi hududlari va Gollandiyaning maxsus munitsipalitetlari Sharqiy Timor Gaiti Marshall Orollari Mikroneziya Palau Panama Salvador Ekvador	Panama)
Frank KFP (Frantsiya tinch okeani franki)	Frantsiya tinch okeani bank shartnomasi; emitent-Frantsiyaning chet el hududlari emissiya institute	*Frantsiyaning xorijdagi mulklari*	1945
Frank KFA BCEAO	G'arbiy Afrika iqtisodiy va valyuta Ittifoqi; emitent-G'arbiy Afrika davlatlarining Markaziy banki	Benin Burkina-Faso Gvineya-Bisau Kot-dIvuar Mali Niger Senegal Togo	1945
Frank CFA BEAC	Markaziy Afrika mamlakatlarining iqtisodiy hamjamiyati; Markaziy Afrika davlatlari emitent — banki	Gabon Kamerun Kongo Respublikasi Markaziy Afrika Respublikasi Chad Ekvatorial Gvineya	1945
Daniya kroni	Daniya Qirolligi	Daniya Grenlandiya Farerlar	1946[72]—1979[73]
Sharqiy Karib dengizi dollari	Sharqiy Karib dengizi davlatlarini tashkil etish; emitent-Sharqiy Karib dengizi Markaziy banki	Angilya Antigua va Barbuda Grenada Dominika Montserrat Sent-Vinsent va Grenadinlar Sent-Kits va Nevis Sent-Lusiya	1965
Avstraliya	Avstraliya dollari	Avstraliya	1966

dollari	zonasi	va uning tashqi hududlari Кирибати Nauru Tuvalu	
Yangi Zelandiya dollari	Yangi Zelandiya dollari zonasi	Yangi Zelandiya Niue Kuk Orollari Pitkarn Orollari Tokelau	1967
Singapur dollari, Bruney dollari	Valyutalarni almashtirish to‘g'risidagi bitim (milliy valyutalar har ikki mamlakat hududida qonuniy to‘lov vositasidir)[74]	Singapur Bruney	1967
Hind rupiyasi	Ikki tomonlama sobit kurslar tizimi (har bir davlatning o‘z valyutasi bor, lekin uning kursi hind rupiyasiga bog'liq)	Hindiston **Butan** Nepal[75]	1974
Janubiy Afrika randasi	Yagona valyuta zonasi (har bir davlatning o‘z valyutasi bor, lekin uning kursi randga bog'liq)	Janubiy Afrika Lesoto Namibiya[76] Svazilend	1974
Evro	Yevrozona; emitent-Evropa Markaziy banki boshchiligidagi Evropa Markaziy bank tizimi	Evro hududi (17) va Evropa Ittifoqining maxsus hududlari Андоррa Vatikan Kosovo Respublikasi[39] Monako San-Marino Chernogoriya	1999 (2002)[77]
Niderlandiyalik Antil Gulden	Davlatlar va davlat tuzilmalari, 2010 yil 10 oktyabrgacha Niderlandiya Antil orollariga kirgan[78]	Kurasao Sint-Martin	2010

Valyutalar va pul birliklarining ko‘p qiymatli nomlari

Shuningdek qarang: pul birliklarini almashtirish

Ushbu bo‘limda hozirda bir nechta davlatlarning pul birliklarini nomlash uchun foydalaniladigan valyutalar va ularning fraktsiyalari nomlari keltirilgan. Masalan, "rubl" nomi Rossiyaning milliy valyutalari (Rossiya rubli), Belorusiya (Belorusiya rubli), shuningdek tan olinmagan Pridnestrovsk Moldaviya Respublikasi (pridnestrovsk rubli) tomonidan olib boriladi. Ro‘yxatda ilgari ishlatilgan nomlar mavjud emas. Shunday qilib, evro joriy etilishidan oldin Germaniya va Finlyandiya valyutalari — nemis markasi va fin markasi" marka " nomini olgan. Hozirgi vaqtda bu faqat Bosniya va Gertsegovinaning milliy valyutasi deb ataladi — konvertatsiya qilinadigan marka, shuning uchun u "marka" ro‘yxatiga kiritilmagan.

Pul birligining nomi [79]	Базовых валют	**Pul birliklarini almashtirish**	**Jami**
Tsent (evrosent, sen, senti, senti, senti, sin) [80], kindarka[81], avo (o‘g'il)[82]	0	46	46
Dollar	23	0	23
Santim	0	15	15
Sentavo	0	15	15
Frank	10	0	10
Denar, dinar	9	1	10
Funt	9	0	9
Песо	8	0	8
Rupiya, Rufiya	8	0	8
Dram, dirham (dirham)	4	3	7
Филс, пул	0	7	7
Пиастр[83]	0	6	6
Sentimo	0	6	6
Xao (qanday qilib, xo, Xou, Jiao)	0	6	6
Копейка, гяпик	0	4	4
Krona	5	0	5
Pays (paysa), poysha, baza	0	5	5
Penni, fanning	0	5	5
Rial, riyal	5	0	5
Shilling	4	0	4
Ere (eyre)	0	4	4
Grosh, kirsh (kersh), kurush[84]	0	3	3

Lev, Ley	3	0	3
Mil, millim, millem (millem)	0	3	3
Sin(sin), Chon	0	3	3
Tiin, tiyin	0	3	3
Ban (ban)	0	2	2
Bolivar, boliviano	2	0	2
Vona	2	0	2
Geller, filler	0	2	2
Gulden	2	0	2
Yen, yuan	2	0	2
Kvacha	2	0	2
Kolon	2	0	2
Lari	1	1	2
Luma	0	2	2
Manat	2	0	2
Rubl	2	0	2
Tenge	1	1	2
Sentesimo	0	2	2
Sol, Su	1	1	2
Som, So‘m	2	0	2

Z.D. NIYOZOV

PUL VA KREDIT

DARSLIK

Muharrir: Z.N. Bobodustov
Musahhih: M.O. Mardiyeva
Texnik muharrir: N. Ergashev

Darslik institut Kengashining 2024 - yil 31 - maydagi majlisda muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (10-sonli majlis bayoni).

“STAP-SEL” MChJ nashriyoti, Samarqand - 2024

ISBN: 978-9910-720-84-0

Tasdiqnoma № 033337 (27.07.2022)
Nashrga ruxsat etildi: 05.11. 2024 y.
© “STAP-SEL” MChJ nashriyoti, Samarqand 2024 y.

12.11.2024 yilda chop etildi.
Qog‘oz bichimi A5, 60x84 1/16, Ofset qog‘ozi.
“Times New Roman” garniturasi.
Nashr bosma tabog`i 25.00
Buyurtma № 0128A/24. Adadi 100 nusxa

Samarqand iqtisodiyot va servis institutining matbaa bo`limida chop etildi.
LICENSE № 025316.
REESTR № X-119112.
Manzil: Samarqand shahar, Shoxrux ko`chasi 60-uy.